ISSN 3030-3370
№ 2,3 (9) 2025

AYNIY VORISLARI

XALQARO ELEKTRON JURNAL
INTERNATIONAL ELECTRONIC JOURNAL

ISSN 3030-3370

“AYNIY VORISLARI”
xalqaro elektron jurnal

«НАСЛЕДНИКИ АЙНИ»
международный электронный журнал

“AYNIY’S SUCCESSORS”
international electronic journal

№ 2,3 (9) 2025

Jurnal 2024-yildan boshlab filologiya fanlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining №072250 raqamli guvohnomasi asosida dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: OBIDJON XAMIDOV, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
Bosh muharrir o‘rinbosari: DILRABO QUVVATOVA, filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
Mas’ul kotib: NAFOSAT O‘ROQOVA, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

IBODULLA MIRZAYEV,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
JUMAQUL HAMROH,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
DARMONOY O‘RAYEVA,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
NURBOY JABBOROV,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
NURALI NUROV,
filologiya fanlari doktori, professor (Tojikiston)
SALIMA MIRZAYEVA,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
SHAVKAT HASANOV,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
NURETTIN DEMIR,
Pr. Dok. (Туркия)
ALFIYA YUSUPOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Rossiya)
FUNDA TOPRAK,
Pr. Dok. (Туркия)
NIZOMIDDIN MURODIY,
filologiya fanlari doktori, professor (Tojikiston)
OLAF GUENTHER,
Filologiya fanlari doktori, Leypsig universiteti (Germaniya)
ALBINA HAAS,
MA., Myunster universiteti Germanistika instituti dotsenti (Germaniya)

G‘AYRAT MURODOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
SHOIRA AXMEDOVA,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
MEHRINISO ABUZALOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
ZEBO QOBILOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc) (O‘zbekiston)
DILSHOD RAJABOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
HUSNIDDIN ESHONQULOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
MA’RIFAT RAJABOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
QAHRAMON TO‘XSANOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
ZUBAYDULLO RASULOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
MAQSUD ASADOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
BAXTIYOR FAYZULLOYEV,
filogiya fanlari nomzodi, dotsent (Tojikiston)
HILOLA SAFAROVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)
SAIDA NAZAROVA,
filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)

BAYRAMALI QILICHEV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
DILOROM YO‘LDOSHEVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
ZILOLA AMONOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
NAFISA G‘AYBULLAYEVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
MUBORAK XAMIDOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
JEREN MIZRABOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
YARASH RO‘ZIYEV,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
OTABEK NOSIROV,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
(O‘zbekiston)
ZARNIGOR SOBIROVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
SADOQAT MAXMUDOVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
NODIR RO‘ZIYEV,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (O‘zbekiston)
NODIRA XOLIQOVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)
RO‘ZIGUL QODIROVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (O‘zbekiston)
TO‘XTAMUROD RAJABOV
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

JAMOATCHILIK KENGASHI

Jamoatchilik kengashi raisi:
TO‘LQIN RASULOV,
fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
Jamoatchilik kengashi raisi o‘rinbosari:
ERGASH QILICHEV,
filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)
Jamoatchilik kengashi:
MUSLIHIDDIN MUHIDDINOV,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
MAHMAYUSUF IMOMZODA,
filologiya fanlari doktori, akademik (Tojikiston)
NAFAS SHODMONOV,
filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)
SHAVKAT HAYITOV,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
SHODMON SULAYMONOV,
filologiya fanlari nomzodi (O‘zbekiston)

GULMUROD ZARIPOV,
texnika fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)
BIBISH JO‘RAYEVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
LAYLO SHARIPOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
NAZORA BEKOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

ATOULLO AXMEDOV,
filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)
GULI TOIROVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)
LOLA NE’MATOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent (O‘zbekiston)
BASHORAT JAMILOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

MUHARRIRLAR:
SHOHSANAM DAVRONOVA,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor
RA’NO RAJABOVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
IXTIYOR KAMOLOV,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
MEHRIGIYO SHIRINOVA,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
TEXNIK MUHARRIRLAR:
NASIMA Qodirova, filologiya fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
NIGORA Sayfullayeva, pedagogika fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD)

MUSAHHIHLAR:
DILDORA Nazarova
SARVINOZ Raximova

Ustod Ayniy tarixnavislikda iste'dodli adib-u, yozuvchilikda tarixning ulug' bilimdoni edi. U xalqimiz o'tmishini xuddi o'zi yashayotgan zamonday mukammal bilar, bilganlarini esa badiiyat libosiga shu qadar ustakorona o'rab tasvirlardiki, undan zamon ruhi va chaqirig'i butun borlig'icha ufurib va jaranglab turardi. Uning qalami tarixdagi har bir nuqtadan jonli obraz yaratishga mohir edi.

Oxunjon Safarov,
filologiya fanlari doktori, professor

Hech ikkilanmay aytish joizki, Ayniy ijodiyoti XX asr dunyo adabiyotining eng nodir, eng e'tiborli va eng mazmundor sahifalaridan hisoblanadi. Ayniy badiiy ijodining poydevori ilm, ma'rifat, tarix, hayot va haqiqatdir. Ayniy asarlarini bilish ko'hna Sharq tarixi, madaniyati, mumtoz adabiyoti va milliy qadriyatlarini anglashga yo'l ochadi.

Ibrohim Haqqul,
filologiya fanlari doktori, professor

SADRIDDIN AYNIY HAYOTI VA IJODIGA DOIR TADQIQOTLAR

Раҳимқулов Ғайрат Норқӯчқорович,
доктори фанҳои фалсафа (Phd)
(Ӯзбекистон)
E-mail: sheralinorqochqorov@gmail. com
Равзатуллоева Сония Фарҳод қизи,
Донишҷӯи курси дуюми факултети,
Филологияи Донишгоҳи давлатии
Самарқанд ба номи Шароф Рашидов
(Ӯзбекистон)
E-mail: ravzatulloyevasoniya@gmail.com

МАВҚЕЪ ВА МАХСУСИЯТИ ЛЕКСИКАИ ИФОДАКУНАНДАИ КАСБУ КОР ДАР “ЁДДОШТҲО”-И САДРИДДИН АЙНӢ

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур оид ба аҳамияти касбу ҳунар дар зиндагӣ ва лексикаи ифодакунандаи касбу ҳунар дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ маълумот дода шудааст. Дар мақола калимаҳои соҳаи касбу ҳунар, вожаву терминҳои соҳаи таълим ва калимаҳои соҳаи ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ ва маънои онҳо дар асоси луғату манбаъҳо оварда шудааст. Ба ғайр аз ин таҳлили статистикии калимаҳои соҳаи касбу ҳунар дар асари “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ дода шуда, тарзи корбасти онҳо бо мисолҳо тадқиқ карда шудааст.

Дигар он аст, ки хусусияти ба худ хоси “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ дар асоси мисолҳо шарҳ дода шудааст. Мақолаи мазкур вожа ва истилоҳҳои гуногуни касбу корро намуна оварда вижагиҳои онро шарҳ медиҳад.

Калидвожаҳо: соҳа, касб, ҳунар, лексика, “Ёддоштҳо”, касбу кор.

Annotatsiya. Maqolada Sadriddin Ayniyning “Xotiralar” asaridagi kasb va hunarmandchilikning hayotdagi ahamiyati, kasb va hunarni ifodalovchi lug‘at haqida ma’lumotlar berilgan. Maqolada kasb-hunar va hunarmandchilik sohasiga oid so‘zlar, ta’lim sohasiga oid lug‘at va atamalar hamda siyosiy-ijtimoiy hayot sohasiga oid so‘zlar hamda ularning ma’nolari lug‘at va manbalar asosida taqdim etilgan. Bundan tashqari, Sadriddin Ayniyning “Xotiralar” asaridagi kasbiy va hunarmandchilikka oid so‘zlarning statistik tahlili keltirilib, ularning qo‘llanilishi misollar yordamida o‘rganiladi.

Yana bir sabab, Sadriddin Ayniyning “Xotiralar” asarining o‘ziga xos xarakteri misollar orqali tushuntiriladi. Maqolada ularning o‘ziga xosligini tushuntirish uchun kasblar va lavozimlarni bildiruvchi turli so‘zlar va atamalarga misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: soha, kasb, hunar, lug‘at, “Xotiralar”, kasb.

Аннотация. В статье представлена информация о значении профессий и ремесел в жизни, а также о словарном запасе выражающем профессии и ремесла в “Воспоминаниях” Садриддина Айни. В статье представлены слова из области профессий и ремесел, лексика и термины из области образования, а также слова из области политической и общественной жизни, а также их значения на основе словарей и источников. Кроме того, приведён статистический анализ профессиональных и ремесленных слов в “Воспоминаниях” Садриддина Айни, а также изучается их употребление на примерах.

Другая причина заключается в том, что уникальный характер “Воспоминаний” Садриддина Айни объясняется на примерах. В статье приводятся примеры различных слов и терминов, обозначающих профессии и должности, для пояснения их специфики.

Ключевые слова: сфера, профессия, ремесло, лексика, “Воспоминания”, работа.

Abstract. The article presents information about the importance of professions and crafts in life, as well as the vocabulary expressing professions and crafts in Sadriddin Aini's “Memories”. The article presents words from the field of professions and crafts, vocabulary and terms from the field of education, as well as words from the field of political and social life, as well as their meanings based on dictionaries

and sources. In addition, a statistical analysis of professional and craft words in Sadriddin Aini's “Memories” is given, and their use is studied using examples.

Another is that the unique feature of Sadriddin Aini's “Memoirs” is explained based on examples. This article uses various words and terms related to professions and work as examples and explains their specificities.

Keywords: sphere, profession, craft, vocabulary, “Memories”, profession.

Муқаддима. Касбу ҳунар сармояи гаронест, ки онро бо ягон дорой, сарват, симу зар иваз кардану харидан номумкин аст. Ҳунар инсонро бузургию шаҳомат бахшида ўро болидарўҳ мегардонад. Ҳунар зиндагиро зебой мебахшад. Шахси боҳунар дарахти босамареро мемонад, ки шабеҳи меваҳои болаззату хўрданбоб. Шахси боҳунар дарёеро мемонад, ки онро ҳар замон обест зулолу ошомиданӣ.

Касберо соҳиб шудан басо кори мушкил ва заҳматталаб мебошад. Ин раҳи умед пастиву баландиҳои зиёде дорад, ҳар касро тоқати тай кардани он набошад.Шахси хирадманд дар ин ҷода устуворона қадам мезанад ва оқибат ба мақсади худ мерасад. Зеро Сайидо чунин гуфтааст:

Ҷўйи мир ояд бурун аз кўҳ баҳри кўҳкан,
худ мекунад соҳибҳунар ҳосил зи санг.

Шахси ҳунармандро ҳар як дақиқаи умр ғанимат аст ва онро бамаврид истифода мебарад. Намегузорад, ки лаҳзае ройгон гузарад.Аз донае хирмане месозад, аз матое ҷомае медўзад, аз гуле гулзор ҳосил мекунад. Бо дастони ҳунарманду бузургу меҳнатофаринаш ақли бинандаро асир месозад. Дар замонҳои пеш ҳам касбу ҳунарҳои зиёде буданд, ки баъзеи онҳо дар замони имрўза ҳам арзи вуҷуд доранд. Баъзеи онҳо аз истифода монда, ҳамчун калимаи таърихӣ ном бурда мешаванду халос. Чунончӣ: амир, қушбегӣ, удайчӣ, ҷаллод, юзбошӣ, миршаб, мироб ва ғайраҳо.

Қисми асосӣ. Инчунин баъзе касбу ҳунарҳое мавҷуданд, ки дар замони моҳам муродифи худро доранд. Аз ҷумла, чармгарӣ, рехтагарӣ, гилкор, мўҳркан, вазир, подшоҳ, савдогар, сартарош, фолбин ва ғайра. Мо ин қабил касбу ҳунарҳоро аз “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ мушоҳида намуда, онҳоро ба гурўҳҳо ҷудо намудем:

Калимаҳои соҳаи касбу кор:

Қисми асосӣ. 1. Мунаҷҷим – донандаи илми нуҷум, ситорашинос; ахтаршиносе, ки аз рўи вазъияти ситораҳо пешгўӣ мекунад, ситорашиноси пешгўикунанда [1, 732]. Ин вожа дар асар панҷ маротиба омадааст.

– Агар ин гуфтаҳояш дуруст бароянд, маълум мешавад, ки ў дар ҳақиқат *мунаҷҷим (яъне ситорашинос)* будааст, на фолбин [3, 233].

2. Котиб – касе, ки китобат мекунад, китобкунанда, нависанда; дабир мирзо; муншӣ[1, 566]. Ин вожа дар тамоми қисмати асар ҳамаги бисту ду маротиба омадааст.

– ...хати ҳар кадоми онҳоро ба муаллифи он китоб ё ба ягон *котиби* гузаштаи машҳур нисбат медод [3, 194].

3. Дурудгарӣ – устои чўбтарош [4, 110]. Зикри ин калима дар асар бист маротиба оварда шудааст.

– Бобоям чандин сол дар ин деҳа ва дар ҳамин меҳмонҳона зиндагони намуда, шабона, ки аз кори *дурудгариаш* форағ мешудааст, Деҳқон ном писари калони соҳиби ҳавлиро хононда ўро ҳарфшинос кардааст [3, 11].

4. Заргарӣ – 1. Касби заргарон; 2. Дўкон ва растаи заргарон дар бозор[1, 440]. Ин калима сездаҳ маротиба омадааст.

– ...дар паҳлўи Мулло Ҳомид Ҷамолҷон ном як ҷавон, ки ҳавлиаш дар болокўчаи пеши мадраса буда, ба касби заргари машғулӣ дошт, менишаст [3, 210].

5. Саҳҳоф – ҷузъбанд ва муқовакунандаи китоб, ҷилдсоз [2, 229]. Ин вожа як маротиба омадааст.

– Дар пеши ў аввал бо ман як нафар ғиждувонӣ мехонд, баъдҳо домулло хоҳарзодаи худашро, ки бинобар қашшоқиаш ба саҳҳофе шогирди мекард, ба ман шарик ва ғиждувониро ба гурўҳи дигар ҳамроҳ намуд [3, 192].

6. Савдогар – он ки бо хариду фурўш машғул аст, тоҷир [2, 169]. Ин вожа дар асар чилу чаҳор маротиба омадааст.

– Ӯ он китобҳоро ягон-ягон ба даст гирифта бо таъбироти савдогарона таъриф мекард...[3, 194].

7. Бофандагӣ – 1. Тайёр кардани матоъ аз ресмон, ҷулоҳӣ, нассоҷӣ. 2. Касб ва шуғли бофанда: касби бофандагӣ [5, 244]. Ин калима бисту чаҳор маротиба истифода шудааст.

– ... дар зимистон дар деҳаи Маҳаллаи Боло бо падар зиндагонӣ карда чархиосиётарошӣ ва бофандагӣ менамуданд [3, 12].

8. Гилкорӣ – 1.шуғл ва касби гилкор.2. корҳои андова кардан, лой кардану девор задан ва хишт мондан дар бинокорӣ [5, 333]. Ин вожа сездаҳ маротиба омадааст.

– Барно-тайёр аз гузари Понобиён буда, касбаш гилкорӣ буд [3, 112].

9. Чармгарӣ – 1. Кор, касби чарм тайёр кардан. 2. Корхона ва коркарди чарм[6, 560]. Ин калима як маротиба истифода шудааст.

– Дар ҳамин вақт Ҷалим вартишбози регистонӣ, ки тайёри машҳур буда, дар айни замон сардори вартишбозони Регистон буд ва касби чармгарӣ дошт... [3, 117].

10. Рехтагарӣ – 1. Амали рехтагар, гудохтани филиз ва сохтани асбобу дастгоҳҳои филизӣ, оҳангудозӣ. 2. Корхонаи рехтагарӣ, рехтагархона [6, 163]. Ин вожа бисту панҷ маротиба омадааст.

– Соҳиби ин ҳавлӣ Бобохоҷа ном дошта, касби асосиаш рехтагарӣ ва касби иловагиаш шайхӣ буд[3, 119].

11. Сартарош – устое,ки мӯйсар мегирад [2, 212]. Ин вожа сию чаҳор маротиба оварда шудааст.

– Яке аз иштироккунандагони он маҷлисро Мулло Раҳмати сартарош меномиданд [3, 311].

12. Ресандагӣ – амали ресанда, пашм ё пахтаро тофта ба шакли ресмон даровардан [6, 162]. Ин калима ҳамаги як маротиба истифода шудааст.

13. Ҳаллоҷӣ – чархи дасти барои ҷудо кардани пунба аз пунбадона [6, 504]. Ин вожа ҳам дар асар як маротиба оварда шудааст.

– Дар ин ҷо бошад, ғайр аз харротони чархи ресандагӣ ва ҳаллоҷисоз дигар дурудгаре нест [3, 11].

14. Кӯҳнадӯз – он ки пойафзорҳоро дарбеҳу пина мекунад, порадӯз, пинадӯз, ямоқгар[5, 674]. Ин калима як маротиба омадааст.

15. Мардикор – муздур, коргари кирояи рӯзбайъ[5, 795]. Ин вожа дар асар сию ҳафт маротиба омадааст.

– Агар аз ин кор фориғ шаванд барои таъминимаишати худ мардикорӣ, кӯҳнадӯзӣ ё ягон кори дигари саридастӣ мекарданд[3, 273].

16. Саис – аспбон[6, 196].Ин вожа панҷоҳу шаш маротиба омадааст.

– Инҳо саис (аспбон) – ҳо буданд ва барои болотар истодан ба ин сабаб ҷандала мекарданд, ки дар вақти аз Арк фуромадани хӯҷаинашон ӯро пештар аз дигарон ба асп савор карда, аз дигарон пештар аз Регистон баромада раванд[3, 272].

17. Мироб – касе ки ба таксимоти об назорат мекунад[4, 214]. Ин вожа дар асар ҳашт маротиба омадааст.

– Вақте ки амир аз ӯ ранҷид, ӯро ба миробии шаҳррӯд таъин намуд[3, 23].

18. Машкоб – касе ки бо машкоб об мекашид[4, 202]. Ин вожа чилу се маротиба истифода шудааст.

– Лекин таомфурӯшон ҳанӯз осуда нашуда буданд, онҳо акнун рӯи кори таомфурӯшии худро рост карда буданд, ки аз тарафи Болои Ҳавз машкобони арк пайдо шуданд[3, 278].

19. Ошпаз – он ки кораш хӯрок пухтан аст, касе ки хӯрок мепазад, хӯрокпаз, таббох[6, 48]. Ин калима дар асар чилу ду маротиба омадааст.

– Барои пурра кардани шарҳи аҳволи хусусии Аҳмад-махдум аз ошпази ӯ Қори Неъмат парчаи зеринро нақл намудан муносиб менамояд[3, 38].

20. Шустагар – 1. Гозур, либосшӯй, ҷомашӯй, он ки касбаш ҷомашӯӣ аст. 2. Он ки суфи дастбофро барои сафеду тозатар шудан мешӯяд[6, 691]. Ин калима се маротиба омадааст.

– Аз дарвоза ки даромад, “Ой шустагар! Чӣ кор карда нишастӣ? Дароям ё не? “- гӯён овоз медод[3, 7].

21. Самоворчӣ – 1. он ки самовор меҷӯшонад. 2. Соҳиби чойхона[6, 203]. Ин вожа шасту панҷ маротиба истифода шудааст.

– Не, -гуфт самоворчӣ ва эзоҳ дод, - он ду нафар туркман устои деворзан мебошанд, ки устои туркман дар похсазанӣ машҳуранд [3, 304].

22. Фаррош – 1. Густурандаи палос, кӯрпачаҳо ва дигар чизҳои зинатӣ; 2. Пешхизмат, хидматгори хонаву ҳавлӣ, ҷоқрӯб ва пайкор, рӯбучинкунанда[6, 418]. Ин вожа сию нӯҳ маротиба омадааст.

– Аз миён фурсате нагузашта ду фаррош аз дарвозаи арк давон баромада занҷирро дукаса бардошта дар тарафе ғундошта монданд [3, 271].

2. Калима ва терминҳои соҳаи таълим:

1. Имом – 1. Пешво, пешрав, роҳбар.2. касе, ки дар вақти намоз намозхонҳо ба вай иқтидо ва пайравӣ мекунанд; пешвои дин; имоми ҷамоат муллое, ки дар пешгоҳи намозгоҳ меистад ва дар вақти намоз дигарон ба вай иқтидо мекунанд [1, 478]. Ин калима дар асар як саду ҳабдаҳ маротиба истифода шудааст.

– Бародарам бо пули хар ва даромади аз имоматӣ гирифтани худаш камтар биринҷ, мош ва равған барои озуқа, шамъи равғании ҷойдорӣ (дар он вақтҳо лампа ҳанӯз дар Бухоро умумӣ нашуда буд), ангишти қазоқӣ ва ҳезум барои сӯхтан харида тайёр кард [3,189].

2. Муаззин – азонгӯй, даъваткунанда ба намоз, сӯфии масҷид [1, 708].

– Номи Ҳайрат Муҳаммадсиддиқ буда, ӯ дар гузари Арӯсони Бухоро, ки дар забони омма ба номи гузари Урусон машҳур шудааст, дар оилаи муаззини он гузар, дар соли 1878 таваллуд ёфтааст [3, 219]. Ин вожа шасту чаҳор маротиба омадааст.

3. Муфтӣ – он кӣ пеш аз ҳукми қозӣ дар бораи раво ва ҷоиз будани он ё ин як ҳукм аз рӯи шариат фатво мебарорад; фатводиҳанда [1, 780].

– Баъзе аз инҳо ба замми мударрисӣ ба дараҷаи муфтигӣ ҳам расиданд, аз ин роҳ низ даромад доранд [3, 187]. Ин вожа бисту ду маротиба омадааст.

4. Хатиб – касе, ки хутба мехонад, воизи хутбахон [2, 471].

– Ин одам ба замми мутаваллигӣ ҳам имом, ҳам шайх, ҳам хатиби он мазор ва хонақоҳ ба шумор рафта, ҳама корҳои он ҷо дар дасти вай буд [3, 314]. Ин калима нуздаҳ маротиба оварда шудааст.

5. Мутаваллӣ - мутасаддии корҳои хоҷагии масҷиду мадрасаҳо, ки даромади вақфҳоро тақсим мекард [6, 893]. Ин вожа чилу шаш маротиба омадааст.

-Мо дар мадраса кам хонда бошем ҳам, шариатро медонем, -гуфт мутаваллӣ, -шариат ҳамеша дар вақтҳои худ истисно мекунад [3, 338].

6. Қорӣ – 1. Мутолиакунанда, хонанда (-и китоб). 2. Он ки Қуръонро аз ёд карда, дар маросимҳо қуръонхонӣ мекунад; ҳофизи Қуръон. 3. Унвони эҳтиромӣ дар муроҷиат ба нобиноҳо [5, 721]. Ин вожа як маротиба зикр карда шудааст.

– Дар тӯй қории ҷамоа ба амир пешкаш бурда, барои тӯй аз ӯ рухсат мегирифт [3, 188].

7. Мулло – 1. Бисёр пур. 2. Олими дин ва шариат [4, 226]. Ин вожа ҳазору як саду сию шаш маротиба омадааст.

– Мадрасаҳои Бухоро ба мадрасаи дини будан ва муллоҳои Бухоро ба олими мутахассиси умуми динӣ будан шӯҳрат доштанд [3, 181].

8. Мударрис – дарсдиҳанда, дарсгӯ; муаллими мадраса [5, 866]. Ин вожа панҷоҳу нӯҳ маротиба омадааст.

– ...ба гузаштани замон ва асрҳо бар болои китобҳои мазкур шарҳ ва ҳошияҳои нав ба нав пайдо шуда мударрис ва талабагонро асосан ҳамин шарҳ ва ҳошияҳои бефоида ба худ машғул доштанд [3, 181].

9. Домулло-омӯзгори мактабҳои кӯҳна;домуллои кунҷакӣ;таърифи муаллими дараҷаи дуюми мадраса, ки шогирдон аввал дарсашонро пеши ӯ хонда тайёр мекарданд ва баъд ба ӯ хонда тайёр мекарданд ва баъд ба дарсхона рафта, дар пеши мударриси калон ҳамон дарсро мехонданд [5, 481]. Ин калима як саду шаст маротиба омадааст.

-Дар он ҷо домуллои кунҷакии акаам Мулло Абдусалом аз мадрасаи Мири Араб як ҳуҷра ёфта дод, ки мо дар он ҷо истиқомат кардем [3, 189].

10. Шайх – 1) марди пир, кӯҳансол; 2) олим, донишманд; Шайх Саъдӣ, шайх аттор. 3) Муршид, пешвои рӯҳонӣ, эшон, пир, обид, зоҳид [6, 647]. Ин вожа як саду шаст маротиба омадааст.

– ... назар ба қавли ӯ, ки аз шайхи арабҳо нақл мекард, ”ҳар кас, ки ба хонаи Каъба дарояд аз ҳамаи гуноҳонаш тамоман пок шуда, аз модар нав зоидагӣ барин мешудааст” [3, 280].

3. Калимаҳои соҳаи ҳаёти сиёсию иҷтимоӣ:

1. Амир – 1) амрдиҳанда, фармондиҳанда ҳукмраво. 2) Лақаби ҳукмронони О.Миёна ва афғонистон [5, 60]. Ин вожа дар асар панҷсаду бисту се маротиба омадааст.

-Аҳли даста аввал хам шуда ва баъд аз он нишаста чунон ки намоз мехонда бошанд, ба амир арзи эҳтиром мекунанд [3, 285].

2. Подшоҳ – 1. Ҳукмрони мутлақи як мамлакат ё кишвар, соҳиби тахту тоҷ, шоҳ; 2. *Маҷ.* Фармонраво, соҳибихтиёр[6, 106]. Ин вожа як саду дувоздаҳ маротиба истифода шудааст.

– ... бояд инҳо деҳқононе бошанд, ки ба сабаби набудагӣ молиёти подшоҳиро-андозро дода бошанд [3, 272].

3. Қозӣ – 1. Қазоваткунанда, ҳукмбароранда, довар, ҳакам. 2. Мансабдори шаръӣ дар аморати Бухоро, ки масъалаҳои баҳсноки ҳуқуқӣ ва ҷиноятҳои содиршударо аз рӯи нишондоди шариат ҳал мекард; судя; қозии калон, козикалон...[5, 717].

-Баъд аз он муфтиҳо, қозикалон ва раиси калон, баъзе амалдоронро, ки ба уламо муносибат дошта бошанд, ҳамаи муллоҳои мансабдор, ҳама талабаҳои он мударрисе, ки тӯй дар пеши ӯ мешавад ва ҳамаи бошандагони мадрасаеро, ки тӯй дар пеши мударриси вай мешавад, ба навбат даъват карда зиёфат менамуданд [3,188].

5. Командир – фармондеҳ [5, 645]. Ин калима даҳ маротиба омадааст.

- Командирҳои майда мувофиқи он фармон ба тӯдачаҳои худ забонӣ фармон доданд [3, 276].

6. Удайчӣ-яке аз мансабдорони олирутбаи дарбори аморати Бухоро, ки ба тартибу ичрои маросимҳои ташрифот, қабул, зиёфат ва ғайра роҳбарӣ ва назорат мекард[6, 376]. Ин калима понздаҳ маротиба омадааст.

– Вақте ки даста ба ҳавлӣ даромада ба дари хонае, ки амир нишастааст, рӯ ба рӯ шуд, удайчӣ бо овози баланд ном ва амалҳои иштироккунандагони он дастаро як-як гуфта барои салом ва дуо омадани онҳоро изҳор мекунад... [3, 285].

7. Шиғовул – мансабҳои дарборӣ дар аморати Бухоро, ноиби удайчӣ [6, 668].

– Удайчӣ ва шиғовул(ноиби удайчӣ) инҳоро мувофиқи амалашон пасу пеш карда, дар роҳрави дарози саломхона то масҷиди арк нигоҳ медорад [3, 285].

8. Вазир – 1. узви ҳаяти ҳукумат, ки сарварии вазоратеро ба ӯҳда дорад: вазири адлия, вазири маориф... 2. мансабдори олимақом, ки баъд аз шоҳ(ё султону амир) мақоми баландро ишғол менамуд ва тамоми корҳои дохилӣ ва хориҷии мамлакатро идора мекард [5, 265]. Ин калима бисту панҷ маротиба истифода шудааст.

– Он одами асонокро удайчӣ меномиданд, ки вазири ташрифот гуфтанаст [3, 271].

9. Юзбошӣ-сардори дастаи саднафари қӯшун[6, 709]. Ин калима бисту чаҳор маротиба истифода шудааст.

– Шанбегиҳо ҳар ҳафта дар рӯзҳои шанбе, якшанбе ва душанбе “сешанбегӣ” – ҳо дар рӯзҳои сешанбе, чоршанбе, ва панҷшанбе – ҳар ҳафта се рӯзӣ пагоҳонӣ ба ду соат машқ кардан маҷбур буданд, дигар вақтҳои инҳо ба қаровулӣ, ба бегории (хизмати маҷбурӣ)саркарда ва юзбошиҳо ё ин ки ба корҳои хусусии худашон сарф мешуд [3, 272].

10. Раис – 1.сардор, идоракунанда, сарвар. 2. Мансаби динӣ дар ислом, касе ки ба ичрои аҳкоми дин, рафтору ахлоқи мусулмонон, ба дурустии сангу тарозу ва ғайра назорат мекард [2, 117]. Ин калима як саду нӯҳ маротиба омадааст.

– Одамони раис самоворхонаи лаби ҳавзро давр зада, касеро дошта оварданд ва ба раис тақдим карданд, ки ӯ “киссабур аст” [3, 13].

11. Миршаб-мансаби ҳарбию маъмурӣ ва соҳиби ин мансаб дар шаҳру ноҳияҳои О.Миёна, ки риояи тартиботи муқаррар кардаи аморат ва хониҳоро назорат мекард, сардори шабгардҳо:сардори политсия дар аморати Бухоро [5, 844]. Ин калима дусаду шасту панҷ маротиба омадааст.

– Онҳоро шабгардони миршаб, ки либосҳояшон оддӣ буда, дар даст себандҳо (калтакҳои рози себанддор)доштанд, посбонӣ карда меомаданд [3, 273].

11. Ясавул – саворе, ки дар рикоби амирон ва сардорон меравад; хидматгоре, ки асои тилло ё нуқра ба даст гирифта пешопеши амирон меравад; хидматгори дарбор [2, 636]. Ин калима дар асар понздаҳ маротиба омадааст.

– ... аз ду тарафи ин даста шогирдпешагони шамшердори қушбегӣ ва миршаб ва ясавулони чӯбдастддори амир саф кашиданд [3, 287].

12. Қӯрчӣ-яке аз мансабҳои хурд дар аморати Бухоро, ки вазифааш силоҳдорӣ буд;низомие, ки ҳамеша дар назди саркарда буда, фармонҳои вайро ба ҷо меовард [5, 731].

– Саркарда ба қӯрчии (адютанти)худ фармуд, ки аз ҳамсароёни Нурбой ду нафарро ёфта орад [3, 294].

13. Мулозим – 1. Ҳамроҳ, ҳамроҳи доимӣ. 2. Навкар, хизматгузори ҳамеша дар хизмат ҳозир[1, 727]. Ин калима чилу ҳафт маротиба омадааст.

– Баъд аз қозигиро партофта рафтани қозӣ Абдулвоҳид ман ҳам мулозимиро тарк кардам[3, 263].

14. Аскар – лашкар, сипоҳӣ, ҷанговар[1, 91]. Ин калима сездаҳ маротиба омадааст.

– Баъд аз ба арк баромада рафтани сипоҳиён бо музикаи ҳарбӣ аскарни саворaи амир аз казармаҳошон ба регистон омаданд [3, 272].

15. Ҷаллод – 1. Он ки ҳукми куштанро ба иҷро мерасонад, одамкуши расмӣ (дар даврaҳои пешин). 2. Ситамгар, золими гузаро [6, 606]. Ин вожа ҳамагӣ як маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст.

– Рангу рӯи ин ҷаллодон гуногун бошад ҳам, чашмони ҳамаашон монанди сагони девона даҳшатангез буд ва гӯё ки дар он чашмҳо ба ҷои сафедӣ ва сиёҳӣ хун шӯлаварӣ мекард [3, 287].

Муҳокима ва натиҷаҳо. Хулоса, калимаҳое, ки дар боло зикрашон рафт, дар асоси чаҳор ҷилди “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Аз ин тафсирот маълум мешавад, ки дар даврaи Садриддин Айнӣ чӣ гуна касбу ҳунарҳо буданд ва дар замони имрӯза кадомашон тағйири маъно касб кардаанд. Ба тарзи дигар гӯем, дар натиҷаи тараққиёти ҷамъият ва инкишофи илму техника баъзеи онҳо аз истеъмол баромада, ба гурӯҳи калимаҳои таърихӣ ва архаистӣ дохил шудаанд. Масалан, ба гурӯҳи калимаҳои таърихӣ метавонем чунин калимаҳоро мисол биёрем: амир, қозикалон, амалдор, қушбегӣ, мулозим, удайчӣ, саис, шиғовул, муншӣ ва амсоли инҳо. Ин гурӯҳи калимаҳо дар умум истифода намешаванд. Чунин калимаҳо ҳангоми ягон воқеъаҳои таърихӣ, санадҳо ва барои исботи ҳар гуна факту далелҳо оварда мешаванд.

Хулоса. Ба гурӯҳи калимаҳои мансух (архаистӣ) чунин калимаҳоро номбар кардан мумкин: мулло, олим, мударрис, муфтӣ, домулло, раққос, ҳоким, шайх ва монанди инҳо. Ин гурӯҳи калимаҳо дар замони имрӯз ҳам бо муродифҳои худ истифода мешаванд.

АДАБИЁТҲО:

1. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Москва: Энциклопедия, 1969. –540 с.
2. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – Москва: Энциклопедия,1969. –580 с.
3. Айнӣ С. Ёддоштҳо(чаҳор қисм). – Душанбе: Энциклопедияи Милии тоҷик, 2009. – 680 с.
4. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 820 с.
5. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – Душанбе, 2010. – 340 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – Душанбе, 2010. – 230 с.
7. Кабиров М., Воҳидов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик. –Самарқанд, 2011. – 160 с.

FOLKLORSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI

O‘rayeva Darmon Saidaxmedovna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori
(O‘zbekiston)
E-mail: uraeva.darmon@mail.ru

ISMOILBEK GASPRINSKIYNING AYOLLAR HAQIDAGI ASARLARI HAQIDA

Annotatsiya. Mazkur maqola Ismoilbek Gaspirinskiy asarlari misolida jadid adabiyotida ayol obrazining o‘rni, qo‘llanishi, mutafakkirning o‘z davri xotin-qizlari, ularning hayoti, bilim olishi haqida kuyunchaklik bilan yozgan asarlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Ismoilbek Gasprinskiy – jadid ijodkorlarning peshqadami sifatida uning jadidchilik taraqqiyotidagi o‘rni va ta’siriga, badiiy nasrida ayollar obrazining talqini, shuningdek, ayollar haqidagi asarlarining g‘oyaviy-badiiy tuzilishi masalalariga munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: Ismoilbek Gaspirinskiy, jadidчилик, jadid adabiyoti, ayol obrazi, nasr, asar, jahon adabiyoti.

Аннотация. В статье рассматриваются роль и использование женского образа в джадидской литературе, идейно-художественные особенности произведений мыслителя, написанных с с энтузиазмом о женщинах своего времени, их жизни и приобретении ими знаний, на примере произведений Исмоилбека Гаспринского. В статье рассматривается роль и влияние Исмоилбека Гаспринского в развитии джадидизма как лидера писателей-джадидов, трактовка образа женщины в его литературной прозе, идейно-художественное построение его произведений о женщинах.

Ключевые слова: Исмоилбек Гаспринский, джадидизм, джадидская литература, женский образ, проза, произведение, мировая литература.

Abstract. The article examines the role and use of the female image in Jadid literature, the ideological and artistic features of the thinker's works, written with enthusiasm about the women of his time, their lives and their acquisition of knowledge, using the example of the works of Ismailbek Gasprinsky. The article examines the role and influence of Ismailbek Gasprinsky in the development of Jadidism as a leader of Jadid writers, the interpretation of the image of women in his literary prose, the ideological and artistic structure of his works about women.

Keywords: Ismailbek Gasprinsky, Jadidism, Jadid literature, female image, prose, work, world literature.

Kirish. Jahon adabiyotida ayollar, ularning taqdiri, haq-huquqlari, jamiyat va oila hayotida, bolalar tarbiyasidagi o‘rni va roli haqida yaratilgan alohida asarlar mavjud. [1; 3]. Bu qadimiy va an’anaviy mavzu jadid adabiyotida ham faol davom etganini Ismoilbek Gaspirinskiy (Gaspirali) ijodi misolida ham kuzatish mumkin. Tatar adibi, jadidchilik harakatining asoschilaridan biri Ismoilbek Gaspirinskiy ijodida ayol obrazi yetakchilik qilishi bilan ko‘p e’tirof etilgan. [3; 4; 7].

Jadid ma’rifatparvarlari merosiga qiziqish kushaygan hozirgi kunlarda Ismoilbek Gaspirinskiy asarlari misolida ayol obrazining qo‘llanishi va ifodasi bilan bog‘liq fikr-g‘oyalarni yoshlarga yetkazish muhim vazifalar qatorida turadi.

O‘zbek adabiyotshunosligida taniqli tatar jadid ma’rifatparvari Ismoilbek Gaspirinskiyning serqirra ijodiy va amaliy faoliyati haqida Begali Qosimov alohida risola yaratgan. [4; 47].

Asosiy qism. Ismoilbek Gaspirinskiy (1851-1914) serqirra ijodiy faoliyat, ilmiy-badiiy, ma’rifiy qarashlar egasi edi. U badiiy iqtidorga ham ega iste’dod sohibi bo‘lganligini “Farangiston maktublari” (1887), “Dorur-rohat musulmonlari” (1889), “Sudan maktublari” (1889), “Xotinlar o‘lkasi” (1890), “Gulbobo ziyorati” (1908), “Arslon qiz”, “Kun tug‘di”, “Ivan va Sulaymon” (1897), “Baloyi islom” (1905), “Mukolamayi salotin” kabi ko‘plab asarlari ko‘rsatib turadi.

Adibning ba’zi asarlari bizning ajdodlarimiz nomiga, Turkiston hayotiga bog‘liqligi bilan e’tiborni tortadi. Masalan, adibning 1906-yilda yozilgan “Mukolamayi salotin” (“Sultonlar suhbati”)

Amir Temur haqida bo‘lsa, “Arslon qiz” (1893) asari Sharqiy Turkistondagi milliy-ozodlik harakatlariga bag‘ishlangan bo‘lib, uning markazida Guljamol bilan qo‘qonlik mashhur Ya’qubbek turadi. Bu asarning sarlavhasidanoq ko‘rinib turibdiki, unda kurashuvchan qiz Guljamol obrazi bosh qahramon darajasida talqin qilingan.

Muhokama va natijalar. Gasprinskiyning “Dorur-rohat musulmonlari” asarida ham ayollar obraziga alohida o‘rin ajratilgan. Unda dastlab arab qizlari obrazi gavdalantirilgan. Ular haqida shunday deyiladi: “Shu payt nogoh oyoq tovushlari eshitilib, yengil kulgi ko‘tariladi. Bular kim bo‘lsa? Ko‘zlarini ochib qarasa, biri-biridan go‘zal 12 qiz. Arab qizlari. Umuman aytganda, shu tariqa asarga ayollar obrazi olib kirilib, ularning aql-zakovati yuksak baholanadi. Mulla Abbos ohista qizlarga ergashadi. Ular begona odamni sezib, qiy-chuv ko‘taradilar. Shu payt xonalarning biri ostonasidagi marmartosh ko‘tarilib, oq salla ko‘rinadi. Bu Parijda tanishgan do‘sti – Shayx Jalol edi. Mulla Abbos ularga ergashib, “Qizlar ko‘shki”dan yashirin yo‘l orqali yer ostiga tushadi va “Bobi salomat”dan uzoq yurib, yana yuqoriga, yer ustiga ko‘tariladi. Bu joyning nomi “Dorur-rohat”, qizlar esa, a’lo o‘qiganliklari uchun taqdirlanib, “Al-Hamro” sayohatiga yuborilgan “Dorul-ulum” talabalari edilar. Bu diyorga besh asrdirki, begona nazar tushgan emas, uning yo‘lini hech kim bilmaydi. Buni Mulla Abbos Shayx Jaloldan bilib oladi. Qolganini unga hamrohlik qilgan Faridabonu tushuntirib boradi. Ular arabcha gaplashadilar. Faridabonu tilidan aytilishicha: Andaluziya zabt etilib, islom g‘oyalari yoyilgach, qisqa muddatda o‘lka “olam darsxonasi”ga, o‘lka ahli esa “muallimi jahon”ga aylanadi. Qo‘shni faranglar undan ibrat olib, g‘aflat uyqusidan uyg‘onadilar. Biroq inson qonidagi tanballik, beg‘amlik, kin-nifoq bir jo‘sh uradi-yu 300 yillik shuhratshior Andaluz davlati ichdan yemiriladi. Qudratli mamlakat Turkiston singari uchga bo‘linib, o‘zaro qirg‘in-barot urushlar boshlanadi. Bundan foydalangan Kastiliya qiroli Ferdinand 1484-yilda katta qo‘shin bilan G‘arnatani qamal qiladi. Uzoq va davomli urush boshlanadi. Xalifa Abu Abdulloh Al-Hamroda yashirin majlis o‘tkazib, ish taslimga borsa, bola-chaqalarni qanday asrab qolmoq kerakligini maslahat qiladi. Al-Hamroning bir tomoni o‘tib bo‘lmas yuksak Syera Nevada tog‘lariga tutashib ketgan edi. Sudanlik asirlar keltirilib, saroy ichidan tog‘ tomonga lahm qazdiriladi. Yashirin yo‘lni bilganlar sekin-asta vafot etadilar. Omon qolgan asirlar ozod qilinib, yurtlariga qaytariladi. Undan voqif ikki kishi qoladi. Xalifa va keksa bir bog‘bon. Mulla Abbos “Qizlar ko‘shki”dan shu yo‘lga tushgan edi.

Ko‘rinadiki, bu o‘rinda Faridabonu oqila, bilimdon qiz sifatida gavdalanadi. Uning tarix haqidagi hikoyasini Mullav Abbos jon qulog‘i bilan tinglab, u orqali ko‘p narsani bilib olishga erishadi.

Adib o‘lkaning har qadami mo‘jiza ekanini ta’kidlar ekan, bunda aynan qizlarning qo‘lida o‘zi yonar fonuslar – elektr chiroqlari borligiga alohida diqqatni qaratishi bejiz emas. Ular kirib chiqqanda o‘zi ochilib-yopiladigan eshiklar orqali harakatlanadilar.

Qishloq imomi Mulla Abbosni maktabga boshlaydi. Yorug‘, ozoda. Har bir fan uchun maxsus jihozlangan o‘quv xonalari, qiroatxona, kutubxona… 8 yoshdan 12 yoshgacha barcha maktabda. O‘g‘il va qiz bolalar alohida o‘qiydilar. Bu holni eshitgan Mulla Abbosning hayrati oshadi.

Asarda Faridabonuning qarindoshlari mehmon bilan tanishmoq istaydilar. Faridabonu – Mulla Abbos munosabatlari, shu asnoda xotin-qizlar taqdiri, Turkiston, Buxoro manzaralari ham berilgan.

Ismoil Gaspirinskiy 1906-yildan musulmon ayollar uchun qrim-tatar tilida “Galame nisvan” (“Ayollar olami”) jurnalini nashr ettirdi. Yana uning tashabbusi bilan chop etilgan “Terjiman” (“Tarjimon”) gazetasi sahifalarida ko‘rib chiqqan muammolari orasida ayollarning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeining asoslaridan biri bo‘lgan xotin-qizlarning ta’lim-tarbiyasi masalasi muhim o‘rin tutadi.

Aytish joizki, Gasprinskiy didaktik tizimida xotin-qizlarning ta’lim-tarbiyasi masalasi muhim o‘rinlardan birini egallaydi. U ushbu masala bo‘yicha o‘zining asosiy g‘oyalarini: 1) Ayollar masalasida” (1903); 2) “Islomchilik va ayollar huquqlari” (1909); 3) “Ayollar huquqlari to‘g‘risida” (1913) va boshqa maqolalarida bayon qildi. Bundan tashqari, gender ta’limi masalasiga I. Gasprinskiyning “Qadinlar ulkesi” (“Amazonlar mamlakati”, “Xotinlar o‘lkasi” 1890), “Arslon qiz” (1893), “Qadinlar” (“Ayollar”, 1903) kabi asarlari bag‘ishlangan.

Ismoil Gasprinskiyning ayollar to‘g‘risidagi maqola va asarlari bugungi kungacha ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Ular ijodkorning merosi, g‘oyaviy-falsafiy qarashlarini o‘rganishda muhim manba vazifasini o‘taydi. Uning to‘liq tadqiq qilinmagan asarlari qatorida “Qodinlar” (“Xotinlar”) maqolasi ham bor.

Ismoil Gasprinskiyning Yavuz Akpinar transliteratsiya qilgan asarlari orasida 1903-yilda “Terjiman” bosmaxonasida alohida risola sifatida nashr etilgan “Qodinlar” (Ayollar) essesi ayricha

qiziqish uyg‘otadi. Muallifning bu asari shartli ravishda uch qismga bo‘lingan. “Qodinlar” essesi asl nusxada arab yozuvida 18 varaq bosma matnni tashkil qiladi. O‘z navbatida, “Qadinlar” besh qismdan iborat bo‘lib, ularning har birida muallif ma’lum mavzularni muhokama qiladi, lekin butun asarning o‘zagi ta’lim va jamiyatdagi bilimli ayolning o‘rni masalasidir.

Muallif turli xalqlarning urf-odatlariga to‘xtalib, ularga ta’rif berar ekan, sharq ayoli va musulmon ayoli tushunchalarini farqlaydi. Ismoil Gasprinskiy musulmon ayol va g‘arb ayolining mavqeini taqqoslash orqali ochib beradi.

Ismoil Gasprinskiy “Ayollarning asosiy vazifalari” bobida onalik haqida so‘z yuritar ekan, Qur’oni karimning matnlaridan foydalanadi: “Biz insonga ota-onasiga (ehtiromli bo‘lishni) buyurdik: onasi uni qornida ko‘tarib, mashaqqatdan tashqari mehnatga ham chidaydi, u ikki yildan so‘ng ota-onangga qaytadi”, – deydi u. [6].

Olim foydalangan rivoyatlardan birida shunday deyilgan: “Bir kuni Muoviya ibn Johima Rasululloh sollallohu alayhi vasallam huzurlariga kelib: “Men sizning tajovuzkor yurishingizda qatnashmoqchi edim va fikringizni bilmoqchi edim”, dedi. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: “Onang bormi?” deb so‘radilar. U: “Ha”, deb javob berdi. Rasululloh sollallohu alayhi vasallam: “Uning oldiga bor, u bilan birga bo‘l, chunki jannat uning oyog‘i ostidadir”, dedilar. Muallif qizlarning ilm o‘rganishi, ta’lim olishi shart emas, deb hisoblaganlarga qarshi turadi. U ayollarning ta’lim olishi zarurligi to‘g‘risida ishonchli dalillar keltiradi, chunki Qur’on hech qanday tarzda bunga to‘sqinlik qilmasligini ko‘rsatib o‘tadi. Asarning “Buyuk ayollar” bobida Ismoil Gasprinskiyning “Meshahirun niso” (“Mashhur ayollar”) nomli jurnalga ishora qilishi, uning qisqacha tavsifiga ko‘ra, Rizoiddin Faxreddinning “Meshhur xatunlar” asariga juda o‘xshashligi qiziqish uyg‘otadi. Ammo haqiqat shuki, o‘sha davrda turkiy dunyoda ayollarga oid maxsus davriy nashr bo‘lmagan. Bunday jurnal faqat 1905-yilda “Alem-i nisvan” (Ayollar dunyosi) nomi bilan chiqadi, nashriyotchisi I. Gasprinskiyning o‘zi, muharriri esa uning qizi Shefika edi. “Meshxur xatunlar” kitobida 1902-yil 13-aprelda vafot etgan Zuxra Akchurinaning tarjimayi holi ham e’lon qilingan.

“Eki imom” (Ikki imom) qissasida muallif Gansu qishlog‘i imomlari va Sinanko haqida dungan hikoyasini bayon qiladi. Ayollarni ilm va ilm olishga chaqirgan Gansu qishlog‘i imomini bu ishni qilmagan va ayollarning ilm olishi shart emas deb hisoblagan Sinanko qishlog‘i imomiga qarama-qarshi qo‘yadi. Bu hikoyadagi keyingi voqealar shunday rivojlanadiki, bu ikki qishloq Xitoy qo‘shinlari tomonidan bosib olinadi va harbiy jangda butun erkak aholi halok bo‘ladi. Omon qolgan ayollar va bolalar o‘z qishloqlarini va madaniyatini tiklashni boshlaydilar va bu voqeani yakunlab, Ismoil Gasprinskiy shunday yozadi: “... bugun Gansu qishlog‘i islom diniga e’tiqod qiladi va o‘z urf-odatlari va madaniyatini qayta tiklagan holda yashaydi, buni omon qolgan ziyoli ayollar farzandlariga o‘tkazgan. [6]. Gasprinskiy hamisha muslima ayollarning haq-huquqlari yo‘qligini isbotlash uchun ishonchli misollar keltiradi. Uning tasavvurida ayollarning o‘rni nihoyatda katta sanalgan. U har bir xonadonda ayolning bo‘lishi zarur bo‘lganidek, ayol uchun ham ilm va ta’lim zarur, deb qaragan.

Gasprinskiy ayollarga shunday uqtirish beradi: “Biz ayollarmiz”, “Bizda ish yo‘q, ta’sir ham yo‘q” desangiz, xato qilmang. Axir, ba’zi masalalarni hal qilishda siz erkaklarnikidan yuqori darajada turibsiz. Ayol tufayli inson tug‘iladi; Ayol tarbiyalaydi va tarbiyalaydi, gapirishga o‘rgatadi, yaxshi fazilatlarni singdiradi. Va bularning barchasi siz – ayollar. Butun insoniyat ayol qo‘lida ulg‘ayadi, ona suti bilan inson or-nomus, odob-axloqni singdiradi va buni hamma biladi! Shuning uchun ayollar oddiy odamlar emas. Bu hayotda juda muhim va mas’uliyatli rolga ega bo‘lgan to‘laqonli odamlardir.

Demak, Gasprinskiy ayollarni millat tarbiyachisi sifatida ko‘rgan va targ‘ib qilgan. Uningcha, ayollar jismonan sog‘lom, odobli, iffatli, ziyoli, g‘amxo‘r bo‘lsa, millat ham ana shu fazilatlarga ega bo‘ladi, u sog‘lom, baquvvat, aqlli bo‘ladi. Agar ular nosog‘lom bo‘lsa, insofsiz, odobsiz, nodon bo‘ladi. Shunda butun xalq shu xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Gasprinskiy ta’kidlaganidek, dunyoning yarmi, dunyoda qancha erkaklar bo‘lsa, shuncha ayollar bor. Ba’zi shaharlarda (mamlakatlarda) erkaklar ko‘proq, ba’zilarida ayollar erkaklarga qaraganda ko‘proq, ammo hisob-kitoblarga ko‘ra, erkaklar va ayollarning soni teng, ya’ni dunyoda teng ekanligi isbotlangan. Ayollar insoniyatning yarmi ekanligi juda muhim, chunki hayot, tinchlik va baxt ular bilan – ayollar bilan chambarchas bog‘liq. Adib dunyoni ulkan binoga qiyoslar ekan, ayollar nafaqat ana shu binoning yarmi, balki uning poydevori ham bo‘ladi, deb hisoblaydi. U aytganidek, yangi tug‘ilgan bola 10-12 yoshgacha onasi bilan ko‘proq vaqt o‘tkazadi va bu davrda olingan tarbiya butun hayoti davomida

o‘zini namoyon qiladi. Shaxsning shakllanishi bolalik davrida sodir bo‘ladi. Yaxshi xulq va axloq, or-nomus va odob-axloq bolalikdan singdiriladi. Inson ulg‘aygani sari bilimga, kasbga ega bo‘ladi, shuning uchun ayolning ahamiyati katta. Ular ham insoniyatning yarmi, ham poydevori.

I.Gasprinskiy ayollarning asosiy vazifalari xususida ham alohida to‘xtaladi. Uningcha, ayollarning uchta asosiy vazifasi bor – ona bo‘lish, xotin bo‘lish va ayol bo‘lish. Erkaklarning ham o‘z burchi bor – ota bo‘lish va erkak bo‘lish. Ayol turmushga chiqqach, xotin va onaga aylanadi.

Jadidlar oila va jamiyatda o‘qimishli ayolning o‘rni va mavqei o‘zgacha ekanligini tushuntirishga harakat qilganlar. Bunda Ismoilbek Gasprinskiy qarashlarining o‘z o‘rni bor. Zero, oilaviy hayotda u eriga g‘amxo‘rlik qiladi, ovqat pishiradi, uyni toza va ozoda saqlaydi. O‘z navbatida, erkak o‘z boyligini topadi va nazorat qiladi, ayol eri topgan pulini oilasi va uyi uchun mohirona ishlatadi. Shunday qilib, erkak pul topishga qodir bo‘lishi kerak, ayol esa uyda ko‘proq vaqt o‘tkazganligi sababli, narsalarni tartibga solish va oila budjetini oqilona boshqarishi kerak. Uyda tartib va ozodalikni saqlashni bilmagan ayol o‘zini ayol deb ayta olmaganidek, ishlamaydigan yoki ishlashni bilmagan erkak erkak degan nomga loyiq emas. Eri bilan tinchlik va hamjihatlikda yashashni istagan ayol sevgi va o‘zaro tushunish yo‘lini tanlashi kerak. “Tingla, e’tiborli bo‘l, turmush o‘rtog‘ing olib kelgan narsaga qanoat qil, qo‘lidan kelmagan narsani undan talab qilma, xotinidan uyalmaydigan tarzda o‘zini tut. Qiyin paytlarda qo‘llab-quvvatlashga doimo tayyor bo‘lish, mulkka (pulga) yaxshi g‘amxo‘rlik qilish, tejamkor, ozoda bo‘lish; dasturxonni o‘z vaqtida qo‘yishga harakat qiling, turmush o‘rtog‘ingizning qarindoshlariga hurmat bilan munosabatda bo‘ling, turmush o‘rtog‘ingizning noroziligi va ko‘nglini qoldirishi mumkin bo‘lgan ishlarni qilmang, har doim o‘z fikr va g‘oyalaringizni turmush o‘rtog‘ingiz bilan baham ko‘ring”, – deydi Gasprinskiy ayollarga murojaat qilib.

Ismoil Gasprinskiy qarashlarida onalik – uning muhokamasidagi eng muhim mavzudir. Ismoilbek Gasprinskiy ta’kidlab o‘tganidek, onaga aylangan ayol onalik baxtini his qiladi. Onalik ayolga o‘zgacha go‘zallik va tuyg‘u beradi. Hayotdagi eng zarur narsalarni boqish, tarbiyalash, o‘rgatish va o‘rgatish onaning burchidir. Xotin yoki ayol-ona erining sodiq hamrohidir. Axir, turmush o‘rtoqlar birgalikda yashaydilar va hamma narsaga erishadilar. Bolalarni birgalikda tarbiyalaydilar. Bu darajaga yetganda, ular yagona organizmga aylanadi: kuchli tuzilish, yagona uy. Ular birgalikda quvonch va tashvishlarni, qiyinchiliklar va baxtni boshdan kechiradilar. Birgalikda yashang, ishlang va hamma narsaga erishing. Erkak va ayol baxt-saodat, xonadonda farovonlik, farzandlarining porloq kelajagi uchun intilishi kerak. Agar ayol ajoyib xotin, e’tiborli va g‘amxo‘r ona bo‘la olsa, u hayotini quvonch bilan o‘tkazadi va keksalikda xotirjam bo‘ladi. Lekin buning uchun puxta bilim va tarbiya kerak. Farzandlar tarbiyasiz ayollar qo‘lida tarbiyalansa, hayot olami dahshatli tushga aylanadi. “Ta’lim va ilm olish erkak (musulmon) va ayol (musulmon ayol) uchun farzdir”. Agar siz bu haqda o‘ylab ko‘rsangiz, barchasining qadr-qimmatini tushunishingiz mumkin.

Gasprinskiy buyuk ayollar haqida alohida to‘xtaladi. Qadimgi yilnomalar va tarix kitoblaridan bilamizki, qadimdan ayollar uy ishlari bilan band bo‘lib, xalqning siyosiy va ijtimoiy ishlariga aralashmagan; fan va adabiyot sohasida ishlamagan. Shunday bo‘ldiki, hukmdorlar, olimlar, qozilar va yozuvchilar erkaklar edi. Lekin bu haqiqat bo‘lsa ham, adabiyotda, ilm-fanda, tarixda o‘z izini qoldirgan mashhur ayollar bor. Qadim zamonlarda Bobil davlatida Semiramis ismli ayol hukmronlik qilgan. Bu Bobilning gullagan davri edi. Hozirgi Anadoluning sharqiy va shimoliy hududlarini, Eronni, Turkistonning Sirdaryogacha bo‘lgan qismini, Afg‘onistonning g‘arbiy tomonini bosib olib, Semiramida buyuk davlat qurdi. Bu malika davrida Bobil shahri sivilizatsiya markaziga aylandi. Muhtasham bino va inshootlar barpo etilib, unga shon-shuhrat keltirgan chinakam go‘zal bog‘lar barpo etildi. Qadimgi Misr hukmdorlaridan biri ayol edi. Ismi Kleopatra bo‘lgan malika. U nafaqat go‘zalligi, balki o‘z davlatini rimliklardan himoya qilgani bilan ham mashhur. Kleopatra halol va sadoqatli ayol edi. Rimliklar o‘z qo‘mondoni boshchiligida Misrni egallab olishganda, Kleopatra qo‘lga tushmaslik uchun o‘z joniga qasd qiladi. O‘zining eng yaxshi kiyimlarini va tojini kiyib, qo‘llariga kuch atributlarini olib, karavotga yotadi, lekin bundan oldin u qo‘liga zaharli ilonni oladi, uning chaqishi uni hayotdan mahrum qiladi. Dushmanlar shaharni qamal qilib, uni asirga olish uchun saroyga kirganlarida, ular hayratda qolishadi, chunki ular malikani barcha kuch-qudrat fazilatlari bilan o‘lik holda topadilar. Kleopatra taslim bo‘lmaydi, u erkinlikni sevuvchi va mustaqil edi va shuning uchun o‘limni afzal ko‘radi.

Ommabop mish-mishlarga ko‘ra, Islom dini qabul qilinishidan oldin ham Buxoroda “ayol podshoh” hukmronlik qilgan. Eron monarxlari va Usmonli davlati sultonlarining ayrim xotinlari siyosiy

va davlat hayotida faol ishtirok etdilar, davlat ahamiyatiga molik muhim masalalarni hal qilishda ularning takliflari inobatga olindi. Ularning nomlari tarixda qoldi. I.Gasprinskiy islomni birinchi bo‘lib qabul qilgan ayol Xaticha (r.a.) edi (Muhammad sollallohu alayhi vasallamning rafiqalari) ekanini ham aldohida tilga olib o‘tadi. Yevropa davlatlarida ham mashhur ayollar bor edi. Bular Muqaddas Kitobni qabul qilgan va missionerlik qilgan ayollardir. Angliya qirolichasi Yelizaveta, qirolicha Viktoriya, avstriyalik imperator Mariya Tereza, rus imperatori Yelizaveta va Yekaterina II kabi ayollarning barchasi o‘z qarorlari va ishlari bilan mashhur bo‘lib, tarixda o‘z izlarini qoldirdi. Jumladan, qirolicha Yelizaveta qabul qilgan qaror Angliyani mag‘lubiyatdan qutqarib qoldi. Imperator Mariya Tereza Avstriyaning qulashiga to‘sqinlik qildi. Yekaterina II ham Rossiya uchun ko‘p ishlar qildi, ilm-fanning tarqalishiga, adabiyotning yuksalishiga yordam berdi, Eron shohi, Turkiya sultoni va Prussiya malikasining g‘alabasini ta’minladi. U Qrim xonligi, Gruziya va Polshani Rossiyaga qo‘shib olib, tarixga kirdi. Yekaterina II davrida Rossiya ko‘plab sohalarda rivojlana boshladi.

Falsafa va she’riyatda ayollar bundan ham ko‘p. Qadimgi Rim va Yunonistonda shoir va yozuvchilar orasida ayollar ham bo‘lgan. Islom olamida shoir va yozuvchi ayollar ham bor edi. Ulardan ba’zilarining asarlari va to‘plamlari hozirgacha saqlanib qolgan va qayta nashr etilgan. “Meshahirun niso” (Mashhur ayollar) to‘plamida besh yuzdan ortiq mashhur musulmon shoira va yozuvchilari haqida so‘z boradi. Hozirda ham dunyoda minglab ayollar kitob yozadilar, she’rlar bitadilar, oliy fanlardan dars beradilar, siyosiy masalalarni muhokama qiladilar, gazetalar nashr etadilar va tibbiyotda muvaffaqiyatga erishadilar. Gasprinskiy Sharq va G‘arb ayollarini alohida qiyoslaydi. Uning fikricha, eng katta va g‘ayrioddiy farq bu ayolning pozitsiyasidir. Yevropada sharq ayollari erkinlik, o‘qish va ta’lim olish huquqlaridan mahrum bo‘lganlikda Islomni ayblashadi. Gasprinskiy esa ko‘pchilik musulmonlar buni islomning me’yori deb o‘ylashlari va ko‘rishlarini uyat deb hisoblaydi. Ma’lum bo‘lishicha, barcha musulmonlar gunohkor, lekin muslima ayol bilan osiyolik ayol o‘rtasida tog‘dek farq bor ekan.

So‘nggi bir necha asrlar davomida Yevropada ta’lim va sivilizatsiya darajasi yuksaldi va shunga mos ravishda bu odamlarga ta’sir qildi. Ayollarning huquqlari biroz kengaytirildi. Ular ayollarga hurmat ko‘rsatishni boshladilar, shuningdek, ularga bilim va o‘qishga ruxsat berildi. Agar kerak bo‘lsa, ayollar tijorat faoliyati bilan shug‘ullanishlari mumkin bo‘ldi. Ayollar qonun va tartib oldida erkaklar bilan teng bo‘ldi, ya’ni qonun hamma uchun bir xil bo‘ldi. Ayollar erkinroq bo‘lishdi, lekin ular hali ham mulkdan foydalanish nuqtayi nazaridan cheklangan edi. Ayollar inson sifatida e’tirof etilgan bo‘lsa-da, jamiyatda ayollar ta’lim olishlari kerakmi, ular boshqaruv va siyosiy faoliyatda teng huquqlarga egami yoki yo‘qmi, degan bahs-munozaralar davom etmoqda edi.

Ismoilbek Gasprinskiy Islomda ayollarning huquq va majburiyatlari haqida ham alohida to‘xtalgan. Osiyo va Arabiston yarim orolida islom dini qabul qilinishidan oldin ayollar taqdiri muhrlangan edi. Qizlar tug‘ilgandan keyin bo‘g‘ib o‘ldirilgan va bu gunoh hisoblanmagan. Islom bu yomonlik va zolimlikni harom qilgan. Qur’onda bu haqda bir oyat bor. Islom paydo bo‘lgunga qadar ayollar erkaklarning mulki bo‘lib, ularning nafslarini qondirishga xizmat qilganlar. Islom qonunlarida ayollar va erkaklar Qodir (Alloh) oldida teng ekanligi va ularning huquqlari belgilab qo‘yilganligi ta’kidlangan. Islomning barcha besh ustuniga erkaklar ham, ayollar ham birdek rioya qilishlari kerak. Meros masalalarida ayollar ko‘p hollarda yarmini oladi. Islomda ayollarga mulk huquqi shariat qonunlari bilan kafolatlangan. Ko‘pgina xalqlar orasida bugungi kungacha ayollar yettidan bir yoki o‘n to‘rtdan birini meros qilib olishadi. Nikohda ayolni himoya qiladigan huquq va majburiyatlar mavjud. Xotiniga g‘amxo‘rlik qilish, uni himoya qilish, unga nisbatan yumshoq va mehribon bo‘lish, uni xafa qilmaslik, uni qoralamaslik, faqat uning xatolarini ko‘rsatmalar bilan ko‘rsatish, uni qarindoshlar bilan muloqot qilishdan mahrum qilmaslik – bularning barchasi erkaklar uchun burchdir.

Qizlarni irodasiga qarshi turmushga berish man etilgan. Uning roziligisiz kelishuv amalga oshirilmaydi, chunki bu insofsiz va adolatsiz bo‘ladi. Turmush qurgan ayol, agar eri rozi bo‘lmasa, ajrashgan hisoblanmaydi. Agar biror kishi (er) aqlini yo‘qotgan bo‘lsa, u uni tark etishi mumkin. Er xotinini (pensiya – nafaqaga) ketishga majburlay olmaydi. Voyaga etgan qiz mulkning to‘liq egasiga aylanadi. Rasmiy roziliksiz va yozma ishonchnomasiz na otasi, na ukasi, na eri uning mulkidan foydalana olmaydi. U o‘z mulkini xohlaganicha tasarruf qilishi mumkin, unga hech kim to‘sqinlik qila olmaydi. U sotib olish, sotish, ijaraga olish, vasiyat qilish huquqiga ega va bu uning shaxsiy qaroridir. Musulmon erkak va ayolga o‘qish va ilm olish farzdir. To‘liq inson bo‘lish uchun bilim kerak. Yaxshilik uchun ishlash va pul topish gunoh emas. Dangasalik va bekorchilik yaxshi qabul qilinmaydi. Turmushga

chiqqan va turmushga chiqmagan ayollar ishlash va pul topish huquqiga ega. Qiz bola tarbiyasi, or-nomusi – bularning barchasi islomda nazarda tutilgan. Qiz yoki ayol oʻzini yopib yurishi kerak (nimalarni yopish kerakligi Qur'onda aniq tasvirlangan va bu muqaddas qoidadir). Asosan, bu uzun koʻylak edi va sochlar chiroyli sharf bilan qoplangan edi. Bu muqaddas qoida qizlar va ayollarning oʻqishi, ishlashi, oʻz biznesiga ega boʻlishiga hech qanday toʻsqinlik qilmaydi. Ba'zi odat va urf-odatlar haddan tashqari koʻtarilib, jaholat va zulmatdan tugʻiladi. Zero, shariat qonunlari adolatli va ruxsat etilgan narsalarga toʻsqinlik qilmaydi. Ayollar erkaklarga nisbatan imtiyozlarga ega. Masalan, ayrim jazo turlari faqat erkaklarga nisbatan qoʻllaniladi. Homiladorlik davrida ayollar hamma narsadan himoyalangan, ular daxlsizdir. Yovuz ish qilgan erkak va ayol bir xil. Agar nikoh paytida xiyonat qilganliklari tasdiqlansa, ularning jazosi teng boʻladi. Davlat qonunlari ham ayollarni himoya qiladi. Qonunga koʻra, erkak oʻz xotinini kaltaklashga haqli emas. Erkak imkon qadar xotinini boqishi kerak. Ayol oʻz xohishiga koʻra uy-roʻzgʻor va mol-mulk bilan shugʻullanishi mumkin. Qizlarni 16 yoshga toʻlmasdan turmushga berish ularning sogʻligʻi uchun xavfli boʻlgani uchun man etiladi. Bu xulosa tibbiyotga koʻra qilingan. Qiz yoki ayolning sha'niga tajovuz qilgan erkak qattiq jazoga tortiladi (Rossiyada (ular) Sibirda ogʻir mehnatga joʻnatiladi). Koʻrib turganimizdek, shariat ham, qonun ham ayollarning qulayligi va mavqei uchun hamma narsani ta'minlaydi. Gasprinskiyning xotin-qizlar va ularning jamiyatdagi oʻrni masalasi haqidagi qarashlari "Xotinlar oʻlkasi" nomli xayoliy-sarguzasht qissasida yanada teran aks etgan. Unda ham voqealar toshkentlik Mulla Abbos Fransaviy tilidan hikoya qilinadi. Asar ayollarni "sochi uzun, aqli kalta" deguvchi islom mutaassibligiga kinoya boʻlganidek, emansipatsiya niqobi ostida ularning asliy xususiyatlari hisoblanishi lozim boʻlgan nazokatdan uzoqlashtirilishiga, "erkaklashtirilishi"ga qarshi isyon ham edi.

Xulosa. "Ayollar va millat" masalasi talqini jadidlar harakatining asosiy yoʻnalishlaridan biri ekani bilan diqqatni tortadi. Chunki jadid ma'rifatparvarlari xotin-qizlarning jamiyatdagi oʻrni va roli, ularning savodxonlik darajasiga alohida diqqat qaratib, bu borada jiddiy sa'yi harakatlar olib borishgan. Xotin-qizlarni bilimli qilish, ularni yangi usul maktablariga jalb etishga harakat qilishgan. Ular qatorida Ismoilbek Gasprinskiyning xizmatlari alohida e'tiborga loyiq. U kelajak avlodning ongsiz, irodasiz, tarbiyasiz, nodon va johil boʻlmasligi uchun xotin-qizlar oʻqimishli, sogʻliqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor boʻlishlari kerakligini zarur deb bilgan. Olim ilm diniy va dunyoviy ishlarni bajarish uchun zarur ekanligini, qizlar avval savod va hisobni, keyin diniy ilmlarni oʻrganishlarini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Исмолбек Гаспринский. Ҳаёт ва мамот масаласи. –Т.: Маънавият, 2006. – 116 б.

2. Ражабова Д. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масалалари. (XIX асрнинг охири – XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди ... дисс. – Т., 2003. – 123 б.

3. Фитрат А. Оила ва оилани бошқариш тартиблари. / Маъсул муҳаррирлар Д.А.Алимова; Тарж. Ш.Вохидов. – Т.: Маънавият, 1998. – Б. 18-56.

4. Маматкаримов У. Жадид маърифатпарварларининг ўлкада гендер саводхонликка оид қарашлари // Academic Research in Educational Sciences. Volume 3 | Issue 3 | 2022. – P. 53-64.

5. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспрали. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992. – 48 б.

6. Эшмуродова З., Аҳмад С. Маърифат даврининг соҳибқирони (Исмоилбек Гаспрали ва Туркистон: чизгилар). // Гулистон, 1998. – 6-сон. – Б. 42

7. https://greylib.align.ru/1251/sherali-turdiev-ismoil-gasprinskij-i-srednyaya-aziya-yurij-osmanov-prosvetitel-vostoka-i-gasprinskij.html

8. Тоҳир Қаҳҳор. // Жаҳон адабиёти, 2010. – 10-сон. https://ziyouz.uz/jahon-nasri/ismoilbek-gasprinskiy/ismoilbek-asprali-turkiston-sajo-atlari/

Тӯхсанов Қаҳрамон Раҳимбоевич,
филология фанлари доктори, профессор
(Ӯзбекистон)
E-mail: qahramon196709@gmail.com
Боймуродов Беҳруз Қудратзода,
Донишҷӯи бахши саввуми
донишгоҳи давлатии Бухоро
(Ӯзбекистон)
E-mail: behruzboymurodov777@gmail.com

ТАЪСИРИ АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК ДАР ЭҶОДИЁТИ ФОНӢ

Аннотатсия. Маълумоти умуми дар бораи тавалуди шоир. Вазияти мухтасар дар бораи оилааш. Машғулияти асоси дар даврони шоир. Махсусусиятҳои умуми дар дораи асарҳои илмии Низоммидин Мир Алишери Навоӣ. Мухтасар дар бораи “Мезон-ул-авзон”-и Алишер. Маълумоти умуми дар бораи “Маҷолис-ун-нафоис-и ӯ. Мавқеи осори “Мавқеи таърихи мулки аҷам” ва аҳамияти он муайян карда мешавад. Хусусиятҳои асосии “Муҳокамат-ул-луғатайн”-и Навоӣ. Асарҳояш ба забонҳои арабӣ ва форсӣ. Фактҳои илмӣ ва назарраси адабиётшиносон доир ба “Девони Фонӣ”-и Низомиддин. Равобити Абдураҳмони Ҷомӣ ва Навоӣ. Таърихи офариниши “Хамса”-и аллома. Аҳамияти осори офаридаи Навоӣ дар адабиёти форс-тоҷик. Манбаи илҳом ва таъсири адибони форс-тоҷик ба эҷодиёти илмиву адабии ӯ таҳлилу баррасии худро ёфтааст.

Вожаҳои калидӣ: Абдураҳмони Ҷомӣ, илми арӯз, Девони Фонӣ, Таърихи мулки аҷам, ҳазал, қитъа, қофия, Темуриён, Ҳусайн Бойқаро, шеър, шоирӣ, подшоҳ, адабиётшиносон.

Annotatsiya. Shoirning tug‘ilishi haqida umumiy ma’lumotlar, uning oilasi haqida qisqacha ma’lumot keltiriladi. Shoirlik davridagi asosiy mashg‘uloti yoritiladi. Nizomiddin Mir Alisher Navoiy ilmiy asarlarining umumiy xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari haqida qisqacha ma’lumot beriladi. “Majolis un-nafois” asari haqida umumiy ma’lumotlar taqdim etiladi. “Tarixi mulki Ajam” asarining mavqei va ahamiyati aniqlanadi. Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Shoirning arab va fors tillarida yaratgan asarlari haqida ma’lumot beriladi. Nizomiddin tomonidan yaratilgan “Devoni Foniy” to‘g‘risida adabiyotshunoslarning ilmiy va e’tiborga molik fikrlari keltiriladi. Abdurahmon Jomiy va Navoiy o‘rtasidagi adabiy aloqalar yoritiladi. Allomaning “Xamsa” asarining yaratilish tarixi bayon etiladi. Navoiyning adabiy merosining fors-tojik adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati ochib beriladi. Fors-tojik adiblarining ilhom manbai sifatida Navoiy ijodiga ko‘rsatgan ta’siri va uning ilmiy-adabiy ijodida tutgan o‘rni tahlil va baholash asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Abdurahmon Jomiy, aruz ilmi, Foniy devoni, Tarixi muluki Ajam, hazl, qit’a, qofiya, Temuriylar, Husayn Boyqaro, she’r, shoirlik, podsho, adabiyotshunoslar.

Аннотация. В данной статье приводятся общие сведения о рождении поэта, краткая информация о его семье. Освещается основное занятие поэта в период его творческой деятельности. Рассматриваются общие характеристики научных трудов Низомиддина Мир Алишера Навои. Приведена краткая информация о произведении Алишера Навои “Мизан уль-авзан”. Представлены общие сведения о произведении “Маджолис ун-нафоис”. Определяется значимость и положение труда “Тарихи мулки Аджам”. Анализируются основные особенности произведения Навои “Мухокамат уль-луғатайн”. Приводятся сведения о произведениях поэта, написанных на арабском и персидском языках. Излагаются научные и значимые мнения литературоведов о “Девоне Фоний”, созданном Наваи. Освещаются литературные связи между Абдурахмоном Джами и Навои. Рассказывается история создания произведения “Хамса” великого мыслителя. Раскрываются значение и место литературного наследия Навои в персидско-таджикской литературе. На основе анализа и оценки освещается влияние творчества Навои как источника вдохновения для персидско-таджикских писателей и его роль в научно-литературной деятельности.

Ключевые слова: Абдурахман Джами, наука аруз, “Девони Фани”, “Тарихи мулки Аджам”, хазл, континент, рифма, тимуриды, Хусейн Байкара, поэзия, поэтика, царь, литературоведы.

Abstract. This abstract provides general information about the birth of the poet, along with a brief overview of his family background. It outlines his primary occupation during his literary life. The general characteristics of the scientific works of Nizomiddin Mir Alisher Navoi are examined. A concise description of Alisher Navoi’s work Mezon ul-Avzon is provided. General information is presented about his compilation Majolis un-Nafāis. The place and significance of the work Tarikhi Mulki Ajam are determined. The main features of Navoi’s Muhokamat al-Lughatayn are analyzed. The poet’s works written in Arabic and Persian are also reviewed. Scientific facts and notable opinions of literary scholars regarding Nizomiddin’s Divān-i Fonī are discussed. The literary relationship between Abdurahman Jami and Navoi is explored. The history of the creation of the great thinker’s Khamsa is presented. The importance of Navoi’s literary works within Persian-Tajik literature is emphasized. Finally, the sources of inspiration and the influence of Persian-Tajik writers on his scientific and literary creativity are thoroughly analyzed and evaluated.

Keywords: Abdurakhmon Jami, science of aruz, Foniy devon, Tarikhi muluki Ajam, humor, rhyme, Temurids, Husayn Baykara, poem, poetry, king, literary scholars.

Муқаддима. Низомуддин Алишери Навоӣ аз ҷумлаи маъруфтарин адибони ҳавзаи адабии Ҳирот аст, ки чун поягузори адабиёти ӯзбек шинохта шудаст. Нуҳуми феврали соли 1441 дар шаҳри Ҳирот (қаламрави имрӯзаи Афғонистон) таваллуд шудааст. Шоир ва мутафаккир, асосгузори адабиёти класикии ўзбек, ходими давлатӣ. Падари Навоӣ Ғиёсуддини Кичкина аз амалдорони хонадони Темуриён буд. Ӯ ҳаводори шеъру шоирӣ дар хонааш бо адибони давр сӯҳбатҳо меорост. Падари Алишери Навоӣ дар синни 13-14 солагӣ вафот кард. Ӯро Абулқосим Бобур ба воя расонидааст, ки ӯро барои истеъдоди баланди санъаткориаш эҳтиром мекард. Навоӣ аз овони кӯдакӣ ба шеъру шоирӣ шавқу ҳаваси зиёде зоҳир намуд ва дар 15 – солагиаш ҳамчун шоири зуллисонайн, ки ба забонҳои ўзбекии қадим – туркии чиғатоӣ бо тахаллуси “Навоӣ” ва форсӣ – тоҷикӣ бо тахалуси “Фонӣ” эҷод мекард, машҳур гашт.

Дар бораи аъзои оила ва наздикони Навоӣ дар китоби шоир “Насоим ул-муҳаббат” маълумотҳои ҷолибе ба назар мерасанд. Хусусан, лавҳаи овардашуда дар бораи падараш диққатангез аст. Навоӣ дар бораи падараш чунин менависад: “Падари ин фақир муҳаббат ва ихлоси зиёде нисбат ба аҳли фуқаро дошт” [162-163 10]. Навоӣ ин хусусияти падарашро дар мақолае, ки дар бораи Бобо Кӯкай навиштааст, ёдовар мешавад.

Қисмати асосӣ. Дар асари “Мезон-ул-авзон” (1492) бахшида ба назарияи аруз қоидаҳои арӯзи арабӣ ва форс-точикиро ба туркӣ равшан ва равон баён кардааст. Хусусиятҳои вазнии намунаҳои ашъори хаттӣ ва гуфтории туркро омӯхтааст. Дар баробари равшан кардани табиати арӯзи туркӣ маънои онро дошт, ки ашъори туркӣ низоми мураккаби арӯзиро ғанӣ гардонидааст. Мафҳуми баҳрҳо ва доираҳо васеъ карда шуд. Нӯҳ вазн ва шаклҳои шеъри нави шоиронаро муайян кард. Вай бори нахуст дар таърихи халқои туркӣ андешаҳои шеъри вазни миллиро ба миён гузошт. Мо медонем ки арӯзи форс-тоҷик ҳам дар давраи Навоӣ ба дараҷаи баланди худ расидааст. Аз он ҷумла устоди Навоӣ Абдураҳмони Ҷомӣ ҳам дар дораи арӯз ва вазни шеъри форс-тоҷик фикри ҷолибро гуфта гузаштааст. Дар ин бора асарҳои “Рисолаи Арӯз” ва “Рисолаи Қофия” мисоли он аст.

“Маҷолис-ун-нафоис” (1490-1491; 1497-1498) якумин таскираест, ки дар забони туркист, ки шоир дар ҳашт вохӯрӣ дар бораи 459 шоиру нависанда маълумот додааст. Дар бобҳои якум ва дуюм дар бораи шоирони гузашта, дар боби сеюм шоирони ҳамзамонаашро, дар бобҳои панҷум ва шашум шуарои Хуросон, дар боби шашум шуарои Мовараннаҳр, Осиёи Хурд ва Эрон, дар бобҳои ҳафтум ва ҳаштум шоирон ва шаҳзодаҳои давраи сулолаи Темуриён маълумотҳоро ҷамъ овардааст. Ин асар аз тарафи Фарии Ҳисорӣ (1521-1522), Муҳаммад Қазвинӣ (1522-1523), Шоҳ Али Абдуалӣ (1598) се маротиба ба забони форс-тоҷик тарҷума шудааст.

Муҳокима ва натиҷаҳо. “Таърихи мулуки Аҷам” (“Таърихи шоҳони Аҷам”, 1488) таърихи кӯтоҳест, ки осори “Таърихи Табарӣ” ва “Шоҳнома”-ро, ки солномаҳои шоҳони эрониёнро ба таври мантиқӣ пурра намуда, далелҳои дар онҳо бударо ба як дигар тобеъ овардааст.

Системаи илмӣ, дар он таърихи шоҳон аз шоҳи афсонавӣ Каюмарс то охирин намояндаи Сосониён Язди Шаҳриёр тафсири асотирӣ медиҳад. Дар тамоми таърихи аҷамиё яъне, халқҳои эронитабор шоҳоне гузаштаанд, дар ин китоб оварда шудааст. Мо медонем таърихи ориёнаҷот аз сулолаи Хоҳоманишиён оғоз мегардад. Дар давраи худ ба дараҷаи империя расидани ин давлатро медонем. Дар таърихи инсоният калонтарин мавқеъро дорад. Баъди парокандагии ин давлат беоромӣ ба вуҷуд меояд, ки то давраи Сосониён ин вазъият давом мекунад.

Асари “Муҳокамат-ул-луғатайн”-и Навоӣ лаҳҷаи ҳамондавраи туркҳо, суханони бузургон, осори бадеию илмӣ бо вижагиҳои грамматикаи забони форс-тоҷик қиёсан омӯхтааст. Ӯ калимаҳои зиёдеро, ки дар забони халқӣ истифода мешуданд, ворид намуда, боиси дар забони адабӣ истифода шудани онҳо хизмати гаронбаҳо гузоштааст. Ӯ ба калимаҳои қаблан истифодашуда қабатҳои нави маъно кушода додааст. Баъди Махмуди Қошғарӣ грамматикаи забони ӯзбекӣ ва дигар халқҳои туркиро дар асоси илмӣ муқаррар намуда, боиси васеъ шудани имкониятҳои бадеӣ ва эстетикии забони ӯзбекӣ ва дигар халқҳои турк гардид. Ӯ ба бузургтарин ва муҳимтарин осори ба забонҳои форсӣ ва туркӣ эҷод шуда ишора карда, шоирону донишмандонро ба муборизаи барои истиқлоли забон даъват кардааст.

Ҳоло аз асар парча меоварем ва таҳлил мекунем:

“Мундин сӯнгра уч навъ тилдурким, асл ва мӯтабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруи бағоят кӯптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар (салавотуллоҳу алайҳ)нинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етушур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ (алайҳиссалом) тӯфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлакасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар Эрон ва Турон мамоликининг васатида воли қилди ва Ҳомники, Абул-ҳинд дебдурлар Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур бӯлғон мамоликда ёйилдилар ва қалин бӯлдилар” [67, 11].

Аз иқтибоси оварда маълум мегардад, ки Ҳазрат Навоӣ саромади забонҳоро дар асоси се забон мебинад ва таърихи пайдоиши онро ба Нӯҳ пайғамбар мансуб медонад. Боз аз гуфтаҳои адиб ҳаминро пай бурдан мумкин аст, ки Ёфсанро Абу-турк гуфта ба Хито, Сомро Абу-фурс гуфта, ба Эрону Тӯрон ва Ҳомро Абу-ҳинд гуфта ба Ҳиндустон фирист.

“Ва Ёфас ўғлонники, Абут-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бӯлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бӯлғай, бу учовнинг авлод ва атбои орасида шойиъд бӯлди... Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музахрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улви манзиладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.”

Аз иқтибоси болоӣ ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки забони туркиро забони давлатӣ ё идорӣ мепиндорад, забони форсиро маънои калом, яъне забони шеър медонад ва забони арабӣ ва ҳиндиро ҳамчун забони динӣ меҳисобад.

“Ва сорт орасида аҳли табъ ва дониш ва зумраи илму зиҳн ва бийниш кӯпроқдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улуғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин бахраманддурлар. Андоқким, ўз хурд аҳволиға кӯра айтаодурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар, аммо сорт улусининг арзолидин ашрофиғача ва омисидин донишмандиғача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилғоннинг маънисин ҳам билмаслар.”

Аз ин гуфтаҳои Навоӣ равшан мегардад, ки дар давраи ӯ аҳли илму дониш ҳамчун порсигӯй будаанд. Ҳамаи мардуми туркнажод, хурду калон, сарбозону ашрофзодагони давлат забони форсиро медонистанд. Ҳатто шуарои туркон ба забони форсӣ ашъори баланд мазмун офаридаанд. Аммо форсинажодон ҳама туркиро намедонистанд ва баъзе сухан мегуфтагишон низ маъноро дуруст дарк намекарданд.

Асарҳояш ба забонҳои арабӣ ва форсӣ. “Девони Фонӣ” аз ашъори ба забони форс-тоҷикӣ навиштаи Алишер Навоӣ гирд оварда шуда, дар муқаддимаи он маҷмӯаҳои достонҳои форсии “Ситтаи зарурия” (“Шаш зарурият”) ва “Фусули арбаа” (“Чор фасл”) оварда шудаанд. Ин маҷмӯаи

чунин номҳо омадааст: “Ситтаи зарурия” “Руҳ-ул-қудс” (“Рӯҳи муқаддас”), “Айн-ул-ҳаёт” (“Чашмаи ҳаёт”), “Туҳфат-ул-афкор” (“Туҳфаи андеша”), “Қут-ул-қулуб” (“Ғизои дил ба дил”), “Минҳоҷ-ун-начот” (“Роҳи начот”), “Насим-ул-хулд” (“Нафаси биҳишт”). Онҳо дар рӯҳияти осори Ҳоқонӣ, Деҳлавӣ, Салмони Совачӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ дар шакли посухи фалсафӣ ва мантиқӣ ба онҳо навишта шудаанд. “Фусули арбаа” пас аз мадҳияи Султон Ҳусайни Бойқара аз “Баҳор”, “Саратон”, “Хазан” (“Тирамоҳ”) ва “Дай” (“Зимистон”) иборат аст. “Муфрадот” (1485) асари илмии форс-тоҷикӣ, ки ба қоидаҳои жанри масъала бахшида шудааст, ин жанрро дар назми классикӣ аз ҷиҳати назариявӣ асоснок кардааст. Мушкилоти жанрҳое, ки дар он баён шудааст, муносибати рубоӣ, қитъа, туюқ ва дар баъзе мавридҳо ғазалро дар назар дошт. Дар он 121 мисол оварда шудааст, ки усулҳои ҳалли масъалаҳоро омӯзанд. Маълум аст, ки Навоӣ дар шакли луғат ба забони арабӣ бо номи “Сабъат-ул-абҳур” (“Ҳафт баҳр”) дар рӯҳияи динӣ-тасаввуфӣ асар навиштааст. Аммо ин асар чоп нашудааст ва ба қадри ҳол омӯхта нашудааст. Осори Алишер Навоӣ дар забони форс-тоҷикиашро Фитрат, Ҳ.Сулаймон, Н.Маллаев, Ш.Шомуҳамедов, Р.Воҳидов, Г.Болтаева мавриди омӯзиш қарор додаанд.

“Рисолаи тирандозӣ”, “Муфрадот” (оид ба қоидаҳои муаммо) ва “Девони Фонӣ” аз он қабил аст. Аз осори тоҷикии Навоӣ муҳимтаринаш “Девони Фонӣ” мебошад, ки ҳаҷми онро худи шоир 6000 байт хабар медиҳад. Дар ҳамон диссертасияи доктории Ҳ.С.Сулаймонов “Тадқиқоти матншиносии лирикаи Навоӣ” оид ба таркиби девони форсии Фонӣ – Навоӣ се ҷадвал дода мешавад, ки бисёр чизҳоро муайян мекунад. Соҳиби диссертасия таркиби нусхаи нисбатан пурраи девони тоҷикии Навоӣ-Фониро (нусхаи Париж) чунин муайян мекунад: дебоча, қасида (8 адад = 955 байт), ғазал (555 = 4313), мусаддас (1 = 68), қитъа (72 = 185), рубоӣ (73 = 146), таърих (16 = 39), муаммо (396 = 426), луғз (9 = 38), ҷамъан 1131 адад шеър, ки 6197 байтро фаро мегирад.

Муҳаммад Яъқуб Воҳидии Ҷузҷонӣ 11 қасидаи тоҷикии Навоиро бо матлаъи онҳо оварда, қайд мекунад, ки бар замми ин қасоид девони форс-тоҷикии Навоӣ, ки ӯ омӯхтааст, дорои дебочаи муфассал, 485 ғазал, як мусаддас, як таркиббанд, 36 қитъа, 68 рубоӣ, 16 моддаи таърих, 6 луғз ва беш аз панҷсад муамморо фаро мегирад.

Аксари ғазалҳои “Девони Фонӣ” аз татаббуъ ба шеърҳои шоирони машҳури форсӣ иборатанд. Аз ҷумла, ба шеърҳои Ҷомӣ 52 маротиба, Ҳофизи Шерозӣ 237 маротиба, Хусрави Деҳлавӣ 33 маротиба, Саъдии Шерозӣ 25 маротиба, Мавлоно Котибӣ 5 маротиба, Шоҳии Сабзаворӣ 5 маротиба ва Камоли Хуҷандӣ 4 маротиба татаббуъ шудааст. Алишери Навоӣ ба ғазалҳои аслие, ки ба забони форсӣ эҷод кардааст, унвонҳои “Мухторо” ва “Ихтиро” додааст ва шумораи онҳо беш аз 50 адад аст.

Навоӣ дар рисолаи “Муҳокимат-ул-луғатайн” аз 11 қасидаи форсии худ ном мебарад, ки ҳар кадоме бо исми махсусе дар пайравии қасидаҳои машҳури бузургони гузаштаи адабиёти форс-тоҷик навишта шудаанд.

Дар навиштани асари машҳури худ “Хамса” низ адибону шоирони форсу тоҷик аҳамиятнок аст. Дар ин мазмун худи Навоӣ шеъре ба риштаи назм мекашад, ки чунин аст:

“Форсӣ чун гашт дар эшон адо,
Туркӣ кунад, нест аҷаб ибтидо.
Форс чун хурсанд шуд аз он гуҳар,
Турк ҳам ар шод шавад, хубтар,
Ман, ки дар ин роҳ ниҳодам қадам,
Ҳаст умедам, чу бигирам қалам.
Роҳбарӣ карда Низомӣ маро,
Ёр шавад Хусраву Ҷомӣ маро” [5, 9]

Ба забони форсӣ-тоҷикӣ “Хамса” офарида шудааст. Лекин ба забони туркӣ-ӯзбекӣ офарида нашудааст. Ба ин роҳ ман қадам мондам адибону шоирони форсӣ-тоҷик ба ман роҳнамои намуданд. Аз офарида шудани ин асар хурсанд шуданд. Маълум аст, ки адибони туркӣ хурсандтар шуданд. Ба ин роҳ ман қадам монда қаламро гирифтам. Ба ин роҳ аввалин “Хамсанавис” (“Панҷгона”) Низоми Ганҷавӣ буд, давомдиҳандаҳо Хусраву Ҷомӣ роҳнамои намуданд.

Алишер Навоӣ дар осори худ калимаи ӯзбекро ҳамчун этноним истифода кардааст. Ин байтро ба забони турки офаридааст:

“Shohu toju xil’atekim, men tomosha qilg‘ali,

Uzbakim boshida qalpoq, egnida shirdog'i bas"

Хулоса. Алишери Навой дар тамоми соҳаҳои илмии замонаи худ асарҳо офаридааст. Сиёсат, идораи давлатӣ, адабиёт, меъморӣ, таърих, илми қофия, илми арӯз ва дар бисёр соҳаҳои дигар саҳми худро гузоштааст. Ҳамаи ҳамзамонони ӯ дар ин бора зикр кардаанд. Агар гӯем, ки ӯ ба ин дараҷа расидааст, ки ба он саҳми устод ва дӯстӣ ӯ Абдураҳмони Ҷомӣ бузург аст. Агар "Хамса"-ро ба забони форс-тоҷикӣ менавишт, ин қадар машҳур намешуд. Навоӣ барои маслиҳат ба назди устодаш А. Ҷомӣ меояд ва бо кӯмак ва сарпарастии устод асари гаронбаҳои худро меофарад. Ҷомӣ ба ин маънӣ мегӯяд: "Хамса" ба забони форсӣ-тоҷикӣ таълиф шудааст. Зеро мисли Низоми Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва дигар шоирони машҳури форс-тоҷик эҷод кардан душвор аст. Агар "Хамса" бо забони туркӣ офарида шавад, машҳур мешавад. Зеро ин асар то имрӯз ба забони туркӣ навишта нашудааст. Ӯ мегӯяд, бо ин забон машҳур хоҳад шуд". Худи Навоӣ ҳам дуруст будани ин ақидаро дарк карда, ба туркӣ "Хамса"-ро таълиф кардааст.

Асарҳои Алишери Навоӣ ба бисёр забонҳои дунё тарҷума шудааст. Ҳар касе, ки ба адабиёт дохил шуд, шояд Навоиро нашинохта бошад.

Ба гуфтаи олимони Навоишиносон ӯ 191 асар дорад. Асри XV гулгун шукуфи адабиёти форс-тоҷик ба ҳисоб меравад. Ба ин кор ҳам саҳми Навоӣ арзанда аст.

Шоир дар оилаи сарватманд ба дунё омада бошад ҳам, ҳеҷ гоҳ ба мардуми оддӣ зулм накардааст. Тавассути мисолҳо фахмидан мумкин аст, солҳои Вазирӣ ва ҳокимӣ ҳамеша тарафдори халқ буд. Солҳои 1480-1500 аз ҳисоби пули худ чандин мадраса, 40 работ (истгоҳи сайёҳон), 17 масҷид, 10 хона, 9 ҳаммом, 9 пул, 20 ҳавз сохт. Ба як калима, А.Навоӣ ватандӯст ва шахси ғамхори мардуми худ буд. Ӯ дар таърихи адабиёти шарҷ нафақат ҳамчун намояндаи адабиёти ӯзбек, балки ҳамчун шоири адабиёти форс-тоҷик ба ҳисоб меравад.

АДАБИЁТҲО:

1. Алишер Навоӣ. Девони Фонӣ. Варианти электронӣ. – Ангрен, 2010. – 700 с.
2. Алишер Навоий. Девони Фоний. Интернет – 2011. – 567 с.
3. Амир Алишер Фонӣ. Мунтахаби девон (бо алифбои ниёгон). – Душанбе: Ирфон, 1993. – 456 с.
4. Алишер Навоий. Асарлар. Йигирма томлик. 18-20 томлар. Девони Фоний. Тошкент, 1965. – 567 с.
5. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом, 2011. – 210 с.
6. Амир Алишер Навоии Фонӣ (муштамил бар шарҳи зиндагии осори имронӣ, муаллафот ва намунаи назму насри ӯ), ба кӯшиши Муҳаммад Воҳидии Ҷузҷонӣ, Нашркардаи Анҷумани таърих. Кобул, 1346. – 550 с.
7. Абдунабӣ Сатторов. Афкори адабӣ ва эстетикии Абдурраҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 350 с.
8. Алишер Навоӣ. Хамсат-ул-мутаҳаййирин. – Душанбе: Адиб, 1989. – 224 с.
9. Адабиёт: Китоби дарси барои донишомӯзони синфҳои 8-ум/ А. Қамарзода, Ҷ. Эшонқулов, У. Қамарова: Муҳаррири маъсул С. Саъдиев. Нашри чоруми такмилёфта. – Т.: ХЭТН "O'zbekiston", 2014. – 360 с.
10. Алишер Навоий. Асарлар. XV том, 1968. – 162 с.
11. Alisher Navoiy. Muhokamatul-lug'atayn. Asarlar. O'n besh tomlik. T.14. – T.,1967. – 345 c.

Safarova Hilola Oxunjonovna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
(O‘zbekiston)
E-mail: x.a.safarova@buxdu.uz
Yuldasheva Parvinabonu Nodirovna,
BuxDU adabiyotshunoslik yo‘nalishi
1-kurs magistranti
(O‘zbekiston)
E-mail: ynurbek975@gmail.com

HAMZA SHE’RLARIDA LUQMONI HAKIM TIMSOLI

Annotatsiya. Maqolada jadid adabiyotining yetakchi vakili – Hamza Hakimzoda Niyoziyning g‘azallari tahlilga tortilgan. Shoirning “To‘la asarlar to‘plami” II jildida Luqmoni hakim nomi keltirilgan she’rlar o‘rganilib, talmeh san’atining o‘ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Ishda “Dardiga darmon istamas” va Ismoilbek Gasprinskiyning vafotiga bag‘ishlab yozilgan “Marsiya” she’rlariga urg‘u berib o‘tildi. Bu she’rlar asosida Hamzaning o‘z davriga bo‘lgan munosabati, muammolari va yechimlar haqida bahs qilindi.

Kalit so‘zlar: Luqmoni hakim, “Nihon” (“Yashirin”), ijod, she’riyat, talmeh san’ati, payg‘ambar, tarixiy shaxs, jadid.

Аннотация. В статье проанализированы газели ведущего представителя джадидской литературы Хамзы Хакимзаде Ниёзий. Вторая часть полного собрания сочинений поэта включает стихи с упоминанием имени Лукмана Хакима, в которых изучены особенности искусства “талмех”. В научной работе было уделено внимание стихотворениям “Не ищет исцеления от боли” и “Марсия”, посвящённому смерти Исмаилбека Гаспринского. На основе этих стихов обсуждалось отношение Хамзы к своему времени, существующим проблемам и путям их решений.

Ключевые слова: Лукман Хаким, “Нихон” (“Скрытое”), творчество, поэзия, искусство “талмех”, пророк, историческая личность, джадид.

Abstract. The article analyzes the ghazals of the leading representative of Jadid literature Hamza Hakimzoda Niyozi. The second part of the complete works of the poet includes poems with the mention of the name of Lukman Hakim, in which the features of the talmeh art are studied. At work, attention was given to the poems “He Does Not Seek a Cure for His Pain” *and* “Marsiya”, which is dedicated to the death of Ismailbek Gasprinsky. Based on these poems, discussions were held about Hamza’s attitude toward his era, the existing problems, and possible solutions.

Keywords: Lukman Hakim, “Nihon” (“Hidden”), creativity, poetry, talmekh art, prophet, historical figure, Jadid.

Kirish. Hamza Hakimzoda Niyoziy XX asr jamoatchiligida turli qarashlar uyg‘otgan va jadidlar harakati namoyandalari safida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan fidokor inson, shoir, yozuvchi, dramaturg, pedagog sifatida faoliyat olib borgan. Bu davr namoyondalari o‘z tarixiy asar, she’r va maqolalari orqali xalqimizni jaholat botqog‘idan xalos etish, tom ma’noda esa g‘aflat uyqusidan “uyg‘otish”dek vazifani o‘z zimmalariga olib, shu yo‘lda harakat qilganlar. Xalqimiz orasidan yetishib chiqqan Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ziyolilar bu mashaqqatli hamda mas'uliyatli vazifani bajarish chog‘ida hattoki o‘z jonlarini qurbon qilishgan.

Hakimzoda Niyoziy o‘zidan juda katta adabiy meros qoldirgan. Shoir ijodini o‘rganish esa o‘zi yashagan davrdayoq, ya’ni 1920-yillardan boshlangan.

Asosiy qism. Hamza Hakimzoda Niyoziyning she’riyat olami katta ummon. Bu ummon cheksiz. Biz ham shoir she’riyatiga qiziqib, uni o‘rganishga harakat qildik. “To‘la asarlar to‘plami”ning II jildida Hamzaning inqilob arafasida va inqilobdan keyingi yillarda yozgan she’riy hamda nasriy asarlari va pedagogik risolalari kiritilgan. Xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lgan xalq qo‘shiqlari mehnatkash ommaning qalbiga tez ta’sir etgan. Xalq qo‘shiqlarida xalq dardi, orzu-umidlari o‘z ifodasini topgan,

shuning uchun ularni eshitish ham, yodlash ham maroqli bo‘lgan. Buni kuzatgan Hamza Hakimzoda Niyoziy xalq o‘rtasida mashhur bo‘lgan xalq kuylarini to‘plab, ulardan o‘ttiztasi ohangiga moslab she’r yozgan. Xalq kuylarida yaratilgan she’rlar “Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” nomli majmuasidan o‘rin olgan. Unda 1915-1917-yillarda yaratilgan she’rlar “Oq gul”, “Qizil gul”, “Pushti gul”, “Sariq gul”, “Yashil gul”, “Safsar gul”, “Atir gul” nomi bilan majmuaga kiritilgan.

“Milliy ashulalar uchun milliy she’rlar” nomli majmuasining “Oq gul” bo‘limi 1915-yilda tuzilgan bo‘lib, shu yilning sentyabr-oktyabr oylarida Qo‘qon shahrida toshbosmada chop etilgan. Biz tahlilga tortgan 1916-yilda yozilgan “Dardiga darmon istamas” she’ri “Oq gul” bo‘limida joylashgan. Bu she’r “Do‘st mavlon-ey” ashulasi ohangida yozilgan va birinchi marta qisqartirishlar bilan “Oq gul” bo‘limida kiritilgan. She’rning boshida “Do‘st mavlon-ey” namuna” deb yozilgan va besh misra “Do‘st mavlon-ey” xalq qo‘shig‘idan namuna keltirilgan. Ular quyidagilar:

Men bu yonga kelmas erdim,
Yora, kelturding maniyo!
O‘tga solsang kuymas erdim,
Yora, kelturding maniyo!
Do‘st mavlon-ey, ko‘nglum, olloh, sandadur.

Namuna keltirilgan misralardan keyin “Dardiga darmon istamas” sarlavhasi ostida 9 bandli she’r keltirilgan. She’r sarlavhasi nashrga tayyorlovchilar tomonidan qo‘yilgan. Har bir band uch misradan iborat bo‘lib, musallas janrida bitilgan. Oxirgi band besh misradan iborat. Har bir bandning oxirgi misrasi “Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida” so‘zlarining takrori bilan tugagan. Balki oxirgi bandda xatolik bo‘lgandir. Chunki har ikki misradan keyin “Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida” so‘zlari naqarot sifatida takror kelgan. Bizningcha, oxirgi bandda ikki band qo‘shilib ketgan. Shuning uchun oxirgi band besh misradan iborat bo‘lib qolgan bo‘lishi mumkin. Bundan ko‘rinadiki, besh misradan iborat bo‘lib qolgan band nashrga tayyorlovchi yoki tahrir hay’ati tomonidan xatoga yo‘l qo‘yilgan bo‘lishi mumkin.

Bizni Turkiston eli dardiga darmon istamas,
Zulmat ichra kechsa umri, mohi tobon istamas,
Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida.

Bu misralarni o‘qib, shoir Hamza yashagan davrni ko‘z oldimizga keltiramiz. Chor hukumati bosib olgan Turkiston, o‘z yo‘lini topolmay sarson bo‘lgan insonlar. Madrasa va maktablarning ahvoli og‘ir, darsliklar mavjud emas, o‘qitilish qoidalari eskirgan. Boshqa mamlakatlar bilan aloqalar uzilgan. Bunday holatdan chiqish uchun xalqning o‘zi harakat qilishi kerak. Qorong‘ilikda o‘rganib qolgan xalq zulmatdan chiqish uchun yorug‘likka intilishi kerak. Agar inson kasal bo‘lsa, shifo topishi uchun o‘zi harakat qilib, shifokorga borib, kasalligiga doir ma’lumotlarga ega bo‘lishi lozim. Avvalo kasallikni davolay oladigan shifokor topish, keyin to‘g‘ri tashxis qo‘yish va undan keyin dori-darmonlar bilan muolajani boshlash lozim. Afsus, shunday Hamza yashagan davrda odamlar kasalligiga e’tibor bermay, shifo topishni ham istamay, dard azobida yashagan. Shuning uchun ham Hamza o‘z elini “Turkiston eli dardiga darmon istamas” va “zulmat ichra kechsa umri, mohi tobon istamas” deb bejizga aytmagan.

Shoir she’rlarida badiiy san’atlardan, ayniqsa, talmeh san’atidan o‘rinli foydalangan. She’rlarida payg‘ambarlar, tarixiy shaxslar hamda zamondoshlarining nomlarini ham uchratishimiz mumkin. Masih, Yaqub alayhissalom, Luqmon va Mansur Xalloj kabi tarixiy shaxslar nomlarini keltirib talmehning go‘zal namunasini yarata olgan. “Dardiga darmon istamas” she’rining ikkinchi bandida shoir Luqmonga murojaat etib shunday deydi:

Ko‘nglidur oshuftai lahvu tarab, nafs-u havo,
Tilsa zillat xanjari bag‘rini Luqmon istamas,
Uxlama ko‘p, o‘zbek eli, asri taraqqiy vaqtida [1, 29].

Dastlab e’tiborimizni lavh-u tarab so‘ziga qaratsak, lug‘atlarda bu so‘zlarga quyidagicha ma’no berilgan. “Lavh-u tarab” arab va fors so‘zlardan tarkib topgan ibora bo‘lib, quyidagicha ma’no beradi: “Lavh” (لوح) – taxta, yozuv taxtasi yoki lavha ma’nolarini anglatadi. Shuningdek, ba’zan taqdir yoki qismat yozuvi ma’nosida ham ishlatiladi. “Tarab” (طرب) – quvonch, shodlik, zavq va musiqiy lazzat ma’nolarini bildiradi. Shunday qilib, “lavh-u tarab” iborasi “quvonch va zavq sahnasi” yoki “musiqiy lazzat va bazm manzarasi” degan ma’nolarni anglatadi. Bu ibora asosan she’riyatda yoki adabiy matnlarda ishlatiladi. She’rda insonlarning dunyo orzusiga, behuda narsalarga bo‘lgan muhabbatini

bildirib, insonlarning ko‘ngli mol-dunyo, o‘tkinchi hoyu havaslarga, ya’ni faqat nafs o‘pqoniga tushib qolganini ko‘rsatib beradi. Zillat (kambag‘allik) xanjari bag‘rini tilsa-da, aqlini ishlatishni xohlamaydi. Jaholat xalqning bag‘rini uyib olsa ham, unga ozor yetkazsa ham unga davo bo‘ladigan “Luqmon”ni istamaydi. Ya’ni, shifo topishni istamaydi va yaralarini, og‘riqlarini davolash uchun dardning tabibini izlab topmaydi. Sharq mumtoz adabiyoti va xalq og‘zaki ijodida Luqmon donishmand tabib obrazi sifatida gavdalanadi. Alisher Navoiy o‘zining “Tarixi hukamo va anbiyo”, tarixchi olim Xondamir esa “Ravzat us-safo” asarida Luqmoni hakimni tarixiy shaxs-payg‘ambar deb aytib o‘tadilar. Qur’oni Karimning 31-surasi Luqmon surasi deb nomlangan va u 34 oyatdan iborat. Qur’oni Karimdan kitobxonlar foydalanishiga qulay bo‘lishi uchun tarjima va tavsirlar Qur’oni Karimning arabcha matni bilan bir sahifada yonma-yon berib borilgan. 411-betida quyidagi tavsirlar berilgan: “Luqmon – tarixda Luqmoni hakim deb shuhrat topgan habashiy bir dono shaxs. Ulamolar uning payg‘ambar yoki valiy bo‘lgani haqida bir fikrga kelisha olmaganlar. Chunki na Qur’onda va na hadislarda uning to‘g‘risida aniq ma’lumot uchramaydi. Faqat Qur’onda uning o‘z o‘g‘liga qilgan ayrim nasihatlari berilgan” [4, 412]. Bundan ko‘rinadiki 34 oyatning hammasi ham Luqmon haqida emas, balki ayrim oyatlar o‘g‘liga qilingan nasihatlardan iborat, qolgan oyatlarda esa tavhid va imonga da’vat, kufr va shirkdan qaytarish kabi o‘gitlar haqida fikr bildirilgan.

Luqmon hakim nomi bilan mashhur bo‘lgan. Shuning uchun “Dardiga darmon istamas” she’rida Hamza Hakimzoda Niyoziy Luqmonga hakim, shifo beruvchi, davolovchi shaxs sifatida murojaat qilgan.

Jadidchilik harakatining rahnamosi bo‘lgan Ismoilbek Gasprinskiy nomi Turkistonda faxr bilan tilga olingan. XX asr boshlarida turkistonlik ziyolilar Ismoilbek Gasprinskiyning “Tarjimon” gazetasi, “usuli jadid”maktablaridan yaxshigina xabardor edi. Davr bilan hamnafas bo‘lgan Hamza Hakimzoda Niyoziy ham bundan mustasno emas. Ismoilbek Gasprinskiyning asarlari va olib borgan ishlari Turkiston xalqini qahchalik to‘lqinlantirgan bo‘lsa, o‘limi shu darajada larza solgan. Uning vafoti munosabati bilan qator marsiyalar vujudga kelgan. Adabiyotshunos olim Bahodir Karim “Ismoilbek Gasprinskiy yodi” maqolasida Ismoilbek Gasprinskiy vafotiga bag‘ishlab yozilgan asarlarni keltirib o‘tadi: “…andijonlik 16 yoshli talaba Hamidiy “Ma’rifatparvar bobomiz Ismoil G‘asprinskiy hazratlari haqinda ta’ziyanomamiz”, Hamza Hakimzoda Niyoziy “Marsiya”, Husaynxo‘ja Saodatiy ismli kishining “Marsiya”, Abdulla Avloniy “Adibi shahir Ismoilbek ruhina”, samarqandlik shoir Faxriddin Rojiy “Ismoilbek hazratlarig‘a”, Siddiqiy Ajziy “Ismoilbek hazratlari yodig‘a”, Vasliy Samarqandiy “Ta’rixi rihlat janob mirzo Ismoilbek sohibi jaridai “Tarjumon” rahmatulloh rahmatan va as’atan va udxula fil jinon”, samarqandlik muallim Xatoiy “Ismoilbek hazratlari yodig‘a”, Mulla Shamsiddin Qori Xoiblarning “Muhtaram fozili nuktadon va fariduz-zamon, noshiri “Tarjumon”, ahvoli zamon Ismoilbek G‘asprinskiy janoblarining ta’rixi soli favtlari” nomli ta’rix-she’rlar maydonga kelgan”.

H.H.Niyoziy ayni mavzudagi “Yavmu-l-vafot” maqolasida Ismoilbekni: “O‘zini inson ekanligin haqiqiy ko‘z bilan ko‘rgandan beri butun Rusiya musulmonlari orasida maorif dengizini oqizmoq va toshzorlarni sabzazor etmoq murodida qarshidagi “sadd” bo‘lgan ba’zi nifoq, g‘aflat va jaholat kabi hisobsiz tizilgan eng zo‘r katta tog‘larni yolg‘iz o‘zi Farhod kabi ijtihod va g‘ayrat teshasi bilan buzib tekis qilg‘on zot-da bu marhum va mag‘fur Ismoilbek hazratlari edi” [2, 45] deya ulug‘laydi.

“To‘la asarlar to‘plami”ning II jildi 97-betida Ismoilbek G‘asprinskiyga bag‘ishlangan “Marsiya” she’ri keltiriladi. Marsiya “Sadoi Farg‘ona” gazetasining 1914 yil 28-sentyabr sonida bosilgan. She’r gazetada bosilgan matn asosida to‘plamga kiritilgan. She’r quyidagi misralar bilan boshlanadi:

Vah, qaro kun tushdi qaydan, bog‘-u bo‘stondan judo,
Besabr dildan, chora qo‘ldan, dahri Luqmondan judo... [2, 97]

Ushbu misralarda qaro kun bejizga qo‘llanilmagan. Aslida biz qaro so‘zini tunga nisbatan qo‘llaymiz. Shoir kunga nisbat bergani xalqimizning hayotidagi qora kunlarga ishora ekanligidir. Kishilar boshiga shunday qaro kun tushdiki, ular bog‘-u bo‘stondan, ya’ni go‘zalliklardan judo bo‘lishdi. “Besabr yurak, chora qo‘ldan”, “dahri Luqmondan judo”lik orqali yechimdan, hatto donolik dunyosidan ham judo bo‘lishdi.

Yoki: Ajal ilkinda ojizdur agarchi bo‘lsa Luqmoni,
O‘tar navbat bilan shoh-u gadodur kulli insoni...

Ushbu misralarda dunyoning foniyligi, o‘tkinchiligi ilgari surilgan. Ajal (o‘lim) oldida hamma ojiz. Hattoki, donishmandlik ramzi sanalgan Luqmoni hakim ham ajal oldida ojiz, u ham o‘limdan saqlana olmaydi. Ikkinchi misrada “shoh” va “gado” so‘zlarini qo‘llashi misraning badiiy ahamiyati,

mazmunini ochib bermoqda. Ajal jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalarga qarab o‘tirmaydi. Shohning ham, gadoning ham borar yeri bir. Shu o‘rinda Anis Mansurning: “Shaxmatda o‘yin tugagandan keyin shoh ham, piyoda ham bir qutiga solinadi”, degan fikri ham yuqoridagi misralar ma’nosiga muvofiq.

Xulosa. Hamza Hakimzoda Niyoziy lirikasida juda ko‘plab tarixiy shaxslarni qo‘llab talmeh san’atining jozibasi orqali misralarning badiiy ahamiyatini yana oshirishga xizmat qilgan. She’rlarida Luqmon obrazi donishmandlik, aql-zakovat ramzi sifatida o‘ziga xos o‘rin tutadi, ya’ni bejizga bu obraz qo‘llanilmagan. Luqmon obrazi orqali xalqni o‘z-o‘zini anglashga, ilm-ma’rifat, donishmandlikni hayotning ajralmas qismi sifatida qabul qilishga chorlaydi, insonlarni nafsni tiyishga, hayotning murakkab masalalariga aql-idrok bilan yondashishga undaydi. She’rlarida Luqmoni hakim obrazi orqali insoniyat uchun aniq yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi, axloqiy va diniy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi shaxslar tasvirlanadi. Ular insonlarga yaxshi ishlar qilish, to‘g‘ri yo‘lni tanlash, sabr-toqat va hikmatni qadrlashni o‘rgatadi.

Xulosa qilib aytganda, shoir she’rlarida zamonasining dolzarb ijtimoiy masalalarini ko‘tarib chiqqan va jaholat botqog‘iga botayotgan xalqni ilm-ma’rifatga, poklik va adolatga chorlagan.

ADABIYOTLAR:

1. Hamza Hakimzoda Niyoziy. To‘la asarlar to‘plami, 2-tom. – T.: Fan, 1989. – 545 b.
2. Nabijon Boqiy. Qizil toshbo‘ron: hujjatli roman. – T.: Yangi asr avlodi, 2022. – 542 b.
3. Mirzayev Saydulla. XX asr o‘zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2005. – 324 b.
4. Қуръони Карим. Маъноларининг таржима ва тавсири. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – 624 b.

Rajabova Ma'rifat Bakoyevna,
Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
(O'zbekiston)
E-mail: marifat.bakaeva@mail.ru
Ibotova Madina Otabek qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi
(O'zbekiston)
E-mail: ibotovamadina@buxdpi.uz

ALISHER NAVOIY IJODIDA DARVESH OBRAZI

Annotatsiya. Maqolada mutafakkir shoir Alisher Navoiy g'azaliyotida badiiy talqin qilingan darvesh obrazining ma'naviy va estetik xususiyatlari o'rganilgan. Sharq adabiyotida nafsni tarbiyalash, moddiy dunyo ne'matlariga ko'ngil qo'ymaslik kabi tasavvufiy g'oyalar darvesh siymosi orqali badiiy talqin qilingan. Shu bilan birga darvesh va shoh qarama-qarshiligi orqali ijtimoiy-axloqiy muammolar tasvirlangan. Pahlavon Mahmud ruboiylarida, Ahmad Yasaviy hikmatlarida, Alisher Navoiy g'azallarida darveshlik kambag'allik emas, balki komilliklikning belgisi sifatida talqin etiladi.

Mazkur maqolada ulug' shoir Alisher Navoiyning "Har gadokim, bo'ryoyi faqr erur kisvat anga" misrasi bilan boshlanuvchi g'azali tahlil qilingan. Tahlil jarayonida darvesh obrazini badiiy talqin qilishda daho ijorkorning mahoratiga baho berilgan.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, shoh, darvesh, gado, tasavvuf, siyrat, adolat, sidq, Husayn Boyqaro, zohir va botin, himmat.

Abstract. The article studies the spiritual and aesthetic characteristics of the image of the dervish, which is artistically interpreted in the ghazals of the thinker poet Alisher Navoi. In Eastern literature, mystical ideas such as cultivating the soul and not caring about the blessings of the material world are artistically interpreted through the image of the dervish. At the same time, socio-moral problems are depicted through the contrast between the dervish and the ruler. In the rubais of Pahlavan Mahmud, the wisdom of Ahmad Yasavi, and the ghazals of Alisher Navoi, dervishness is interpreted not as poverty, but as a sign of perfection.

This article analyzes the ghazal of the great poet Alisher Navoi, which begins with the line "Har gadokim, boryoyi faqr erur kisvat anga". In the process of analysis, the skill of the genius entrepreneur in the artistic interpretation of the image of the dervish was assessed.

Keywords: Alisher Navoi, king, dervish, beggar, mysticism, syrat, justice, sidq, Husayn Boykara, explicit and internal, commitment.

Аннотация. В статье исследованы духовные и эстетические особенности образа дервиша, художественно трактуемого в газелях поэта-мыслителя Алишера Наваи. В восточной литературе такие идеи тасаввуфа, как укрощение страсти, отречение от благ материального мира, художественно интерпретированы имено через образ дервиша. Наряду с этим через противостояние дервиша и правителя изображаются социально-нравственные проблемы. В рубаи Пахлавона Махмуда, в изречениях Ахмада Ясави, в газелях Алишера Наваи дервишество трактуется не как нищета, а как признак совершенства.

В данной статье анализируется газель великого поэта Алишера Навои, начинающаяся со строки – *"Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур кисват анга"*. В процессе анализа оценивается мастерство поэта-гения в художественной интерпретации образа дервиша.

Ключевые слова: Алишер Наваи, правитель, дервиш, нищий, тасаввуф, образ, справедливость, искренность, Хусейн Байкара, явное и внутреннее, щедрость.

Kirish. Sharq adabiyotida darvesh obrazi o'ziga xos ma'naviy-estetik xususiyatga ega bo'lib, uning shakllanishi, avvalo, islom ma'rifati va tasavvuf ta'limoti bilan chambarchas bog'liqdir. Tasavvufning asosiy g'oyalari – nafsni poklash, ruhiy kamolga yetish, dunyoviy manfaatlardan voz kechish kabi g'oyalar darvesh obrazining ma'naviy asosini tashkil etadi. Bu g'oyalar VIII-IX asrlarda

shakllangan va adabiyotda tasavvufiy yo‘nalishni yuzaga keltirgan. Biroq darvesh obrazining ildizlari faqat tasavvuf ta’limoti bilan cheklanmaydi. Uning asoslari xalq og‘zaki ijodi, xususan, afsona, rivoyat, dostonlarda ham uchraydi. Xalq ichida yashab kelgan ko‘plab rivoyat va qahramonlik eposlarida darvesh yoki shu obrazga yaqin bo‘lgan personajlar – chiltan, eran, qalandar kabilar uchraydi. Ushbu obrazlar adabiy-tarixiy manbalarda va xalq epik an’anasida maxsus vazifa, ramziy ma’noga ega bo‘lib, ularning ko‘pgina xususiyatlari darvesh timsoli bilan chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Bu bog‘liqlilik, avvalo, chiltan, eran va qalandar obrazlarining darvesh timsoli bilan ma’naviy, falsafiy va funksiyaviy jihatdan yaqinligida ko‘rinadi. Ularning barchasi insonlarga ***yo‘l ko‘rsatadi, himoya qiladi, ruhiy ozodlikka chorlaydi***. Bu obrazlar tasavvufiy qarashlar bilan uyg‘un holda, xalq dunyoqarashining bir qismi sifatida shakllangan. Ular darvesh obrazining ilk xalqona ko‘rinishlarini ifoda etib, keyinchalik islomiy-ma’rifiy muhitda mukammal adabiy timsolga aylangan.

“Darvesh” so‘zi Sharq mumtoz she’riyatida ko‘p qo‘llangan obraz sanaladi. Mazkur so‘zning gnezisi haqida turli fikrlar bildirilgan. Jumladan, darvesh so‘zi forscha, “eshik oldi” ma’nosini bildiruvchi “der- pişten” (“dar” (eshik) + “vish” (izlovchi) ➔ “dargoh izlovchi”) so‘zidan kelib chiqqanligi ta’kidlanadi [3]. “Darvesh” so‘zi fors tilida “tilanchi”, “gado” degan ma’nolarni ham bildirgan. Lug‘atlarda “darvesh” so‘fiylik tarafdori, kambag‘al kishi deb ta’riflanadi. Doktor Saidja’far Sajjodiyning fikricha, “darvesh dunyoga va unga aloqador barcha narsalarga befarq bo‘lgan kishidir” [6, 383]. Azizuddin Nasafiyning ta’kidlashicha, “Odamlarning eng donishmandlari darveshlik bilan ixtiyoriy shug‘ullanib, ongli ravishda mahrumlikni tanlagan darveshlardir” [4, 35].

“Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”da darvesh so‘zi quyidagi ma’nolarda qo‘llangan. 1. Benavo, qashshoq, faqir, gado. 2. Qalandar, zohid, tarki dunyo qilgan kishi; pok, sofdil.

Vaqt o‘tishi bilan darvesh so‘zining lug‘aviy ma’nosi orqali ifodalangan ma’no o‘zgarib borgan. O‘zbek mumtoz adabiyotida “darvesh” so‘ziga sinonim sifatida ***faqir***, ***zohid***, ***qalandar***, ***sufiy***, *va* ***orif*** kabi so‘zlar ishlatilgan. Ularning barchasi muayyan ma’naviy holatni ifoda etsa-da, badiiy matnda ular **bir-biri bilan almashinib qo‘llagan.** Bu so‘zlar orqali ijodkorlar ruhiy tarbiya, nafsni jilovlash, kamtarlik, va ma’rifat yo‘lidagi inson siymosini badiiy talqin qilganlar.

Darvesh so‘fiylik ta’limotida “faqr”, “zohid” so‘zlarining sinonimi sifatida qo‘llangan. Darvesh ramziy ma’noda *“Xudo eshigida tilanchilik qiluvchi” , ya’ni* ilohiy haqiqat izlovchilardir. Ularning o‘ziga xos yashash tarzi mavjud bo‘lgan. Darveshlar zuhdga alohida e’tibor qaratganlar. Ya’ni *ovqatlanish, ichish, gapirish va uxlash* kabi amallarni i*bodat, zikr va tafakkur, o‘zini boshqarish* kabi amallar bilan almashtirganlar. Bu esa ularni “intizomli” yashashga, ma’naviy kamolotga erishishda sabr-toqatli bo‘lishga yordam bergan. Darveshlar ma’naviy kamolotga erishishning yana bir yo‘li sifatida “sayohat”ga alohida e’tibor qaratganlar. Bunday sayohatdan maqsad ruhni tarbiyalash, Allohning amriga ergashishdir. Darveshning sayri, aslida moddiy dunyodan ma’naviy dunyoga o‘tishdir.

Darveshlar odatda tashqi ko‘rinish va kiyimga ahamiyat bermaydilar. Ular uchun “ich”ning yaxshi ko‘rinishi muhimdir. Ular qanoatli, ortiqcha kiyim boshga yoki ortiqcha luqmaga ehtiyoj sezmaydilar. Darveshlik (qashshoqlik)dan shaxsiy manfaat uchun foydalanmaydilar. Uning yuragi boy, qo‘li ochiq. U boy bo‘lsa ham, uning qalbida boylikka ehtiyoj yo‘q. Darvesh kaltaklaganlarga qarshi qo‘lsiz va la’natlaganlarga soqovdir. U Yaratganning roziligi uchun Yaratilganlarga toqat qiladi.

Islom ta’limotidagi darveshlar – nafaqat zohidlar, balki ruhiy poklik va ma’naviy erkinlikning ramzi sifatida namoyon bo‘lgan shaxslardir. Ular o‘z hayotlarini moddiy dunyoviy manfaatlardan voz kechib, Allohga yaqinlashish, ichki osoyishtalik va axloqiy mukammallikka erishish yo‘liga bag‘ishlaydilar.

Asosiy qism. Darveshlarga xos bo‘lgan Allohga muhabbat, zohidlik, dunyo boyligini rad etishdan iborat asosiy dunyoqarash Sharq adabiyotining o‘zak mavzularidan biri sanalgan. Darveshlarga tarixiy jihatdan qarovsiz, mulksiz va muhtoj shaxs sifatida qaralgan bo‘lsa-da, tasavvuf adabiyotida ular ko‘pincha hayot haqiqatini anglagan, keng dunyoqarashga ega inson siymosida tasvirlangan. Fikrimizni Pahlavon Mahmud qalamiga tegishli quyidagi ruboiyda ham tasdiflaydi.

Ulusga qayg‘urur shoh emas, darvesh,
Zero u darveshdir, darveshdir, darvesh.
Buzuq devorlardan tashvish bor, lekin,
Siniq ko‘ngullardan ko‘proqdir tashvish [5].

Birinchi misrada muallif jamiyat (ulus) uchun chin dard chekuvchi, haqiqiy qayg‘uruvchi shaxs shoh emas, balki darvesh ekanini ta’kidlaydi. Bu o‘rinda shoh – hukmronlik, dunyoviy kuch va davlat timsoli bo‘lsa, darvesh – ruhiy poklik, odamiylik va ilohiy muhabbat timsolidir. Ikkinchi misrada “darvesh” so‘zining uch marta takrorlanishi (anafora) fikrni kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Shu orqali darveshning ma’naviy ustunligini, yuksakligi hamda samimiyligiga urg‘u berilgan. Bu tavsif orqali darvesh nafaqat kamtarin zot, balki el qalbini his qiluvchi ilohiy zot sifatida namoyon bo‘ladi.
Shoir ikkinchi baytda darvesh qiyofasini badiiy talqin qilishda “buzuq devor” hamda “sinuq ko‘ngil” ramzlaridan juda o‘rinli foydalangan. Bu ikki razmlar bir – biriga qarama qarshi. “Buzuq devorlar” jumlasi jamiyatdagi moddiy tanazzul, ya’ni binolar, shahar, tuzumdagi muammolarni anglatsa, “siniq ko‘ngillar” – inson ruhiyatidagi sinish, ya’ni ma’naviy inqirozga ishoradir. Tasavvuf an’analarida Alloh nazdida inson qalbi “Allohning uyi” sifatida talqin qilinadi. Demak, darvesh uchun “siniq devor”lardan ham “siniq ko‘ngil” muhim. Chunki unda Yaratganga yo‘l bor.

Ko‘rinib turibdiki, Pahlavon Mahmud ruboiysida muhim ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy g‘oya ilgari surilgan. Uning fikricha, jamiyatdagi eng katta inqiroz – moddiy emas, ma’naviy tanazzuldir. Shu bois darveshga ehtiyoj bor: u mana shu siniq ko‘ngillarni “ta’mir” qiladigan ma’naviy me’mordir. Unda shoh va darveshning manfaatlari bir – biriga qarama-qarshi qo‘yiladi. Shoh va darveshning farqi ham shunda. Shoir dunyoviy manfaatlar bilan ma’naviy qadriyatlar o‘rtasidagi muammolarni shoh va darvesh qiyofasida ko‘rsatadi. Darvesh uchun “ulusning qayg‘usi” muhim. Uning uchun “sinuq ko‘ngil” moddiy dunyodan ustun.

Tariqatdur bu yo‘l otin bilsa darvesh,
Ma’rifatni mato‘idin olsa darvesh.
O‘zga yo‘llar bodu havo sonsa[1] darvesh,
Ma’rifatni maydonida er ul bo‘lur [2, 65].

Ahmad Yassaviyning mazkur hikmatida so‘fiylikdagi ma’naviy yuksalish yo‘li – ***tariqat, ma’rifat va haqiqat*** pog‘onalari orqali ifodalanadi. Bu yo‘lda harakat qiluvchi “darvesh” timsoli zohiriy emas, balki botiniy kamolotga intilish bilan tavsiflanadi.

Hikmatda darveshning ma’naviy yo‘li haqida fikr yuritilgan. Tariqat yo‘liga kirgan darvesh Ilohni anglash ma’rifatiga erishadi. Agar darvesh Allohni anglash ma’rifatidan huzurlansa, demak, haqiqiy erandir. Bu yerda “darvesh” faqat zohiriy kiyimi yoki jismoniy holati bilan emas, balki botiniy bilimi va ruhiy kamolotga erishgan shaxs sifatida talqin etilgan.

Birinchi satrda ***“Tariqatdur bu yo‘l otin bilsa darvesh”*** deyish orqali ma’naviy yo‘lning asosiy sharti – uni ilmiy, zehniy va qalb bilan anglash zarurligi ta’kidlanadi. Bu yerda “otin bilish”, ya’ni ichki ma’nolarni fahmlash, tasavvufning nazariy va amaliy asoslariga yetishish nazarda tutilgan. Darvesh nafaqat zohiriy kiyimi bilan, balki ruhiy ilm, qalb pokligi va irodasi orqali bu yo‘lga loyiq bo‘ladi.

Ikkinchi misradagi “ma’rifat” so‘zi botiniy ilm, Allohning tajalliysini anglash kabi ma’nolarni bildiradi. “Mato” so‘zi dunyoviy boylik emas, balki qalbga berilgan ruhiy bilim, ilohiy idrok ramzi sifatida qo‘llangan. “Ma’rifatning matoi”dan ulush olgan darvesh ilohiy haqiqatni angalash shaxsdir.

Yassaviy uchinchi satrda har qanday ***“o‘zga yo‘l”*** – nafs istaklariga asoslangan, puch va muvaqqat ekanini ta’kidlaydi. Haqiqiy darvesh bunday yo‘llarni “bod-u havo”, ya’ni shubhali va beasos deb biladi. U moddiy manfaatdan, dunyoviy maqsaddan voz kechib, ma’naviy haqiqatga intiladi.

Oxirgi satrdagi “maydon” – ma’rifat sinovlari. Unda haqiqiy “er” – botinini sof, nafsni yenggan va haqiqatga yetgan inson maqomida bo‘ladi.

Muhokama va natijalar. “Devoni lug‘otit-turk” muallifi Mahmud Koshg‘ariy “eran” “er” so‘zining ko‘pligi ekanligini ta’kidlaydi va mazkur so‘z “erkaklar”, “bahodirlar” ma’nosini anglatishini aytadi. Tasavvufshunos olim I.Haqqulovning ta’kidicha, “Bizning taxminimizga ko‘ra, erkak singari “er”, “eran” so‘zlari ham erk so‘zidan tug‘ilgan. Chunki erkdan mahrum, hurlikdan yiroq kimsalarni haqiqiy erkak, ozod shaxs deb bo‘lmagani qo‘shish haqiqatga xilofdir” [7]. Ko‘rinib turibdiki, Yassaviy hikmatida badiiy talqin qilingan darvesh o‘zligini anglagan Allohning mukarram xilqati sifatida Uning bilan yaqinlashish uchun “to‘g‘ri yo‘ldan” yurgan komil insondir timsolidir.

[1]Sonsa – sanasa

Alisher Navoiyning “Munshaot” va “Mahbub ul-qulub” kabi asarlarida darveshlikni afzal sifat sifatida tilga olinadi. U darveshlarni “sohibi dil” egasi sifatida talqin qiladi. Ularni dunyoviy boylikka emas, ma’naviy yuksalishga intilayotgan zotlar sifatida tavsiflaydi. Shuningdek, Navoiy ijodida darvesh siymosi hokim shaxslar uchun namuna sifatida ko‘rsatiladi. Daho shoirning qayd etishicha, adolatli hukmdor ham qalban pok bo‘lishi, kibr va hirsdan xoli bo‘lishi kerak. Xuddi shunday g‘oya ulug‘ shoirning “Badoyi’ ul-bidoya” devonining 9-tartib raqami ostida berilgan “Har gadokim, bo‘ryoyi faqr erur kisvat anga” misralari bilan boshlanuvchi g‘azalida badiiy ifodalangan.

Alisher Navoiy ijodiga xos bo‘lgan xususiyatlardan biri shundaki, shoir o‘zi yoritmoqchi bo‘lgan g‘oyaning mohiyatini oydinlashtirish maqsadida mazkur g‘oyaning qutbiy jihatini esdan chiqarmaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, Alisher Navoiy g‘azallarini ko‘zdan kechirganimizda, ularda shoh va gado, shoh va darvesh, shoh va faqr kabi tushunchalarning yonma – yon kelishini ko‘ramiz. Alisher Navoiy darveshlarning shoh emas, shohlarning darveshsifat, ya’ni davlat va saltanatga ko‘ngil bog‘lamasligini, darveshlardek e’tiqodda sobit, ma’naviy qudrat sohibi bo‘lishini istaydi. Shundagina shohda mansabparastlik va manfaatparastlik, xudparastlikdan nishon ham bo‘lmaydi. Shoh va gado (darvesh) bu mohiyati, maqsadi va muddaosi bir-biriga tamomila zid bo‘lgan jamiyatning ikki qutbi – vakilidir. Xo‘sh, Alisher Navoiy bu ikki tushunchani yonma – yon keltirishdan maqsadi nima?

Bu savolga javobni “Badoyi’ ul-bidoya” devoning 9-tartib raqami ostida berilgan “Har gadokim, bo‘ryoyi faqr erur kisvat anga” misralari bilan boshlanuvchi g‘azaldan topishimiz mumkin.

Har gadokim, bo‘ryoyi faqr erur kisvat anga,
Saltanat zarbaftidin hojat ermas xil’at anga.
Kim fano tufrog‘iga yotib qo‘yar tosh uzra bosh,
Taxt uzra emas muzahhab muttako hojat anga.
Shah yurib olam ochar, darvesh olamdan qochar;
Ham o‘zung insof bergilkim, bu ne nisbat anga?!
Har ne shah maqsudidur - darveshning mardudidur,
Ko‘r, nedur himmat munga, ne nav’ erur holat anga.
Faqr ko‘yi tufrog‘in shah mulkiga bermas faqir,
Mulk, ko‘rkim, teng emas tufroq ila qiymat anga.
Shah sipah cheksa, faqir ahvolig‘a yetmas futur,
Bu vale chekkach nafas, barbod o‘lur hashmat anga.
Shoh emastur bir nafas osuda do‘zax vahmidin,
Ey xusho darveshkim, mardud erur jannat anga.
Shah sidq ahli damidin mash’ali davlat yorur,
Mehrdekkim, subh anfosi ochar tal’at anga.
Shohg‘a shahlik musallamdur, agar bo‘lg‘ay mudom
Shohlig‘ tarkin qilib, darvesh o‘lur niyat anga.
Mumkin ermas shahlar ichra buyla niyatlig‘, magar
G‘oziykim, muyassar bo‘ldi bu davlat anga.
Shohlar darveshiyu darveshlar shohiki, bor
Shohlig‘ sur’at anga, darveshlik siyrat anga.
To shahu darvesh bo‘lg‘ay, aylagil, yo rab, ayon
Shohdin xizmat anga, darveshdin himmat anga.
Gar Navoiy so‘z uzatti, faqrdin ermas demang,
Bo‘lmag‘uncha hukm shahdin, qayda bu jur’at anga? [1, 35]

G‘azal 13 baytdan iborat. G‘azalda shoh va darveshlik o‘rtasidagi ziddiyat tadriji rivojlanib boradi. Dastlabki baytdayoq darveshga xos sifatlar ochila boradi. Xo‘sh, darvesh kim? Darvesh – dunyo noz-ne’matlaridan qo‘l siltagan ma’rifat ahlining peshvosi. U Xudoni sevgan, o‘z umrini Iloh sevgisiga bag‘ishlagan zot. Xokisorlik va faqrlik unga xos. Uning uchun “faqrlik bo‘riyosi” to‘shak. Saltanatning zardan tikilgan shohona kisvatiga, ya’ni libosiga unda ehtiyoj yo‘q.

Shoir faqrlikni haqiqiy boylik sifatida ulug‘laydi. Uning ta’kidlanishicha, agar kishi faqrlikni o‘zining libosi (kisvati) qilib olgan bo‘lsa, unday insonga podshohlar kiyadigan zarbaft xil’at (liboslar)ga ehtiyoj yo‘q. Bu esa “faqr” tushunchasining zohiriy emas, botiniy boylik sifatida talqin qilinganligini ko‘rsatadi.

G‘azalning ikkinchi baytida shoir fikr tasdig‘i sifatida hayotiy bir tamsil – misol keltirish bilan fikrida davom etadi, kitobxonni hushyorlikka chorlaydi. Baytdagi *fano* – yo‘qlik, *muzahhab* – zarhal qilingan tilla suvi yuritilgan taxt ma’nosida qo‘llangan va asosiy fikr shu ikki so‘z zimmasiga yuklatilgan. Fano tuprog‘i uzra yotib, toshni yostiq qilib olgan odamga oltin suvi yurgizilgan taxt ustida suyanib o‘tirishning keragi yo‘q. Chunki bu inson o‘z yo‘lida Allohga yaqinlikni, ma’naviy ozodlikni tanlagan. Ulug‘ shoir bu bilan shunday g‘oyani ilgari suradi: haqiqiy kamolot hokimiyat va boylik orqali emas, balki ruhiy tarbiya, fano va xoksorlik orqali vujudga keladi. Fano yo‘lidagi inson dunyoviy ziynat va saltanatni xohlamaydi, chunki u ma’naviy jihatdan ulardan ustun turadi.

Alisher Navoiy g‘azalning dastlabki ikki baytida darveshning Ollohga muhtoj va niyozmandligini bayon qilsa, keyingi misralarda uni shoh bilan qiyoslaydi. Shoh – davlat sohibi. U foniy dunyo oshig‘i. Hatto darveshni shohdan ustun qo‘yadi. Shohning maqsadi olamni egallash, darvesh esa olamdan qochib, uzlatga yuz buradi. Nimaiki shohning maqsadi bo‘lsa, u darveshning nafratini keltiradi. Himmat bobida ham darvesh shohdan ustundir. Qalbi Iloh ishqi bilan band bo‘lgan darveshning ko‘ngligina molu-davlat, toju-taxtdan mosivo bo‘ladi.

Shoh va darveshlik o‘rtasidagi ziddiyat baytdan – baytga kuchayib boraveradi. Bu, ayniqsa, g‘azalning 4-5-baytlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Hatto faqr darveshlik ko‘chasining tuprog‘ini shoh xazinasiga almashtirmaydi. Chunki darvesh nazarida shohning butun boyligi tuproq bilan tengdir.

Shoir mazkur baytlarda podshoh va darveshni muqoyasa qilib, ularning dunyoviy va ruhiy munosabatini ochib boradi. Podshoh butun olamni egallashga intiladi, u dunyoviy hukmronlik va saltanat ortidan quvsa, darvesh esa aksincha, olamdan qochadi – u nafsdan voz kechib, ruhiy poklikni tanlaydi. Chunki darveshning ruhiy yuksalishga bo‘lgan intilishi, himmati shunchalik oliyki, u moddiy olamni butunlay orqada qoldiradi.

Faqir “faqr maskani bo‘lmish xoksor tufroq”ni, hatto, podshohlik saltanatiga almashtirmasligini ta’kidlaydi. Bu tufroq zohirda beqadr ko‘rinsa-da, faqir uchun u yuksak ma’naviy qadriyatning ramzi hisoblanadi. Tufroq tasavvufda fano – ya’ni nafsdan voz kechish, kamtarlik va ruhiy tozalik ramzi. Shoirning ta’kidicha, dunyoviy mulk hashamatli bo‘lishi mumkin, ammo ma’naviy jihatdan u faqr yo‘lidagi xokning qiymatiga teng kelolmaydi.

Alisher Navoiy g‘azalning keyingi 6-baytlarida mubolag‘aning go‘zal bir namunasini yaratish bilan o‘z fikrini davom ettiradi. Shoh toju taxt ilinjida lashkar tortsa, gadoning ahvoliga putur yetmaydi. Boisi, uning ko‘nglida ishqdan bo‘lak boylik yo‘q. Agar gado oh ursa-chi? Shohning toju taxti, hashamatli saroyidan nishon qolmaydi. Shoh do‘zax azobining vahmidan osoyishta yashay olmaydi, darvesh jannatu do‘zax vahmidan forig‘. Shoir buni “futur yetmas” (**hech qanday o‘zgarish, ta’sir qilmaydi**) iborasi bilan beradi. Ya’ni, faqirning botiniy ahvoli, ruhiy yuksakligi shunchalik komilki, hatto podshohining butun zohiriy kuchi – qo‘shini, hashamati, hukmronligi – unga ta’sir o‘tkaza olmaydi. Balki uning birgina nafasi – ya’ni botiniy kuchi – podshohlik hashamatini yo‘qqa chiqarishga qodir. Bu yerda tasavvufiy fano va ma’rifat holatining yuksakligi ta’riflanmoqda, haqiqiy qudrat nafaqat zohiriy kuchda, balki ruhiy tozalik va ma’naviy yuksaklikdadir.

G‘azalning yettinchi baytida shoh va darveshga doir qiyoslar davom etadi. Shoir baytda zohiriy shohlik va botiniy ozodlikni muqoyasa qiladi. Shoh shon-shuhrat egasi bo‘lsa ham, tinch emas. Chunki u shon-sharaf, mansab, boylik va qudrat tufayli doimiy xavotir, nafs yoki jazo vahmidan qutula olmaydi. Haqiqiy darvesh esa ruhan erkin, oxirat ne’matlariga ham muhtojlik sezmaydi.

Sidq ahli bu haqparast darveshlardir. Ularning muhim sifatlaridan biri rostgo‘ylik va adolatlilikdir. Ularning bu sifatlarini ulug‘ shoir o‘ta go‘zal tashbehlar bilan bayon qiladi. Darveshlarning rostgo‘y nafasi – shohlar davlatining chirog‘i, bu nafs go‘yo tong yuzini ochgan quyosh kabidir. Bu nafas zohiriy emas, balki ma’naviy nur manbaidir. Podshohning qo‘shini, boylik va hashamati aynan sidq ahlining duosi va niyati orqali bardavom bo‘ladi.

Shoir bu ruhiy kuchni yanada ta’sirli ifoda etish uchun juda go‘zal bir tashbehni qo‘llaydi: ***“sidq ahlining nafasi go‘yo tong yuzini ochuvchi quyoshdek”***. Bu tashbeh shunchaki badiiy ifoda emas – u falsafiy va ma’naviy qiymatga ega. “Subh anfosi” bilan nur tarqalgani kabi sidq ahlining haq so‘zi, duosi ham jamiyatga yorug‘lik, barkamollik olib keladi.

G‘azalning to‘qqizinchi baytida **shoh** va **darvesh** obrazlari orqali ikki qarama-qarshi, ammo bir-biriga to‘ldiruvchi jamiyat tiplari haqidagi qiyosiy talqinlar yanada davom etadi. **Shoh**, ya’ni dunyoviy hukmdor, jamiyatini boshqaradi. Agar **shoh** o‘z davlatini adolat ustiga qurgan bo‘lsa, uning hukmronligi

bardavom bo‘ladi. Ulug‘ shoir bu bilan eng muhim masalaga ishora qilmoqda: agar shoh saltanat sohibi bo‘lsada, uning dunyoga, hashamga ehtiyoji bo‘lmasa, shu orqali ma’naviy yo‘lga qadam qo‘ysa, shunda u ham darveshlik – faqrlik maqomiga erishadi, – degan g‘oyani ilgari suradi.

Ma’lumki, Alisher Navoiy o‘zining adolatli shoh haqidagi orzularini shoh G‘oziy, ya’ni Husayn Boyqaro timsolida mujassamlashtiradi va uni o‘sha zamon shohlariga ibrat qilib ko‘rsatadi. Shu bilan birga g‘azalda bu shoh timsolida “shohlikka loyiqlilik” masalasini ham o‘rtaga tashlaydi. Shoir agar shohda har vaqt shohlikdan voz kechib, darvesh bo‘lish niyati bo‘lsa, shohlik unga munosibdir, deydi. Biroq bu niyatning hamma shohlarda yo‘qligi shoirni qiynaydi. Faqatgina shoh G‘oziy – Husayn Boyqaro bu ulug‘ davlatga munosibdir. Shoh G‘oziy tashqi ko‘rinishi bilan shoh bo‘lgani bilan, darveshlik va xoksorlik unga xos. U har qadamda adolatni va insonparvarlikni ustuvor qo‘ygan hukmdodir. Chunki u shohlarning darveshiyu, darveshlarning shohidir. U tashqi ko‘rinishi shoh bo‘lgani bilan, ichki olamiga ko‘ra darvesh. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni zamon shohlariga ibrat qilib ko‘rsatar ekan, boshqa hukmdorlarni ham shunday bo‘lishini istaydi.

G‘azalning o‘n birinchi baytida Alisher Navoiy **zohir (sur’at)** va **botin (siyrat)** tushunchalarini yuksak ma’naviy va axloqiy nuqtai nazardan badiiy talqin qiladi. Uning fikriga ko‘ra, haqiqiy shohlik faqat taxt, toj yoki hukmronlikda emas, balki insoniy fazilatlarda, ya’ni ruhiy poklik, adolat, sidq va tavoze’da namoyon bo‘ladi. Bu qarash islom tasavvufining asosiy g‘oyalari bilan uyg‘unlashadi. Insonning siyrati uning darajasini belgilaydi.

Alisher Navoiy g‘azalning so‘ngi baytlarida darvesh shohga emas, shohning darveshga muhtojligini, uning darveshga xizmat qilish kerak, degan ehtirosini baralla aytadi.

G‘azalning dastlabki baytlarida shoh va darveshlikni bir-biriga qarama-qarshilikda ko‘rsatgan shoirning g‘azal so‘ngidagi qarashlari o‘zgaradi: shoh-u darveshlik sifatlarining bir shaxsda mujassamlashishini istaydi. Buni Husayn Boyqaro timsolida ko‘rsatib beradi.

Xulosa. Umuman, mazkur g‘azaldagi asosiy g‘oya – shohlik va darveshlik o‘rtasidagi ruhiy va axloqiy muvozanat masalasidir. Zohirda shoh, botinda darvesh bo‘lish ulug‘ shoirning adolatli podshoh haqidagi orzularidan biri edi. Ana shunday shaxsgina haqiqiy shohlikka munosib, degan fikr g‘azalning markaziy g‘oyasi hisoblanadi. Alisher Navoiy birgina g‘azalda davrning axloqiy-ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy, ilohiy-irfoniy muammolarini badiiyat libosida go‘zal tasvirlay olgan. Shoh va darvesh ziddiyati zamirida ma’naviy kamolot sirlarini o‘z o‘quvchisi bilan sirlashadi.

Xulosa qilib aytganda, darvesh obrazi islom mintaqa adabiyotda o‘ziga xos ruhiy-axloqiy mafkura bilan bog‘liq ramziy obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Bu obraz tasavvuf ta’limoti ta’sirida shakllangan bo‘lib, adabiyotda insonning ichki kamoloti, ma’naviy ozodligi va dunyoviy manfaatlardan voz kechishi orqali ilohiy muhabbatga erishish g‘oyasini ifoda etilgan. Ulug‘ shoir Alisher Navoiy lirikasida badiiy talqin qilingan darvesh siymosida ham ana shunday g‘oyalar targ‘ib qilingan.

ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Badoe’ ul-bidoya. –T.: Fan,1987. – 632 b.
2. Yassaviy. Sulaymon Boqirg‘oniy. Hikmatlar. –T.: O‘zbeksiton, 2013. – 600 b.
3. Derviş. İslam Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/dervis
4. Nasafī Azizuddin. Insoni komil. – Tehron, 1944. – 468 b.
5. Pahlavon Mahmud. Ruboiylar. To‘xtasin Jalolov. https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/pahlavon-mahmud-ruboiylar -
6. Saققodī Sayid Ҷa’far. Farhangi istilohot va ta’biroti irfonī. –Tehron. – Intishoroti Tuhurī, 1370. – 383 b.
7. Haqqulov I. Navoiy she’riyatida er va eran obrazi. https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/ibrohim-haqqul-navoiy-sheriyatida-er-va-eran-obrazi.html

Жамилова Башорат Сатторовна,
Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори
(Ўзбекистон)
E-mail: flowergamilova@gmail.com
Маликова Гўзал Турсунпўлатовна,
БухДУ мустақил изланувчиси
(Ўзбекистон)
E-mail: guzalmalikova91@gmail.com

ЖЎРА ФОЗИЛНИНГ “ТИРАМОҲ АРМОНЛАРИ” РОМАНИДА ТАРИХ ВА ТАҚДИРЛАР ТАЛҚИНИ

Аннотация. Жўра Фозил Бухоро адабий ҳаракатчилигида ранг-баранг жанрдаги асарлари, хусусан, қисса ва романлари билан ажралиб туради. Унинг асарларида ўзи мансуб давр ижтимоий воқеалари, бадиий ва ҳужжатли деталлар тасвирининг уйғунлиги, журналист, муҳаррир ҳамда адиб образи талқинидаги ифода усуллари ўзига хосдир. Адибнинг “Тирамоҳ армонлари” романи эса композицион қурилиши, образлар ва воқеалар силсиласи, табиат тасвирининг қаҳрамон руҳияти билан вобаста акс этиши жиҳати билан ёзувчи индивидуал услубини белгилай олган.

Калит сўзлар: композиция, сюжет, муқаддима, таҳририят, муҳаррир, автобиографик, бадиийлик, публицистик, тасвир, деталь, прототип.

Abstract. Jura Fazil stands out in the literary movement of Bukhara with his works in a variety of genres, in particular, short stories and novels. His works are characterized by the harmony of the depiction of social events of the period, artistic and documentary details, and expressive methods in the interpretation of the image of a journalist, editor, and writer. The writer's novel “Autumn Dreams” defined the individual style of the writer in terms of compositional structure, sequence of images and events, and the way in which the image of nature is reflected in connection with the heroic spirit.

Keywords: composition, plot, introduction, editorial, editor, autobiographical, artistic, journalistic, image, detail, prototype.

Аннотация. Джура Фазиль выделяется в литературном движении Бухары своими произведениями в самых разных жанрах, в частности, рассказами и повестями. Его произведения характеризуются гармонией изображения общественных событий того времени, художественными и документальными подробностями, выразительными приемами в трактовке образа журналиста, редактора, писателя. “Осенние грезы” определил индивидуальный стиль писателя в плане композиционного построения, последовательности образов и событий, в том, как образ природы отражен во взаимосвязи с героическим духом.

Ключевые слова: композиция, сюжет, вступление, редакция, редактор, автобиографический, художественный, публицистический, образ, деталь, прототип.

Кириш. Дунё буюк эврилишлар палласининг янгидан-янги босқичларига ўтиб турибди. Асримиз бошларида компьютер авлодларини тушуниш билан овора эдик, бугун виртуал олам ёшларимизни ўзининг глобал ахборий қонуниятларига “ғарқ” этмоқда. Ҳатто миллий қадриятларимиз, анъаналаримизнинг виртуал оламга сингиб кетаётганини надомат билан кузатиб турибмиз. Хусусан, ўсмир ёшлар ўз муаммолари, қизиқишлари, ташвишларини истаган ҳолатда онлайн “тўкиб-сочмоқдалар”. Чунки “бугунги кунда болаларимизни ота-она, боғча, мактаб ёки институт эмас, аксарият ҳолларда қўлидаги телефон “тарбияламоқда”. Афсуски, ана шу кичкинагина телефон энди оддий алоқа воситаси эмас, кўпинча, ёт мафкурани тарғиб этадиган катта қуролга, *зўравонлик, ёвузлик “вируси”ни тарқатадиган манбага айланмоқда, десак, айни ҳақиқатни айтган бўламиз. Миллий маънавиятимизга мутлақо бегона бўлган зарарли ғоялар, тушунча ва қарашлар чегарани бузмасдан, билдирмасдан, таъбир жоиз бўлса, “чақирилмаган меҳмон” бўлиб хонадонимизга, жамиятимизга, энг ёмони, мурғак болаларимизнинг покиза қалби ва юрагига кириб келмоқда [1,3.]*

Дарҳақиқат, авлодлар алмашинуви нафақат саналар ва рақамларни ортда қолдириб келмоқда, балки маънавий оламимизни тобора забт этаётган экан, адабиёт олами, асарлар қатидаги яқин тарихимизнинг ёрқин лавҳаларини ёд олиш, уларга мурожаат қилиш кечаги кунимизни унутмаслик ҳамда бугуннинг қадрига етишимиз учун ниҳоятда зарур ҳисобланади.
Профессор Қ.Йўлдошев истиқлол даври адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида шундай ёзади: “Бугунги адабиёт одамларга йўл кўрсатишни гарданига олмайди, ўқувчига ақл ўргатмайди, муаллимлик даъвосини қилмайди. У тасвирнинг ингичкалиги, ифодаларнинг кутилмаганлиги билан ўқувчида муносабат уйғотади. Шуни айтиш керакки, истиқлол адабиётимизнинг жозибаси сиртида эмас, ботинида, матн замирида” *[7,21]*.

Асосий қисм. Бинобарин, бухоролик истеъдодли адиб Жўра Фозилнинг “Тирамоҳ армонлари” 2005-2007 йилларда ёзилган. Роман муаллифнинг акаси ва устози Яҳё Абдуваҳоб ўғли хотирасига бағишланган. Ёзувчи бу асарида нафақат икки асосий қаҳрамон – қишлоқ зиёлиси Камол ва Жамолнинг босиб ўтган йўли, қувонч-ташвишлари, балки катта бир давр муаммоларини қамраб олишга ҳаракат қилган. Ундаги воқеалар ярим асрдан зиёдроқ вақтни ўз ичига олади. Асар сюжетида Жамол образи алоҳида ўрин тутади. Романнинг бошидан охиригача унинг тақдири ва қисмати воқелик мазмунини белгилайди. Асарнинг композицион тузилиши ўзига хос. Унинг муқадиммаси тугун – Жамолнинг энг яқин дўсти Содиқнинг вафот этиши воқеаси билан бошланади. Қаҳрамоннинг дўстига садоқати, фарёди, маҳзун аҳволи ўқувчига таништирилади. Бунда қаҳрамон руҳий ҳолати билан табиат ўзаро монанд тасвирланади: “Кузнинг сўнгги куни, қишнинг биринчи туни эди. новдаларда беҳол титраётган яккам-дуккам япроқлар, оёқ остидаги хор-зор хазонлар, афтодаҳол дарахтлар туни билан уввос солиб йиғлардилар:– Она табиат Бухоро кўксида ўлим топаётган Ақрабга мотам тутиб бўзлади” *[3,4]*. Сўнгра, дўстини тупроққа топшириб қайтган Жамол ўзининг эски ва қадрдон уйида ёлғиз қолиб, хотиралар оғушига шўнғийди. Шу муносабат билан ҳар бир давр воқеаси асарда алоҳида фасл бўлиб белгиланади. Жумладан, романда “1960 йил 10 январь”, “1965 йил 21 март”, “1965 йил, 5 декабрь”, “1966 йил, 10 апрель” .... “2006 йил 9 сентябрь” каби жами XXXIX (39) санадан иборат боб ва фасл кўзга ташланади. Бу саналар ўқувчида Жамол ҳаётининг ёрқин хотиралари тарзида таассурот уйғотади. Айни пайтда шу давр воқеаларининг аксарияти тирамоҳ – куз ва қиш изғирини билан боғлаб тасвирланган. Қолаверса муқаддимадаги дўстининг ўлими, хотимадаги Жамолнинг оғир бетоблиги ҳам куз адоғи, изғирин маҳалида содир бўлган. Бинобарин, асарнинг ёзилиши ва номланишида шу фаслнинг айрича ўрни, ўкинчлари муҳим аҳамият касб этган.

Романнинг тузилиши, бадиий тасвир воситалари, сюжет талқинида истиқлол даври адабиётининг таъсири катта. Чунки ҳар бир давр ўз муаммоси ва қиёфасига эга бўлади. Академик Д.С.Лихачев бу ҳақда шундай ёзади: “Давр инсонни четлаб, ҳеч нарса ярата олмайди. Давр инсон ва унинг мақсади орқали тасвир омилига айланади. Бунда у ҳар кимга ҳар хил таъсир этади. Чунки турли даврларда инсонларнинг жамиятда тутган ўрни турличадир” *[4,224]*. Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида яратилган асарларда ёзувчи дилидаги гапларни тилига чиқаришга эришди. Бунда асар қаҳрамонларининг фикрлаши, тафаккури ва дунёқараши айни дамдаги муаммолар билан бандлиги кўпроқ кузатилади. Асосий персонажлар тилидан ёзувчи ўз қарашларини баён қилиб бориши ҳам кўп учрайди. Жумладан, Жўра Фозил Жамол образи орқали ўзини узоқ йиллар қийнаб келаётган дард аламларини айтишга журъат қила олади. Ёзувчи танлаган услуб, реалистик тасвир манзаралари ҳам шу мақсадга йўналтирилган. Роман “замондан озиқланади, замон эса ундан ўз қиёфасини қидиради, унинг воситасида ўзини янада яхшироқ англашга ҳаракат қилади”,- дейилган эътироф баайни Ж.Фозил романига ҳам хос. Ёзувчи романида муҳим ҳаётий муаммолар ёрқин бадиий акс эттирилган. Ромитан тумани газетаси ходими Жамолнинг мухбирлик фаолияти орқали ўз юрти тарихига қизиққкан фидойи журналистнинг кечинмалари реал тасвирланган. Қизилқум саҳроларидаги чўпонлар заҳмати, ноқулай об-ҳаво шароитида зўрға жон сақлаган чўпон-чўлиқлар, аммо улар меҳнатини канадай сўргувчи айрим раҳбарлар сиймоси романда яққол гавдалана боради. Ёзувчи асарда реалистик ҳаёт манзараларини бадиий тасвирга солишга интилади. Романда табиат манзаралари алоҳида таърифланади, ташбеҳланади. Шу билан бирга Жамол тимсолида гоҳ тўқима, гоҳ реалистик деталлар орқали яхлит картина чизилади. Унинг ҳаёти юқорида зикр этилган турли давр саналари билан боғланиб боради. Жамолнинг илк хотиралари болаликдан бошланган. 1960 йилнинг 10 январи Жамолнинг ўзлигини таниган

биринчи оқшоми, қайғули оқшоми сифатида ёдида муҳрланган эди. Бунда ҳам қаҳрамон руҳий ҳолати ва табиат манзараси ўзаро ўхшашлигини кузатиш мумкин: “Қош қораймоқда, қорасовуқ тобора забтига олар, ариқ ярим қулоч қалинликда музлаб ётарди. Лойлари қотиб қолган кўчанинг икки бетига тизилган қишлоқ ҳовлилари аччиқ изғириндан қунишган мусичалардек бўлиб кўзга ташланар, оппоқ киров инган бир-ярим деразаларда хирагина чироқ шуълалари милтирарди. *[3,10]*.

Ана шундай тунда Жамол ва онаси ҳовлида ёлғиз қоладилар. Отасининг бетоб бўлиб касалхонадалиги, акасининг шаҳарда ўқишдалиги учун кичкинтой Жамол ва онаси ўтин йўқлигидан эрталабгача музлаб қолмаслик учун қўшнилардан бир хокандоз олов олиб чиқишади. Бола ухлаб қолмасин деб она энг қизиқ ҳикояларни сўйлаб беради. Дастлаб эртаклар айтиб, ўғлини овунтирган она, уруш ва очарчилик йилларида оилалари бошига тушган ташвишлар, бирин-кетин тўрт қиз, бир ўғилни тупроққа қўйиб, шу иккигина ўғлига термулиб қолган онанинг ҳикояси эрталабгача чўзилади. Боласи қўлини куҳ-куҳлаб иситиб чиққан она ўғлига ўз насаблари ҳақида ҳам ҳикоя қилади. Айниқса Жамолнинг ота авлоди эшонлардан бўлиб, мадраса кўрган, оқ-қорани яхши танигани ҳақида сўзлайди. Шу тариқа, Жамол болалик ҳикоялари орқали бобоси Фозил эшон қизилларнинг Бухорога босқини пайтида уйига тушган бомба портлашидан ҳалок бўлганлиги, унинг Ғафуржон, Шарифжон, Ҳожибой, Абдураим ва Абдуваҳоб исмли беш ўғли борлигини эслайди. Дастлабки уч ўғилни Шўронинг даҳшатли жазо машинаси қиймалаб ташлагани, яъни Ғафуржоннинг Қўқонда пахта заводи бўлиб, шўро гумашталари заводни тортиб олгач, уни отиб ташлагани, Шарифжон Файзулла Хўжаев бошлиқ “Ёш бухороликлар” фирқаси аъзоси экани ҳамда унинг издоши сифатида қатл этилиши, Ҳожибой эса қизил қатағондан қочиб хорижга жўнагани ва ўша ерда қора гуруҳчилар томонидан ўлдирилиши билан боғлиқ воқеаларни онгига муҳрлайди. Жамолнинг ёлғиз амакиси “қори Абдураҳим” номи билан машҳур бўлса-да, вилоят фирқа қўмитасида қоровуллик қилиши, отаси Абдуваҳоб ака эса ўқитувчилигини билиб олганди... Шу тариқа болага ўз шажараси ҳақида ҳикоя қилиниши асар учун ўйлаб топилган деталь эмас, давр эҳтиёжидир. Жамолни шу жиҳатдан истиқлол йилларидагина ўтмишини хотирлашга маънавий эҳтиёж сезган авлоднинг умумлашма образи дейиш мумкин. Чунки, ўтган асрнинг 60-80-йилларидаги ва ундан илгариги 20-30-50-йиллар тафсилоти ҳам катта авлоддан ёш авлодга пана-панада бўлса ҳам етказиб келинган. Акс ҳолда ўша давр тарихи бутунлай унутилган бўлур эди. Аммо буни баралла айтиш, ноҳақликларга қарши курашиш имкони бўлмаганидан, халқнинг дарди ичида бўлиб келди. Фақат истиқлол ва унинг адабиётидагина бу тарихий воқеликлар ҳақида эмин эркин сўзлаш ҳуқуқини бермоқда. Жўра Фозил романининг муддаоси ҳам шу. Асардаги ҳар бир ўкинчли, қайғули воқеалар шу сабабли табиат ва жамиятдаги ўхшаш манзараларда рўй беради. Кузнинг аёзли сўнгги кунлари ва қишнинг изғирини инсон руҳиятидаги қайғуга монанд. Яшилланиб уйғонган баҳор ёки ғарқ пишиқчилик ёз фасли, ёки эрта кузнинг ҳузурбахш шабадаси, тўкин-сочин меваси эмас, айнан тирамоҳ мавсуми бутун роман давомида тасвир объектига айланади. Жамолнинг қайғули умри мисоли тирамоҳнинг зерикарли кунлари ёнма-ён тасвирланади.

“Ўзликни ва оламни англаш, – деб ёзади адабиётшунос И.Ёқубов, – изоҳлаш ҳамда тасвирлашда ранг-баранг йўллардан бориш, тараққиёт йўсинларини муайян шахсларнинг руҳият манзаралари орқали ифодалаш имкониятлари кенгайган” *[2, 262]*.

Рост, айрим табиат манзаралари инсон қалбини қувонтиради. Бу ҳам бўлса Жамол кайфиятига монанд чизилади: “Туни билан ёққан илиқ ёмғир саҳарда тинди. Булутлар тарқаб, тип-тиниқ осмон Қуёшнинг илк нурларидан ложувард тус олди. кўкламнинг ёмғир, гул ҳиди аралаш намчил эпкини дарахт шохларини тебратар, боғларда қушлар сайроғи авжига чиқмоқда эди.” *[3,13]*. Бу манзара Наврўз айёми кунлари билан боғланиб, “1965 йил 21 март” сарлавҳали фаслида баён қилинади. Жамол эса худди шу кунлари қўшни қиз Муаттар билан таниша бошлаган, ораларида пайдо бўлажак илк муҳаббат куртаклари ниш ураётган эди.

Романда оз бўлса-да, шунга ўхшаш тароватли манзаралар, хуш кайфият бағишловчи кўнгил розлари ўз ифодасини топган. Аммо ёзувчи романда кўпроқ Жамол ва акаси Камол тақдири билан боғлиқ нохуш ҳодисаларга кенгроқ ўрин беради. Айтайлик, “1965 йил, 5 декабрь” фасли яна тирамоҳ манзараси билан бошланади: “Элакда ун элагандек майин қор ёғади. Майда юлдузчаларга монанд учқунлар ёмғирнинг оғир томчиларига аралашган, эгатлар шилта лой. Қор

ва ёмғир томчилари бор-будидан ажраган ғўзапояларга “чип”-“чип” ёпишиб, музлаб қолар, қўллари тилиниб кетган ўқувчилар бийдай даладан “ялт” этган пахта излашади.”[3,16]. Ана шундай шароитда Жамолнинг акаси Камол ўқитувчи сифатида болаларнинг бошида туриб “пахта тердирарди”. Аммо теришнинг иложи йўқлигидан, ҳамма тўда-тўда бўлиб, гулхан ёқиб исиниб ўтиришганда раис ва туман фирқа қўмитаси иккинчи котиби келиб қолади ва ўқитувчини саботажчи-пахта теримини барбод қилган зараркунанда сифатида райком бюросига чақиришади. Камол эрталаб туман маркази Ромитанга жўнаб, уйига кечга томон қайтади. Отаси Абдуваҳоб аканинг хавотирланиб берган саволларига:

Э-э,– қўл силтади ўғил лоқайд оҳангда. Бу райкомдагиларнинг мияси ишлайдими, ўзи? Ҳаммаси оч итдек менга ташланди. КПСС сафидан ўчиришга бир овоздан қарор қилишди. “Мен партия аъзоси эмасман” деганимдан сўнг, стол тўрида ўтирган кўзойнакли кишининг жазаваси тутиб қолди. У Норовнинг ўзига ўшқириб, стол муштлади. Сўнгра менга ҳайфсан беришди.

Камол ўзини кулгидан зўрға тийиб турарди. Отасининг жаҳли чиқди.

Ҳайфсан олибсан-у яна куласанми?

Қизиқмисиз, ота? У шўринг қурғурларни ақли ноқис-ку! Ахир мен партия аъзоси эмасман, ҳайфсан беришга ҳақлари йўқ-да! Менга ҳайфсанни мактаб директори ёки халқ маорифи бўлими мудири бериши мумкин,–деди Камол тап тортмай *[3,18]*.

Муҳокама ва натижалар. Умуман, романда шунга ўхшаш яқин ўтмишимиздаги реалистик воқеалар анча таъсирчан акс этган. Гарчи бу асарда биргина оила, туман мисолида кўрсатилган эса-да, бутун халқ ҳаётининг умумлашма образи бўла олади. Ж.Фозил воқеликнинг реаллигига диққатни қаратиш мақсадида макон ва замонни аниқ тасвирлайди. Бу бир қадар чекланганликни юзага келтирса ҳам замондош ўқувчига давр ҳақиқатини англатишда муҳим роль ўйнайди. Чунки, бугунги ёш авлод эртаклардан кўра интеллектуал салоҳиятга бой қаҳрамонлар тақдирига кўпроқ қизиқади. Ўз халқининг ўтмиши, тарихи кенг ёритилган маърифий асарларга эҳтиёж ҳамон катта. Шу маънода, ёзувчининг қаламга олган воқеаларида бадиий тўқимадан кўра тарихий воқелик устунлиги яққол англашилади.

“Кекса тарихнинг узун йўлларида тафаккур ва маданият бирга, тенгма-тенг юксалган бўлса, “тараққиёт” деб эътироф этилган. Тараққиёт, энг аввало, онг ва идрокнинг юксалиши, янги поғонага кўтарилиши, дунёни ва оламнинг янги босқичда англаниши эвазига юз беради. Адабиётнинг эртасини бугунги тафаккуримиз белгилайди. Қайси миллатнинг тафаккур уфқлари истиқболли бўлса, ўша миллат эртага дунёга янги сўз айта олади, янги шакл тавсия қилади, мавжудликка янги маъно топиб беради. Модернизмнинг ҳам, бошқа “изм”ларнинг ҳам, умуман, сўз санъатининг истиқболи ҳам шу билан белгиланади [5,29] .

Романда Жамолнинг саргузашт эмас-у, ҳаракат чизиғи билан боғлиқ воқеаларда турли макон ҳамда замон ҳодисалари тизимланади. Асарнинг “1969 йил 14 февраль”, “1969 йил 30 июнь”, “1969 йил 24 декабрь”, “1970 йил 8 август”, “1970 йил 6 сентябрь” сарлавҳали фаслларида Жамолнинг ҳарбий хизмат сафида хизмат қилиши билан боғлиқ айрим воқеалар ҳикоя қилинади. уларда Бойқўнғир, 118-майдонча, Ойга учиши керак бўлган ракетанинг портлаб кетиши, Узоқ Шарқ ўлкасининг Амур вилоятига қарашли Архара манзили, Зея дарёси, Совет-Хитой чегараси каби аниқ маконларда рўй берган воқелар тафсилоти баён қилинади. Оддий аскарлар ҳаётининг ўзига хос машаққатлари билан бирга, собиқ шўро тузумининг аскарларга кўрсатган “катта ғамхўрлиги” совуқ изғиринда на иссиқ бошпана, на тўйимли озиқ-овқат етказиб беролмаганидан, кечқурунлари мовий кўзли маҳбубалар кетидан санғиш, ўйин-кулги, ичимлик ичиб ўзини овутишдан бошқа чора йўқлигини-да тилга олади.

Бундан ташқари, Жамолнинг ўз номига монанд дўсти Содиқ билан кечган аскарлик йиллари, икки йиллик хизмат давомидаги муҳаббат мактублари, аммо синфдоши Ҳамиднинг хиёнаткорона мактуби туфайли Муаттарнинг ўзига ўт қўйиш воқелари баён қилинганки, бу мавзуларнинг барча адабиётда турли хил талқин қилинган. Жўра Фозил эса бу романида давр фожиаларига айланиб улгурган шу мавзуларини Жамол қисмати орқали акс эттиради. Яъни барча кўргуликлар Жамол образи атрофида рўй беради. Унинг қисматида ялт этгулик бахтли дақиқалар жуда кам. Дастлаб, онасидан, сўнгра отасидан, биргина акасидан ҳам айрилган, сўнгра унинг туман газетаси ходимига бериладиган жуда оз миқдордаги маошига кўника олмаган хотини болаларини олиб отасиникига кетиши, отасидан қолган эскигина уйида бир умр биринчи

муҳаббатидан кўз юмолмай, унинг хотираси билан ёлғиз яшаган Жамол образи гўё тузум дардларидан хасталанган вужудга ўхшайди. Унинг муҳаббати, орзулари, ҳаёт манбаи ўтмишга дахлдор. Вояга етган фарзандларининг ачинарли қисматига қараб туриб, ҳеч нимани ўзгартиролмайди. Ўғлининг тўйига қатнашмаган ҳам. Невараси касалхонага тушганда дори олиб бергулик пули йўқ. Қизи эса онасининг бизнес қилиб катта пулга тушгани учун бир нокас кимсага тегишга мажбур, унинг ароқхўрлигини билса-да, иложсиз. Жамол ўғил бўлиб ота-онасига хизмат қила олмади, ука бўлиб ёлғиз акаси устози ва мехрибон жигаргўшасини ўз вақтида йўқлаб туролмайди, йигит бўлиб севганига етишолмайди, ота бўлиб эса фарзандлари учун қалқон бўлишга курби ҳам, кучи ҳам йўқ. Уни тушунадиган ёлғиз дўсти Содиқнинг ўлими шу сабабли унга жуда қайғули эди: “Эй худо, дерди у ўз-ўзига, бу не сир-синоат? Ахир энг яқинларинг – ота-онанг, аканг қазо қилганда, хотининг, ўғлинг сени ёлғиз ташлаб, ўз-ўзлари билан бўлиб кетишганида, ҳатто ёлғиз суюкли қизинг эрини деб юзингга оёқ босганида шунчалар фарёд чекмаган эдинг-ку! Нега энди биргина дўст дея шунчалар жигаринг тўкилди?” ҳа, барча йўқотишларда у билан бирга бўлган дўсти ҳам энди йўқ эди. энди эса йўқсизликнинг барча-барчани ютиб юборгулик бу уммонида унга елка тутадиган бирор кимса қолмайди.

Ёзувчининг Жамол образини тасвирлашдаги шафқатсизлигини тан олмай илож йўқ. у бирор соҳада бахтга эришолмайди. Бир умр туман газетасининг ходими сифатида ўз касбини севиб, фидойилик билан узоқ яйловлар-у, чўлу даштлардан мақолалар ёзиб, очерклар битса ҳам ютуқлари кўринмайди. Ҳикоянависликда эса китоб чиқараман деб овора-ю сарсон бўлишдан, марказий таҳририятлардан нуқул бир хил совуққина гап эшитишдан нари ўтмайди. Тўғри, Ҳаёт деб аталмиш улкан уммонда бу каби тақдир эгаси бўлиши мумкин. Аммо, романда ижобий қаҳрамон сифатида талқин этилган бир образ атрофида шунча кўнгилсизликнинг юз бериши, ҳеч бўлмаса бир чимдим бахтга муяссар бўлолмаган инсон қисмати ўқувчига қандай тарбиявий таъсир этиши мумкин? Аксинча, асардаги Анна, Маҳбуба исмли аёлларнинг унга бўлган муносабати салбий таассурот уйғотади. Ҳатто илк муҳаббати Муаттарнинг тутган йўли-да ибратли эмас. Ёзувчи балки реал бир шахс ҳаётини прототип қилиб олган тақдирда ҳам унга ўқувчини эргаштира оладиган деталларни умумлаштиришни хотирдан чиқармаслиги керак, бизнингча. Чунки асар давомида ўқувчи Жамолдан яхши мужда кутади, на дўст, на оила, на ишхона, на жамият, на ҳаётидан кўнгли тўлмаган шахсни ким деб атаймиз? Шундай бўлса-да, романдаги воқеликнинг аниқ макон ва замонда тасвирланиши, инсон руҳиятини очиб беришда табиат тасвиридан кенг фойдаланиш анъанаси асар қимматини оширган. Ундаги автобиографик характер ҳамда ижтимоий воқелик ифодаси эса роман жанрининг ўзига хос кўриниши эканлигидан далолатдир.

“Тирамоҳ армонлари” романида бадий-тасвирий воситалар билан бирга аниқ фактик маълумотлар, ижтимоий воқелик баёни ҳамда ёзувчи шахси билан боғлиқ деталлар талайгина. Адабиётшуносликда Ғ.Ғуломнинг "Шум бола" қиссаси автобиографик характердаги қисса тарзида эътироф этилади. Сабаби, унда муаллифнинг болаликдаги дўстлари, ўзи яшаган маҳалла номлари айнан келтирилганлиги таъкидланади. Шу нуқтаи назардан қаралса, романда юқоридаги фаслда зикр этилган аниқ йиллар ва саналар, жой номлари ёзувчи шахсига дахлдор, дейиш мумкин. Асардаги Жамол, Камол образи орқали муаллифнинг ўзи ҳамда акаси Яҳё Абдуваҳоб ўғли прототип қилиб олинган. Чунки, Ж.Фозил ҳаёти ва ижоди ҳақидаги лавҳалар буни тўла тасдиқлайди. ёхуд, акаси Яҳё Абдуваҳоб ўғлининг ҳам вилоят газетасида ишлагани ҳақиқат. Биз унинг таржимаи ҳолидан биринчи йил ўқишга киролмагани, сўнгра акасининг ёнида туман газетаси босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаганидан воқифмиз. Сўнгра эса ТошДУ журналистика факултетида таҳсил олгани муаллиф ҳақидаги барча маълумотномаларда учрайди. Роман қаҳрамони Жамол ҳам айнан шундай тақдир эгаси. Айниқса, унинг журналистика факультетидаги таҳсили билан боғлиқ лавҳаларда бу ёрқин кўринади: “Янги йил байрамидан сўнг Тошкентга келган Жамол диплом ишини ёзишга киришиш олдидан жорий имтиҳонларни топширмоқда эди. “Ўзбек бадиий публицистикаси” фанидан бўладиган имтиҳонга сиртдан ўқувчи талабалар жуда пухта тайёрланишди. Чунки имтиҳон олувчи профессор Очил Тоғаев адолатли бўлса-да, жуда қаттиққўл эканини яхши билишарди”[3,90]. Жамолнинг бу очеркшунос профессор билан бўлган суҳбати, ундан олган сабоқлари романда бутун борлиғича киритилган. Ҳақиқатан, у профессор ҳақида кўпчилик билади ва асар муаллифининг далили аниқлиги кўриниб туради.

Шунга ўхшаш, муалифнинг Ромитанда истиқомат қилиши, туман газетасининг то ҳанузгача муҳаррир ўринбосари, кейинчалик муҳаррир сифатида фаолият кўрсатиши ўз асосига эга. Ёхуд, романда Жамолнинг ёзувчиликка бўлган ҳаваси, ҳикояларини чоп этиш билан боғлиқ лавҳаларда муаллиф шахси кўриниб туради. Бу ёзувчига воқеликни ишонарли тасвирлашида қўл келади, албатта. Қолган образлар тасвирида ҳам маълум даражада аниқлик сезилади. Масалан, хотини Мамлакатнинг онаси Бухородаги аёллар ҳаммоми чиптафуруши экани, отаси Абдуваҳоб аканинг ўқитувчилиги кабилар шундай таассурот уйғотади. Шунингдек, романда Қизилқум чўллари, Газли билан боғлиқ воқеалар аниқ далилларга эгалиги аён. Шу ўринда романнинг жанрий хусусияти ҳақида ҳам айрим мулоҳазаларни билдириш мумкин. Маълумки, истиқлол адабиётида маърифий, биографик романлар учрайди. Н.Каримовнинг “Ғафур Ғулом бадиий олами”, “Махсуд Шайхзода” асарлари шундай эътироф этилади. Аммо уларда олимона тадқиқотчилик устувор. Жўра Фозилнинг “Тирамоҳ армонлар” романида автобиографик хусусият билан бирга ижтимоий воқелик тасвири ҳам кенг ўрин эгаллайди. Ёзувчи қаҳрамонрлари, кўпинча Жамол реал воқеликка аралашиб, кўпроқ тасвир эмас мушоҳадакорликка берилади. Ҳар бир воқеа аниқ далил билан асосланади. Аниқроғи, публицистиканинг очерк, эссе жанрига хос деталлар устунлик қилади. Масалан, асарнинг “1972 йил 4 апрель” қисмида Жамолнинг Газлидан Хоразм томонга йўлга чиқиб, машинада чамаси 20-25 чақирим юрилгач, шимоли Ғарб томонда туя ўркачига монанд қирлар аслида инсоннинг атроф-муҳитга нотўғри муносабатлари ҳосиласи эканлиги ҳақидаги хулосалари шундан далолат беради. Бунинг сабаби эса 1960 йил февраль ойида Газлидаги 108-газ қудуғида содир бўлган машъум портлаш ва йигирма ойдан ошиқ давом этган ёнғин тарихига оид қайдлар чинаккам ижтимоий ҳодисадир. Жамол болалигида бу ёнғинни ўз қишлоғидан туриб кузатган. Ёнаётган қудуқ алангаси шу қадар кучли эдики, Газлидан юз километрча олисда бўлган қишлоқдан бемалол кўзга ташланарди. Қоронғу тушиши билан уфқ қип-қизил тус олар, осмонга ўрлаган улкан аланга кўзни қамаштириб, юракларга даҳшат соларди.

Жамол журналист сифатида ана шу воқеа тафсилотларини гувоҳи бўлганлардан ёзиб олиш мақсадида бу ерга ташриф буюрганди. У ана шу газ конида узоқ йиллар ишлаган, дунё ташвишларидан сочи оқарган пайғамбар ёшидаги Эргаш ака билан суҳбатлашади. Романда бу суҳбат ва Эргаш ака ҳикояси анчагина муфассал келтирилган.

“...1956 йил, декабрь. Газли кенгликларида изғирин шамоллар эсар, 2-Гажди қудуғида пармалаш ишлари қизғин эди. 15 декабрда парма олмослари 618-метрга етганида ажойиб ҳодисалар юз бера бошлади. Ер қаъридан олов отилиб чиқарди. Ишни бир муддат тўхтатдик. Тошкентдан нуфузли комиссия чақирилди. Казо-казоларнинг хулосасига кўра, қудуқни цементлашга қарор қилдик. 27 декабрда ишга келиб не кўз билан кўрайликки пармалаш минораси, қувурлар, кўтаргич ва дизеллар ер қаърига чўкиб кетган, ҳосил бўлган улкан чуқурлик юракларга ваҳима соларди. Хуллас, 2-Гажди қудуғи ет қаърига сингиб кетди.

108-газ қудуғини пармалаш ишлари 1960 йил 26 январда бошланди. ... 25 февраль куни эрталаб соат саккизда ўлчов асбоблари ер ости босими кескин ошиб кетганини кўрсатди. Ер остидан кучли газ ва қум оқими отила бошлади. 28 февралда пармалаш минорасини йиқитиш, асбоб-анжомларини йиғиштириб олишга қарор қилдик. Минора қулаётиб, аллақандай темир анжомга тегиб кетди ва учқун чиқиши оқибатида ер остидан отилаётган кучли газ оқими портлаб, ёна бошлади. Ёнғин жуда даҳшатли эди. 108-қудуқ атрофида, Қизилқум яйловларида қиёмат-қойим бўлди. Ёнғин 20 ой давом этди, уни 1961 йил 19 ноябрдагина ўчиришга муваффақ бўлдик. ” Жамол ана шу тафсилотларни ўргангани билан уни бирорта матбуот босишга рухсат бермаслиги аён бўлади ва акасининг маслаҳати билан бу далилларни қачондир асарлари мағзига сингдиришга рози бўлади. Шу билан бу ёнғинни бутун Бухоро, Ромитан кўрган бўлса ҳам, унинг сабабларини ойдинлаштириш мумкин бўлмаган. Бу ёнғиннинг табиатга келтирган катта зарари ҳақида ёззмоқчи бўлган Жамолга ҳамма эшиклар берк эди. Шунга ўхшаш, Қизилқумнинг олис Сапронқудуқ яйловларидаги кийик овилар ва унинг бошида турган валломатлар ҳақидаги мақола ёзиш орзуси ўз вақтида рўёбга чиқмаган.

Хулоса. Бинобарин, романда шунга ўхшаш ижтимоий-сиёсий мавзудаги воқелик баёни жанр хусусиятида публицистик тамойилнинг етакчилигига олиб келган. Асарда бунга ўхшаш мулоҳазалар анча салмоқли ўринга эга. Жамолнинг журналистик фаолияти давомида дуч келган воқеалар, даврнинг долзарб муаммолари қаламга олиниши ўша тарихни ойдинлаштиришда муҳим

роль ўйнайди. Бироқ, романдаги бадиийлик, юксак бадиий пафос ўрнини публицистик руҳ эгаллайди. Шу сабабли, бу асарни истиқлол даври адабиётига хос янги тамойилларга тўйинган, давр эҳтиёжига кўра ёзилган публицистик роман дея эътироф этиш хато бўлмайди. Унда публицистик ижодга хос кузатувчанлик, аниқлик, мушоҳадакорлик, мавжуд ижтимоий ҳодисаларга муносабат билдириш каби хусусиятлар талайгина. Ёзувчи услубида ҳам шу ижод тури етакчи. Бадиий-тасвирий воситалар эса бадиий публицистикага ҳам хос.

Асардан ўрин олган 1988, 1991 йил воқеалари тасвирида ҳам ижтимоий-сиёсий воқелик қайта қуриш, мустақилликка эришилган кун ҳамда у ҳақдаги муносабатлар шундай хулосани далиллайди. Зотан, Жўра Фозил ёзувчи журналист сифатида ўз даврининг кўзу қулоғи, виждони сифатида асарларида бўй кўрсата олган. Жамол тимсолида ўз шахсияти, қарашлари ҳамда илму-аъмолини ёрқин чизгиларда ярата олган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Мирзиёев Ш.М. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир. – Т.: Тасвир нашриёт уйи, 2021. – 36 б.
2. Ёқубов И. Мувозанат эҳтиёжи ва изтироби / Улуғбек Ҳамдам. Мувозанат. – Тошкент: Академнашр, 2011. – Б.16-23.
3. Жўра Фозил. Биз лола термаган баҳор. – Бухоро: Бухоро, 2010. – 142 б.
4. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Т.: Янги нашр, 2010. – 364 б.
5. Назар Эшонқул. Мендан “мен”гача. – Т.: Академнашр, 2014. – 512 б.
6. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 546 б.

Amonova Zilola Qodirovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori
(O‘zbekiston)
E-mail: zilolajonamonova@gmail.com
Asxatova Diyoraxon Akmal qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti,
Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti talabasi
(O‘zbekiston)
E-mail: z.q.amonova@buxdu.uz

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA ABDURAHMON JOMIY MADHI

Annotatsiya. Maqola obyekti sifatida Alisher Navoiyning “Xamsa” asari tarkibidagi uchinchi doston “Layli va Majnun” tanlab olingan. Asosiy e’tibor mazkur asar tarkibidagi oltinchi bob, ya’ni Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhiga qaratilgan. Ma’lumki, Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiy faoliyatida muhim o‘rin tutgan buyuk mutafakkirlardan hisoblanadi. Navoiy Jomiyni ham ilm, ham tariqat yo‘lidagi ustozi sifatida alohida e’tirof etadi. Shu munosabat bilan Jomiyga bag‘ishlangan “Xamsat ul-mutahayyirin” asarini yaratgan. Qolaversa, ko‘pgina asarlar tarkibida ham Abdurahmon Jomiyga atalgan maxsus boblar ham kiritgan. Jumladan, “Layli va Majnun” dostonining 6-bobida ham ko‘rish mumkin. Maqolada mazkur bob g‘oyaviy-badiiy tahlilga tortilib, shoir dunyoqarashi va poetik tafakkur doirasiga baho beriladi.

Kalit so‘zlar: Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, “Xamsa”, “Layli va Majnun”, g‘oyaviy-badiiy tahlil, badiiy mahorat.

Аннотация. В качестве объекта статьи выбрана третья эпическая поэма “Лейли и Меджнун” из произведения “Хамса” Алишера Наваи. Основное внимание уделено шестой главе этого произведения, а именно гимну Нуриддину Абдурахмону Джами. Известно, что Абдурахмон Джами является одним из великих мыслителей, сыгравших важную роль в творчестве Алишера Навои. Навои особенно признает Джами своим наставником как в науке, так и в религии. В связи с этим он создал произведение “Хамсат ул мутахаййирин”, посвященное Джами. Кроме того, он включил специальные главы посвященные Джами во многие свои произведения. Например, это можно увидеть в главе 6 эпоса “Лейли и Меджнун”. В статье данная глава анализируется идейно и художественно, дана оценка мировоззрению и поэтическому мышлению поэта.

Ключевые слова: Абдурахмон Джами, Алишер Наваи, “Хамса”, “Лейли и Меджнун”, идейно-художественный анализ, художественное мастерство.

Abstract. The third epic poem “Layli and Majnun” in Alisher Navoi's work “Khamsa” was chosen as the object of the article. The main attention is paid to the sixth chapter of this work, namely the hymn to Nuriddin Abdurahmon Jami. It is known that Abdurahmon Jami was one of the great thinkers who played an important role in Alisher Navoi’s work. Navoi especially recognized Jami as his mentor both in science and religion. In this regard, he created the work “Khamsatul mutahayyirin” dedicated to Jami. In addition, he included special chapters dedicated to Jami in many works. For example, it can be seen in chapter 6 of the epic “Layli and Majnun”. The article analyzes this chapter ideologically and artistically, and provides an assessment of the poet’s worldview and poetic thinking.

Keywords: Abdurakhmon Jomi, Alisher Navoi, “Khamsa”, “Leyli and Majnun”, ideologically and artistical analysis, artistic skill.

Kirish. Abdurahmon Jomiy XV asr fors-tojik adabiyoti ravnaqiga ulkan hissa qo‘shgan mutafakkir ijodkordir. Uning ma’naviy merosida didaktik tamoyillar bilan birgalikda tasavvuf va irfon masalasi keng talqin etilgan. Ulug‘ shoirning devonlari, “Nafohat ul-uns” tasavvufiy tazkirasi, xamsachilik an’anasi doirasida yaratilgan “Haft avrang” (“Yetti taxt”) asari, “Bahoriston” kabi kitoblari hozirga qadar o‘z amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan. Manbalarda qayd etilishicha, u yaratgan turli mavzudagi asarlar sanog‘i 99 ga yetadi [1, 314]. Bunga falsafa, tarix, adabiyot, til, musiqa, muammo, aruz, she’riyat va boshqa sohalardagi ishlari mansubdir. Mazkur asarlar yaratilgan davridan boshlab

ko‘pgina ijodkorlar uchun ilhom manbayi bo‘lib xizmat qilgan. Bu o‘rinda Jomiy va Navoiy munosabatini alohida qayd etish lozim. Chunki Abdurahmon Jomiy Alisher Navoiy faoliyatida muhim o‘rin tutgan buyuk mutafakkirlardan hisoblanadi. Navoiy Jomiyni ham ilm, ham tariqat yo‘lidagi ustozi sifatida alohida e’tirof etadi. “1476-1477-yillar orasida Navoiy Jomiyni o‘ziga pir sifatida tanlagan edi. Bu ularning dunyoqarashidagi yaqinlikni ko‘rsatuvchi eng xarakterli holder” [2, 63]. Yana aytish mumkinki, bu ikki buyuk zotlar ustoz – shogird bo‘lishlari bilan birgalikda, badiiy ijod olamida ham hammaslak edilarki, ayrim asarlarni yaratishda maslahatlar berish orqali bir-birlaridan ilhomlanganliklarini ham ko‘rish mumkin. Bu o‘rinda Jomiyning Navoiy ijodiga yuksak baho berganligiga ahamiyat qaratish lozim. Jomiy “Bahoriston” asarida hazrat Navoiyning turkiy va forsiyda birday qalam tebratgan ulug‘ ijodkor ekanligiga urg‘u berar ekan, turkiy tilda mayli baland ekanligini ham qayd etib o‘tadi. Alisher Navoiy ham Jomiy ijodiga ayricha hurmat va e’tibor qaratgan. Shu bois, “Xamsa”ga kirgan har bir doston muqaddimasida, “Majolis un-nafois”da Jomiyga maxsus o‘rin ajratadi. O‘z salaflari, ustozlari Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad qatori Jomiyga ham bag‘ishlangan asar yaratdiki, bu “Xamsat ul-mutahayyirin” deb nomlanadi. Qolaversa, “Xamsa” dostonlari tarkibida ham Jomiyga atab, maxsus boblar kiritgan. Ushbu boblar ulug‘ shoir Alisher Navoiyning dunyoqarashi va badiiy tafakkuri mevasi hisoblanadi.

Asosiy qism. Ma’lumki, Jomiy va Navoiy o‘zlarining “Layli va Majnun” dostonlarini bir yilda (1484) yozib tugallaganlar. Navoiyning ustozi ta’rifi bilan bog‘liq badiiy mushohadalari o‘zining takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Fikrimiz isboti sifatida Navoiyning “Xamsa” dostonlari orasidan “Layli va Majnun” dostoni tarkibida keltirilgan Jomiyga bag‘ishlangan bob tahliliga e’tibor qaratsak. Mazkur bobga “Valoyat sipehrining axtari jahontobi va hidoyat ma’danining gavhari serobi va nazm avjining mehri falak ehtishomi va maoniy jomining rindi sofiy oshomi, ya’ni Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhida nukta surmak va aning durdi jomin sumurmak” degan nasriy sarlavha qo‘yilgan.

Sarlavhani joriy tildagi tabdili: “Valiylik osmonining jahonga nur taratuvchi yulduzi to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatish konining sof gavhari, she’riyat avji falagining hashamli quyoshi va ma’nolar jomining toza may ichuvchi rindi, ya’ni mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhida nukta surmoq va uning jomidagi durdani sindirmoq” [1, 341].

Sarlavhada Jomiyning ham shoir, ham tasavvuf kishisi ekanligiga ishora etiladi va Navoiy o‘zini unga shogird, hammaslak ekanligiga urg‘u beradi. Alisher Navoiy ulug‘ ustozi Abdurahmon Jomiy madhiga so‘z olamidagi o‘ta nafis tashbehlar (Valoyat sipehrining axtari jahontobi va hidoyat ma’danining gavhari serobi va nazm avjining mehri falak ehtishomi va maoniy jomining rindi sofiy oshomi)ni qo‘llaydi. Qolaversa, ushbu nasriy sarlavhadagi saj’ (jahontobi – serobi; ehtishomi – oshomi; surmak – sumurmak) fikr ifodasidagi ta’sirchanlikni ta’minlagan. Shoir ustozi haqidagi badiiy mulohazalarining debochasi bo‘lgan sarlavhadayoq o‘z poetik mahoratini o‘ziga xos tarzda ifodalashga erishgan. Mazkur bob quyidagi bayt bilan boshlangan:

So‘z gulshanining shugufta vardi,
Ilm oyatining varaqnavardi.

Birinchi baytdan boshlab, Jomiy ta’rifi keltiriladi. Ya’ni so‘z gulshanining “shugufta” (ochilgan) “vardi” (atilguli), ilm oyatining “varaqnavardi” (muallifi, kotibi) sifatida e’tirof etiladi. Navoiy shu baytning o‘zidayoq Jomiyning ham shoir, ham olim ekanligiga urg‘u beradi. Ayni ma’lumotlarni o‘quvchiga yetkazishda bayt davomida tashbehni asos qilib oladi. Shu bilan birgalikda, tanosib (gulshan, vard; oyat, varaqnavard) guruhlarini keltirish orqali mohiyatni go‘zal ifodalashga erishgan. Shoir Jomiy ta’rifini davom ettirar ekan, uni “avj uzra poya”, deb ataydi:

Qadrig‘a ul avj uzra poya
Kim, mehr tutub tagida soya.

Ya’ni uning qadri yuksaklik martabasiga erishgan, hatto “mehr” quyosh ham unga soya soladi, deya Jomiy maqomining nechog‘lik yuksak ekanligiga ishora qiladi. Shoir navbatdagi baytda tamsil vositasida ustozi martabasining ulug‘ligiga urg‘u beradi:

Na’laynidin aylabon malak hal,
Surtarga sudo‘ bo‘lsa sandal

Shoir fikricha, “sudo‘” (bosh og‘rig‘i) ga sandal yog‘ochi maydalab peshonaga surkalgani kabi, farishtalar Jomiy “na’layn” (bir juft kovush) i gardini yuziga surtadi. Tabiiyki, bunda shoir tamsil

(hayotiy dalil) bilan birgalikda, mubolag‘adan ham o‘rinli foydalangan. Baytda qo‘llanilgan har ikkala san’at Jomiyning o‘z davrida, qolaversa, Navoiy uchun qanchalik yuksak darajali shaxs ekanligining ifodasi sifatida xizmat qilgan. Navbatdagi baytda Jomiyning ikki olam saodatini qozongan ulug‘ zotlardan ekanligi qalamga olinadi:

Hamdinki, asosi boshida tob,
Chekmakka iki jahonni qullob

Ijodkor hamd (maqtov)danki, Jomiy “asosi” hassasidagi tob ikki jahonni tortmoq uchun “qullob” ilmoq bo‘la oladi, deydi. Bu orqali Jomiyning ulug‘ saodatga erishgan, foniy va boqiy olam mag‘firatini qozona olgan zot sifatida e’tirof etadi.

Muhokama va natijalar. Ma’lumki, tariqat pirlari o‘z nafslari bilan keskin jang qilib, nafs ajdarhosini mag‘lub etgan zotlar bo‘lib, ular ayni jihat orqali tariqat maqomlarida yuksalganlar. Jomiyning ham “dev ila shayotin” yenguvchi qudrat sohibi o‘laroq ta’rif etiladi:

No‘gida sanin aylagach kin,
Ko‘r aylab dev ila shayotin

Shoir fikriga ko‘ra, Jomiy “no‘g” (biror narsaning uchi, ignaning uchi) bilan “kin” (jang) ga kirishsa, uchli tig‘i orqali nafs devi-yu, shaytonni ko‘r aylashi, shubhasizdir. Albatta, Navoiy ramziy ifodalar orqali Jomiyning tasavvuf maqomlarini bosib o‘tganligini va buning natijasida “Ko‘r aylab dev ila shayotin” darajasiga yetganligini ifodalagan.

Yuz donaki subhasi aro qayd,
Yuz fayz qushini aylabon sayd.

Alisher Navoiy Jomiy ta’rifida o‘ziga xos tashbehlardan foydalanganki, bu bir jihatdan shoirning o‘z ustoziga bo‘lgan mubahhatni ko‘rsatsa, ikkinchi jihatdan Navoiyning so‘z qo‘llash mahoratiga ham dalilidir. Jumladan, uning “subhasi” – tasbih (o‘qiladigan duoni sanash uchun ipga tizilgan yuzta dona) ida yuz fayz barakot borligini qayd etar ekan, istiora (fayz qushi) orqali yanada ta’sirchan ifodalashga erishgan. Ya’ni ustozining tasbehiga band qilingan yuz dona yuz fayz qushlarini ovlaydi. Uning zikrlaridan olam eliga fayz-barakotlar yog‘ilishiga ishorat etadi. Navoiy Jomiyni tariqat yo‘lida o‘ziga murshid deb bilgan edi, shu bois uning zikri xalq uchun barakotli, fayzli ekanlini ta’kidlash orqali ulug‘ ustozining vali-avliyo zot ekanligiga ishora etadi. Ayni mulohazalarni keyingi baytda ham davom ettiradi:

Ul torki donalar beliga,
Bil habli matin jahon eliga.

Shoir Jomiy hazratlari qo‘lidagi tasbeh donalarini tutib turgan ip jahon eli uchun “habli matin” – mahkam uzilmas ipdir, deydi. Bunda ham Jomiy zikriyu, duolaridan elga ko‘plab manfaatlar yetishiga urg‘u berilgan. Shuningdek, bu ulug‘ vali el uchun falak ato etgan eng qimmatbaho dur kabidir:

Ibriqi vuzusi bahri gardun,
Har qatraki tomsa durri maknun

Navoiy Jomiy ta’rifini davom ettirar ekan, uning yuvinadigan “ibriqi” (obdasta, oftoba) idishi falak dengizidir. Undan tomgan har qatra suv esa eng noyob va “maknun” yashirin durdir, deydi. Ushbu baytlar ham Jomiyning avliyolik sifati va undan el uchun yuksak manfaatlar borligi bilan bog‘liq badiiy mulohazalar ifodasidir.

Lo‘la anga fayzi jovidoniy,
Andin oqib obi zindagoniy

Abdurahmon Jomiy buyuk so‘fiylardan bo‘lib, uning tasavvufdagi suluki naqshbandiya bo‘lganligi bois, har doim xalq ichida, ammo haq yodida bo‘lmoqlikka qat’iy amal qilgan. Xalq hayoti, tashvish va muammolariga yechim izlashda kamardasta bo‘lgan. Shu jihatdan Navoiy xalq uchun unda fayzi jovidoniy-(doimiy, adabiy fayz, barokotlar) bilan birgalikda, undan “obi zindagoniy” (hayot suvi) oqadi, deya e’tirof etadi. Shoir istiora vositasida avliyo zotning jamiyatning barcha tabaqasi uchun xizmatlari ulug‘ ekanligiga kitobxon nigohini qaratadi. Zero, avliyolarning so‘zi va harakati, xislati va axloqi hammaga ibrat qilib ko‘rsatilgan. Jahonning butunligi, obodonlik va osoyishtalik Parvardigor fayzini yetkazuvchi shu tabarruk zotlarning duosi, xayrli ishlariga vobasta deb qaralgan [3,13].

Ka’bi yeri davrayi irodat,
Davr ahlig‘a xalqayi saodat

Jomiy o‘z davrining ulug‘ naqshbandiya shayxlaridan bo‘lganligi bois Navoiy Hazrat Jomiy dargohi – muridlar yig‘iladigan fayzli davralardan biri, deya e’tirof etadi. Ayni mulohazalarni obrazli

ifodalab, uning ka'bi (oyoqning to'pig'i), azizlarning tovoni tekkan yer "davrayi irodat" - muridlar yig'iladigan davradir, deydi. Shoir bu yerda Jomiy dargohi muridlarni, davr ahlini "xalqayi saodat" ga yetkazuvchi tabarruk maskan ekanligini nazarda tutadi. Chunki tariqat yo'lini bosib o'tish so'fiy iste'dodini yuksaltirib, unga quvvat va qudrat berishi mumkin. Yana bir g'azalida Alisher Navoiy: "Piru iste'dodu tavfiq o'lmasa, bo'lmas, bu ish", deya bejizga ta'kidlamagan edi. Navoiy keyingi baytlarda ham ustozi dargohi ta'rifini keltirar ekan, tanosub va tashbehlardan o'rinli foydalanib, fikr ta'sirchanligiga erishgan:

Sajjoda masjidida mehrob,
Ka'ba uyiga kirarga abvob

Navoiy talqiniga ko'ra, Jomiy dargohi masjid "sajjoda" – joynamozidagi mehrob bo'lib, u ka'ba uyiga kirishga "avbob" – eshik sanaladi. Bu dargoh murid kamoloti va saodat darajasini kasb etmog'ida muhim o'rin tutadiki, shoir bejizga masjid joynamozidagi mehrobga tashbeh etmagan. Chunki majsiddagi mehrob sajda qilinadigan joy insonni Alloh bilan yaqinlashtiruvchi, muroqaba holini yuzaga kelishida alohida ahamiyatli sanaladiki, Jomiy dargohi ham soliklarni Haq muroqabasiga erishtiruvchi sifatida mehrobga tashbeh etilgan. Muroqaba bu fikr energiyasini zo'r xohish bilan bir nuqtaga jamlash (ya'ni Xudo yodida hamma narsani unutib, qalbu shuur mushohadasiga g'arq bo'lish) demakdir [3, 68]. Shuningdek, Navoiy tadrij (darajalanish) san'ati asosida baytning ikkinchi misrasida fikr ta'sirchanligining darajasini oshirgan. Ya'ni pir-ustoz dargohi birinchi misrada mehrobga qiyoslangan bo'lsa, ikkinchi misrada Ka'ba uyining eshigiga o'xshatilmoqda. Ka'baning musulmon olamidagi darajasi hammamizga ma'lum. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, Navoiy tashbehlari, badiiy mulohazalari baytlar osha quyuqlashib borgan:

Mehrobi uza yozilg'on Olloh,
Evning iyasi ishida ogoh.

Alisher Navoiy e'tiroficha, Jomiy mehrobida "Olloh" lafzi yozilgan, ya'ni Jomiy hazratlari Haq ma'rifatini mushohada aylagan va irfon siru-asrorlariga oshno bo'lgan piru murshiddir. Uning bunday maqomga yetishishi tariqat maqomlarida sobitu, bardavom ekanligi, har tajalliyda Haqni ko'ra olganligi bilan bog'liq, deyish mumkin. Shuning uchun shoir "Evning iyasi ishida ogoh", deydi. Bunda "Evning iyasi"deganda Alloh nazarda tutiladiki, Haq subhanaka taollo har narsadan ogoh bo'lib, jumladan, Jomiy ibodatidan, ruhiy holatidan ham ogohdir. Mazkur baytlar tahlili orqali Jomiyning ulug' saodat egasi, tariqatning buyuk rahnamosi sifatida anglaymiz.

Xulosa. Alisher Navoiy ijodida ustozlari madhi, ta'rifi ayricha o'rin egallaydi. Buni shoirning uztozlariga atab maxsus asarlar-holotlar bitganida ko'rish mumkin. Qolaversa, xamsanavislik an'anasini davom ettirar ekan, ustozlaridan ruhiy madad tilaydi, ularning yo'lini davom ettirish g'oyatda sharofli bo'lishi bilan birga, o'ta mas'uliyatli ekanligini bot-bot ta'kidlaydi. Navoiy bu borada an'anani davom ettirgan bo'lsa-da, ijodiylikni bosh mezon bilib, "Xamsa" tarkibidagi har bir doston tarkibida buyuk xamsanavislar ta'rifini keltirib, ustozlariga alohida boblar bag'ishlagan. Bu jihatni "Layli va Majnun" dostonida leltirilgan Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan bobda ham ko'rish mumkin. Navoiy Jomiy haqida yozar ekan, o'z ijod olamidagi eng go'zal tashbehlarni, baytlararo tadrijiylikni saqlab qoladi. Bu hafaqat shoir iste'dodidan darak beradi, balki ulig' shoirning o'z ustoziga bo'lgan ulkan muhabbatiga ham dalil bo'la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IX жилд. Лайли ва Мажнун. – Т.: Фан, 1992. – 354 б.

2. Ҳайитметов А., Мирзаахмедова М. Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-жилд. – Т., 1963. – 160 б.

3. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 236 б.

4. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С. Иброҳимов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 784 б.

Davronova Shohsanam G‘aybulloyevna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
(O‘zbekiston)
E-mail: davronova-sh@mail.ru

TARIXIY VOQELIK TASVIRI VA YOZUVCHINING BADIIY MAHORATI (ISAJON SULTON HIKOYALARI ASOSIDA)

Annotatsiya. Hozirgi o‘zbek adabiyotida hikoya janri rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelayotgan ijodkorlardan biri Isajon Sultondir. Uning hikoyalari mavzular xilma-xilligi, g‘oyaviy ko‘lami hamda badiiy jihatdan betakrorligi bilan ajralib turadi. Adib tarixiy mavzulardagi hikoyalarida ham o‘ziga xos mahoratini namoyon etdi. Ushbu maqolada Isajon Sulton hikoyalarida tarixiy mavzu talqini hamda ijodkorning badiiy mahorati masalasi yoritilgan. Tahlil uchun adibning “Ismsiz qahramon haqida hikoya” hamda “Xun” hikoyalari tanlab olingan. Ijodkorning xarakter yaratish va qahramon ruhiyatini badiiy ifodalash borasida erishgan yuturlari tahlillar asosida ochib berilgan. Hikoyalarda urush bilan bog‘liq voqelik tasviri va inson ma’naviyati muammolarining o‘ziga xos uslubda ifoda etilishiga diqqat qaratilgan.

Kalit so‘zlar. Isajon Sulton nasri, hikoya, “Ismsiz qahramon haqida hikoya”, “Xun”, tarixiy mavzu, urush mavzusi, badiiy g‘oya, badiiy tasvir, badiiy mahorat, obraz, xarakter.

Аннотация. Одним из творцов, внёсших значительный вклад в развитие жанра короткого рассказа в современной узбекской литературе, является Исажон Султан. Его рассказы отличаются многообразием тем, идейным размахом и художественной самобытностью. Своё уникальное мастерство писатель продемонстрировал также в рассказах на историческую тематику. В данной статье освещаются интерпретация исторических тем в рассказах Исажона Султана и художественное мастерство создателя. Для анализа были выбраны рассказы писателя “Ismsiz qahramon haqida hikoya” (“История неизвестного героя”) и “Хун” (“Месть”). На основе анализа раскрываются достижения создателя в создании характеров и художественном выражении психики героя. В рассказах акцент сделан на уникальной манере изображения действительности, связанной с войной и выражении духовности человека.

Ключевые слова: проза Исаджона Султана, рассказ, “Ismsiz qahramon haqida hikoya” (“История неизвестного героя”), “Хун” (“Месть”), историческая тема, военная тема, художественная идея, художественный образ, художественное мастерство, образ, персонаж.

Abstract. Isajon Sultan is one of the creators who has made a significant contribution to the development of the short story genre in contemporary Uzbek literature. His stories are distinguished by their diversity of themes, ideological scope, and artistic uniqueness. The writer also demonstrated his unique skill in his stories on historical themes. This article highlights the interpretation of historical themes in Isajon Sultan’s stories and the artistic skill of the creator. The writer’s stories “Ismsiz qahramon haqida hikoya” (“The Story of an Unknown Hero”) and “Khun” (“Vendetta”) were selected for analysis. The creator’s achievements in creating characters and artistically expressing the hero‘s psyche are revealed on the basis of the analysis. The stories focus on the unique style of depicting the reality associated with the war and the expression of human spirituality.

Keywords: Isajon Sultan's prose, story, “Ismsiz qahramon haqida hikoya” (“The Story of an Unknown Hero”), “Khun” (“Vendetta”) historical theme, war theme, artistic idea, artistic image, artistic skills, image, character.

Kirish. Taniqli o‘zbek yozuvchisi Isajon Sulton tarixiy mavzuda “Qoraqush yulduzining siri”, “Ismsiz qahramon haqida hikoya”, “Xun”, “Tilsim lashkari” kabi bir qancha hikoyalarini yaratdi. Ijodkorning tarixiy voqelik qalamga olingan hikoyalarida yurt ravnaqi, ozodligi, farovonligi uchun fidoyilik ko‘rsatgan insonlarning badiiy olami yaratilgan. Jasorat, oriyat, mardlik kabi insoniy fazilatlar ulug‘langan.

Adabiyotshunos Y.Solijonov “Niyati qutlug‘ adib” nomli maqolasida adib asarlarining tarbiyaviy ahamiyati xususida so‘z yuritar ekan, shunday yozadi: “Chunki uning har bir hikoyasi, qissa va romanlari o‘quvchi ommasini har qanday sharoitda ham inson ma’naviy jihatdan yetuk, sabr-toqatli, mehr-muhabbatli, vafo-sadoqatli, or-nomusli bo‘lishi, bu fazilatlari bilan jamiyatni olg‘a harakatlantiruvchi, uni pokiza asrovchi qudratli kuch ekanligini isbotlashga yo‘naltirilganligi bilan muhim ahamiyatga egadir” [4, 55]. Bunday jihatlar Isajon Sultonning tarixiy mavzudagi hikoyalarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi.

Adibning “Ismsiz qahramon haqida hikoya” hamda “Xun” asarlari mavzusi jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Ikkala hikoyada ham uzoq o‘tmish voqealari, urush va inson qismatidagi murakkab jihatlar qalamga olingan.

Asosiy qism. “Ismsiz qahramon haqida hikoya” asarida IV asrning boshlarida xunlar va xanzular o‘rtasidagi to‘qnashuv haqida hikoya qilinadi. Asar “Bu hikoya tarixda ajdodlarimiz sanalmish ko‘hna xun xalqining ismsiz bir qahramoni haqida” [7, 113] degan jumla bilan boshlanadi. Hikoyada tasvirlanishicha, jang qilish uchun noqulaylik tug‘dirayotgan ob-havo hamda bahorgacha ozuqaning kamayib qolgani tufayli muammolar kelib chiqayotgan bir mahalda xanzular tarafidan kiritilgan taklif amalga oshiriladi. Ya’ni ikkala tomondan ham bittadan pahlavon chiqib jang qilishi va g‘alaba qilgan tomon urushda yenggan hisoblanishi kerak edi. Yozuvchi dastavval alohida bir timsol emas, balki butun qo‘shinning jangovar holatini tasvirlab berishga kirishadi. Xanzular tasvirlanar ekan, “Ustiga ustak, xanzular son jihatdan xunlardan anchagina ko‘p edi, askariy tayyorgarlikda ham xunlardan qolishmasdi” [7, 113] yoki “Namgarchilik tufayli xanzu qo‘shini tomonda harakat sezilmayotgan edi. Bir necha xun askari ot choptirib qaytib kelishdi, lekin xanzular bunga javoban hech nima qilishmadi” [7, 114] yana “Yaylovda bir necha xanzu askari ko‘rindi. Ular yaltir-yultir matolardan kiyim kiygan, o‘zlariga shu qadar oro bergan edilarki, xun askari o‘rtasida yana kulgi ko‘tarildi” [7, 114] kabi ta’riflar beriladi. Aslida urush hanzularning “xun yerlariga o‘qtin-o‘qtin hujum qilganlari va cho‘ponlarning ba’zilarini o‘ldirib, mol-holini talon qilganlari sabab” [7, 113] bo‘lgan edi. Harbiy tayyorgarlik va qo‘shinning soni ko‘pligiga qaramay jangovar ruh va jasorat jihatidan xanzular xunlardan ustun emas edi. Xunlar tasvirida jangovarlik, g‘urur, isyonkorlikning kuchliligi ko‘rsatib beriladi: “Faqat xunlarda jang hissi kuchli edi, bir xun askari hayqirganida o‘nlab xanzuning yuragida qo‘rquv uyg‘otar, sarosimaga solardi” [7, 113] yoki “Buni ko‘rgan xun askari kular va “Yomg‘irni o‘q deb o‘yladingizmi, hali haqiqiy yomg‘irni endi ko‘rasiz” deb qichqirar edi. Xanzular bunga javoban ham jim edilar” [7, 114]. Bunda ko‘rinib turibdiki, yozuvchi bir askarning emas, balki butun qo‘shinning qiyofasi, holati, ruhiyati haqida tasavvur uyg‘otishga harakat qilmoqda. Ya’ni aytish mumkinki, bir vaqtning o‘zida jamoaning, ommaning holatini gavdalantirishga harakat ham yozuvchidan badiiy ifodalash mahoratini talab etadi. Bu orqali yozuvchi vatan himoyasiga otlangan qo‘shinning mukammal va tartibga solingan, ahillik va yakdillikka asoslangan yaxlit tizim ekanligini nazarda tutgan.

Xanzularning yakkama yakka jang taklifiga ham xunlar bari otlanmoqchi bo‘ladi. “Hammaning xanzu pahlavonini yenggisi kelar edi” [7, 115]. Bunda ham yozuvchi xunlarning botirligi, qaytmasligini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi. Alohida jangga chiqishga shaylangan askarlar ta’rifida yozuvchi qarama-qarshi qo‘yish va bu orqali voqealarning ta’sir kuchini oshirishga qaratilgan usulni qo‘llaydi. Hanzular tarafidan “bo‘yi ikki metr keladigan semiz bir xanzu” [7,115] chiqqan bo‘lsa, xunlar tarafidan “qotma jussali, askar orasida Mitti deb laqab olgan yigit” [7, 115] chiqdi, qolaversa, uning “oti ham baquvvat emas edi, loyda toyg‘onib-toyg‘onib yo‘rtib borar edi” [7, 115]. Bu qiyos orqali ham kitobxonda ikki tarafning kuchini chamalab ko‘rish imkoniyati yaratiladi. Ammo jang jarayonlarida Mittining shiddati, yengilmasligi g‘alabani tayin etadi. U yaralangan bo‘lishiga qaramasdan jang qilishdan to‘xtamaydi, olishuvda davom etadi, epchilligini ko‘rsatadi. Nafaqat raqibi – semiz xanzuni yiqitdi, balki unda butun qo‘shinga hamla qilishga yetgulik kuch paydo bo‘lgan edi, xanzular qo‘shini tomonga yelib ketgan Mitti “quyundek bo‘lib xanzu askarlarining bir nechasini ag‘dardi, qolganlari esa pala-partish qocha boshladilar” [7, 116]. Bu tasvirlarda biroz mubolag‘a, bo‘rttirish holatlari sezilishi mumkin, ammo badiiy tasvir an’analarida bunday usullar o‘zining natijasini ko‘rsatgan, ya’ni ma’noni kuchaytirish, kitobxonni ishontirish, o‘quvchining hissiyotiga ta’sir ko‘rsatishda ahamiyatga ega bo‘lgan. Hikoyada yozuvchi xalq og‘zaki ijodi va o‘tmish yozma adabiyotga xos tajribalarga ma’lum ma’noda tayangan. Keyingi o‘rinda yana xun askarlarining tutumi yozuvchining jamoa qiyofasini tasvirlash borasidagi san’atkorligini ko‘rsatadi: “Xun askari guvullab o‘rnidan qo‘zg‘aldi, xuddi Amu kabi shiddat bilan selday bo‘lib xanzu ustiga oqdi” [7, 116]. Asarda xunlarning g‘alabasi ana shunday ruhiy ustunlik bilan asoslanadi.

Muhokama va natijalar. Hikoya matnidan yozuvchining badiiy niyati ayonlashib boradi, ya'niki, yurt himoyasi uchun vatanparvar, mard, qo'rqmas posbonlar kerak. Ularning dovyurakligi, jasorati, shijoati har qanday kuchli yovni ham mahv etadi. Yozuvchining talqiniga ko'ra vatan himoyasi uchun fidoyilik ham katta kuchdir. Asar qahramonlari xun askarlarining yana bir ustunligi ana shu jihatlarida ko'rinadi. Ular yovga qarshi kurashda o'zlarini ayamaydilar, ochlik va yupunlik ham, ob-havoning noqulayligi ham ularga to'siq bo'la olmaydi.

Asarning so'nggi qismida qo'shinga ruhiy kuch va dalda bergan timsol, fidoyilikning yorqin namunasi bo'lgan Mitti haqida so'z boradi: "– Uning ismi ham yo'q, hoqonim, – dedi Lashkarboshi. – Askarlar uni Mitti deb chaqirishardi. Uning uy-joyi ham yo'q. Xanzu bosqin qildi degan gapni eshitib, mol-holini sotib, yarog' va ot olib qo'shinga qo'shilgan ekan. Bu dunyoda uning hech kimi yo'q, hoqonim. Na uy-joyi, na mol-joni, na oilasi, na yaqinlari..." [7, 118]. Bundan ko'rinib turibdiki, qahramon o'z shon-shavkati, mol-dunyosi yoki o'ziga yaqin kishilar uchun emas, balki el-yurtining manfaati, ozodligi uchun jonini qurbon qiladi. Bu qurbonlik esa qo'shinga katta ruhiy quvvat va g'alaba, yurtga erkinlik keltiradi.

Umuman olganda, ushbu asarda yozuvchining asosiy maqsadi insoniyatga qirg'in soluvchi dahshatli urush manzaralarini tasvir etish emas, balki urush mavzusini yoritish orqali insonga xos bo'lgan yuksak fazilatlar – fidoyilik, mardlik, jasorat, qahramonlikni ulug'lashdir.

"Xun" hikoyasida ham xunlar va xanzular o'rtasidagi nizolar to'g'risida so'z boradi. Asarda Tangritog' etaklaridagi ko'kalamzor yaylovda faqirona hayot kechiruvchi Erxon chol va uning elliklarni qoralab qolgan ayoli Oyto'ldi tasvirlanadi. Erxon chol yoshligida qabilasining tinchligi, ozodligini saqlash uchun harakat qilgan, xanzularga qarshi kurashgan haqiqiy jangchi bo'lganligi uchun Yadg'uxonning e'tiborida edi. Chunki u yoshlik paytlarida "baquvvat, bo'yni buqanikidek yo'g'on, zabardast bir jangchi edi-da" [6, 22]. Ammo "so'yloq tishli qari xanzu"ning [6, 25] nayzasiga munosib javob qaytarishga ojiz bo'lgan keksa Erxonning o'limi Yadg'uxon qatorida Oyto'ldining ham qalbida qasos o'tini alangalatgan edi.

"Tunda, yaylovdan uncha uzoq bo'lmagan sayhonlikda bosqinchilar va Yag'du yigitlari o'rtasida" [6, 25] bo'lib o'tgan misli ko'rilmagan jangdan keyingi voqealar Oyto'ldining hayotiga keskin burilish yasagani qatorida uni butun umr besaranjomlik, iztiroblar iskanjasida qoldirdi. Bu uning halok bo'lgan xanzuning bolasini topib olgani bilan bog'liq edi. Bola katta bo'lgani sayin Oyto'ldining tashvishi ortib borardi, "bolani qanday o'ldirsam ekan, deb maysalar ustiga o'tirib olib bosh qotirar edi" [6, 31]. O'zini mard Erxon avlodidan degan tasavvur bilan ulg'aygan o'g'lon esa Oyto'ldidan eshitgan haqiqatini qabul qila olmadi va o'zini mahv etdi. "Negaki, o'g'lonning tomirlarida xanzu qoni oqayotgan esa-da, nomusli xunlarning tarbiyasini olgan edi" [6, 33].

Asarda turkiylar va xitoyliklarning qadim ajdodlari hayoti, ixtiloflari tasvirlangan. Biroq bizningcha, hikoyada tarixiy faktlarni yoritish emas, balki ajdodlar jasorati, matonati, fe'l-atvori, ma'naviyati masalalarini talqin etish maqsad qilingan.

Yozuvchi asar qahramonlarining tashqi ko'rinishi, xatti-harakatlari, odatlari bilan xarakteridagi o'ziga xoslikni mutanosib tarzda aks ettirishga alohida ahamiyat qaratadi. Eng avvalo, adib talqinida bu ikki qariya – er-xotin hayotining bir bo'lagi bo'lmish tabiat bilan mustahkam bog'lanib qolgan. Quyosh, o'rmon, vodiy – bular Oyto'ldi va O'rxonni o'z quchog'ida asrayotgan tushunchalar sifatida ular kechmishining muhim bir qismiga aylanib ketgan. "Ular bir vaqtlar tiklab olgan ko'rimsizgina go'shadan ancha narida xushxo'r mevalar-u turfa hayvonotga mo'l o'rmon boshlanardi. U ikki qariyani beminnat boqardi. Ko'k Tangrining farzandi – Quyosh o'rmon tepasida ko'tarilgan pallada Erxon chol qora po'latdan quyilgan keskir boltasini beliga qistirib, qo'ygan tuzoqlarini ko'zdan kechirish uchun jo'nar, oradan xiyla vaqt o'tgach, yelkasida bir bog' quruq qarag'ay o'tinni-yu tipirchilayotgan quyonnimi, qirg'ovulni ko'tarib, mamnun qiyofada qaytib kelardi" [6, 20]. Ayolining vazifasi esa eri olib kelgan o'ljalardan taom tayyorlash bo'lib, u ham o'z ishiga astoydil kirishadi. "Ularni pishirish Oyto'ldining zimmasida edi. O'choqqa olov yoqib, eri so'yib-tozalab bergan etni olovga tovlagan paytda Erxon o't-o'lan ustiga yonboshlagancha ayolining harakatlarini kuzatar, shamollarda qotgan chandiqli, qoramag'iz yuzida Oyto'ldiga juda yoqadigan dag'al bir tabassum jilva qilib turardi" [6, 20]. Shu tariqa yozuvchi bu ikki qariyaning o'ziga xos hayot tarzini tasvirlashga kirishadi. Bunda nafaqat Erxon va Oyto'ldi hayoti, balki ularning qondoshlari hayotiga oid ham hayotiy, xarakterli chizgilar berib boriladi. Masalan: "Anavi choqqina yalanglikda, bir qaqtlar muzaffar jangchilarning o'g'illari tig' urish va nayza otish san'atini,

otda jang qilishni o‘rganishardi” [6, 21]. Ammo bunda, bizningcha, yozuvchining badiiy maqsadi qahramonlarining turmushini shunchaki tasvirlashgina emas, bu orqali qadim ajdodlar hayot tarziga oid chizgilar berish, kitobxonlarning tarix haqidagi tasavvurlarini kengaytirishdir.

Asar qahramonlariga xos xarakterli jihatlar sifatida tabiatga oshnolik, butun hayotini ona tabiatning ne’matlaridan bahramandlikda, qanoat va rozilik hissi bilan kechirish ko‘zga tashlanadi. Ona zaminday vazminlik bu ikki obraz xarakterining muhim qirrasini namoyon etadi. Boshqa tomondan esa ularning yoshi o‘tib qolgan bo‘lsa-da hech kimdan madad kutmasdan o‘z kuchlariga tayanib, boriga qanoat qilib yashayotganliklari ham diqqatni tortadi. Ushbu tasvirlar xarakterlarni badiiy dalillashga va asarning keyingi voqealariga ishora berishga xizmat qiladi. Bu orqali qariyalarning naqadar oriyatli, bukilmas irodali, matonatli, sabr-qanoatli insonlar ekanligi anglashiladi. Yozuvchi yana boshqa bir jihatni ham yodidan soqit qilmaydi. Albatta, yurtdoshlari Erxon chol va Oyto‘ldini yolg‘iz qoldirishni o‘zlariga ep ko‘rishmaydi. Qondoshlari, ayniqsa Yadg‘uxon ularni ko‘p qistadi, ammo ular o‘z ko‘nikkan joylarini tark etishni istashmadi va Yag‘duxon vaqti-vaqti bilan ulardan xabar olib, hol so‘rab turdi. Ikkala qahramon – Erxon ham, Oyto‘ldi ham o‘z qarashlari, e’tiqodi, tanlagan yo‘lidan chekinmaydigan insonlar obrazi sifatida ko‘zga tashlanadi. Qo‘li kuchdan qolgan “qaddi kamalakday egilgan, yuzi Tangritog‘ irmoqlariday egri-bugri ajinlarga to‘la, qo‘li tinmay qaltiraydi. Faqat ko‘zlarigina o‘sha-o‘sha, o‘tkirligicha qolgan, qattiq” [6, 22] Erxonning butun qudrati uning g‘ururi, or-nomusi, o‘z yo‘lidan qaytmasligida edi. Bunday xususiyatlar esa uning ayolida ham namoyon bo‘ladi. Qolaversa, ular uchun muqaddas qadriyat bo‘lgan tushunchalar mavjud. Bu ularning yoshliklari, eng go‘zal damlari o‘tgan tabarruk go‘sha bilan bog‘liqdir. Shuningdek, yozuvchi hamjihatlik, saxovat, birdamlik fazilatlari qadim ajdodlar fel-atvorida ham namoyon bo‘lganligini ko‘rsatishga intiladi. Ushbu tasvirlarning bari hikoya davomida yuz beradigan kelgusidagi voqealarga zamin hozirlaydi, o‘quvchini shunga tayyorlab boradi.

Urushlar, ziddiyat va kelishmovchiliklar insoniyat tarixida, kechmishida azal-azaldan bo‘lgan. Bu urushlar yakka shaxslar, qabilalar, davlatlar o‘rtasidagi tortishuvlarning oqibatida yuzaga kelgan. Tortishuvlar esa yer, mol-mulk, obro‘, qasos va shu kabi ko‘plab omillar sababli boshlanadi. Bunday jarayonlarda kishilarning matonati, sabr-toqati, insoniyligi sinaladigan murakkab vaziyatlar yuzaga keladi. Hikoyada ana shunday ixtilofning bir qirrasi aks ettirilgan. Ya’ni inson mehr va o‘ch oralig‘ida iztirob chekadi. Yovning zurriyodi bo‘lsa-da, Oyto‘ldi uni bolaligidan o‘stirdi. Unda onalik hissi, tabiiyki, qo‘zg‘aldi. Ayni paytda qasosni Erxon xotirasi oldidagi burchi, mas’uliyati deb bildi. Yozuvchi voqealar silsilasida ayolning ruhiy holatlarini ham birma-bir yoritib boradi. Oyto‘ldining o‘qi xato ketib, yigitning tig‘ teggan bilagidan qon oqdi. Yigitda kuchli hayajon, hayrat, Oyto‘ldida esa avval g‘azab va nadomat, keyin xotirjamlik va o‘kinch holatlarining kechganini kuzatish mumkin. Masalan, “Oyto‘ldi unga javob qilmadi. U boshini quyi eggancha yig‘lashdan to‘xtamas, shunday esa-da dilining bir chetida o‘g‘lonning tirik qolganidan xursand ham edi. Axir o‘ch olindi, dushman qoni to‘kildi, bas, Erxon uchun shuning o‘zi yetarli. U ulug‘ jangchi edi, kechirimli edi, bu ishi uchun kampiridan hech qachon dili ranjimaydi...” [6, 33]. Bunda ayolning onalik mehri qalbida uzoq yillardan buyon saqlab yurgan xun olish maqsadidan ustun kelganligini ko‘ramiz va aytish mumkinki, bu holat hayotiy haqiqatning badiiy isbotidir. Chunki aslida ham ayollar tabiatida muhabbat, mehr, shafqat, onalik hissi boshqa har qanday mayl, ahd, alamzadalik, intiqom yoki ijtimoiy vazifalardan ustun kelishi mumkin. Qolaversa, bunda jangchining ayoli fe’l-atvoriga xos bo‘lgan oriyatlilik, sadoqat, birso‘zlilik kabi xususiyatlar ham namoyon bo‘ladi.

Adib jangchi tabiatiga xos bo‘lgan o‘z maslagi yo‘lida qat’iyatlilik, qasoskorlik xususiyatlarini qari ayol Oyto‘ldi va hukmdor Yag‘du ruhiyati tasvirini parallel qo‘ygan holda ham ochib beradi. “U kampir bilan suhbatlashar ekan, adovat to‘la nigohini xanzu o‘g‘lidan uzmasdi. Oyto‘ldi uning niyatini juda yaxshi sezardi, albatta. Sezardi-yu o‘g‘lonni Yadg‘u yoyidan qutqarish yo‘llarini o‘zicha chamalardi. Xullas, har ikkovi ham xun olmoq istagida yonishar, ammo bu istaklarini bir-birlaridan yashirardilar” [6, 31]. Ko‘rinib turibdiki, kampir bolaga naqadar mehr qo‘ygan bo‘lmasin, qasos olish istagidan voz kechmagan, bu ishni amalga oshirish uchun uning ulg‘ayishini kutmoqda edi. Yag‘du esa buni tezroq ado etishni xohlaydi. Ikkalasining ham maqsadi qasos olish bo‘lsa-da, ular buni bir-birlaridan yashiradilar. Qolaversa, ularning oldida kuchli to‘siqlar bor. Biri kampirdagi onalik hissi bo‘lsa, ikkinchisi “halok bo‘lgan shavkatli jangchi xotinining so‘ziga qarshi” [6, 29] bora olmaslikdir. Yozuvchi qahramonlar ruhiyati, kechinmalarini yonma-yon qo‘yib tasvirlash orqali ularning ma’naviy olami va xarakterini yanada ochiqroq ko‘rsatishga erishgan.

Yozuvchi qahramonlarini o‘ziga xos tasavvur va e’tiqod egalari sifatida aks ettirish uchun xilma-xil usullarni qo‘llaydi. Ularning dunyoqarashini yanada yorqin ochishga intilish orqali ham qahramonlar xarakterini badiiy dalillab boradi. “Tangritog‘ ustidan tuyqusdan momaqaldiroq gumburladi, kampir o‘sha yoqqa qarab cho‘qqilar ustida qora bulutdan asar ham yo‘qligini, kechki shafaq yallig‘i enlagan osmonning tip-tiniqligini ko‘rdi. Ha, fursat yetgan edi. Ko‘k Tangri kampirning niyatlarini bilgani bois ham intiqomga rozilik bergan edi” [6, 31]. Ko‘rinib turibdiki, yozuvchining talqinida keksa ayol tabiatdan najot izlaydi, o‘ziga xos tasavvuriga ko‘ra, tabiat unga intiqom fursatini o‘zi tanlab beradi.

Ijodkor qahramonlarning fikrlash tarzi, nutqinini ham jangchilar tabiatiga muvofiq tarzda ifodalaganligini kuzatish mumkin. Masalan: “Erxonning har bir tomchi qoni uchun o‘nlab xanzudan o‘ch olaman! – davom etdi Yadg‘uxon. – Xoh go‘dagi bo‘lsin, xoh choli – ayamayman! Buni men – Chingizning o‘g‘li Yag‘du aytayotirman! Agar shunday qilmasam, Ko‘k Tangri meni oq shoqollarga duch qilsin, ilonlar chaqib o‘ldirsin, ko‘zimni quzg‘un cho‘qisin! Ularning qonini Tangritog‘ suvlari kabi oqizmasam, nomim abadiy o‘chsin!” [6, 28]. Mard jangchining bir tomchi qoni uchun o‘nlab dushmandan o‘ch haqida ont ichish ham jangchilar vorislari uchun ulug‘vor maqsad, burchdir. Qolaversa, yozuvchining badiiy mahorati o‘laroq uning onti ham xarakteri va yashash tarzi bilan bog‘lanadi. Shoqollar, ilonlar, quzg‘unlar, tog‘ suvi kabilar tog‘ etaklari, yaylovlarda istiqomat qiladigan kishilar hayotida ko‘p uchraydigan tushunchalardir. Yoki yozuvchi Yag‘duxonning g‘azabini “Qonini daryo kabi oqizmasam” tarzida ifoda etishi ham mumkin edi, biroq bunda “Tangritog‘ suvlari” birikmasining qo‘llanilishi voqealar, manzaralar tasviriga mutanosiblik kasb etadi.

Yozuvchi qahramonlar tabiatidagi ijobiy yoki salbiy jihatlarni ochib berishda ham ularning e’tiqodiy qarashlarini muhim mezon sifatida ko‘rsatadi. Masalan, qari bosqinchi xanzu sherigiga “Xotinni o‘ldirish xanzuning ishi emas” [6, 25] desa, yovning bolasini topib olgan Oyto‘ldining xayolidan “Yosh boladan xun olib bo‘lmaydi, – deb o‘yladi ayol, yo‘lida davom etarkan. – Agar voyaga yetgan bo‘lsa, boshqa gap edi. Go‘dakni o‘ldirmoq bizning qavmga yarashmaydi. Bundan hatto Ko‘k Tangri ham g‘azablanadi” [6, 27] degan o‘y o‘tadi.

Yozuvchining o‘tmish manzarasini tasvirlashdagi mahorati asarda badiiy detallar, portret va peyzaj, tasviriy vositalarining qo‘llanilishida ham namoyon bo‘ladi. Qahramonlar hayot tarzi bilan bevosita bog‘liqlikda yozuvchi o‘sha davr kishilari ishlatgan narsa-buyumlarga ham murojaat etadiki, bular voqelikning badiiy tasvirida haqqoniylikni ta’minlashga xizmat qiladi. “Oydinbuloq oydinligi” nomli maqolasida keltirilgan ushbu fikrlar orqali hikoya adabiyotshunos Ulug‘bek Hamdamning ham diqqatini tortganligini kuzatish mumkin: “E’tibor bersangiz, Tangritog‘ irmoqlari ham Erxonning ko‘hna yoyi ham qahramonlarga tanish predmetlar, kipriklarga xanjar nisbat berilishida o‘sha davr ruhidan kelib chiqib, o‘quvchini o‘tmish davrning ruhiga takror yo‘naltiradi” [4, 150]. Masalan, yo‘lbarsteri po‘stak, keskir tishli cho‘qmor, loy va kigizdan choqqina bir qo‘nalg‘a, ayiq yog‘i, bo‘ri kallalik tug‘, so‘qishga chorlovchi burg‘u sadolari, o‘lim keltiruvchi gurzi, qora po‘latdan quyilgan keskir bolta, bir yig‘ochcha masofa va hokazolar tarixiy davr voqeligining jonli manzarasini gavdalantirishga xizmat qilgan. Qolaversa, asarning umumiy mazmunida yetakchilik qilgan jangchilar hayoti bilan bog‘liq hodisalarni yanada yaqqol tasavvur etish uchun imkon yaratgan. Jangchi uchun qurol – muqaddas buyum. Unga egalik uchun loyiq bo‘lish kerak. “Sen bu yoyni tutishga u dunyo-yu bu dunyo haqli emassan!” [6, 32] deydi Oyto‘ldi xanzu o‘g‘liga. Chunki garchi o‘zi tarbiyalab voyaga yetkazgan, o‘z bolasidek mehr qo‘ygan bo‘lsa-da, u yovning farzandi edi. Hikoyada Erxonning yoyi jangchilar hayotini aks ettiruvchi muhim poetik detal bo‘lib xizmat qiladi.

Ijodkorning hikoyada aks ettirilgan voqea-hodisalarga mutanosib tasvirlarni yaratganligi ham diqqatni tortadi. Asardagi o‘xshatish, sifatlash, istiora kabi badiiy vositalar qahramonlar hayotining muhim qirralari bo‘lgan e’tiqodiy qarashlari, tasavvur va xulosalari bilan bog‘lanadi. Masalan, “Quyosh, Tangritog‘ ortiga qonday qizarib, baayni yarador jangchi misoli yonboshladi” [6, 25]. Bunda quyoshning botishini yarador jangchining yonboshlashiga o‘xshatilishi asarning umumiy ruhiga mos tasviriylik deyish mumkin. Bundan tashqari “dovrug‘i Tangritog‘ni tutgan jangchi” [6, 21], “Ko‘k Tangrining huzurida, Tangritog‘ cho‘qqilaridagi mangu osoyishtalik maskanida” [6, 23], “Quyosh Ko‘k Tangri yotog‘i tomon yonboshlaganida” [6, 23], “qonini Tangritog‘ suvlari kabi oqizmasam” [6, 28], “Qomati marhum eri, jangchi Erxonning ko‘hna yoyi kabi egildi, xanjardek kipriklari to‘kildi, jismidan quvvat ketdi” [6, 29] kabi misollar ham ijodkorning badiiy topilmalaridir.

Xulosa. “Ismsiz qahramon haqida hikoya” hamda “Xun” hikoyalarida ijodkor uzoq tarixning shonli sahifalarini badiiy aks ettirishga harakat qilgan va bu orqali qadim ajdodlarning erkka, yurt sarhadlarini ozod, farovon ko‘rishga, saqlab qolishga bo‘lgan kuchli intilishlari, mardlik, dovyuraklik, qahramonlik, fidoyilik, jasorat, oriyatlilik fazilatlarini ulug‘lashni maqsad qilgan, kitobxonni shiddatli janglar hamda katta yo‘qotishlar bilan qo‘lga kiritilgan hurriyatning qadriga yetishga chorlagan.

ADABIYOTLAR:

1. Адабиёт назарияси. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1978. – 416 б.

2. Davronova, S. (2022). Контрастическое описание метода в литературе (на примере рассказа Исаджана Султана “Олисдаги урушнинг акс-садоси” (“Эхо войны вдалеке”). *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, *9*(9).

3. Davronova Shohsanam G‘aybulloevna. (2022). The Issue of Artistic Image of Nature and Method In The Works Of Isajan Sultan (On The Example Of “The Missing Motherland”). *Indonesian Journal of Innovation Studies*, *18*. https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.617

4. Исажон Султон насри бадиияти. – Т.: Turon zamin ziyo, 2017. – 384 б.

5. Kurbanova F. Isajon Sulton hikoyalarida folklorizm va mifopoetik talqin. Filol. fan. bo‘yicha falsafa d-ri (PhD) diss. avtoref. – Farg‘ona, 2023. – 24 b.

6. Султон И. Хун. / Султон И. Асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 20-34.

7. Султон И. Исмсиз қаҳрамон ҳақида ҳикоя. // Султон И. Асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 113-118.

Джураева Зулхумор Раджабовна,
доцент БухГУ
доктор филологических наук (DSc)
(Узбекистан)
E-mail: djuraeva.z.r.17@gmail.com

ЯДЕРНАЯ ЗОНА НОМИНАТИВНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТА “ЖЕНЩИНА /AYOL” В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье освещаются подходы к раскрытию термина “номинативное поле”. В центре внимания находятся ядро структуры концепта “женщин/ayol”. Конструирование номинативного поля концепта представляет собой главное требование его когнитивного анализа и верный выбор наиболее последовательной и оптимальной методики его построения влияет на полноту и всесторонний спектр выявленных характеристик концепта. Представлен анализ отражения семантического уровня ключевого элемента номинативного поля концепта “женщин/ayol” в различных словарях русского и узбекского языков для получения детального представления о когнитивных признаках концепта.

Ключевые слова: концепт, ядро, номинативное поле, слово-репрезентант, когнитивный признак, номинативная плотность

Annotatsiya. Maqolada “nominativ maydon” atamasini ochishga yondashuvlar ta’kidlangan. Asosiy e’tibor “женщин/ayol” yadro tuzilishi tushunchalariga qaratilgan. Kontseptsiyaning nominativ sohasini qurish uning kognitiv tahlilining asosiy talabi bo‘lib, uni qurish uchun eng izchil va optimal metodologiyani to‘g'ri tanlash tushunchaning aniqlangan xususiyatlarining to‘liqligi va har tomonlama doirasiga ta'sir qiladi. Tushunchaning kognitiv xususiyatlarini batafsil tushunish uchun rus va o‘zbek tillarining turli lug‘atlarida “ayol/ayol” tushunchasi nominativ sohasining asosiy elementi semantik darajasini aks ettirish tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: tushuncha, o‘zak, nominativ soha, reprezentativ so‘z, kognitiv xususiyat, nominativ zichlik

Abstract. The article highlights approaches to the disclosure of the term “nominative field”. The focus is on the core of the structure of the concept “women/ayol”. Construction of the nominative field of the concept is the main requirement of its cognitive analysis and the correct choice of the most consistent and optimal methodology for its construction affects the completeness and comprehensive range of the identified characteristics of the concept. The article presents an analysis of the reflection of the semantic level of the key element of the nominative field of the concept “women/ayol” in various dictionaries of the Russian and Uzbek languages to obtain a detailed understanding of the cognitive features of the concept.

Keywords: concept, core, nominative field, representative word, cognitive feature, nominative consistency

Введение. В когнитивной лингвистике признано понимание номинативного поля концепта, предложенное З.Д.Поповой, в свете которого оно представляет комплекс языковых знаков, вербализирующих концепт в конкретный временной отрезок развития социума [7, 46]. По мнению авторитетного когнитолога, концепт как ментальный конструкт правомерней исследовать сквозь аналитическую призму способов его языковой репрезентации. Дескрипция знаков языка, образующих номинативное поле концепта, дает возможность показать концепт в том варианте, в котором он функционирует в языковой системе и раскрыть его частотные коммуникативно-релевантные характеристики.

Важной чертой любого концепта является его номинативная плотность, воспринимаемая как определенная степень вербализации концептуальной единицы, т.е. наличие или отсутствие большого количества инвариантов и сложных смысловых слоев актуализуемого явления [5, 112]. Номинативная плотность в зависимости от количественных характеристик когнитивных признаков делится на два типа. Высокая номинативная плотность присутствует у концептов, обладающих широким кругом когнитивных параметров, что, в свою очередь, свидетельствует об

их значимости в общественной жизни. Низкая плотность обнаруживается у концептов, как правильно, с малым количеством когнитивных характеристик.

Основная часть. Рассмотрим приемы моделирования номинативного поля на примере концепта “женщин/ayol”, которое отличается комплексным характером, поскольку имеет в своем составе слово-репрезентант с синонимическим окружением в статусе ядерной единицы, а также различные группы слов, объединенных общим тематическим вектором.

Концепт “женщин/ayol” совместно с концептом “мужчина” является главным репрезентатором и ядром гендерной концептосферы. Важно отметить, что концепт “женщина/ ayol” относится к гетерогенным концептам, представляющим ментальное ядро русской и узбекской этногрупп. По мнению исследователя А.А.Альваресм Солер гетерогенное свойства концепта необходимо понимать как “поливербальные способы репрезентации данного концепта, имплицирующие разнообразные значения” [1, 21].

Номинативное поле концепта как “совокупность языковых единиц, объективирующих содержание концепта” образуют ядро и периферия. Под ядром концепта понимается ключевое слово, воспринимаемое в качестве репрезентанта основного лексического значения, который обладает многозначностью, реализованной в различных производных словах.

Ядро концепта “женщина/ayol” выражает наиболее дифференциальные черты женщины, отличающие ее от представителей мужского пола, поэтому для их выделения необходимо провести анализ словарных статей слова “женщина/ayol” в русских и узбекских этимологических и толковых словарях. Анализ этимологических словарей русского языка показал, что в словаре М.Фасмера [11, 46] лексема “женщина” не приведена, но ее отсутствие восполняет слово “жена”, вербализующая представительниц женского пола. Однако в современном словаре А.В.Семенова уже можно выделить номинацию “женщина”, в словарной справке к которой говорится о древнепрусском его происхождении от *zenna* (женщина) [8].

Видный лингвист П.Я. Черных не согласен с предыдущим автором и отрицает образование слова «женщина» от лексемы “жена”. Он считает, что “женщина” образовано от прилагательного “женьскъ (ый), которое в форме женского рода и само по себе могло выражать понятие “женщина” [13, 28].

С ученым П.Я.Черных солидарен и известный лингвист Н.М.Шанский, который в своем словаре также указывает на собственно русское происхождение лексемы “женщина”, что образована от субстантивированного прилагательного “женска” посредством суффиксальной морфемы – ина. В качестве доказательства Н.М.Шанский приводит использования слова “женска” в диалектах русского и славянских языков [12, 145]. Нами была предпринята попытка выявления в толковых словарях русского и узбекского языков словарных дефиниций к номинациям “женщина” и “ayol” для обнаружения универсальных и различительных признаков в семантике данных концептов. Например, в словаре В.И.Даля слово “женщина” отдельно не приводится, а включено в состав лексемы “жена”, где она представлена как “вообще женщина” [4, 298]. Выдающийся лексикограф С. И. Ожегов приводит три определения к лексеме “женщина”, во-первых, понимая ее как лицо, противопоставленное мужчине по половому признаку, имеющее, к тому же, способность рожать и кормить ребенка грудью. Во-вторых, автор толкового словаря указывает, что женщина является взрослым представителем женского пола, которая отличается в возрастном аспекте от девочки и девушки. В-третьих, С.И.Ожегов указывает на наличие брачных отношений [6, 164]. В данной формулировке ядерным значением является характеристика женщины как лица, противопоставленного по половой принадлежности мужчине. Вместе с тем автор указывает в качестве основополагающего признака ее способность зачать и выносить ребенка. Репродуктивные возможности женщины, заключающиеся в способности рожать детей, кардинально отличают ее от лиц мужского пола. Добавление когнитивного признака, актуализирующего брачный статус, делает предложенное определение емким и разносторонним. В словаре Т.Ф.Ефремовой также приведены три рубрики в определении лексемы “женщина”, где она противопоставлена по полу мужчине; является воплощением фениминных черт женского пола; состоит или состояла в браке. В словаре Д.Н.Ушакова находим большее количество пунктов в дефиниции лексемы, которые содержат не только сходные, но и отличительные от предыдущих работ характеристики.

Сравнение дефиниций Т.В.Ефремой и Д.Н.Ушакова с определением из словаря С.И.Ожегова показало, что в словарных статьях обнаружились новые дефиниции: а) женщины обладают типичными фемининными параметрами; б) противопоставлены “возрастные” женщины девочкам; в) устранена информация о брачном статусе; г) добавлена вербальная номинация лиц с пониженной социальной ответственностью. Словарь С.А.Кузнецова, как и предыдущие источники, содержит указание на гендерную оппозицию, нахождение в брачных отношениях, стереотипные женские характеристики. Однако автор не включил описание сексуальной жизни. В толковом словаре Л.И.Скворцова наблюдается объединение двух дефиниций “лицо женского пола” и “взрослая” добавлением нового когнитивного признака “вышедшая из состояния подростка”. Кроме того, в 3-м пункте рекомендуется не использовать лексему при обращении к женщине. При сравнении дефиниций в словарях С.А.Кузнецова и Л.И.Скворцова можно сказать, что общим маркером для них является брачное положение женщины, разъединяющими их признаками становится наличие гендерной оппозиции в первом словаре и включение рекомендации неиспользования лексемы в качестве формулы приветствия во втором источнике.

В словаре Г.Н.Скляревской представлено три значения лексемы, где в первом пункте автор, объединяет формулировки предыдущих источников, позиционируя женщину и как “человека женского пола”, и как “лицо женского пола”, по-своему интерпретируя ее возрастной срез: “вышедшее из периода юности”. Во втором пункте лексема “женщина” вербализована в рамках ее притягательных черт, к которым Г.Н.Скляревская относит мягкость, нежность и сексуальную привлекательность. В третьем пункте присутствует возврат к сексуальности, которая входит в состав женских маркеров, указанных во втором пункте, и женщина уже манифестируется как “сексуальная партнерша” [9].

Проведенный анализ словарных дефиниций выявил когнитивные признаки “человек женского пола” и “лицо, противоположное мужчине по полу” в качестве ядерных определений. Сравнение определений к лексеме “женщина”, данных в русских толковых словарях, показало наличие четырех факультативных когнитивных признаков. К ним относится, во-первых, противопоставление зрелой женщины девочке; во-вторых, указываются брачные отношения; в-третьих, выделяется фертильная способность; в-четвертых, приводятся фемининные черты поведенческой стратегии.

Исследование также установило, что ядерные элементы структуры концепта “женщина” подвержены перманентным изменениям под влиянием социокультурных факторов и пересмотром носителями языка на конкретном этапе развития общества традиционных представлений на природу вещей и событий. Если на ранних этапах словари фиксировали свое внимание на репродуктивном предназначении женщины, то в более поздних толковых словарях эти дефиниции стали реже приводиться их авторами. На первый план стали выдвигаться позиционирование женщины как личности с перечислением наиболее эталонных черт ее характера. На сегодняшний момент в словарях применяется одинаковый алгоритм дескрипции мужчин и женщин, имплицитно напоминающий о господстве в современном обществе теории гендерного равенства. Современные словари имеют стабильную тенденцию на исключение гендерной оппозиции из словарных дефиниций, что свидетельствует об усилении толерантности в отношениях между представителями различных гендерных групп, для которых стали существовать и другие способы идентификации мужчин и женщин.

Концепт “женщина” в синонимическом словаре представлен шестнадцатью номинациями, которые можно разделить на подгруппу в рамках их стилистической окраски. Так, просторечными автор считает варианты “тетка, дама, особа, баба, дамочка”. К просторечно-уничижительным отнесена лексема “бабенка”. З.Е.Александрова совершенно верно характеризует слова “молодуха, молодица, молодка, молодайка” как устаревшие варианты ключевого слова. Вместе с тем, автор приводит номинации, в которых присутствует шутливый, зачастую ироничный смысл, например, “дочь Евы” [2, 137]. Проведение детального анализа синонимического окружения слова-репрезентанта способствует всестороннему представлению когнитивных маркеров концепта. Все инварианты синонимического ряда раскрывают на разных стилистических и семантических уровнях сему “женский пол” и факультативные признаки, имеющие отношение к “женскому роду”.

Концепт “женщина” в узбекском языке репрезентирован лексическими единицами “ayol” и “xotin”, которые можно считать в качестве ключевых слов концепта “ayol” в связи с их частотностью в сопоставляемом языке. Надо отметить, что в узбекском языке “ayol” синонимична слову “xotin”, но обладает более обобщающим значением и отличается в стилистическом плане книжной окраской. AYOL 1) женщина, ~ врач; 2) хотин [10, 23]. Лексема “ayol” является литературной единицей, тогда как лексема “xotin” считается разговорно-сниженной, иногда употребляющейся с пренебрежительным оттенком. Слово “xotin” выражает три значения: во-первых, женщина; во-вторых, жена; в-третьих, безвольный мужчина. При сопоставлении семантического набора компонентов слов “ayol” и “xotin”, то можно увидеть, что чисто с формальной стороны они почти идентичны. Но валентность слова “xotin” представляет собой более широкую область, так как включает шесть сочетаний. К ним относятся: “*erli xotin*” (замужняя женщина), “*beva xotin*” (вдова), “yosh xotin” (молодая женщина), “xotin axli” (женщины), “*xotin oshi*” (плов для женщин), “xotinlar hammomi” (женская баня).

В номинативном поле русского концепта “женщина” выделяются следующие семь лексико-семантических групп. Первую группу входит понимание женщины как взрослого человека, который противопоставлен мужчине по половой принадлежности. Кроме того, фиксируется, что она обладает способности рожать детей и вскармливать их при помощи грудного молока. Вторую группу представляет дефиниция женщины в роли жены (не девицы), которая утратила признаки девственности. В третьей группе женщина позиционируется как стандартное воплощение фемининного начала. В четвертой группе женщина как взрослый представитель гендерной группы противопоставлена по возрасту девочке. В пятой группе женщина обозначается как лицо женского пола, которая в отличие от девушки, ведет половую жизнь. В шестой группе к формулировке “лицо женского пола” добавлено когнитивное значение “легкого поведения” с последующей прямой номинацией посредством слова “кокотка”. И замыкает лексико-семантические группы седьмой признак, который указывает на сферу профессиональной деятельности некоторых женщин низшего сословья, “женская прислуга” с пометой (разговорное).
Лексическая зона номинативного поля концепта “ayol” в “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da под редакцией А.Мадвалиева [14, 43] представлена тремя лексико-семантическими вариантами:

ЛСВ-1. Umuman erkakga qarama-qarshi jinsdagi shaxs, xotin.

ЛСВ-2. Shunday jinsdagi yetuk yoshdagi shaxs (qizga nisbatan).

ЛСВ-3. Xotin, rafiqa (жена).

Проведенное сопоставление показывает, что авторы русских и узбекских лексикографических источников при характеристике гендерного конструкта “женщина” / ayol” во главу угла ставят физиолого-возрастные критерии, тогда как социальный статус обозначают фрагментарно, принимая во внимание только семейное положение. Общими для русского и узбекского языков в анализируемом концепте “женщина” оказались четыре основных компонента: “лицо”, “женский пол”, “противоположное мужскому полу», “способная рожать”. Анализ показал и различия: в узбекском языке есть дефиниция “*bosh xotin*” (первая жена), которая не встречается в русском языке. В то же время в составе русского концепта присутствуют значения “кокотка” и “лицо легкого поведения”, отсутствующие в узбекском аналоге. Ядерные признаки являются перманентными, поскольку коррелируются с постоянной семантической составляющей, не подвергающейся влиянию лингвистических и экстралингвистических факторов. При определении лексического пространства номинативного поля концепта “женщина” когнитивно значимыми представляются интегральные маркеры, указанные в большинстве лексикографических источниках и объективирующие ядерное слово “женщина“. К ним относятся: 1) биологический пол; 2) половая зрелость; 3) возраст; 4) брачные отношения.

Выводы. Таким образом, выделенные дефиниции к лексеме “женщина / ayol” содержатся в преобладающем большинстве русских и узбекских толковых словарей, в связи с чем они по праву должны быть признаны дифференциальными маркерами гендерного концепта, позволяющими в рамках номинативного поля представить всестороннюю дескрипцию его лексической зоны и ментальных картинок русского и узбекского этносов, реализованных в рассмотренных ядерных словах.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Альварес Солер А.А. Лексическая репрезентация концепта «женщина» как ключевого фрагмента испанской концептосферы. //Вестник Московского государственного лингвистического университета. Вып. 12. 2015. – С. 9-15.

2. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 586 с.

3. Большой толковый словарь правильной русской речи: 8000 слов и выражений / Л.И.Скворцов. – М.: Оникс, 2009. – 1104 с.

4. Даль В.И. Толковый словарь русского языка: современное написание. – М.: Астрель, 2007. – 984 с.

5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 112 с.

6. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов. – М.: Русский язык, 1990. – 922 с.

7. Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Монография. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.

8. Семенов А.В. Этимологический словарь русского языка. – М.: ЮНВЕС, 2003. – 704 с.

9. Толковый словарь ключевых слов русского языка / Под общ. рук. Г.Н.Скляревской. – СПб.: Филологический факультет СПБГУ, 2014. – 672 с.

10. Узбекско-русский словарь / под ред. С.Ф.Акобирова. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1959. – 839 с.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. – М.: Прогресс, 1986. Т.2 (Е-М) – 672 с.

12. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.

13. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии: древнерусский период. – М.: URSS, 2020. – 246 с.

14. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. A harfi/ A.Madvaliyev tahriri ostida. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 108 b.

Pirnazarova Manzura Matnazarovna,
Abu Rayxon Beruniy nomidagi UrDU dotsenti, filologiya fanlari doktori
(O‘zbekiston)
E-mail: *manzuramatnazarovna@gmail.com*

DRAMATURGIYADA TARIXIY ANIQLIK VA IJODIY ERKINLIK

Annotatsiya. Ushbu maqolada Omon Matjonning tarixiy xarakter yaratish mahorati ochib berilgan. Ijodkorning “Najmiddin Kubro” tragediyasi tahlilga tortilgan. Badiiy asar g`oyasini chuqurroq ochib berish maqsadida afsona va rivoyatlarga murojaat qilgani yoritilgan. Asarlardagi Najmiddin Kubro kabi tarixan real shaxslar faoliyati orqali umumbashariy masalalar ko`rsatilganligiga e’tibor qaratilgan. Shuningdek, tragediyada milliy vatanparvar obrazi yaratilganiga urg`u berilgan. Tarixiy shaxs talqini muallifdan tarixiy aniqlik va ijodiy erkinlikni hisobga olgan holda muvozanatli yondashuvni talab qilishi va ushbu yondashuv tarixiy shaxslarning obrazini yanada hayotiy va ko‘p qirrali qilib ko‘rsatishga imkon bergani ochib berilgan.

**Kalit so`zlar:** tarixiy xarakter, tragediya, obraz, mavzu, g`oya, badiiy tasvir, tarixiy haqiqat, portret, munosabat, qiyofa, taassurot, bayon uslubi

Аннотация. В настоящей статье раскрыто мастерство Омона Матжона как создателя исторических характеров. Подвергнуты анализу трагедия "Нажмиддин Кубро". Освещено его обращение к легендам и преданиям в целях обстоятельного раскрытия идеи художественного произведения. Акцентируется внимание на то, что посредством освещения деятельности таких реальных исторических лиц, как Наджмиддин Кубро, на передний план выдвинуты общечеловеческие аспекты бытия. Также подчеркивается, что в трагедии создан образ национального патриота. Выявлено, что интерпретация исторического лица требует от автора взвешенного подхода с учетом исторической точности и творческой свободы, что позволяет более живо и многогранно показать образ исторических личностей.

Ключевые слова: исторический характер, трагедия, образ, тема, идея художественное изображение, историческая правда, портрет, отношение, внешний вид, впечатление, стиль изложения.

Annotation: This article reveals Omon Matjon’s mastery of creating historical characters. The tragedy “Najmiddin Kubro” by O.Matjon have been analyzed by the author of the article. O.Matjon turned to legends and myths in order to reveal the idea of the work of art in more depth. The author focused on universal issues by revealing the activities of historically real figures such as Najmiddin Kubro in his literary works. It is also emphasized that the tragedy creates the image of a national patriot. It is revealed that the interpretation of a historical figure requires a balanced approach from the author, taking into account historical accuracy and creative freedom, and this approach allows us to make the image of historical figures more realistic and multifaceted.

Key words: historical character, tragedy, image, theme, idea, artistic imagine, historical proportionality, portrait, attitude character, appearence, impression, style of expression.

Kirish. Omon Matjon iste’dodli realist ijodkor sifatida o‘z ideallarini ifoda etish maqsadida tarixda yashab o‘tgan, xalqimiz uchun qadrli bo‘lgan va butun dunyo tan olgan buyuk alloma shaxslarning obraziga murojaat qilgan. Aniq tarixiy dalillarni va tarixiy shaxslar haqidagi afsona va rivoyatlarni o‘rgangan, asarlariga singdirib yuborgan. Ijodkor asarlarini kuzatar ekanmiz, buyuk va oddiy insonlarning qalb go‘zalliklarini, zamon, umr, xalq, odamlar taqdiri va kelajagi bilan bog‘liqligi, vatan oldidagi burchi kabi mavzular shoir ijodining asosiy mazmuni ekanligiga amin bo‘ldik. Omon Matjon uslubini belgilovchi muhim omillardan yana biri – chuqur va purhikmat fikrlardan iborat ichki dramatizmdir.

Badiiy asarda tarixiy shaxs talqini asar muallifi, janri va shakliga qarab turlicha bo‘lishi mumkin. Biroq, bunday talqin muayyan g‘oyalar yoki tushunchalarni yetkazish, shuningdek, o‘quvchi yoki tomoshabinga hissiy ta’sir ko‘rsatishni nazarda tutadi.

Badiiy adabiyotda, ayniqsa, tarixiy adabiyotda tarixiy shaxslar ko‘pincha qahramon yoki uning ziddi, kuchli yoki kuchsiz, ideal shaxs yoki jinoyatchi sifatida namoyon bo‘ladi. Mualliflar ushbu

shaxslardan tarixiy voqea va hodisalarga nisbatan o‘z qarashlarini singdirish, shuningdek, muayyan g‘oyalar yoki xatti-harakatlar namunalarining ahamiyatini ta’kidlash uchun foydalanishlari mumkin.

Asosiy qism. Ma’lumki, yozuvchining yozgan asari zamirida katta ijtimoiy mazmun, katta ijtimoiy dard yotmasa, unday asarning hech kimga nafi tegmaydi. “To‘rabekaxonim”, “Najmiddin Kubro”, “O‘n uchinchi eshik”, “Pahlavon Mahmud” kabi asarlar xalqimizning tarixiy hayotiga bag‘ishlangan. Tarixiy faktlarga, mashhur olimlarning asarlariga tayanilib, shuningdek, tarixiy shaxslar haqidagi xalq orasida tarqalgan rivoyatlarga asoslanib yozilgan bu ijod namunalarida qadim ajdodlarimizning bosqinchilarga qarshi kurashi, ilm-fanni rivojlantirishga qo‘shgan hissasi, insonparvarlik yo‘lida olib borgan faoliyatlari aks ettirilgan. Shoirning o‘zi asarlarini yozish jarayonlarini shunday izohlaydi: “…biz yoshlikdan yaxshilik, ezgulik, inson zotiga shafqat-muruvvat g‘oyalari ruhida tarbiya topganmiz. Bizning bugungi kamolotimiz shu g‘oyalarni qanchalik amalga oshira olishimiz bilan belgilanadi [3,292].” Omon Matjon insonlardagi ezgu fazilatlarning yanada kamol topa borishi, shu yo‘l bilan inson g‘ururi va qadrininig ulug‘lanishi uchun kurashdi. U ijodkor sifatida hayotning, insonlarning, tabiatning turli ezgulik tomonlarini qalamga olishni ma’qul ko‘rgan. Uning she’riyatida ham, dostonlarida yozuvchidagi haqiqat va adolatga, inson qadri va g‘ururiga e’tiqod tuyg‘usi asarning umumiy ruhi, syujet xarakteri obrazlar faoliyatini badiiy talqin etishda o‘ziga xos tamoyil tarzida anglashiladi.Tarixiy dramaturgiya uzoq va boy tarixga ega bo‘lib, bu jarayonda tarixiy talqin masalasi markaziy o‘rin tutadi. Lekin qanday qilib tarixiy shaxsni sahnada asliyatiga yaqin tasvirlashimiz mumkin? Bu jarayonda qanday usul va yondashuvlardan foydalansa bo‘ladi? Bu masalada bir necha nuqtaga e’tibor qaratish lozim ko‘rinadi. Jumladan, tarixiy shaxslar talqini. Tarixiy shaxsni talqin qilishning birinchi bosqichi tarixiy manbalar va hujjatlar tahlilidir. Sahna asarlari mualliflari tarixiy shaxsning hayoti va xarakterini, ularning motiv va maqsadlarini sahnada to‘g‘ri yetkazish uchun nihoyatda puxta o‘rganadilar. Tarixiy fakt va hujjatlarni tahlil qilgandan keyin dramaturg oldida tarixiy shaxsni talqin qilish vazifasi turadi. Ular sahnada ishonchli va jonli obraz yaratish uchun tarixiy personaj xarakterining mohiyatiga kirib borishi, uning motivlari va his-tuyg‘ularini tushunishi kerak. Tarixiy shaxs talqini dramaturgdan *tarixiy aniqlik* va *ijodiy erkinlik*ni hisobga olgan holda muvozanatli yondashuvni talab qiladi. Masalan, “Shayx Najmiddin Kubro” tarixiy fojiasidagi piri murshid tomonidan aytilgan “Zobitlar almashar, shajaralar uzilar. Vatanning nomlanishi o‘zgarar, ammo uning asli, ma’nosi o‘zgarurmi?! Kecha afrigiylar, g‘aznaviylar, somoniylar... Bugun xorazmiylar, ertaga butunlay boshqa urug‘-amirlar kelur! Ammo bularning barchasi tuprog‘imizning mo‘tabar onalik yorlig‘i tuqqan go‘shalik mavqeini o‘zgartirgaymu?! Yo‘q! Gap fuqarolarning aql-idroki, kuch-qudrati, istaklari kimga, nimaga yo‘naltirilganida!” [5,73] degan so‘zlari tarixiy aniqlikdan ko‘ra afzal deb topilgan ijodiy erkinlik mahsulidir.

Fojiada dramaturg asarni o‘qigan yoki sahnada tomosha qilgan kishilarda aziz avliyoning so‘zlari sifatida ta’sir qilishidan umidvor hamda shu mas’uliyatni anglagan inson o‘laroq Shayx Najmiddin Kubro tilidan aytilgan har bir so‘zga alohida e’tibor qaratadi. Masalan, Shayx Najmiddin Kubro “Odob us-sufiyya” (So‘fiylar odobi”) asarida (tariqatdan ta’lim beradigan) “O‘sha pir shariat, tariqat va haqiqat ilmlari sohibi bo‘lsin hamda usuli dinda olim, tariqatda orif bo‘lsin. Shariat odoblarini tariqat va haqiqat sirlari orqali anglagan bo‘lsin. Tokim muridda shariat masalalarida biror mushkulotga uchrasa o‘z ilmi orqali uni muridga yechib bera olsin” (A’zamjon Toshboyev tarjimasi [8,43]) – deydi. Najmiddin Kubro “Usuli ashara” asarida yozadi: “Shayx valiylik suvi ila murid vujudidagi kirlarni va unga keyinroq ilashadigan chirkinliklarni poklaydi”. “Valiylik suvidan maqsad ilohiy fayzdurki, inson bu doira ichiga kirmaguncha o‘sha fayzni ko‘nglidan o‘tkaza olmaydi” [8,43]. Fojiada Shayx tilidan aytilgan “Yovuzlar-fitnakor, xudkashlar emin-erkin, adovat yo‘llari to‘silmagan zamonda yaxshilar ko‘nglida aziz xislatlar susayadi, eranlar ko‘kragida shijoat alangasi pasayadi, fayzu fazilatlar o‘rnini tahlika, sabrsizlik oladi” [5,88] so‘zlari bir tomondan Shayx Najmiddin Kubroning murshidlik salohiyatini namoyon qilsa, ikkinchi tomondan tarix fonida zamon muammolari, ehtimol, barcha zamonlar muammolarini o‘rtaga tashlashdir.

Tarixiy shaxsning talqinidan asarda dramatik keskinlikni yaratish uchun ham foydalaniladi. Masalan, muallif o‘quvchi yoki tomoshabinda hamdardlik yoki rag‘bat hissini uyg‘otish, shu orqali asarga, uning qahramonlariga bo‘lgan qiziqishni oshirish maqsadida tarixiy shaxsni ma’lum bir nuqtai nazardan ko‘rsatishi mumkin. Biroq, bunday talqin, ayniqsa, muallif noto‘g‘ri yoki haddan tashqari soddalashtirilgan talqinni ishlatsa, bahs-munozaralarga sabab bo‘lishi mumkin. Bunday hollarda

tanqidchilar, muxlislar asarda tarixiy shaxs yoki tarixiy voqealarni to‘g‘ri aks ettirilmagan, degan haqqoniy e’tirozni bildirishlari mumkin.

O‘zbek tarixiy dramalari shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini o‘rgangan D.Rahmatullayeva ta’kidlaganidek, “O‘zbek tarixiy dramalarining aksarini tarixiy-biografik xarakterdagi asarlar tashkil qiladi. Xalqning buyuk o‘tmishdoshlari, jamiyat va xalq hayotida muhim o‘rin tutgan shaxslar hayoti va faoliyatiga bo‘lgan qiziqish natijasi sifatida dunyoga keladigan bu kabi asarlarning o‘ziga xosligi tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning uyg‘unligiga biografik turga mansub ekan, bu asarlarda tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima asliga (prototipiga) asoslanishidadir. Tarixiy mavzudagi dramalarning aksari tarixiy-darajasi, ularning o‘z tarixiy prototipiga muvofiqligi va birikuvi oqibatida yuzaga kelgan xarakterlarning o‘z munosibligini aniqlash muhimdir”[7,19].

Omon Matjon “Shayx Najmiddin Kubro” tarixiy fojiasini yozish uchun katta ko‘lamdagi manbalarni o‘rganib chiqdi. Ma’lumki, Najmiddin Kubro faoliyati Ibn al Asirning “Al-komil fi t-tarix”, Juvayniyning “Tarixi jahongushoy”, Rashididdin Fazlullohning “Jome at - tavorix”, Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Fariduddin Attorning “Tazkirat ul- avliyo”, Abdurahmon Jomiyning “Nafohot ul-uns”, Alisher Navoiyning “Nasoim ul- muhabbat”, Ali Safiyning “Rashohotu aynil – hayot”, Sayfiddin Boharziyning “Avrod ul-ahbob va fusus ul-odob”, Ibn al-Karbaloyining “Ravzat ul-jinon”, Hamdulloh Qazviniyning “Tarixi guzida”, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Xondamirning “Habib us-siyar”, Abulg‘oziyning “Shajarayi turk” va boshqa manbalarda aks etgan. Shu bilan birga Najmiddin Kubro haqida xalq og‘zaki ijodidagi obrazi haqidagi qissalar va manoqiblar ham mashhur bo‘lib, “Shayx Najmiddin Kubro qissasi”, “Manoqibi Shayx Najmiddin Kubro”, “Ibn Xojib qissasi” kabi asarlar shular jumlasidandir.

Asarda qalamga olingan davr Muhammad Xorazmshoh hukmronlik qilayotgan davr edi. Uning o‘g‘li Jaloliddin Manguberdining, Xorazm ijtimoiy-adabiy muhitida ulkan mavqega ega bo‘lgan mutasavvuf olim, Kubroviya tariqatining asoschisi Najmiddin Kubroning istilochi bosqinchilarga qarshi mardonavor kurashi xalq xotirasida, folklor namunalarida va vatanimiz tarixida oltin harflar bilan yozib qoldirilgan. Tarixdan bilamizki, Najmiddin Kubro o‘zining jonidan kechib bo‘lsa ham Vatanini himoya qilish va shu yo‘lda jon berish darajasidagi ta’limotni olib kirdi. Omon Matjon mazkur tragediyasida milliy vatanparvar obrazini yaratadi. Ushbu tragediyada voqelikni teran, haqqoniy tasvirlanishi, inson ma’naviy dunyosining chuqur tahlil etilishi, vatanparvarlik tuyg‘usining ehtiros bilan ifodalanishi yotadi. Tarixdagi o‘tkir ijtimoiy-siyosiy muammolar, keskin konfliktlar vositasida zamon ruhi va kurashchan qahramonni ko‘rsatishga urinish turadi.

Natijalar va muhokama. Omon Matjon shaxsiyati, shuuridagi ko‘pgina fazilat, tuyg‘ularning Najmiddin Kubro qiyofasida namoyon bo‘lishi ko‘p jihatdan shoirning o‘zi yaratgan obrazga qalban va ruhan yaqinlik mavjudligini ko‘ramiz. Tragediyada Najmiddin Kubro shaxsi, ruhi va tafakkuri bilan tanishar ekanmiz, beixtiyor ko‘z ongimizda vatanga, xalqqa mehr-muhabbati, haq va adolatga e’tiqodi, el-yurt tinchligi yo‘lida kishilarni yakdillikka, fidokorlikka chorlagan inson namoyon bo‘ladi. Anglaymizki, ijodkor tabiatiga, ruhi va tafakkuriga xos fazilatlarning obrazga “singishi” uning jonli, ta’sirchan, hayotiy bo‘lishini asoslaydi. Omon Matjon ijobiy qahramonlarini haqiqat va adolatga e’tiqodini ta’kidlashini xush ko‘radi. Ijodkorning she’rlarida, “Gaplashadigan vaqtlar” dostonida, shu jumladan “Najmiddin Kubro” va “To‘rabekaxonim” kabi tarixiy tragediyalarida ham shu holatlar namoyon bo‘lgan. Asarda tasvirlangan kubroviya tariqatining asoschisi Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Xorazmshoh, Turkan xotun va yovuz bosqinchilar mukammal bo‘yoqlarda chizilgan. Ijodkor olis o‘tmish voqealarini ko‘z oldimizda mukammal gavdalantirish uchun etnografik materiallarga ko‘p murojaat etadi. Masalan “Najmiddin Kubro” tragediyasining boshlang‘ich sahifalarida Shayx Najmiddin Kubro xonaqohi tasviri beriladi. Olisda Jayxun yarqiraydi, deya ta’kidlanadi. Xonaqohda darveshlarning zikr tushish holatlari talqin qilinganki, bu tasvirlardan kubroviya tariqatining o‘ziga xos xususiyatlari Shayx xonaqohidagi holatlar orqali yoritilgan. Shuningdek tragediyaning 11-betidagi parchaga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, ya’ni: “Ikkovlari yetaklashib ketishadi. So‘ridagi chalg‘uvchi endi yuksak ohangda “Saqili navo”ni boshlaydi” kabi jumlalarni kiritadi. Ma’lumki, “Saqili navo” deganda xorazmliklargagina xos bo‘lgan betakror kuyga urg‘u beriladi. Bu kuy mohiyati, Xorazm xalqining mashhur kuyi ekanligi, yurt tarixida bu kuy muazzam shodlik ekanligi haqida shoir “Saqili navo” degan she’rini ham yozgan [4,100]. Omon Matjonga ushbu fojiani yozishda ilhom manbalaridan biri “Manoqibi Shayx Najmiddin Kubro” bo‘lganiga shubha yo‘q. A.Bektasheva yozishicha, asarni ilk bor tadqiq etgan olimlar, aksariyat holda, unda zikr etilgan voqealarni

bayon qilish bilan chegaralanishgan. Turkman olimi N.Halimov esa uning tarixiylik qiymatiga e'tibor qaratadi va asar Rashididdinning "Jome'"sidan ilhomlanib yozilgan, degan fikrga keladi. Ammo ular manoqibning manbasi, undagi obrazlar, prototiplar xususida aniq bir xulosa berishmagan". Olima "mazkur manoqib Abdurahmon Jomiyning "Nafahot" va Alisher Navoiyning "Nasoyimul muhabbat" asari ta'sirida yaratilgan. Shuningdek, undagi mulla Abdurahmonning prototipi Najmiddin Kubroning xalifasi Shayx Raziiddin Ali Lolo, birvarakay uchta obraz – shahzoda Abdulloh, Bag'dod tabibining o'g'li Jamiljon va juhud bolakayning prototipi esa Shayxi Valitaroshning ikkinchi bir xalifasi Shayx Majididdin Bag'dodiydir [2,15]" – degan xulosaga keladi. Omon Matjon esa fojiada Abdul Jalil obrazi orqali manoqiblarda aks etgan voqealikni tasvirlashga intiladi. Natijada Abdul Jalil ukasi Abdul Xalil juftligida o'ta reallashadi, voqealar o'ta hayotiy tus oladi. Shayxning xun to'lashga rozi bo'lib, uzrxohlik bilan xonaqohga kelgan Xorazmshohga javobi manoqiblarda bitilganidek keskin ohangda berilgan: "Meni chopganida, mening jonimni olganida, meni jannati-yu, o'zini bihishtiy aylar erdi! Ulug shoh ham xijolat azobida turmagan bo'lar edilar. Bilmadim bu savob endi kimda ketadi!" [5,53]. Asarda O'zloq shoh va Jaloliddin siyosat dunyosidagi raqiblar emas, ma'nan bir-birining ziddi sifatida namoyon bo'ladi. Bu ham Omon Matjonning dramaturg sifatidagi mahorati bo'lib, bu holatda ularning siyosiy muxolifati ildizlarini ochib beradi. Mana, Jaloliddinning ulug'vorligi va sha'ni manguligining siri: "(Jaloliddin): "...gar saltanatning quroldorlik majburiyati yelkamda bo'lmaganida, qolgan umrimni eshigingizning farroshi bo'lib o'tkarurga rozi erdim, pirim,.." [5,53].

Omon Matjon imkon qadar Shayx Najmiddin Kubroning o'z so'zlari bilan aytgan g'oyalarni zamon tilida bayon qilishga harakat qiladi. Ularning aksarini Shayx qalamiga mansub ruboiylar tashkil qiladi. A.Bektasheva yozganidek, ilmda Shayxning shoirligi borasidagi bahs-munozaralar hanuz uzil-kesil yechimini topmagan. Turk olimi M.Qora uning shoirligiga shubha bildiradi va: "Favoyih ul-jamol"dek boshdan-oxir nozik va psixologik tahlillarga to'liq bir asarda she'rga o'rin berilmasligi g'alatdir", – deydi. Adabiyotshunos I.Haqqulning fikricha esa, aynan "Favoyih"dagi yuksak badiiy uslub, betakror tasvir va bayonlar Kubroning shoirligiga dalolat qiluvchi asosdir. Najmiddin Kubroning she'rlari bir to'plam shaklida yetib kelmagan bo'lsa-da, uning "Risolai fil-faqr" asari boshdan-oxir iyjoz va sajh usulida yozilganligi Shayxning arab tilida yuksak badiiy mahoratga ega bo'lganligidan darak beradi. Shuningdek, muallif risolaning ilk fasli bo'lmish hamd va na't qismi xotimasida 4 bayt, risola oxirida esa "Men holimni izohlash maqsadida o'zim haqimda quyidagi baytlarni yozdim", deya malomat mazmunida bitilgan 7 bayt she'rni keltiradi. Omon Matjon ijodida Shayx Najmiddin Kubro bilan bog'liq jihatlar o'z xarakter va ko'lami bilan bir-biridan farqlanuvchi tiplarga ajraladi: 1. Shoir lirikasida Najmiddin Kubro g'oyalaridan ta'sirlanish. 2. Najmiddin Kubro obrazini yaratish orqali ijodkor ruhiy olamida piri komil siymosi aksi. Shu bilan birga Omon Matjon shuurida Shayx Najmiddin Kubro obrazi paydo bo'lishi manbalari ham qator xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bular: xalq og'zaki ijodi, mumtoz manbalar, ilmiy manbalar.

Voha yoshlari qadimdan Shayx Najmiddin Kubro haqida ota-bobolardan qolgan rivoyatlar orqali uni tanishadi. Ulardan biri "Jamiljon qissasi" bo'lib, unda yosh avlod ilk bor Najmiddin Kubro haqida eshitadi. Bundan tashqari, Omon Matjon tarbiya topgan muhit va zamonda bolalarni Ko'hna Urganchga ziyoratga olib borish, Najmiddin Kubro qabrini ziyorat qilish taomili va imkoni bor edi. Keyinchalik oliy tahsil jarayonida shoir Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asari bilan tanishadi. Hazrat Navoiyning bu asari garchi katta qisqartirishlar bilan nashr qilingan bo'lishiga qaramay, unda eng ko'p o'rin Najmiddin Kubroga ajratilgan. Shoirning "Shayx Najmiddin Kubro" tarixiy fojiasida Alisher Navoiy keltirgan ma'lumotlar muallif zehniga kuchli ta'sir o'tkazgani sezilib turadi. Undan tashqari, Alisher Navoiy hazratlarining o'zi ham Najmiddin Kubro muxlislaridan biri ekani har ikkala daho dunyoqarashidagi ko'plab umumiyliklar, qarashlar yakrangligida ko'zga tashlanadi. Masalan, Alisher Navoiy forsiy qasidalaridan biri – Muhammad alayhissalom na'tidagi "Ayn ul-hayot" ("Hayot bulog'i") qasidasida shunday yozadi:

Hast mashhur in, ki Nachmiddin vashoni ummatat,
Chazba baxshad az yaqin ba sag nazar to afganand,

ya'ni "Shu ma'lumki, ummatingni Najmiddin (Kubro) sifat avliyolari agar itga nazar qilsalar, shubhasiz unga jazba bag'ishlaydilar"[1,29;99] (Sayfiddin Sayfulloh tarjimasi).

Xulosa. Omon Matjon o'z dramalarida tarixiy shaxslarning obrazini yaratishda ularning tarixiy xususiyatlarini hisobga olish bilan birga, ularga badiiy tasavvur orqali yangicha nafas baxshida etgan.

Ushbu yondashuv tarixiy shaxslarning obrazini yanada hayotiy va ko‘p qirrali qilib ko‘rsatishga imkon bergan. Dramaturg tarixiy voqealarni sahnada aks ettirishda ularning mohiyatini chuqur anglab etgan va ularni badiiy talqin orqali yangicha talqin qilgan. Bu orqali u kitobxonlar va tomoshabinlarda tarixiy xotirani tiklash va milliy ongni oshirishga harakat qilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Тошкент: Фан, 2009. – 176 б.
2. Бекташева А. Р. Тариқат, маърифат ва шеърият муштараклиги (Шайх Нажмиддин Кубро ҳаёти ва ижоди мисолида). Филол. фанлар фалс. доктори (PhD) дисс.. автореф... – Тошкент, 2019. – 169 б.
3. Норматов У. Қалб инқилоби. –Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 292 б.
4. Норматов У. Нафосат гурунглари. Тошкент: Муҳаррир нашриёти. 2011. 390 б.
5. Омон Матжон. Дийдор азиз. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2012. – 200 б.
6. Омон Матжон. Иймон ёғдуси. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1995. – 384 б.
7. Раҳмуталлаева Д. XX аср ўзбек драматургияси ва театр саҳнасида тарихий драма (шаклланиш ва ривожланиш муаммолари) Санъатшунослик фанлари доктори дисс… –Тошкент, 2004. – 330 б.
8. Сафарбоев О. Нажмиддин Кубро – қутби даҳр. (Схема ва диаграммалар. Услубий қўлланма) – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2011. 43 б.
9. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 114 б.
10. https://www.bukhari.uz/?p=26441

Турсунова Насиба Ҳамроевна,
Навоий давлат университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Ўзбекистон)
E-mail: ***tursunovanasiba1970@gmail.com***

ЎЗБЕК ИРИМЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақолада Ўрта Осиё халқларида иримларнинг табуга асосланишини дунё фалсафасида ўзларининг назарий қарашлари билан алоҳида ажралиб турувчи оғзаки ижод намунаси сифатида қўлланиши қайд этилган. Ўзбек халқида иримлар кишилик жамиятининг илк даврлари одамлари дунёқараши билан боғлиқ бўлганлиги асослаб берилган. Қадимги одамлар ўз ҳаётида содир бўладиган ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашга интилишлари хусусида илмий-назарий таҳлиллар келтирилган.

Калит сўзлар: ирим, одамлар, магия, ишонч, вербал, эътиқод, мерос, қадимий.

Аннотация. В данной статье рассматривается табуированная основа суеверий в культуре народов Центральной Азии. как уникального образца устного народного творчества, выделяющегося своими теоретическими взглядами в мировой философии. Подчеркивается связь узбекских суеверий с мировоззрением людей ранних этапов человеческого общества. Представлен научно-теоретический анализ стремления древних людей определить причины происходящих в их жизни событий.

Ключевые слова: суеверие, люди, магия, вера, вербальный, убеждение, наследие, древний.

Abstract. This article notes the use of taboos as the basis for superstitions among the peoples of Central Asia as a unique example of oral tradition distinguished by its theoretical views in world philosophy. It highlights the connection of Uzbek superstitions with the worldview of people in the early periods of human society. Scientific-theoretical analyses are presented regarding the attempts of ancient people to determine the causes of events occurring in their lives.

Keywords: Superstition, people, magic, belief, verbal, conviction, heritage, ancient.

Кириш. Иримлар халқимиз тафаккурининг архаик шаклларида майдонга келиб, кишилик жамияти тараққиётининг турли ривожланиш босқичларида ижтимоий аҳамият касб этиб келган. Иримларнинг муҳим жиҳатлари халқ тасаввурлари ҳосиласи эканлиги билан белгиланади. Фольклоршунослик илмида иримларнинг фольклорга дахлдорлиги масаласида турлича ёндашувлар мавжуд. Баъзи олимларимиз иримларни фольклор жанри сифатида талқин қилсалар, кўпчилиги “ирим вербал шаклда эмас, у фольклор намунаси бўла олмайди” деган даъво билан чиқадилар. Бизнингча, иримлар фольклор намунаси сифатида қаралиши ва ўрганилиши лозим. Негаки, ирим инсон тафаккурида яшайди. Инсон қайсидир ҳаракатни содир этиши учун дастлаб ўйлайди. Онгда содир бўлган бу жараён унинг ҳаракатланиши асосини ташкил этади. Масалан, киши бирор мақсадда йўлга чиқади. Йўл-йўлакай унинг йўлини мушук кесиб ўтса, беихтиёр унинг миясида иши юришмаслиги мумкинлиги тўғрисидаги хавф пайдо бўлади. Аслида бу фикрнинг тафаккур қилиши учун унинг аждодларидан ўзлаштирган информациялар, яъни қадимий эътиқодий қарашлар муҳим аҳамият касб этади. Мушукнинг йўлни кесиб ўтиши ва унинг салбий оқибатлари борасидаги қарашлардан бехабар киши учун унинг аҳамияти йўқ. Инсон дастлаб ўйлайди ва иримлар моҳиятидаги таъқиқ ёки ундовни ўз хатти-ҳаракатлари орқали амалга оширади. Бу ҳаракатларнинг ирим сифатида авлоддан-авлодга ўтиши эса, албатта, оғзаки шаклда амалга ошади. Сўз ирим ҳақидаги маълумотларни ифодалайди ва бир шахсдан бошқа бир шахсга етказишга хизмат қилади. Шундай экан ирим фольклорнинг алоҳида жанри сифатида қаралиши лозим.

Асосий қисм. С.А.Токаревнинг фикрича, “Сеҳрга ҳам, мантиққа (қадимги Римликлардаги фол кўриш)га ҳам яқин бўлган ҳодисаларнинг яна бир гуруҳи бу иримларга ишонишдир. Бу эътиқод сеҳрли ва магик маросимлардан шу билан фарқ қиладики, одам умуман ҳаракат қилмайди, фақат ўзи атрофида ёки ўзида содир бўладиган ҳодисаларни: бошқа одамларнинг,

ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларини, табиатдаги ўзгаришларни, ўз ҳис-туйғуларини, орзуларини ва ҳоказоларни кузатади. Улардан келажак ҳақида хулосалар чиқаради. У воқеликка фаол таъсир ўтказишга ҳаракат қилмайди (сеҳргарликда бўлгани каби), ҳатто, сунъий равишда кузатиш муҳитини ҳам яратмайди (фолбинликда), балки унинг иродасидан ташқари содир бўлаётган нарсаларни идрок этиш билан кифояланади. Тўғри, иримларга ишониш, гарчи уни сеҳрдан мантиқан ажратиш керак бўлса-да, аслида у билан боғлиқдир. У ёки бу белгини, омадли ёки омадсизлигини билган ҳолда, ишонувчан одам онгли равишда ўзи уни яратишга ҳаракат қилади ёки аксинча, ундан қочади” [4, 417-418].

Дж.Фрезер эса, иримларнинг табуга асосланишини ҳисобга олиб негатив магияга хос деб ҳисоблайди. У магияни “назарий магия” ва “амалий магия” каби икки асосий гуруҳга ажратади. Амалий магияни яна ички: 1. Позитив магия ёки авраш; 2. Негатив магия ёки табу сингари гуруҳларга бўлиб ўрганади [2, 32]. Дунё фалсафасида ўзларининг назарий қарашлари билан алоҳида ажралиб турувчи бу икки олимнинг қарашларида муштараклик мавжуд улар ҳар иккиси иримларни магик тасаввурлар ҳосиласи сифатида қарайдилар. Бизнингча, иримлар кишилик жамиятининг илк даврлари одамлари дунёқараши билан боғлиқ. Қадимги одамлар ўз ҳаётида содир бўладиган ҳодисаларнинг сабабларини аниқлашга интилганлар ва бир ҳодисанинг майдонга келишига олдинроқ содир бўлган бошқа бир ҳодиса сабаб бўлишини тўғри англай бошлаганлар. Натижада ўз ижтимоий ҳаётларида турли иримларни кашф қилишган. Бу иримлар уларнинг турлича эътиқодий қарашларига асосланади. Ибтидоий одам ердаги одамлар яшаётган дунёдан ташқари ўзга олам ҳам борлиги, илоҳлар ўзга олам вакили сифатида ерда истиқомат қиладиган одамларни кузатиб, бошқариб туриши борасида фикрлай бошлаган. Қадимги одамнинг илоҳий тушунчалари уларни кўзга кўринмас оламнинг яхши ва ёмон кучлари мавжудлиги тўғрисида тасаввурларини шакллантирган. Улар дунёни эзгулик ва ёвузлик кучлари бошқаради, деб ҳисоблай бошлаганлар. Бу эса, қадимги дуалистик қарашларни майдонга келтирган. Қадимги одамларнинг дуалистик тасаввурлари иримларнинг пайдо бўлишига асос бўлган.

Муҳокама ва натижалар. Ўрта Осиё халқларининг туморлари тарихини ўрганган этнограф Н.Г. Борозна ўзбек халқида кенг учровчи уч бурчак туморларнинг қадимги анимизм, фетишизм, табиат культлари ва магия билан боғлиқлиги қайд этади [1, 281-282]. Маълумки, туморлар моҳиятида ирим, инонч ётади. Туморлар – кўз тегиши, ёвуз кучларнинг таъсиридан асраш мақсадида тақиб юриладиган предмет сифатида муҳим аҳмият касб этади. Халқ тасаввурларига кўра, тумор ўз соҳибини ўзга олам ёвуз кучларидан, турли бало-қазодан асрашга хизмат қилади. Ўзбек халқида кўзи бор одамларнинг назаридан асраш учун дўлана, жийда шохларидан кичик тумор қилиб болаларнинг, баъзан ўсмир қизларнинг сочидаги жамалаги орасига ёки кийимининг кўринмас жойларига қадаб қўйиш анъанаси бор. Гўё шундай қилинса, тумор эгасига жин-ажина яқинлашмайди. Демак, тумор ўз моҳиятида магияни, қадимий инончни мужассамлаштирганлиги учун унинг бало-қазодан асрашдек магик қудратига ишонганлар.

Ўзбек деҳқонлари орасида деҳқончилик қилган пайкалларида ҳосил яхши бўлса, даланинг ўртасига жийда шохини суқиб қўйиш ҳоллари кузатилади. Бу амалнинг моҳиятида ҳам кўз тегиш ва ҳосил асраш мотиви етакчилик қилади.

Иримлар ўз мазмун-моҳиятига кўра, инончга асосланган (Ж. Фрезэр қайд этган позитив характердаги) иримлар ва тақиқловчи (негатив) иримларга бўлинади. Биринчи гуруҳ иримлари одамларнинг муайян нарса ҳодисанинг келажакни белгилашига ишонишига асосланса, иккинчи гуруҳ – негатив характердаги иримлар эса, маълум ҳаракатнинг келажакда ёмон ҳодисаларга сабаб бўлишига асос бўлиши тўғрисидаги ишонч ва уни олдини олиш мақсадидаги тақиқдан иборат бўлади.

Халқнинг қадимий самовий қарашлари борасидаги Хитой мумтоз матнларида табиат ҳодисалари ва ҳайвонларнинг хатти- ҳаракатлари билан боғлиқ иримлар ҳақида маълумот берилади [3]. Худди шунингдек, эрамиздан олдинги III ва II асрларда қадимги Хитойда яратилган "Хуанди Нэйцзин" (黄帝内经 (Сариқ императорнинг тиб қонунлари)га бағишланса-да, табиат ҳодисалари ва одам организмининг боғлиқлиги борасидаги изоҳларда қадимий иримларнинг моҳиятини очиб беришга қаратилган мулоҳазаларнинг мавжудлигини кузатишимиз мумкин [6].

Ўзбек халқ иримлари моҳиятига ва мазмунига эътибор қаратсак, юқорида кўриб ўтилган манбалардаги иримнинг табиат ҳодисалари ва турли культлар, қадимий эътиқодий тасаввурлар билан боғлиқлигини гувоҳи бўламиз.

Кечаси уй супирмасли керак, деган ирим бор. Мазкур ирим қадимги аждодларимизнинг анимистик тасаввурларига бориб тақалади. Халқ қарашларига кўра, кечаси уйда уй руҳлари ёки аждодлар руҳлари келадилар ва улар анча фаоллашган пайт саналади. Қадимги туркий мифологияда тун, қоронғулик ёвуз кучлар фаоллашадиган замон [5] саналганлиги ёвуз кучларнинг тунда уй супурган кишиларга салбий таъсир кўрсатишига ишониш анимистик қарашлар ҳосиласидир. Шунинг учун одамлар ёмон ҳодисалар содир бўлишини олдини олиш мақсадида тунда уй супиришга тақиқ қўйишган. Демак, тунда уй супирмаслик ирими қадимги анимистик қарашларга бориб тақаларкан.

XIX асрда яшаган француз аббати (авлодлари авлиё бўлган оқсуяк. Н.Т.), файласуфи Леви Элифаснинг “Магия тарихи: маросим, урф-одат ва синоат” номли китобида ёзишича, “иримлар қадимги эътиқодий тасаввурларга бориб тақалади. Хусусан, тирноқ олиш билан боғлиқ иримда куннинг маълум вақтларида ёки тирноқларини олиш жараёнида тасодифан ёвуз руҳларнинг уйга кириши ёки одамга зарар етказиши учун ўтиш жойини “очиши” мумкин бўлган қадимги эътиқодлар билан боғлиқ” [7]. Қадимги маданиятларда тирноқлар энергия манбаи эканлигига ишонишган ва уларни бемаҳал олиш ёки қўл ва оёқ тирноқларини бир вақтнинг ўзида олиш ҳаётнинг кучи – мувозанатини бузиши ёки салбий руҳларни жалб қилиши мумкин деб қаралган. Тирноқларингизни бир вақтнинг ўзида олсангиз бу омадсизлик, касаллик ёки бахтсизликка олиб келиши мумкин,-деган қўрқувни келтириб чиқарган. Қадимги одамлар тасаввурида тирноқлар сеҳрли хусусиятлар билан боғлиқ деган қараш мавжуд бўлган. Қадимги давр одамлари тирноқлар сеҳрли кучлар ва ўзга оламлар билан боғлиқ деб ҳисобланганлиги боис ноўрин маросим ўтказиш, ноўрин ёки бемаҳал тирноқ олиш салбий энергияни жалб қилиши мумкин, деб ўйлаганлар. Бинобарин, уйғунликни бузмаслик ва зарарли кучларни жалб қилмаслик учун қўл ва оёқ тирноқларини олиш вақтини ажратиш ва уларни бир вақтнинг ўзида олишдан қочиш одат тусига кирган. Ўзбекларда ҳам айни шу эътиқодий тсаввурларнинг ректлари сифатида тирноқ билан боғлиқ қатор иримлар ҳануз яшаб келмоқда.

Инсон аъзолари соч, тирноқ ва бошқалар билан боғлиқ иримларни алоҳида-алоҳида таҳлил қиладиган бўлсак, уларнинг барчаси қадимги магик тасаввурлар ҳосиласи эканлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, чақалоқнинг биринчи сочи олинганда она қорнидаги сочни мевали дарахтнинг тагига кўмиш ирими бор. Бу иримнинг заминида боланинг истиқболда серфарзанд бўлишига ишониш ётади. Бу ишонч аждодларимизнинг қадимги табиат культлари, ҳосилдорлик, сепуштлик билан боғлиқ мифологик тасаввурлари натижасида майдонга келганлиги яққол кўриниб турибди. Шунингдек, қадимги мифологияда одам тупроқдан яралганлиги ва унинг ҳар бир аъзоси асл жойи – тупроққа қўйилиши билан боғлиқ тасаввурлар ҳам борки, бу қарашлар қабристоннинг муқаддаслаштириш, у ерда тирик кишининг нарсаси, соч толаси, сурати, бош кийими қолса, қолдирилган предмет ўз эгасини чақиришига ишонишга асосланган иримнинг майдонга келишига сабаб бўлган.

Қадимги кишилар мифологик тасаввурида қабр – ўзга оламга ўтиш йўли саналган. Худди шунингдек, замин ва ўзга оламлар ўртасидаги эшиклар замоний ўлчамларда очилишига ишонганлар. Масалан, ёмғир ёғаётган пайт, тун пайти замин ва бошқа оламлар ўртасида йўл очиладиган пайт сифатида қаралганлиги сабабли айни шу пайтда кўплаб ҳаракатлар тақиқланган ёки турли амалларни бажариш тавсия этилган.

Қадимги аждодларимиздан мерос бўлган янги ойни кўрганда агар ой қорни билан чиққан бўлса, “Ўзига тинч, элга нотинч” деб ирим қилинади ва афсун айтилади:

Ойни кўрдим омонлик,
Ҳеч кўрмайлик ёмонлик.
Янги ой, янги кунларга
Ўйнаб-кулиб етайлик!

деб амин қиладилар. Албатта, бу ирим қадимги самовий мифологик тасаввурлар натижасида майдонга келган бўлиб, бу иримнинг тарихий илдизлари аждодларимизнинг ибтидоий астромифологик қарашларига бориб тақалади. Худди шундай самовий мифологик тасаввурлар

натижасида майдонга келган иримлар сирасига “Ёмғир ёғаётган пайтда осмонга қараб яхши ният қилинса, худо эшитади” деб қилинадиган иримдир. Мазкур иримда яратувчининг кўкда бўлиши ва бандасининг оҳу нолаларини эшитиши учун айнан ёмғир ёғиш пайтига эътибор қаратилиши ёмғир ёғаётганда кўк ва замин олами эшиклари очилиши билан боғлиқ мифологик тасаввурлар натижасида келиб чиққан.

Хулоса. Хуллас, иримлар қадимги фольклор намунаси сифатида муҳим аҳамият касб этиб улар аждодларимизнинг архаик эътиқодий тасаввурлари маҳсули сифатида муҳим аҳмият касб этади. Иримларнинг объекти ва ирим натижасидаги тақиқ ёки ундов мифологик тасавурлар сари етаклайди. Иримлар қадимги аждодларимизнинг табиат культлари, ҳосилдорлик ва серпуштлик инончлари, анимистик фетишистик тасаввурлари таъсирида шаклланган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Борозна Н.Г. Некоторы материалы об амулетах – укрошения насиления Средней Азии// Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва: Наука, 1975. – 346 с.

2. Джеймс Джордж Фрэзер. Золотая ветвь. Исследование магии и религии Том 1. Т. 1: Гл. I-XXX1X / Пер. с англ. М.Рыклина. – М.: ТЕРРА. – Книжный клуб, 2001. – 528 с.

3. “Ди Си Цзянь” (帝系经). “Классические тексты” в Китае. – Пекин, 1958./ Васильев В.П. Очерк истории китайской литературы 王西里 中国文学史纲要 – Санкт-Петербург, 2013. – 426 с.

4. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.

5. Жўраев М. Туркий халқлар асромифологиясида Ҳулкар юлдузи// Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – №6. – Б. 20-29.

6. Хуанди Нэйцзин (黄帝内经 “Foliu”: 1742/https://lidersblog.ru

7. Элифас Л. История магии: обряды, ритуалы и таинства / Элифас Леви ; [пер. с англ. З. А. Соколова]. – Москва: Центрполиграф, 2008. – 382 с.

Shukurova Sabohat Odilovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti (IPU)
Rus tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.f.d (PhD)
(O‘zbekiston)
Email: shukurovasabohat6033@gmail.com.

JAHON ADABIYOTIDA SUITSID. EGOISTIK VA ANOMISTIK XUDKUSHLIK

Annotatsiya. Ushbu maqola jahon adabiyotida suitsidning ikki asosiy turi – egoistik va anomistik xudkushliklar – tahlil qilinadi. Suitsid, odamlar orasidagi psixologik, falsafiy va sotsiologik muammolarni o‘rganishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Egoistik xudkushlik shaxsning jamiyat bilan bog‘lanishini yo‘qotishi va o‘zini izolyatsiya qilishi bilan bog‘liq bo‘lsa, anomistik xudkushlik esa jamoatning ahvoldagi beqarorlik, anomiya va qoidalarining yo‘qligi natijasida yuzaga keladi. Ushbu maqolada, Dostoevskiy, Xeminguey, Kamilu va boshqa mashhur yozuvchilar tomonidan ishlab chiqilgan xudkushlik tasvirlari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada psixoanaliz, falsafa va sotsiologiyaning xudkushlik haqidagi qarashlari o‘rganiladi. Suitsidning adabiyotdagi tahlili shaxsiy va jamiyatdagi beqarorliklarning ta’sirini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: suitsid, egoistik xudkushlik, anomistik xudkushlik, adabiyot, Dostoevskiy, Xeminguey, Kamilu, psixoanaliz, falsafa, jamiyat.

Аннотация. В данной статье анализируются два основных типа суицида в мировой литературе: эгоистический и аномический суицид. Суицид рассматривается как важный инструмент для изучения психологических, философских и социологических проблем среди людей. Эгоистический суицид связан с утратой связи с обществом и самоизоляцией человека, в то время как аномический суицид возникает из-за нестабильности, аномии и отсутствия норм в общественной среде. В статье рассматриваются изображения суицида, разработанные известными писателями, такими как Достоевский, Хемингуэй, Камю и другие. Также исследуются взгляды психоанализа, философии и социологии на проблему суицида. Анализ суицида в литературе помогает глубже понять влияние личной и социальной нестабильности.

Ключевые слова: суицид, эгоистический суицид, аномический суицид, литература, Достоевский, Хемингуэй, Камю, психоанализ, философия, общество.

Abstract. This article analyzes the two main types of suicide in world literature: egoistic and anomic suicides. Suicide is considered an important tool for studying psychological, philosophical, and sociological issues among individuals. Egoistic suicide is associated with a person losing their connection to society and isolating themselves, while anomic suicide arises from the instability, anomie, and lack of norms in the public environment. The article examines suicide representations developed by renowned writers such as Dostoevsky, Hemingway, Camus, and others. Additionally, it explores psychoanalysis, philosophy, and sociology’s perspectives on suicide. The analysis of suicide in literature helps to better understand the effects of personal and societal instability.

Keywords: suicide, egoistic suicide, anomic suicide, literature, Dostoevsky, Hemingway, Camus, psychoanalysis, philosophy, society.

Kirish. Suitsid insoniyat tarixida ko‘plab asrlar davomida mavjud bo‘lgan va keng muhokama qilingan fenomen bo‘lib, u ko‘plab falsafiy, psixoanalitik va sotsiologik izohlar bilan o‘rab olingan. Jahon adabiyotida suitsid masalasi odamning o‘z hayoti bilan bog‘liq chuqur va murakkab qarorlarni aks ettiradi. Asosiy mavzularidan biri shundaki, suitsid insonning o‘zining mavjudligini anglashdagi beqarorlik yoki to‘liq anglashsizlik natijasida yuzaga keladi. XX asrda, ayniqsa, urushlar, siyosiy beqarorliklar va ijtimoiy inqirozlar davrida, suitsid ko‘plab yozuvchilar tomonidan hayotning absurdligi, nihilistik va ekzistensial aspektlari bilan birga tasvirlangan.

Suitsidning ikki asosiy turi – egoistik xudkushlik va anomistik xudkushlik – adabiyotda turlicha yoritilgan. Egoistik xudkushlik shaxsning o‘zini jamiyatdan ajratishi va o‘zini izolyatsiyalangan deb his etishi bilan bog‘liq. Bunday holatda, shaxs jamiyatdan chetga chiqadi va o‘ziga xos hayotiy maqsadlarni yo‘qotadi. Anomistik xudkushlik esa ijtimoiy tizimdagi beqarorlik va anomiya – qoidalar va normativlarning yo‘qligi – natijasida yuzaga keladi. Bu xudkushlik shakli jamiyatdagi ma’naviy va ijtimoiy izdan chiqishni aks ettiradi.

Adabiyotda, asosan, ikki asosiy yo‘nalishda – ekzistensializm va nigilizm – xudkushlik tahlil qilinadi. Shu bilan birga, suitsidni tahlil qilishda psixoanalitik yondashuvlar ham katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada, egoistik

va anomistik xudkushliklarning adabiyotda qanday tasvirlanganini ko‘rib chiqamiz va ularga sabab bo‘ladigan psixologik, falsafiy va ijtimoiy omillarni tahlil qilamiz.

Asosiy qism. Ushbu tadqiqotda adabiy tahlil, taqqoslash va kontekstual yondashuvlar asosida egoistik va anomistik xudkushliklar haqida yozilgan adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish usuli qo‘llanilgan. Tadqiqotda adabiy asarlarning kengaytirilgan va tizimli tahlili amalga oshirilgan bo‘lib, har bir asarning muhim ijtimoiy, psixologik va falsafiy kontekstlari e’tiborga olingan. Tadqiqotning metodologik asoslari o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir nechta yondashuvlarga asoslanadi:

Adabiy tahlil – asarlarning asosan til, uslub va mazmunini, personajlarning rivojlanish jarayonini va ularning ichki kurashlarini tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuv asarlarda keltirilgan xudkushlik motivlarini, xususan, egoistik va anomistik xudkushliklarga taalluqli ijtimoiy va psixologik omillarni aniqlash imkonini beradi.

Taqqoslash metodologiyasi – asarlarning bir-biri bilan solishtirilgan tahlili orqali xudkushlikning o‘ziga xos shakllari va shaxslararo aloqalar o‘rganiladi. Xususan, Dostoyevskiy, Xeminguey va Kamyu kabi yozuvchilarning xudkushlikni tasvirlash usullari taqqoslanadi. Bu metodologiya adabiyotda mavjud bo‘lgan turli xudkushlik tasvirlarini va ularning falsafiy, psixologik va ijtimoiy kontekstlarini mukammal tushunishga yordam beradi.

Kontekstual yondashuv – tadqiqotning bu jihati, asarlarning yozilgan davri, muallifning shaxsiy tajribalari va ularning jamiyatdagi o‘rni kabi omillarni inobatga oladi. Ayniqsa, XX asrda yozilgan asarlarda urushlar, siyosiy beqarorliklar va ijtimoiy inqirozlar davrida xudkushlik tasvirlarining qanday shakllanganini o‘rganish muhimdir.

Tadqiqotda asosiy e’tibor quyidagi adabiy asarlarga qaratiladi: Fyodor Dostoyevskiyning “*Jinoyat va Jazo”* romanida egoistik xudkushlikning psixologik ildizlari va shaxsning moral tanlovlari, jamiyatdan izolyatsiya va individualistik dunyoqarash kabi omillar tahlil qilinadi.

Ernest Xemingueyning “*Farewell to Arms”* asarida urushning beqarorligi va nigilistik qarashlarning xudkushlikka olib keladigan ta’siri chuqur tahlil qilingan. Asardagi asosiy qahramon Frederic Henry ning hayotga qarshi kurashlari va jamiyatdan izolyatsiyasi o‘rganilgan.

Shuningdek, tadqiqotda psixoanalitik va falsafiy yondashuvlar asosida Sigmund Freyd, Emile Durkheim va Jean-Paul Sartre ning nazariyalari qo‘llanilgan. Freydning psixoanalitik nazariyasi, xudkushlikni shaxsning ichki dunyosidagi notanish va noxush tuyg‘ular bilan bog‘laydi. Durkheimning sotsiologik nazariyasi esa, xudkushlikning ijtimoiy beqarorlik va anomiya bilan bog‘liqligini tushuntiradi. Sartre esa ekzistensializm nuqtai nazaridan, xudkushlikni insonning mavjudligini anglashdagi beqarorlik va umidsizlik bilan bog‘laydi. Bu nazariyalar adabiy tahlilning chuqurlashishiga yordam beradi va xudkushlikning adabiyotdagi ko‘plab aspektlarini yanada aniqroq tushunishga imkon beradi.

Tadqiqot metodologiyasining bunday keng qamrovli yondashuvi, adabiyotdagi egoistik va anomistik xudkushliklar haqida to‘liq va murakkab tasavvur hosil qilishga imkon yaratadi.

Muhokama va natijalar. Fyodor Dostoyevskiy o‘zining “Jinoyat va Jazo” asarida egoistik xudkushlikning psixologik ildizlarini ko‘rsatadi. Asardagi asosiy qahramon, Rodion Raskolnikov o‘zining moral va axloqiy tanlovlari bilan yuzma-yuz keladi. U o‘zini jamiyatdan ajratilgan va unga zararsiz deb biladi. Raskolnikovning ichki kurashi va o‘zini umuman jamiyatdan ajratish hissi, uni jiddiy ruhiy holatga olib keladi. Uning xudkushlikka qarshi qarorlar qabul qilishi, egoistik xudkushlikning eng yorqin misolidir. Raskolnikovning fikricha, uning o‘zini jamiyatdan chetlashtirishi va individualistik dunyoqarashi unga o‘zining hayotini yakunlashga olib keladi.

Ernest Xemingueyning “Farewell to Arms” asarida, urushning behuda va beqarorligi tasvirlanadi. Frederic Henry, asardagi asosiy qahramon, urushning o‘limga bo‘lgan qaramligini tushunadi va hayotga nisbatan nihilistik qarashlar rivojlanadi. U sevgi va hayotning mazmunini qidirgan holda, o‘zini jamiyatdan izolyatsiya qilishni boshlaydi. Henryning Catherine Barkley bilan bo‘lgan munosabati, urushning beqarorligi va halokatli ta’sirlariga qarshi turadigan birinchi qadamlardir. Xeminguey, o‘z asarida xudkushlikni faqat tashqi omillar bilan bog‘lamay, balki shaxsning ichki kurashlari va nihilistik qarashlari bilan tushuntiradi.

Albert Kamyu asarida anomistik xudkushlikni tasvirlaydi. Kamilu, xudkushlikni jamiyatdagi izdan chiqqanlik, ijtimoiy tizimning yo‘qolishi va anomiya bilan bog‘laydi. Asarda, qahramonning hayoti ijtimoiy tizimdan uzoqlashgani va o‘zini jamiyatning ayrim normativlaridan ajratganligi tasvirlanadi. Kamilu uchun, anomistik xudkushlik shaxsning o‘zini ijtimoiy tizimda yomonlashgan deb his etishining natijasidir. Jamiyatda anomiya va beqarorlik shaxsning o‘zligini anglashida qat'iy muammolar yaratadi.

Jahon adabiyotida xudkushlik turli shakllarda aks ettirilgan, va bu fenomen insonning ichki dunyosining murakkabligini va jamiyat bilan aloqalarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Xudkushlik, insonning o‘zining mavjudligini anglashdagi beqarorlik, hayotning absurdligi yoki jamiyatning unga ko‘rsatayotgan ta’siri natijasida yuzaga keladi. Egoistik va anomistik xudkushliklar asosiy xudkushlik shakllari sifatida namoron bo‘ladi, shaxsning jamiyat bilan o‘zaro aloqalaridagi muammolarni va ijtimoiy tizimdagi beqarorliklarni aks ettiradi.

Egoistik xudkushlik shaxsning jamiyatdan ajralishi, o‘zini izolyatsiyalangan deb his etishi va uning o‘ziga xos dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha psixologik beqarorlik va ijtimoiy aloqalarini yo‘qotish natijasida

yuzaga keladi. Dostoyevskiy va Xeminguey kabi yozuvchilar egoistik xudkushlikni asarlarida insonning o‘zini jamiyatdan ajratishi, umidsizlikka tushishi va o‘z hayotini tugatishga qaror qilishi orqali tasvirlaganlar. Fyodor Dostoyevskiyning “*Jinoyat va Jazo”* asarida Rodion Raskolnikovning ruhiy holati, uning moral qarorlaridagi noaniqlik va jamiyatdan izolyatsiyasi, egoistik xudkushlikning eng kuchli misolidir. U o‘zini jamiyatdan alohida, undan yuqori deb biladi va o‘zini ijtimoiy izolyatsiyalangan deb his qiladi. Bu holat uning ruhiy va axloqiy tarangliklarini kuchaytiradi va natijada u o‘z hayotini yakunlashga qaror qiladi. Shuningdek, Xemingueyning “*Farewell to Arms”* asarida Frederic Henry urushning ta’siridan so‘ng o‘zini jamiyatdan izolyatsiyalash va nihoyat, xudkushlikka qaror qilishi orqali egoistik xudkushlik tasvirlanadi. Xeminguey, asarda, shaxsning jamiyatdan izolyatsiyasi va uning o‘z ichki dunyosi bilan bo‘lgan kurashini, xudkushlikka olib boruvchi asosiy omil sifatida ko‘rsatadi.

Anomistik xudkushlik esa, ijtimoiy tizimdagi beqarorlik, qoidalar va normativlarning yo‘qligi, jamiyatdagi anomiya natijasida yuzaga keladi. Kamyu anomistik xudkushlikni jamiyatdagi ijtimoiy tartibsizliklar va anomiyaning natijasi sifatida tasvirlaydi. Albert Kamyu “*Xudkushlik”* asarida, jamiyatning moral va axloqiy qoidalariga bo‘lgan ishonchsizlik, ijtimoiy tizimdagi beqarorlik va individning jamiyat bilan aloqalarini yo‘qotishining natijasida xudkushlikni yoritadi. Kamyu uchun, xudkushlik – bu insonning jamiyatdan ayrilishi va uning hayotdagi maqsadsizligining natijasidir. Bu holat, shaxsni o‘zining mavjudligiga, o‘zining maqsadlariga va o‘zligini anglashga oid chuqur inqirozga olib keladi.

Xudkushlikning adabiyotda yoritilishi, shaxsiy va jamiyatdagi muammolarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Xudkushlik faqat shaxsiy bir holat sifatida ko‘rilmasligi kerak, balki uning ko‘plab omillariga jamiyatning, falsafaning, psixologiyaning va ijtimoiy tizimning ta’siri borligini anglash zarur. Boshqa tomondan, xudkushlikni adabiy tahlil qilish orqali, biz insoniyatning o‘zini anglashdagi beqarorlik, hayotning absurdligi, nihilizm va ekzistensializm kabi murakkab tushunchalarni yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Adabiyotda xudkushlikning turli shakllari, uning psixologik va falsafiy ildizlari, shuningdek, jamiyatdagi beqarorlik va normativlarning yo‘qligi haqida tahlillar yordamida biz insonning o‘zini qanday tushunishini va qanday ahvolda bo‘lishini yanada chuqurroq tushunamiz.

Xulosa. M.Dostoyevskiy, E.Xeminguey va A.Kamyu kabi yozuvchilar ijodida xudkushlikka munosabat aks etgan. Adabiyotda xudkushlikning tasvirlanishi shaxsning o‘zligini va uning jamiyat bilan aloqalarini anglashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu mavzuni adabiyotda tahlil qilish, shaxsiy va jamiyatdagi muammolarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi va ularni badiiy shaklda aks ettirish orqali, biz insonga, uning psixologiyasiga va uning mavjudligiga nisbatan yangi va kengroq nuqtai nazarlarni ishlab chiqish imkoniga ega bo‘lish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Albert, K. (1942). *The Myth of Sisyphus*. Paris: Gallimard.
2. Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
3. Bourdieu, P. (1979). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
4. Camus, A. (1942). *The Stranger*. Paris: Gallimard.
5. Dostoevsky, F. M. (1866). *Crime and Punishment*. St. Petersburg: A. F. Marks.
6. Durkheim, E. (1897). *Le Suicide: Étude de Sociologie*. Paris: Alcan.
7. Freud, S. (1917). *The Interpretation of Dreams*. London: Hogarth Press.
8. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
9. Hegel, G. W. F. (1807). *Phenomenology of Spirit*. Trans. A. V. Miller. Oxford: Oxford University Press.
10. Hemingway, E. (1929). *Farewell to Arms*. New York: Scribner.
11. Marx, K. (1867). *Das Kapital*. Hamburg: Otto Meissner.
12. Nietzsche, F. (1887). *On the Genealogy of Morals*. Trans. Walter Kaufmann. New York: Random House.
13. Sartre, J. P. (1943). *Being and Nothingness*. Paris: Gallimard.
14. Schopenhauer, A. (1819). *The World as Will and Representation*. Trans. E. F. J. Payne. New York: Dover Publications.
15. Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

Namozova Zilola Bozorovna,
Qarshi davlat universiteti
O‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
(O‘zbekiston)
E-mail: namozovazilola124@gmail.com
Guliyeva Durdona Shuxrat qizi,
Qarshi davlat universiteti magistranti
(O‘zbekiston)
E-mail: namozovazilola124@gmail.com
Sultanova Raisa Xayrullayevna
Qarshi shahri, 21-sonli maktab o‘qituvchisi
(O‘zbekiston)
E-mail: raisasultonova87@gmail.com

ROG‘IB VA UNING “LAZIZ” RADIFLI G‘AZALI: TABDIL VA TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan shoir, Rog‘ib taxallusi bilan tanilgan Muhammad Rahim Shokir o‘g‘lining hayoti va ijodi, shuningdek, muallifning “Devoni Rog‘ib” devonidan o‘rin olgan “laziz” radifli g‘azali tabdil qilinib, ijodkor lirikasi poetikasi ushbu g‘azal misolida atroflicha o‘rganilgan. Shuningdek, ijodkorning hozirgacha tekstologik o‘rganilmagan hamda adabiy istefodaga kiritilmagan lirik merosi jamlanmasi – devoni o‘rganilishi natijalaridan biri sifatida “laziz” radifli g‘azalining badiiy tahlili ochib berildi.

Kalit so‘zlar: Rog‘ib devoni, “laziz” radifli g‘azal, matniy tadqiq, badiiy tahlil, mumtoz adabiy janrlar, Rog‘ib poetikasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается жизнь и творчество поэта Мухаммада Рахима Шакир оглу, жившего и творившего в Хорезме в конце XIX - начале XX вв., известного под псевдонимом Рогиб, а также газель с радифом “лазиз” из дивана автора “Дивони Рогиб”, на примере этой газели подробно изучается поэтика лирики создателя. Также в качестве одного из результатов изучения лирического наследия автора – девана, который текстуально не изучен и не вошел в литературный обиход, раскрывается художественный анализ газели с радифом “лазиз”.

Ключевые слова: Деван Рогиба, газель с радифом “лазиз”, текстологический анализ, художественный анализ, классические литературные жанры, поэтика Рогиба.

Abstract. This article examines the life and work of Muhammad Rahim Shokir oglu, a poet who lived and worked in Khorezm in the late 19th and early 20th centuries, known by the pseudonym Rog‘ib, as well as the ghazal with a radif “laziz” from the author’s “Divoni Rog‘ib” divan, and the poetics of the creator’s lyrics are studied in detail using this ghazal as an example. Also, as one of the results of studying the creator’s lyrical heritage – the divan, which has not been textually studied and has not been included in literary use, an artistic analysis of the ghazal with a radif “laziz” is revealed.

Keywords: Rog‘ib’s Divan, the ghazal with the radif “laziz”, textual analysis, artistic analysis, classical literary genres, Rog‘ib’s poetics.

Kirish. Ma’lumki, Xorazm adabiy muhitida san`atning bir yo‘nalishi bo‘lgan adabiyot Feruz davrida yanada taraqqiy etdi. Buning sabablaridan biri ijodkorlarning qo‘llab quvvatlanishi bo‘lsa, ikkinchi jihati – Feruzning o‘zi ham ijodiy davralarda qatnashgani, o‘zining ham ijodkor ekanligi bilan izohlanadi. Ana shu muhitning ko‘zga ko‘ringan va o‘z davrida e’tibor qozongan vakillaridan biri – “Rog‘ib” taxallusi bilan tanilgan Muhammad Rahim Shokir o‘g‘lidir.

Xiva xonligi Rossiya podsholigiga qaram bo‘lgan davrda, anchayin murakkab sharoitda yarim asrga yaqin vaqt davomida Xiva xonligini boshqargan Feruz o‘z saroyida adabiyot va san'at arboblarini to‘plagan. Bunday baxtdan Rog‘ib ham bebahra qolmagan. Ijodkor haqida o‘zbek adabiyotshunosligida bizga juda kam ma’lumotlar ma’lum.

Feruzning amri bilan shoirning she’rlari to‘planib, “Devoni Rog‘ib” nomi ostida litografiyalarda bosilgan. O‘zbekiston FASHI fondida N 6681 inv. raqam ostida saqlanilayotgan mazkur “Devon”i ilk

marotaba biz tomonimizdan tekstologik o‘rganilmoqda. Mazkur maqolada devondagi “laziz” radifli g‘azal tahlil etilgan.

Asosiy qism. Ana shu muhitning ko‘zga ko‘ringan va o‘z davrida e’tibor qozongan vakillaridan biri – “Rog‘ib” taxallusi bilan tanilgan Muhammad Rahim Shokir o‘g‘li (1865-1935) XX asr Xiva xonligida yashab ijod qilgan shoirlardandir.

Navoiy, Hofiz, Munis, Ogahiy, Komil kabi shoirlar ijodini o‘rgangan, g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. She’riyatdagi iste’dodini ko‘rgan Feruz uni saroyga taklif qilgan. U yerda Bayoniy, Avaz, Chokar va boshqa shoirlar bilan tanishgan, ijodiy muloqotda bo‘lgan. Saroydagi mushoiralarda qatnashgan. Feruzning amri bilan she’rlarini to‘plab devon tuzgan, “Devoni Rog‘ib” nomida litografiyada nashr etilgan. Feruz vafot etgach (1910), saroydan o‘z qishlog‘iga qaytib, dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Xorazm inqilobidan so‘ng maorif muassasalarida ishlagan.

Rog‘ib lirik va hajviy she’rlar yozgan. Lirikasida ishq-muhabbat, do‘stlik, ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib kilgan, ona Vatan tabiati go‘zalliklarini madh etgan (“Tanbur”, “Bog‘”, “Xivaq, “O‘lsun” va boshqalar) bo‘lsa, dastlabki g‘azallari an’anaviy hamd va na’t bilan boshlangani jihatidan devon tuzish prinsiplariga to‘la javob beradi (1, 3). O‘zi tuzgan devoni (1899) 1221 g‘azal, 33 muxammas, 6 tarje’band, 36 ruboiy, 12 qit’a va bir necha masnaviy, mustazoddan iborat) hamda turli bayozlarga kirgan she’rlari yetib kelgan. Devonning qo‘lyozma nusxalari O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida (inv.6681) va Xiva tarix muzeyi(inv. 2038)da saqlanadi.

“Rog‘ib” taxallusi arabcha so‘z bo‘lib, lug‘atlarda “istak bildiruvchi, nimagadir qiziquvchi yoki moyil bo‘lgan kishi” ma’nolari haqida ma’lumot berilgan.

Shoir yoshligidanoq Navoiy, Hofiz, Munis, Ogahiy va Komil kabilarning ijodini o‘rgangan va yigitlik davridayoq g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. Uning iste’dodini ko‘rgan Feruz saroyga taklif qilgan. Saroydagi adabiy muhit ijodkor uchun muhim imkoniyatlar bergan. Shu bilan birga, o‘z davrining atoqli ijodkorlari bilan tanishish hamda yetuk shoir bo‘lib shakllanishida muhim omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan. Bu yerda Bayoniy, Avaz, Chokar singari shoirlar bilan tanishgan, ijodiy muloqotda bo‘lgan. Saroydagi mushoiralarda faol ishtirok etgan. Bilamizki, ijodkorning erkin ijod qilishi siyosiy vaziyatlarning ta’siri bilan uzviy bog‘liq. Buni Rog‘ibning yurt haqidagi asarlarini o‘qib payqash qiyin emas. Feruz davrida uning ijodi gullab yashnadi va qadr topdi. Biroq Feruz vafot etgach (1910), shoir saroydan o‘z qishlog‘iga qaytib dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Xorazm inqilobidan so‘ng birmuddat maorif muassasalarida ishlagan (4).

Ijodkorning “Tanbur”, “Bog‘”, “Xivaq”, “O‘lsun” kabi she’rlari shular jumlasidandir.

Muallifning o‘zi tomonidan tuzilgan mazkur devon tarkibida 1221 ta g‘azal, 33 ta muxammas, 6 ta tarji’band, 36 ta ruboiy, 12 ta qit’a va bir necha masnaviy kiritilgan. Quyida uning “laziz” radifli g‘azalining qo‘lyozma nusxasidagi shaklini hamda O‘z FASHI fondida inv. N 6681 raqamli qo‘lyozmasidan qilgan tabdilimizni keltiramiz (1, 39).

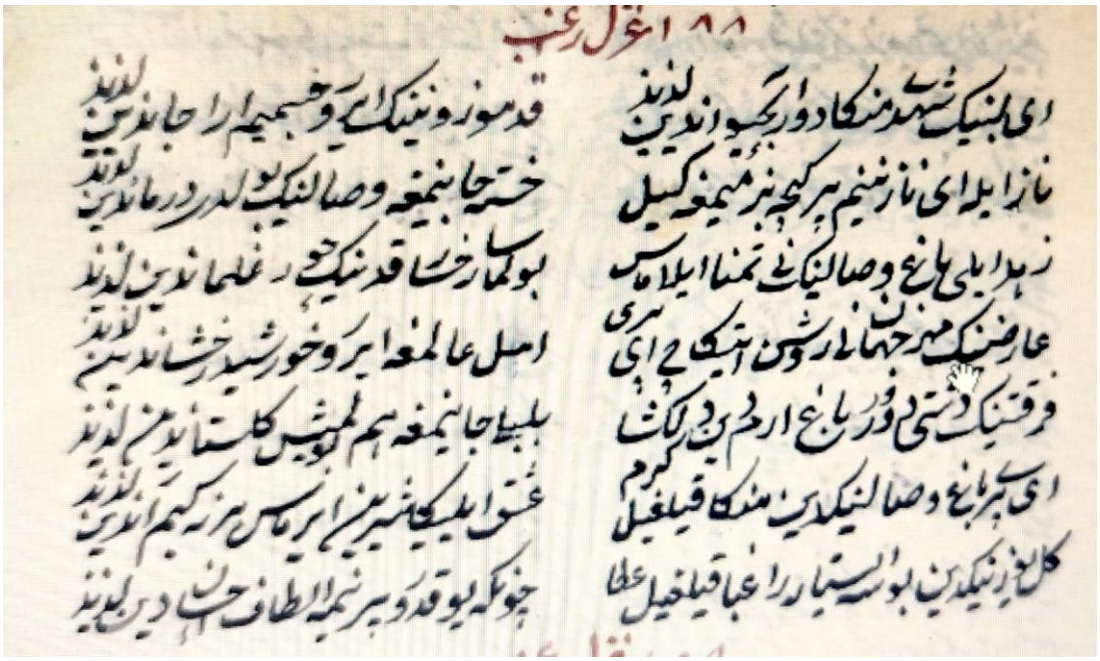

Ey, labing shahdi mangodur obi hayvondin laziz,
Qaddi mavzuning erur jismim aro jondin laziz.

Noz ila, ey nozaninim, bir kecha bazmimg‘a kel,
Xasta jonimg‘a visoling bo‘ldi darmondin laziz.

Zuhd eli bog‘i visolingni tamanno aylamas,
Bo‘lmasa ruxsori qading hur-u g‘ilmondin laziz.

Orazing mehri jahonni ravshan etgach, ey pari,
Ahli olamg‘a erur xurshidi raxshondin laziz.

Furqating dashtidurur bog‘i Eramdin dilkusho,
Bulbuli jonimg‘a ham bo‘lmish gulistondin laziz

Ey pari bog‘i visolingdin mango qilg‘il karam,
Ishq eliga shirin ermas har nakim ondin laziz.

Gul yuzingdin bo‘sa istar, Rog‘ibo, qilg‘il ato,
Chunki yo‘qtur bir nima altofi ehsondin laziz.

Mazkur g‘azal devonda 88-g‘azal bo‘lib kelgan. “Laziz” radifli 3 g‘azal ketma-ket kelgan bo‘lib, mazkur g‘azal ularning birinchisidir. Qo‘lyozma ikki ustunda yozilgan bo‘lib, sahifalanmagan. Tahlil qilinayotgan g‘azal birinchi ustunda joylashgan (1, 39).

Shoir asarlarini o‘rganar ekanmiz, janrlarning o‘ziga xosligi, qo‘lyozmalarda xattotning o‘zgacha yondashuvi diqqatimizni tortdi. Rog‘ib devonining qo‘lyozma nusxalari O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida (inv.N6681) va Xiva tarix muzeyida (inv.N2038) saqlanadi. Bundan tashqari O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondidan o‘rin olgan (inv.N1127, 1128, 1129, 1130) bayozlarda ham Rog‘ibning ayrim janrdagi she’rlari uchraydi.

Mazkur nusxani o‘rganish natijasida nusxaning qator o‘ziga xosliklari diqqatimizni tortdi. Keyingi davr qo‘lyozmalarida uchraydigan matnning asosiy qismini ham devon hoshiyasiga ko‘chirish holati uchraydi.

Xorazm adabiy muhiti namoyandalari haqida bir qancha ijodkorlar asarlar yozishgan. Xususan, Bobojon Tarroh "Xorazm navozandalari" asarida Xorazmlik ijodkorlar haqida muhim ma'lumotlar keltirib o'tadi. Bobojon Tarroh bu asarida har bir shoir haqida fikr yuritar ekan, 12 ta savoldan iborat ro'yxat tuzib, shu asosida shoirlar hayoti va ijodini kengroq yoritishga harakat qilgan. Ushbu asarida Rog'ib haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. Unga ko'ra asarda keltirilgan 12 ta savolga javob topish mumkin (2, 45).

She'rning qofiyalanishi: aa, ba, da, ea kabi an`anaviy g'azal shaklida. Muassas qofiya qo'llanilgan. "Laziz" radifli mazkur g'azal ramali musammani mahzuf vaznida yaratilgan. Ushbu she'r arxitektonikasini kuzatganimizda, ijodkorning badiiy san'atlardan mohirona foydalanganligining guvohi bo'lamiz. G'azal boshidan oxirigacha she'riy san'atlar bilan sayqallangan bo'lib, ishqiy mavzu yetakchilik qiladi. Dastlabki bayt:

Ey, labing shahdi mangodur obi hayvondin laziz,
Qaddi mavzuning erur jismim aro jondin laziz.

(Mazmuni: Ey (go'zal yor), sening labing men uchun obi hayvon – abadiylik suvidan shirinroq, lazizroqdir. Kelishgan qomating mening jismimdagi jondan azizroqdir).

Shoir matladayoq "*yorning labi obi hayvondan, qaddi esa jondan ham azizroq, qadrliroq*" ekanini ta'kidlab, tanosub, tashbeh, mubolag'a, husni ta'lil kabi san'atlarni yuzaga keltirgan. Tasavvufga ko'ra "lab" – Allohning so'zi, ilohiy ishqqa yetishish, "obi hayvon" – abadiylikka erishish, Alloh visoliga yetish. G'azalning dastlabki baytidanoq she'r mavzusi ilohiy ishq tavsifi ekanini anglash qiyin emas. Keyingi baytlar matlaning mohiyatini yanada kengroq tavsiflash, his qildirishga xizmat qiladi. Ikkinchi bayt:

Noz ila, ey nozaninim, bir kecha bazmimg'a kel,
Xasta jonimg'a visoling bo'ldi darmondin laziz.

(Mazmuni: Bir kecha nozing bilan mening bazmimg'a kelgin, negaki, xasta jonimga sening visoling darmon bo'ladi. Boshqa darmonlardan foydaliroq, afzalroqdir).

Lirik qahramon nega xasta? Alloh visolini orzu qilgan oshiq – banda uchun ayriliq, Usizlik xastaligi sababi. Qachonki suhbatga yor kelsa ya'ni ilohiy ishq haqida suhbatlashiladigan davralar ichidagina o'zini dardiga shifo topayotgandek his qiladi. Negaki, oshiqning xastaligini oshiqning Allohdan tashqarida yashashi, uning xayolidan uzilishi kuchaytiradi. Shoir yorga murojaat qilib bir kecha huzuriga kelishini va yorning visoli xasta joniga har qanday dori-darmondan azizroq, afzalroq ekanini ta'kidlaydi.

Baytda *noz, nozanin* so'zlari orqali ishtiqoq san`ati hosil qilingan bo'lsa, "visol", 'nozanin", 'noz" so'zlaridan mutanosib san`atidan foydalanilgan. Ushbu baytning ikkinchi misrasida "xasta" va "darmon" so'zlari orqali tazod san'ati yaratilganini ko'ramiz.

Zuhd eli bog'i visolingni tamanno aylamas,
Bo'lmasa ruxsori qading hur-u g'ilmondin laziz.

(Mazmuni: zohid ya'ni tarkidunyo qilib, ibodat qiluvchi taqvodor sening visoling bog'ini xayol qilolmaydi, aslida esa, qadding go'zalligi huru parilardan go'zalroq, afzalroqdir.)

Dunyoni tark etib, umrini taqvoga bag'ishlagan har inson ham oshiq holatini his etolmaydi. Aks holda, Yaratuvchidan jannatni umid qilib taqvo qilarmidi? Uning visoli har qanday narsadan, u bergan go'zallardan ham azizroqku!?

Baytda "hur" va "gilmon"; qad, ruxsor va visol so'zlari orqali tanosub san'ati hosil bo'lgan bo'lsa, "hur-u gilmon" so'zlari yordamida mukarrar san'ati hosil bo'lgan.

Keyingi baytda shoir yorning mehrli yuzi butun jahonni yoritib, olam ahliga xurshidi raxshondan laziz ekanini chiroyli dalillash, ya'ni husni ta'lil san'ati orqali go'zal ifodalagan bo'lsa, beshinchi baytda "bulbul" va "guliston" so'zlaridan tanosub san'ati keltirib chiqarilgan:

Orazing mehri jahonni ravshan etgach, ey pari,
Ahli olamg'a erur xurshidi raxshondin laziz.
Furqating dashtidurur bog'i Eramdin dilkusho,
Bulbuli jonimg'a ham bo'lmish gulistondin laziz

(Mazmuni: ey pari, sening orazing quyoshi jahonni yoritgach, olam ahliga porloq quyoshdan yorug'roq, afzalroqdir. Sening ayrilig'ing dashti Eram bog'idan diltortar, yoqimliroq, jonim bulbuliga ham gulistondan go'zalroq, afzalroqdir).

Ey yor (Alloh)! Sening yuzing quyoshidan olam quyoshi nur oldi, yorug'likni sendan oldi. Shunday ekan, olamni yoritgan quyosh qanday qilib sening orazingdan go'zalroq, nurliroq bo'la olsin?!

“Xurshidi raxshon” (istiora), bog‘i Eramdin (talmeh), “oraz” (tashxis) va “mehri jahon” ya’ni quyosh so‘zlaridan foydalanib, ijodkor asar tuzilishini sayqallaydi.

Ey pari bog‘i visolingdin mango qilg‘il karam,
Ishq eliga shirin ermas har nakim ondin laziz.

(Mazmuni: ey pari yuzli go‘zal (Alloh), visoling bog‘idan menga karam – sahovat qil va visolingga yetqiz. Ishq ahliga Shiringina emas, har qancha go‘zallardan ham sening visoling shirinroqdir, undan afzal bo‘lolmaydi).

Ey pari (nido), shirin (iyhom), gul yuz (tashbeh), ishq eli, visol (tanosub), bog‘i visoling (istiora) kabi qator she’riy san`atlar keltirilib, mazmun nozik did bilan bezaklanganini ko‘ramiz.

Gul yuzingdin bo‘sa istar, Rog‘ibo, qilg‘il ato,
Chunki yo‘qtur bir nima altofi ehsondin laziz.

(Mazmuni: guldek go‘zal yuzingdan murod bo‘sa (ilohiy visol)dir,Rog‘ibga shuni ravo ko‘rgin, chunki visolingga erishtirib lutf ko‘guzishing har qanday ehsondan afzalroqdir).

Tasavvuf falsafasining mohiyatini Allohga erishish, uning roziligiga yetishdan murod – Uning visolini ko‘rish, nuridan bahra olishdir. Bu O‘zi berishni va’da qilgan jannatdan afzalroqdir.

Maqtada gul yuz (tashbeh), yuz va bo‘sa (tanosub), *Chunki yo‘qtur bir nima altofi ehsondin laziz”* (tamsil) kabi san’atidan mohirona foydalanilgan.

Xulosa. Rog‘ib ijodi mustaqillik davrida u yoki bu darajada o‘rganildi. Aniqrog‘i, ijodkor haqidagi dastlabki ma’lumotlar va ayrim she’rlarigina e’lon qilingan. Akram Hojiyev, Hodi Zarif, Habibullo Rasulov kabi olimlar o‘z tadqiqotlarining tarkibida tor doirada o‘rganishga intildilar [4]. Jumladan, Akram Hojiyev xorazmlik ijodkorlar asarlarini o‘rganish, ularning matniy tadqiqi, badiiy tahlilini amalga oshirish natijasidaa e’tibor qilgan va ishlarida Rog‘ib haqida qisqacha ma’lumot berib o‘tadi. Biroq bu ijodkorning mumtoz an`analar negizida shakllangan va sayqallangan o‘ziga xos ijodi yetarlicha o‘rganilgan emas.

Xorazm davrining yetuk bir vakillaridan biri hisoblangan Rog‘ib asarlarini jahon va o‘zbek matnshunoslikdagi mavjud tajribalar asosida tekstologik va arxetektonik o‘rganish zaruriyati mavjud. Ijodkor poetikasini tadqiq etish orqali shoir yashagan muhit va adabiy mezonlarni aniqlash mumkin bo‘ladi. Shuningdek, hozirgacha ilmiy istefodaga kiritilmagan Rog‘ib devonining tanqidiy va yig‘ma matni hamda joriy yozuvdagi mukammal nashrlarini tayyorlash matnshunoslik va adabiyotshunoslikdagi tadqiqotlar uchun muhim manba beradi. Bunda keyingi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlardagi matn tuzish prinsiplaridan to‘g‘ri foydalanish lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Devoni Rog‘ib. O‘z FASHI fondi. inv. N 6681.
2. Bobojon Tarroh Azizov. Xorazm navozandalari. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1994. – 96 b.
3. Namozova Z. Navoiy lirikasi matnshunosligi: tadqiq va takomil / Monografiya, 2023. – T.: Firdavs – shoh nashriyoti. – 130 b.
4. Ziyouz.com. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/o-zbek-mumtoz-adabiyoti/rog-ib-1865-1935)

To'rayeva Laylo Omonovna,
Buxoro davlat universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi,
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(O'zbekiston)
E-mail: L.o.turayeva@buxdu.uz

UBAYDULLA SOLIH O'G'LI ZAVQIY IJODINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayot o'zgara boshladi. Ko'p asrlik mumtoz adabiyot, avvalo, mazmun jihatdan yangi o'zanga yuz burdi. An'anaviy lirik qahramonlar: oshiq, ma'shuq, ag'yor, pir obrazlari o'z o'rnini jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy voqealarga befarq bo'lmagan Shaxsga bo'shatib berdi. Bu davrda yaratilgan lirik va nasriy asarlarda zamonadan shikoyat, xalqning nochor ahvolidan norozilik, inson haq-huquqlarining poymol qilinishiga qarshi qaratilgan kayfiyat hukmronlik qildi. Ma'rifatparvarlik adabiyoti deb nomlangan mazkur davrda xalqparvarlik va taraqqiyparvarlik g'oyalarini kuylash an'analari yuzaga keldi. Qo'qon adabiy maktabining yetakchi vakillaridan biri Ubaydulla Solih o'g'li Zavqiy, Muqimiy, Furqat, Nusrat, Nisbat, Muhayyir, Toshxo'ja Eshonxo'ja o'g'li Asiriy, Karimbek Kamiy singari ijodkorlar bilan bir davrda ijod qildi. Ushbu maqolada Ubaydulla Solih o'g'li Zavqiy ijodining o'ziga xos xususiyatlari haqida ba'zi fikr-mulohazalar bildiriladi. Uning "Yuzingni ko'rsatib..." muxammasi g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, matbuot, mumtoz adabiyot, tasavvuf, ma'rifatparvar-demokratik adabiyot, lirika, lirik men, obraz, timsol, badiiy san'atlar, raqib, ag'yor obrazi

Аннотация. Ко второй половине XIX века общественно-политическая жизнь в Туркестане начала меняться. Многовековая классическая литература обрела новое значение, прежде всего в содержательном плане. Традиционные лирические герои: влюбленный, возлюбленная, агьёр, пир, уступили место Личности, неравнодушной к социальным событиям, происходящим в обществе. В лирических и прозаических произведениях, созданных в этот период, преобладали настроения жалобы на время, недовольства беспомощным положением народа, противодействия нарушению прав человека. В этот период, известный как литература Просвещения, зарождаются традиции воспевания идеалов нацональной идентичности и прогрессивности. Один из ведущих представителей кокандской литературной школы Убайдулла Салих оглы Завки работал одновременно с такими художниками, как Мукими, Фуркат Нусрат, Нисбат, Мухайир, Тошходжа Эшонходжа оглы Асири, Каримбек Ками. В данной статье представлены некоторые размышления об уникальных особенностях творчества Убайдуллы Салиха оглу Завки. Его загадка "Покажи свое лицо..." анализируется с идейно-художественной точки зрения.

Ключевые слова: Туркестан, пресса, классическая литература, мистицизм, просвещенно-демократическая литература, лирика, лирическое "я", образ, символ, художественное искусство, противник, образ агьяра

Abstract. By the second half of the 19th century, the socio-political life in Turkestan began to change. Centuries-old classical literature acquired a new meaning, primarily in terms of content. Traditional lyrical heroes: a lover, a beloved, agyor, a feast, gave way to a Man who was not indifferent to the social events taking place in society. In the lyrical and prose works created during this period, the moods of complaints about the time, dissatisfaction with the helpless position of the people, and opposition to the violation of human rights prevailed. During this period, known as the literature of the Enlightenment, the traditions of glorifying the ideals of nationalism and progressivism were born. One of the leading representatives of the Kokand literary school, Ubaidulla Salih oglu Zavki, worked simultaneously with such artists as Mukimi, Furkat Nusrat, Nisbat, Mukhayir, Toshkhoja Eshonkhoja oglu Asiri, Karimbek Kami. This article presents some reflections on the unique features of the work of Ubaidulla Salih oglu Zavki. His enigma "Show your face..." is analyzed from an ideological and artistic point of view.

Keywords: Turkestan, press, classical literature, mysticism, enlightened democratic literature, lyrics, lyrical "I", image, symbol, art, enemy, image of agyar.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayot o‘zgara boshladi. Matbuot, teatr, pochta (telegraf), fotografiya va boshqa yangiliklarning kirib kelishi jamiyat kishilari ong-tafakkurida yangilanish yuz berishiga sababchi bo‘ldi.

Ko‘p asrlik mumtoz adabiyot avvalo mazmun jihatdan yangi o‘zanga yuz burdi. An’anaviy lirik qahramonlar: oshiq, ma’shuq, ag‘yor, pir o‘z o‘rnini jamiyatga ro‘y berayotgan ijtimoiy voqealarga befarq bo‘lmagan Shaxsga bo‘shatib berdi. Badiiy ijodda ilohiy ishq mavzusi o‘z dolzarbligini yo‘qotdi, ijtimoiy-maishiy mavzu yetakchi o‘ringa chiqdi. Tasavvuf she’riyatiga xos ramz va timsollar o‘z ma’nosida qo‘llanila boshlandi. Bir so‘z bilan aytganda badiiy ijod osmondan yerga tushdi. Bu davrda yaratilgan lirik va nasriy asarlarda zamonadan shikoyat, xalqning nochor ahvolidan norozilik, inson haq-huquqlarining poymol qilinishiga qarshi qaratilgan kayfiyat hukmronlik qiladi. Xalqning ham Chor Rossiyasi, ham mahalliy boylar tomonidan olib borayotgan mustabid mafkurasi ostida og‘ir sharoitda yashashi badiiy adabiyotning asosiy mavzusiga aylandi.

Asosiy qism. Ma’rifatparvarlik adabiyoti deb nomlangan mazkur davrda uch asosiy maktab mavjud. Bular – Toshkent, Xorazm va Qo‘qon adabiy maktablari. Har uchala adabiy muhit mushtarak xususiyatlarga ega bo‘lib, bu xalqparvarlik va taraqqiyparvarlik g‘oyasidir. Komil Xorazmiy xonliklar davri adabiyoti va ma’rifatparvar demokratik adabiyot davri o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taganligi adabiyotshunoslikda qayd etilgan.

Qo‘qon adabiy maktabining yetakchi vakillaridan biri Ubaydulla Solih o‘g‘li Zavqiy Muqimiy, Furqat, Nusrat (Nasriddin), Nisbat, Muhammadqul Mirza Muhammad Rasul o‘g‘li Muhayyir, xo‘jandlik Toshxo‘ja Eshonxo‘ja o‘g‘li Asiriy (1916–yilda vafot etgan), Karimbek Kamiy singari shoirlar bilan bir davrda ijod qilib, mamlakatda ma’rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qildilar.

Zavqiy lirikasi o‘z zamondoshlari ijodidan quyidagi farqli xususiyatlarga ega:

1. Zavqiy lirikasida ilohiy-irfoniy mavzudagi she’rlar uchramaydi.
2. Shoirning adabiy merosi, asosan, masnaviy, muxammas, g‘azal janrida yaratilgan.
3. Kichik lirik janrlar shoir ijodida deyarli qo‘llanmagan.
4. Ijtimoiy-siyosiy voqelikka keskin munosabat bildirilgan. Natijada Zavqiy o‘zining hajviy asarlari bilan o‘z davrida shuhrat qozongan.
5. Zavqiy lirikasida hajviy yo‘nalish yetakchilik qiladi. Bu esa shoirning real hayotga bo‘lgan shaxsiy munosabatini yaqqol ifodalaydi.
6. Shu bilan birga Zavqiy mumtoz janrlarni ichki jihatdan tamomila o‘zgartirgan an'anaviy janrlarda ijtimoiy, maishiy, siyosiy mavzularda qalam tebratgan. Muqimiy va Furqat ijodiga xos sayohatnoma va maktub janriga oid asarlar anchagina salmoqli.

Zavqiyning lirik asarlarida o‘zi yashagan muhit va tuzum, mehnatkashlarning ahvoli, hayot tarzi, turmush alam-iztiroblari, hijron azobiga bo‘lgan visol umidi, vafodorlik, sadoqat tuyg‘ularini qarama-qarshi qo‘yadi, kishilarni turmush go‘zalliklaridan zavqlanishga, uni sevishga chorlash g‘oyalari ulug‘lanadi.

“Kajdor zamona”, “Ajab zamona”, “Abdurahmon shayton” kabi hajviy g‘azallarida mustamlaka tuzumidagi ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlik, chor ma’muriyati himoyasida bo‘lgan ayrim nopok amaldorlarning kirdikorlari fosh etiladi. Zavqiyning “Muncha ko‘p” radifli hamda “Ajab zamondur, ahbob, bosh qotib qoldi” misrasi bilan boshlanuvchi muxammaslari XIX asr boshlari she’riyatidagi eng o‘tkir ijtimoiy asarlari jumlasiga kiradi.

Shoir ijodiy merosida o‘zbek qishloqlarining ahvoli, dehqonlar hayoti mavzuyi ham katta o‘rin tutadi. “Yangi Qo‘rg‘on qishlog‘i”, “Suv janjali”, “Shohimardon sayohati” kabi asarlari Muqimiyning “Sayohatnoma” asari ta’sirida yozilgan.

Zavqiy Muqimiyning hajvchilik yo‘lini davom ettirib, o‘zbek adabiyotida hajviy yo‘nalish taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi. Uning “Obid mingboshi haqida hajv” va “Voqeayi qozi saylov”, “Qahatchilik” kabi asarlarida ijtimoiy adolatsizlik fosh etiladi, xalqning zulmga qarshi namoyishlari aks ettiriladi. Ijtimoiy hayotdagi ayrim nosozliklar, kishilar faoliyatidagi salbiy hollar ustidan “Ta’rifi kalish”, “Otim”, “Fonus”, “Sigirim”, “Pashshalar” kabi bir qator she’rlarida zaharxanda bilan kuladi.

“Ajab ermas” radifli muxammasi 20-asr boshlari o‘zbek she’riyatida muhim hodisa bo‘ldi. Bunda shoir mustamlaka asoratida ezilayotgan yurtning baxtli kelajagi haqida fikr yuritdi. “Ajab ermas” she’rida yurt kelajagi borasidagi shoirning armon, orzu va istaklari aks etgan. Sho‘rolar davrida asli yetti banddan iborat bo‘lgan mazkur muxammas to‘rt band qilib taqdim etilgan. Qo‘qonlik adabiyotshunos olim

Rustamjon Tojiboyev 1997-yilda muxammasning to‘la matnini tiklaydi va matbuotda e’lon qiladi. Muxammasda Zavqiy xalq boshidan o‘tkazayotgan istibdod kunlarini osmondagi tarqalib ketuvchi bulutga o‘xshatib, bu bilan bulutni mustamlakachi davlatlarning ramziy obrazi sifatida talqin qiladi. Bu orqali millatimiz boshiga soya solayotgan mustamlaka bulutlari tezda tarqalib ketib yurtimiz batamom ozod bo‘lishiga umid bildiradi.

Zavqiyning dunyoviy muhabbat vasf qilingan “Yuzingni ko‘rsatib...” muxammasi badiiy jihatdan puxta va mukammal asarlaridan biri. Unda lirik qahramon – oshiqning ishq yo‘lida chekkan iztiroblari, ma’shuqasiga shikoyati ravon uslubda bayon qilingan. Har bir band keyingi band uchun asos vazifasini o‘tagan. Muxammasda oshiq va ma’shuqqa xos xususiyatlar bandma-band rivojlanib, o‘sib boradi. Muxammasning o‘ziga xos ichki simmetriyasi mavjud, voqealar rivoji ana shu simmetriyada tutashgan.

Dastlabki bandda lirik men o‘zining yor jamoliga oshig‘u shaydo bo‘lishini, ma’shuqaning noz, xanda, jilvasini ta’riflaydi. Ana shu xislat tufayli jon jononning asiriga aylangan. Masih – Iso tufayli payg‘ambarning laqabi, uning nafasi jonbaxsh, hatto o‘likni tiriltira olish qudratiga ega.

Yuzingni ko‘rsatib avval o‘zungga bandalar qilding,
Yana ko‘nglim olib yuz noz birla xandalar qilding,
Jamoling partavin solib, ajoyib jilvalar qilding
Masihdek bir boqishda murda jismim zindalar qilding.
“Senga men to qiyomat oshno”, deb va’dalar qilding [2, 86].

Masih nomi va unga xos noyob karomatga ishora qilish orqali fikr ta’sirchanligini oshirgan. Talmeh san’atining go‘zal namunasi bo‘lgan mazkur bandda oshiq yorning va’da berganligi, qiyomatga qadar habib, oshno bo‘lishga va’da qilganligini ta’kidlaydi.

Muxammasning ikkinchi bandi ma’shuqaning o‘z so‘zida turmaganligi, undan uzoqlashgani, mehr-oqibatsizligi xususida. Oshiq va ma’shuqdan tashqari uchinchi shaxs – raqib, ag‘yor obrazi an'anaviy timsollardan biri. Bandda tilga olingan begonaga – raqibga ma’shuqa iltifot ko‘rsatadi, oshiq esa bundan mahrum va bebahra, u shuning uchun tundan tonggacha hijrondan azoblanadi.

Qani menga vafoi ahd qilg‘oning, guli g‘uncha,
Qani bulbul sifat oldingda turgonim ochilg‘uncha,
Qani bizlarg‘a hamsuhbat raqiblardek tong otquncha,
Sani dardi firoqing aytib-aytib yig‘lay o‘lguncha,
Na deb ey mehri yo‘q, men xasta qulg‘a g‘amzalar qilding [2, 86].

Oshiq o‘zini bulbulga, yorini gulga o‘xshatadi, bu albatta mumtoz adabiyotga xos an'anaviy timsol. Gul – bulbul, sham' – parvona, pir – murid singari timsollar ham diniy, ham dunyoviy ishq talqini uchun qo‘llanilgan obrazlar, ularning qanday mazmun, g‘oyani ifodalaganligi kontekstda aniq ko‘rinib turadi. Bevafo, ahdi yolg‘on, va’dasida sobit tura olmaydigan sitamkor yor raqiblar bilan tongga qadar suhbat quradi, ularga navozish qiladi. Bu esa oshiqning yurak-bag‘rini o‘rtaydi, ko‘ngliga cho‘g‘ soladi va u “mehri yo‘q” ma’shuqaning qilig‘idan ozor chekib, dardlarini aytib-aytib yig‘laydi.

Deb erding: kecha-kunduz men seni yoring bo‘lurman deb,
Tikandek suhbatingda bir guli noring bo‘lurman deb,
Jafoni senga oz aylab, vafodoring bo‘lurman deb,
Umidim ko‘p edi, yolg‘iz xaridoring bo‘lurman deb,
Ajabkim xalq ichinda bulhavas deb shikvalar qilding [2, 86].

Ma’lumki, klassik she’riyatda savol-javob alohida badiiy san'at sanaladi. Atoiy, Lutfiy, Navoiy va boshqa ijodkorlar asarlarida bu san'atning yuksak namunalari uchraydi. “Farhod va Shirin” dostonida keltirilgan Farhod va Xusravning munozarasi buning yorqin dalilidir. Savol-javob xuddi dramatik asarlarda bo‘lgani kabi adabiy qahramonning g‘oya, maqsad, xarakter va ichki ruhiy olamini ochib beradi. Unda muallif emas, qahramonlar o‘z nutqi orqali o‘z-o‘zini “fosh” qiladi. Savol-javob dramatizmni kuchaytiradi, qahramonlar o‘rtasidagi ichki kolliziya taranglashadi.

Badiiy psixologizmning muhim unsurlaridan bo‘lgan dialog lirik asarning voqeabandligini ko‘rsatibgina qolmay, ularning xarakterini, fitrati va botiniga xos asllik va shularga qarama-qarshi illatlarni bo‘rttirib ko‘rsatadi.

Manga mardumlar aydi: berma ko‘ngul bevafo yora,
Seni ovora aylar, ahdi yolg‘onlar, sitamkora,
Vafosi yo‘q, ishonma so‘ziga, sho‘xi jafokora,

Dedimkim, nosiho in'om ko‘pdur oshiqi zora,
Netay, ey bemuruvvat, oxiri sharmondalar qilding [2, 86].

Shoir 3-va 4-bandlarda lirik “men” va “mardumlar”ni tilga kiritadi. Yor – jafokor, dilozor, u shuning uchun ham “tikandek suhbat”dosh, umidlari puchga chiqqan, ma’shuqaning xaridorlari ko‘p, ustiga ustak bechora, ilojsiz qolgan oshiqni ishongan mahbubasi xalq orasida “bulhavas” deb jar solgan. Xaloyiq unga bevafo, ahdi yolg‘on, sitamkor, sho‘x dilraboning so‘zlariga ishonmasligini maslahat beradi. Nosih, (nasihatchi) esa o‘z husni shaydosiga in'omi ko‘pligini bildiradi. Biroq ma’shuqa el aytganidek, alaloqibat oshiqni sharmanda emas, sharmandalar qiladi. Ona tilimizda odatda mavhum otlarga ko‘plik affiksi -lar qo‘shilmaydi. Agar ot va fe’l so‘z turkumidagi leksemalar -lar bilan birga qo‘llansa, ma’no kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: Kulgilarim kelib ketdi. Tiriliblar ketsin.

Shoir shu tariqa xalq tili boyligidan, maqol va hikmatli so‘zlardan; kinoya va istehzo, ironiya kabi nozik qochirimlari va so‘z o‘yinlaridan mahorat bilan foydalanadi. Bu esa uning xalqning obrazli tili, adabiyoti, urf-odatlarini yaxshi bilganligidan dalolat beradi. Har bir so‘zning ma’no qirralari, bo‘yoqdorligini his qilgan shoir misralarda so‘zni jonlantiradi. Zero, haqiqiy she’riy asarda so‘z jonli harakat qiladi, har bir qo‘llanganda yangicha tus oladi. Oshiq ma’shuqasini mehrsizlikda ayblaydi. Bir bor tarahhum qilgan ma’shuqa oshiqning holini bilsa-da, o‘zini tag‘ofilga soladi. Yori jonini ko‘ziga mehmon qilgan ishqqa mubtalo oshiq o‘zini dahri dundan qo‘l yuvgan qalandarga o‘xshatadi. Haq yo‘lidagi Alloh oshig‘ining ustidagi janda aslida “g‘am hariri”, boqiyga “jono jon” bo‘lgan, “tariqi oshnolig‘” rasmini buzgan, yor dastidan oshiq ham xuddi shunday og‘ir ahvolda qolgan.

Tariqi oshnoliqni buzub nomehribon bo‘lding,
Meni jononim erding, emdi kimga jonajon bo‘lding,
Necha kun menga ulfatlik qilib oromi jon bo‘lding,
Ko‘zimni mardumida necha soat mehmon bo‘lding,
Qalandardek tanimg‘a g‘am haririn jandalar qilding [2, 86].

Zulmkor, zulmpesha, purhiyla yorning qilmishlarini kimga aytishga hayron. Hasratga to‘lgan oshiq parvoyi palak, beqaror ma’shuqaning kirdikorlaridan, badxo‘yligidan g‘ussaga g‘arq, alam o‘tida qovrilgan. Navoiy aytganidek: “Menga nomehribon yor o‘zgalarga mehribon ermish”.

Kima aytib, kima yig‘lay bu zolim yor jafosini,
Haqiqat qilmasa ma’shuq degan oshiq xatosini,
Hamisha furqatin tortsam, raqib ko‘rsa vafosini,
Qayu Layli sifat mundog‘ qilur Majnun gadosini,
Yuzingni bir ko‘ray desam qo‘lingni pardalar qilding [2, 86].

Oshiq o‘zini Majnun, sevgilisini Layliga qiyoslaydi. Bu ikki buyuk qalb egalarining beg‘ubor, pokiza sevgisini eslatishi bilan birga, ma’shuqasining Laylidek emasligidan qattiq o‘ksinadi, ishonchi poymol bo‘lganligini bayon qiladi. Eng alamlisi oshiq har lahza, har soniya ayriliqdan azob chekadi, raqiblarga vafodor parivash esa begonalarni xursand qiladi. Ana shu ikki qarama-qarshi qutbda ma’shuqadan norozilik o‘rnini afsus-nadomat, pushaymonlik egallaydi oshiq qalbini.

Agar bilsam edi begona bo‘lmoq ixtiyoringni,
Boshimg‘a solmas erdim behuda savdoyi koringni,
Hama aytur nechuk qilding, o‘shal mastona yoringni,
Ko‘ngulda ginasi bor, arz qil ahvoli zoringni,
Solib bo‘ynumga hajring zanjirin badkardalar qilding [2, 86].

Ma’shuqa endi oshiqqa begona, chunki bevafo “begona bo‘lmoq ixtiyorini” qilgan, umid rishtalari uzilgan. “Befoyda savdoyi kor” tufayli parvonasifat oshiq kuyib bitgan. Mastona yor uning boshiga uqubat, mashaqqat yukini ortishidan charchamaydi. Hijron va ayriliq zanjirining har bir halqasini oshiq o‘zining achchiq va alamli ko‘z yoshi bilan yuvadi. U o‘zini el orasida yomonotliq qilgan o‘ynoqi ma’shuqasini unutolmaganligi uchun shunday qiladi. Ixtiyori qo‘ldan ketgan g‘arib, aftodahol oshiq butunlay baloga giriftor. Imkonsiz oshiqqa xaloyiq yoring sendan ranjigan, “ahvoli zoring”ni unga bildir, deb aytadi. Ammo yorning bir sifati “mastona”lik, tabiiyki, mastonalikni kasb qilgan pariro‘y uning arz-dodiga quloq tutmaydi. U o‘z husnining dostonini madh etuvchilar bilan birga, o‘shalar bilan ovvora.

Mazkur misralarda shoir yor zulmining cheksizligi va bu dardni birovga aytish imkoni yo‘qligidan shikoyat qiladi, raqibga qilinayotgan muruvvatdan ko‘ngli og‘riganini bildiradi. Laylisifat yorning jamolini ko‘rish imkonsizligidan og‘rinadi.

“Men tanim-la bir Laylo edim, ruhim-la bir Majnunman. Faqat bu zanjirlar oyog‘imni qisib, sahro qumiga ko‘mgan” deb yozgan edi Zebunniso. Lirik qahramon – oshiq xuddi shu rutbaga ko‘tarilgan, ruhi ishqqa g‘arq bo‘lgan. Biroq u hali oriflik darajasiga yetmagan.

Ishq odatda ikki yo‘l bilan kamol topadi. Birinchisi, bandaning bandaga bo‘lgan muhabbati orqali (Shayx San’on va tarso qizi, Layli va Majnun, Farhod va Shirin, Vomiq va Uzro) bo‘lsa, ikkinchisi Haqdan tekkan jazba vositasida yuzaga keladi. Bunday ishq sohiblari odatda tug‘ma avliyo bo‘lishadi. Buyuk so‘fiy Najmiddin Kubro o‘zining mashhur “Usuli ash'ara”sida o‘qib-o‘rganish bilan ilohiy ishqqa erishib bo‘lmasligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra ilohiy haqiqatlarni aql bilan idrok etib bo‘lmaydi, bunda hissiy bilim asosiy masala. Demak, ilohiy ishq – Ollohning inoyati, deb tushunish lozim.

Baytda inson yor deb ishongani ham aslida oddiy inson va istalgan vaqtda uni tark etishi mumkinligiga va boshga tushgan judoliklar, savdolar hajr alangasi ila toblashiga ishora qilinadi.

Yuragim rahna bo‘ldi, bas qil istig‘noni, jononim,
Firoqing torta-torta yoshligimda ketti darmonim,
Arazingni qo‘yub, lutf aylasang hech yo‘qtur armonim,
Ko‘zim nuri tanimni quvvatisan, ey dil oromim,
Na xo‘b bir necha kun Zavqiy qulingga shevalar qilding [2, 86].

Va nihoyat, so‘nggi bandda lirik “men” o‘zining pargolaligini, yuragi ikkiga (raxna) bo‘linganligini aytadi va jonondan istig‘noni bas qilishini o‘tinadi. Oshiqning umri firoq, hajr, dard bilan kechgan, yoshlikdagi kuch-quvvati, shijoati, o‘ktamligi uni tark etgan. Endi u yorning nurli jamoliga boqarkan, o‘z umri tugab borayotganligini anglab yetadi. Hayoti begonalarga oshno, raqiblarga hamdam, ag‘yorlarga yor bo‘lgan bevafoning ishqu hijronida zavol topmoqda. Endi oshiq uchun ko‘zining nuri, tanining quvvati bo‘lgan ma’shuqaning bir lutfi ham yetarli. Agar yor bir bor ko‘ngli yumshab, boshqalarni xursand qilgani kabi unga lutf qilsa, oshiqning armoni qolmaydi.

Agar muxammasning ichki tuzilishiga diqqat qilinsa, har bir bandda aniq bir ruhiy holat, ichki kechinma tasviriga duch kelamiz. 1-bandda ma’shuqaning va’dasiga, 2-bandda bemehrligi, 3-bandda ma’shuqaning fitnakorligi bois el ichida bul havas deb malomatga qolishi; 4-bandda bemuruvvat qalamqosh sabab oshiqning sharmanda bo‘lishi; 5-bandda dilorom – ofati jon tufayli qalandardek g‘amga botishi; 6-bandda oshiqning vafodorligi, sadoqati; 7-bandda oshiqning bu mastona yordan ko‘ngil uzishi, afsuslanishi, o‘z-o‘zini ayblashi, 8-bandda so‘nggi iltijosi ifodalangan.

Aruzda yozilgan mazkur muxammasda XIX asr ma’rifatparvarlik davri lirikasiga xos xususiyatlar bilan birga mumtoz she’riyatga xos obrazli birikmalar, so‘z qo‘llash san’ati ham aks etgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Zavqiy ijodi XIX asr o‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyotining betakror namunalari sifatida e’tiborga loyiq. Shoir ijodida ijtimoiy-siyosiy, maishiy muammolarga qaratilgan she’rlar bilan birga an’anaviy yo‘nalishdagi oshiqona g‘azal va muxammaslar o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Tahlilga tortilgan muxammas shakl va mazmun jihatidan ma’rifatparvarlik adabiyoti namunalaridan bo‘lib, Zavqiy ijodining serqirraligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. https://ilmlar.uz/zavqiy-sherlar-toplami-zavqiy-asarlari-tarjimai-holi/
2.Zavqiy. Tanlangan asarlar. file:///C:/Users/user/Desktop/Zavqiy.%20Tanlangan%20she’rlar.pdf
3. Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. – Т.: Шарқ, 2003. – 518 б.
4. Turaeva, L. O. (2021). Artistic and compositional features of harvest songs. *Asian journal of multidimensional research*, *10*(4). – P. 629-634.
5. Тўраева, Л. О. (2024). Ўзбек деҳқончилигида тақвим рамзлари. *IMRAS*, *7*(1). – P. 779-783.
6. Тўраева, Л. О. (2023). Ўзбек халқ оғзаки ижодида деҳқон олқишларининг ўзига хос ифодаси. *o‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali*, *2*(24). – P.22-25.
7. Тўраева, Л. О. (2023). Деҳқончилик қўшиқлари жанрини белгилашда касбий атамаларнинг ўрни. *Models and methods for increasing the efficiency of innovative research*, *2*(22). – P. 66-70.
8. Тўраева, Л. О. (2022, June). Мақолларда деҳқонлар ҳаётининг бадиий талқини. In *E Conference Zone*. – P. 71-73).
9. Omonovna T. L. Artistic understanding of peasant life in proverbs //Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2022. – T. 9. – S. 47-49.

10. Torayeva l. (2023). Ўрим қўшиқларининг образлар таркиби ва бадиий-композицион хусусиятлари. *центр научных публикатsiй (buxdu. uz)*, *42*(42).
11. Omonovna T. R. L. (2024). A Hymn of Divine Ideas in the Wisdoms of Yassavi. *International Journal of Formal Education*, *3*(4)ю. – P. 34-39.

Barotova Mubashira Barotovna,
BuxDTU O‘zbek va xorijiy tillar kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
(O‘zbekiston)
E-mail: mubash286@gmail.com

XX ASR INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK SHOIRLARI IJODIDA SINKRETIZATSIYANING AKS ETISHI

Annotatsiya. Sinkretizm fenomenini o‘rganish adabiyot va san’atning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi masalalarini hal etishda nihoyatda muhimdir. Bu hodisa lirik element: lirik she’r, lirik drama, lirik roman, dramatik shakldagi she’rlar va romanlar ustunlik qiladigan poetik janrlarning qo‘shiluvida kuzatilishi mumkin. Adabiyot nazariyasida sinkretizm bitta adabiy kategoriya yoki madaniy doira bilan chegaralanib qololmaydigan matnlarni tahlil qilish uchun kuchli qurolni taklif qiladi. Ushbu maqolada rus va yevropalik shoirlar ijodiga xos sinkretizatsiya tushunchasi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *g‘oyalar uyg‘unlashuvi, sinkretizm, post-romantik davr, modernistik yo‘nalish, klassitsizm an’analari, syurrealizm, siyosiy risola.*

Аннотация. Изучение явления синкретизма чрезвычайно важно для решения вопросов происхождения и исторического развития литературы и искусства. Это понятие можно наблюдать в сочетании поэтических жанров, в которых преобладают лирические элементы: лирические стихи, лирическая драма, лирический роман, поэмы и романы в драматической форме. В теории литературы синкретизм предлагает мощный инструмент для анализа текстов, которые не могут быть ограничены одной литературной категорией или культурной сферой. В данной статье анализируется явление синкретизма, характерное для творчества русских и европейских поэтов.

Ключевые слова: слияние идей, синкретизм, постромантический период, модернистское направление, традиции классицизма, сюрреализм, политический трактат.

Abstract. The study of the phenomenon of syncretism is extremely important for resolving issues of the origin and historical development of literature and art. This concept can be observed in the combination of poetic genres in which lyrical elements predominate: lyrical verse, lyrical drama, lyrical novel, poems and novels in dramatic form. This article analyzes the concept of syncretization as characteristic of the works of Russian and European poets.

Keywords: *fusion of ideas, syncretism, post-romantic period, modernist direction, classical traditions, surrealism, political treatise.*

Kirish. Qator adabiyotlarda sinkretizm so‘zining tez-tez qo‘llanilishini kuzatish uni siyqasi chiqib ketgan mavzu deb hisoblovchi A.Valente fikridan farqli o‘laroq [1, 12], masalaning bugungi kunda ham diqqat markazida ekanligidan dalolat beradi. So‘nggi paytlarda ushbu muammoga turli tomonlama yondashilayotgani bilan bog‘liq o‘zgarishlar, uni ushbu qirralarda qayta kontekstuallashtirish va moslashtirish, shuningdek, uning ma’lum muhitga kiritilishi tahlil qilinishi kerak bo‘lgan masalaga turli xil nuanslarni olib kiradi. Bugungi kunda sinkretizm adabiyot, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, antropologiya, sotsiologiya va boshqa fanlarda ham turli tizimlar va g‘oyalar uyg‘unlashuvi jarayonini tasvirlash uchun qo‘llaniladi. Shuningdek, bu termin musiqa, raqs, dramaturgiya va she’riyatning rivojlanish tarixiga nisbatan ham qo‘llaniladi. Ayrim manbalarda sinkretizm, keng ma’noda, har xil badiiy janr namunalarining qo‘shiluvi o‘laroq, janrlar rivojlanishining dastlabki bosqichlariga xos tarzda ta’riflanadi.

Asosiy qism. Rus olimi D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy she’riyatda “tashqi” va “ichki” shakllarni farqlaydi [2, 18]. Uningcha, har bir shoir timsollar orqali fikrlaydi. Ijod jarayonida bu timsollar ishlanmasi turlicha yonalishda olib borilishi mumkin. Turli shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda shoir yo epik, yo dramatik obrazlar yaratishi mumkin. Aksar hollarda har ikkala shakl uyg‘unlashadi. Shoirning har ikkala turdagi munosabatidan qat’iy nazar, bu munosabatning ifodasi uning tashqi shaklidan faqrlanishi mumkin. O‘z-o‘zidan, muallif timsoli asarning janr strukturasini belgilab beradi.

Yu.N.Tinyanov “janr belgilarining o‘zi evrilishlarga uchraydi”, deya ta’kidlaydi. Tabiiyki, bu holda janrlar modifikatsiyasi sodir bo‘ladi. Olimning fikricha, zamonaviy adabiyotda janrlar chegarasi buzilib, janrlar moslashuvi, ya’ni iyerarxiyasi o‘z ahamiyatini yo‘qotmoqda [3,105].

1908-yildan 1914-yilgacha bo‘lgan oraliq vaqt romannavislar va shoirlar antologiya va jurnallarda nafaqat yaqin o‘tmish, balki butun post-romantik davrning adabiy konvensiyalariga qarshi chiqqani holda juda samarali yangilik va tajriba davri bo‘ldi. Yevropaning yirik poytaxtlaridan biri bo‘lgan London Parij, Vena va Berlin bilan raqobatlasha oladigan avangard usuli bilan tanildi.

Modernizm ruhi - antropologiya, psixologiya, falsafa, siyosiy nazariya va psixoanalizdagi yangi g‘oyalar bilan qo‘zg‘atilgan radikal va utopik ruh Imeyjist harakati vakillari ingliz va amerikalik shoirlar she’rlarida original tarzda ifodalangan edi. Imeyjistlar orasida ingliz shoirlari T.E.Hulme, F.S.Flint va Richard Oldington va amerikaliklar Hilda Dulitl va Emi Louell mashhur bo‘lgan.

Siyqasi chiqib ketgan she’riy an’anaga qarshi munosabat bildirgan imeyjistlar she’r tilini chapani tuyg‘ular yoki imperialistik ritorika uchun emas, balki kayfiyatni aniq tasvirlash va uyg‘otish vositasiga aylantirish uchun takomillashtirishni xohlashdi. Shu maqsadda ular tasvirni o‘zlarining asosiy quroli sifatida qo‘llab, erkin yoki oq she’r ustida tajriba o‘tkazdilar.

1901-1939 yillar modernizm davri deb ataladi. Viktoriya davri qirolicha Viktoriyaning o‘limi va uning hukmronligi kafolatlagan siyosiy barqarorlikning o‘zgarishi bilan yakunlandi. Modernizm urbanizatsiya, sanoatning o‘sishi va Birinchi jahon urushi kabi G‘arb jamiyatidagi tezkor o‘zgarishlarga javoban maydonga keldi. Bu atamaga ta’rif berish qiyin, lekin eng asosiysi, bu oddiy ijtimoiy qadriyatlar, tijorat va undan oldin paydo bo‘lgan “jentil” adabiy an’analardan uzoqlashishga intilgan adabiyot va san’atdagi avangard oqim edi. Fridrix Nitsshe, Ernst Max va Zigmund Freyd kabi bu harakatga katta ta’sir ko‘rsatgan mutafakkirlar an’anaviy fikrlash usullariga qarshi chiqishdi. Bu modernistik harakatning individualligini belgilab berdi.

Modernistik yo‘nalishlardan biri futurizm (lot. *Futurum* – “kelajak”)ga 1909-yilda Marinetti tomonidan asos solingan. O‘tmish an’analari, hissiyotdan voz kechib, kelajakka sari ildam qadam go‘yish futuristlar shiori bo‘lgan. Futurizmdan maqsad kundan-kunga sanoatlashib borayotgan dunyoni she’rga solish edi. Bu oqim XX asrning 10-yillarida ayniqsa Rossiyada keng avj oldi. V.Xlebnikov, aka-uka Burlyukovlar, Kamenskiy, keyinchalik I.Severyanin (egofuturizm), B.Pasternak, N.Aseyev (kubofuturizm) kabi o‘nlab ijodkorlar faoliyat yurgizishdi. O‘tgan asrning 20-yillarida o‘zbek she’riyati vakillari Oltoy va Botu ham Rossiya va Kavkaz mintaqalari orqali kirib kelgan futurizmning bir qadar ijtimoiylashgan, sodda ko‘rinishlarida qalam yurgizishgan.

1916-yilda shveytsariyalik shoirlar Sara va Sunolar tomonidan asos solingan klassitsizm an’analariga qarshi o‘laroq dadaizm (fran. *dada*- “cho‘p ot”) oqimining “asl mohiyati tabiiy, ijtimoiy, maishiy yoki sub’yektiv voqelikni bola mantig‘i bilan kuzatish va shu mantiq asosida so‘zga ko‘chirishdir” [4, 171]. Yetakchi tamoyili realizmni inkor etish bo‘lgan syurrealizm XX asrning 20-yillarida paydo bo‘lib, u ijodkorning ong osti mayllarini talqin etish orqali barcha mavjud an’ana va qadriyatlardan mutlaq ozodlik go‘yasi ilgari suriladi. O‘zaro bog‘lanmagan assotsiativ holatlar syurrealistik adabiyotning ijod manbai bo‘lib xizmat qiladi.

XX asr boshlari odatiy narrativ strukturalar va an’analardan uzilgan holda modernistik harakat xabarchisi bo‘ldi. Virjiniya Vulf, Jeyms Joys va T.S. Eliot kabi qator mualliflar ong oqimi texnikasi, xronologik tartibga rioya qilinmaydigan, ko‘pincha bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan voqea-hodisalar tasvirlanadigan fragmentlangan hikoyalar ustida tajriba o‘tkazdi. Ushbu janr evolyutsiyasi zamonaviy hayotning murakkabligini aks ettirgani holda ruhiyatga, inson tajribasining sub’yektiv tabiatiga chuqur kirib bordi. Ayriliq, yo‘qotish va vayronagarchilik mavzulari urushdan keyingi asorat sifatida V.Vulf, E.Heminguey, T.S. Eliot, U.Folkner kabi qator modernistlar she’rlarining bosh mavzusiga aylandi hamda dunyo bo‘ylab o‘xshash vaziyatlar tufayli barcha kitobxonlar tomonidan yaxshi qabul qilindi. Bu davrda sinkretizm madaniy o‘ziga xoslik va tarixiy jarohatlarni tasvirlashga vositachilik qildi.

Modernizm pessimizmi qisman Birinchi jahon urushining ko‘plab yozuvchi va shoirlar jang maydonida shaxsan boshdan kechirgan vayronagarchiliklari mahsulidir. Ko‘pgina modernistik adabiyotlar aslida antimodern bo‘lib, u yo‘qotish tajribasi sifatida qayd etiladi. Modernistik san’at va adabiyotning markazida diniy e’tiqodlar, ijtimoiy odatlar va badiiy e’tiqodlar kabi inson hayotining ilgari qo‘llab-quvvatlanadigan elementlari yo‘q qilinganligi yoinki noto‘g‘ri yoki zaif ekanligiga ishonch

tuyg‘usi yotardi. Bu parchalanish tuyg‘usi afsona, tarix, shaxsiy tajriba yoki ilgarigi san’at lavhalaridan iborat adabiyotga yo‘naltirildi.

Birinchi jahon urushi modernistik inqilobning birinchi davriga chek qo‘ydi va uning radikal va utopik impulslarini yo‘qotmagan holda Angliya-Amerika romannavislari va shoirlar urush davomiyligi va dahshatidan o‘zlari uchun keraksiz bo‘lib qolgan, ilgari qabul qilingan shakl va uslublarni parodiya qildilar, ammo buni Ezra Poundning *Hyu Selvin Mauberli* (1920) sarlavhali jahldor va satirik dramatik she’rlar to‘plamida iztirob notasida muallifning yozuvchilar shakl va uslubni autentik ma’no vositalari sifatida qayta talqin qilishlariga umid qilgan holda ifodalaganini aniq ko‘rish mumkin.

Birinchi jahon urushi o‘sha davrda ijod qilgan ko‘plab shoirlarga eng katta ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, bu davrda ba’zi shoirlar ancha ilgari muvaffaqiyatga erishdilar. Tomas Hardi va A.E. Housman bunga ikki yorqin misoldir. Zigfrid Sassoon, Ivor Gerni va Robert Graves kabi jang maydonidan omon qolganlar uchun ularning tajribalari she’riyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Ko‘pincha keyingi asarlarida ular urush dahshatlarini o‘zlari bilgan Angliyaning tinch manzarasi bilan solishtiradilar. Modernistik asarlar o‘z-o‘zini aks ettiruvchi edi hamda bu davrda yozilgan she’rlar ancha qisqaroq va erkin she’rlar ko‘rinishida edi. Bundan tashqari, ko‘plab shoirlar o‘z asarlarida ixcham tilni o‘z ichiga olgan va obrazni qamrab oluvchi tasavvur nazariyasidan foydalanganlar.

Natijalar va muhokama. T.S.Eliot XX asrning eng nufuzli shoirlaridan biri hisoblangan Amerikada tug‘ilgan Britaniya shoiri edi. Uning she’rlaridagi kechinmalar romantizm xayolparastligidan uzoqlashish kerakligini ifodalardi. Eliotning ham amerikalik, ham britaniyalik shoir sifatida tasniflash qobiliyati modernizmga xos bo‘lgan internatsionalizmga ishora qiladi. Uning ilk mashhur asarlaridan biri *The Love Song of J. Alfred Prufrock* (“J. Alfred Prufrokning sevgi qo‘shig‘i”) (1915) she’ri ichki monolog bo‘lib, ong oqimi yordamida hikoya qilinadi. Ushbu uslub hikoya qiluvchining fikrlari va his-tuyg‘ularini o‘quvchilarga yozma ravishda taqdim etishga urinishdir. Uning 1922-yilda yaratilgan yana bir mashhur *The Waste Land* she’ri Sharq falsafasi, nasroniy liturgiyasi, Shekspir dramasi va fransuz simvolizmidan parchalarni birlashtirgan. Vaqt va makon bo‘ylab ovozlarning polifonik sinkretizmi aks etgan madaniy palimpsest bo‘lgan bu poema ko‘hna aks-sadolar bilan to‘yingan umidsizlik mahsulidir. Oldingi davr yozivchilaridan farqli ravishda modernistlar mifologik hikoyalarni yaratishda yunon-lotin afsonalariga zamonaviy dunyoga moslab syujet markazi sifatida ramzlarni qo‘llagan holda qayta hayot bag‘ishlashdi. Bunga eng yorqin misol bo‘lib xizmat qiluvchi *The Waste Land* she’rida shoir afsonalarni qayta yaratib, mazmunning yanada boyishi uchun yunon va lotin iboralaridan samarali foydalanganiga guvoh bo‘lish mumkin.

Irland yozuvchisi U.B.Yeyts modernistik she’riyatda yana bir muhim shaxs edi. Garchi Yeytsning dastlabki she’riyati kelt qadriyatlari va Irlandiya o‘tmishiga qaratilgan bo‘lsa-da, Irlandiyalik inqilobchilar atrofidagi keskinlik Yeatsni ko‘proq siyosiy jihatni yoritishga majbur qildi. Uning *Easter* she’ri (1916) muallifning bu o‘zgarishlarga nisbatan munosabatini namoyon etdi. Bu she’r Buyuk Britaniyadan mustaqil Irlandiyani qo‘llab-quvvatlagani uchun minglab irland respublikachilari o‘ldirilgan Pasxa qo‘zg‘oloniga javob sifatida yozilgan. Bu she’rida u qo‘zg‘olonchilarning qalbini tog‘dek qo‘zg‘almas, deb ta’riflaydi va qahramonlarni olqishlash bilan birga qo‘zg‘olon rahnamolarining o‘jarligini ham qoralaydi. Uning eng katta she’riy to‘plami mashhur *Leda and the Swan, Among School Children, Sailing to Byzantium* kabi she’rlardan tarkib topgan *The Tower* (1928) deb ataladi.

O‘zining dastlabki she’rlari va dramasida yoshligida romantik va Rafaelizmgacha bo‘lgan harakatlar ta’sirida bo‘lgan Yeyts ko‘pincha noaniq va ajoyib tilda afsonaviy va g‘ayritabiiy Irlandiya obrazini jonlantirardi. Irlandiya millatchiligining tarafdori sifatida u Irlandiya o‘tmishi bilan faxrlanishni orzu qilgan edi. *The Green Helmet* (1910) va *Responsibilities* (1914) she’rlari nafaqat ancha aniqroq va so‘zlashuv uslubi bilan, balki millatchilik harakati tufayli tobora o‘sib borayotgan izolyatsiya bilan ham ajralib turardi, chunki Yeats o‘zining do‘sti va homiysi Ledi Gregori oilasi va shahar tashqarisidagi uyi vositasida aristokratik Irlandiyani “tarannum etadi”.

Bu ikki shoirdan tashqari modernizm davrida V.H. Auden ham mashhurlikka erishdi. U sevgi, siyosat, madaniyat, psixologiya va din kabi turli mavzularni uyg‘unlashtirgan holda she’rlar yaratgani bilan mashhur. Uning *Funeral Blues* (1936) va *September 1, 1939* (1939) she’rlarining har biri ana shu mavzulardan biriga tegishli. Ushbu she’rlarning oxirgisi Ikkinchi Jahon urushining boshlanishiga qaratilgan. Yeytsga o‘xshab, u mojaroga aralashgan odamlarning tarixiy muvaffaqiyatsizliklarini muhokama qiladi, ammo kelajakda potensial yarashishni kutadi. Uning *Funeral Blues* she’rida noma’lum

bir hikoyachi unga yaqin kishisining o‘limidan noligan. U motam tutayotganda to‘liq sukut saqlashni so‘raydi.

Har qanday shoir janr sinkretizmi orqali bir asar doirasida turli janr elementlarini birlashtira oladi. Bu bir asarda turli janr shakllarining uyg‘unlashuvi, o‘zgarishi, buning natijasida yangi estetik haqiqatning shakllanishidir. Masalan, A.S. Griboyedovning “Aqldan voy” pyesasi o‘zining she’riy shaklida uch turdosh janr xususiyatlarini bir tur doirasida birlashtirib, kundalik komediya, fars, melodrama, axloqiy va’z, ekzistensial tragediya va ruhiy dramani uyg‘unlashtiradi [5, 241].

Shoir turli janrlarga xos tuzilish xususiyatlarini bir asar doirasida birlashtirgan qo‘shma janrdan ham foydalanishi mumkin. Shu bilan birga, janr kombinatsiyasi doimo yagona mualliflik tushunchasining bir qismidir: turli kompozitsion-tarkibiy elementlar undagi barcha a’zolar o‘zaro bog‘langan va umumiy vazifaga bo‘ysunadigan tartiblangan tizimga birlashadi. Bunday kombinatsiyaga A.S. Pushkinning birinchi qismi idilliya, ikkinchisi esa siyosiy risola bo‘lgan «Деревня» she’rini misol tariqasida keltirish mumkin.

Idilliyaning o‘zi lirik janr sifatida hech qachon ustunlikka ega bo‘lmagan. Uning XIX asrning boshida janrlar tizimidagi ikkinchi darajali mavqei va bo‘ysunuvchi roli, shoir va tanqidchilarning uning “cheklanganligi” haqidagi istehzoli mulohazalari idilliyaning lirik she’riyatdan asta-sekin siqib chiqarilishini aniq ko‘rsatdi. Ammo eng mahoratli shoirlar tomonidan ishlab chiqilgan hamda o‘sha paytdagi mashhur elegiya va maktub janrlariga diqqat bilan nazar tashlasak, ular idilliya janri ta’sirida bo‘lganiga amin bo‘lamiz.

Idilliyaning eng aniq belgilaridan biri unda ona vatan, tabiat manzarasi, tug‘ishganlar tasviridir. Uning chegaralari ichida hayot qaynaydi. Undagi asosiy voqealar nikoh, tug‘ilish, bayram va marosimlar, mehnat. Pushkinning “Дубравы, где в тиши свободы...” (1818) и “Домовому” (1819), shuningdek, “Зимнее утро” (1829) и “Вновь я посетил...” (1835) kabi asarlari ushbu janrdagi she’rlar turkumiga kiradi.

V.A.Grexneva bo‘yicha, maktub janri olami elegiyadan quyidagi asosiy belgisi bilan farqlanadi: “Agar elegiya borliqning vaqt aspektlariga jiddiy e’tibor qaratsa, dastlabki do‘stona maktub janri makonni qamrab oladi” [6;51]. Olimning fikriga ko‘ra, o‘tkir baholovchi kontrastda, aniqrog‘i, yirik va kichik olam kontrastida mavzu rivoji quriladi. Misol tariqasida A. Delvigning “Моя хижина” she’rida “uy dunyosi” tasvirlangan birinchi bandi idilliyaning taniqli atributlari asosida yaratilgan:

Гляжу с улыбкою в окно:
Вот мой ручей, мои посевы,
Из гроздий брызжет тут вино,
Там птиц домашних полны хлевы,
В воде глядится тучный вол,
Подруг протяжно призывая, –
Все это в праздничный мой стол
Жена украсит молодая.

Ushbu parchadagi derazadan ko‘rinadigan “irmoq” va “ekinlar” Yevropa she’riyati tarixchilari tomonidan o‘rganilgan, unga Teokrit va Virgilning qadimgi idilliyalaridan kirib kelgan “ideal landshaft” dan boshqa narsa emas. Ammo do‘stona maktubda idillik motivlari shunchalik muhim rol o‘ynasa, uni idilliyadan qanday farqlash mumkin? Eng muhim farq shundaki, idilliya tom ma’noda o‘zining yopiq olamini taniydi. Maktubda “yirik olam” ning mavjudligi makon yo‘q qilinishining debochasidir. Maktub qahramoni hali ham idillik olam ichida bo‘la turib, boshqacha qadriyatlar tizimi, boshqacha turmush tarzi mavjudligi haqida allaqachon biladi. Elegiya janrining o‘ziga xosligi undagi zamon va lirik “men” uchun bo‘lgan ahamiyatidan tashqari, undagi hissiyotning alohida shaxs uchun vaqtning qaytib kelmasligi borasidagi kechinmalariga asoslanganligidadir.

Tabiatdagi vaqtning siklik kursi, inson hayotidagi avlodlar almashinuvi bilan uyg‘unlik kasb etadi. Bu ayni idilliyaning ajralmas belgisidir. Elegiya ikki turdagi vaqt tajribasi o‘rtasidagi uzilish momentini aniq tasvirlaydi – idillik va individual. Shunday qilib, agar xabar idilliyaning makon yopiqligini buzgan bo‘lsa, unda elegiya idillik vaqt siklini buzuvchi omil bo‘lib chiqadi. Ammo elegiyada, aftidan, makon jihati ham muhim. Maktubda qahramon maishiy makon ichida, uning qonunlariga muvofiq yashaydi. Haqiqiy idillik qahramondan farqli o‘laroq, u tashqi, “keng” olam haqida bilsa-da, ammo o‘zining “kichik” olamidan hali chiqmaydi, “keng” olamni unda bo‘lmay turib baholaydi.

Elegiyada qahramon idillik makonini allaqachon tark etgan bo‘ladi. Faqat “tinch burchak” ni endi unga kirish imkoni bo‘lmagan idillik uyg‘unligi sifatida eslay oladi.

Turlararo sinkretizm epos, lirika va drama belgilarini sintezlovchi dualistik (ikki xillik) va trinitar (uch xillik) shakllarga ega bo‘lishi mumkin. Bunday sintez biografizm, ommaboplik, memuaristika va boshqa ko‘plab noadabiy elementlar asosida murakkablashishi mumkin. Bunday janrlardan biri mazmun jihatdan elegiyaga yaqin turuvchi, ammo ifoda hamda keng ko‘lamdagi mavzularni badiiy jihatdan talqin etish imkonini beruvchi poetik detallarning yuqori darajadagi ma’noga egaligi bilan ajralib turuvchi she’riy miniatyuradir.

Xulosa. XIX asrning boshida shoirlar tomonidan kashf qilingan lirikaning dialogik tamoyili nafaqat falsafiy fikr konstatatsiyasini, balki uning izlanishini ham aks ettiradi. Falsafiy she’r uslubi va kompozitsiyasi ikki turli usul bilan belgilanadi: falsafiy fikr lirik matn bilan uyg‘unlashadi hamda poetik fikr tusini oladi, yoinki she’r syujeti oydinlashishi jarayonida poetik fikr mukammallashadi hamda chuqur falsafiy umumiylik kasb etadi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, tur belgilari sintezi asosiga qurilgan janrlar sinkretizatsiyasi jarayoni romantizm yutug‘i sifatida ayniqsa XIX asr adabiyotida yorqin namoyon bo‘ldi hamda XX asrda ham davom etdi.

ADABIYOTLAR:

1. Valente, V. (1976). Sincretismo religioso afro-brasileiro, Cia Editora Nacional, São Paulo, Brazil.

2. Овсянико-Куликовский Д.Н. Теория поэзии и прозы (теория словесности). Изд. 6-е. – М.: Либроком, 2010. –152 с.

3. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М.: Наука, 1977. – 576 с.

4. Jo‘raqulov U., Hamroyev K. Qiyosiy adabiyotshunoslik. O‘quv qo‘llanma T.: “LESSON PRESS” nashriyoti, 2021. – 190 b.

5. Баранов А.В. Синкретизм жанров как закономерная черта художественного пространства (на материале русской литературы). УДК 130.2:82-31.161.1 ББК 74.0:84 (2 Рос). – 242 с.

6. Грехнев В.А. Лирика Пушкина: О поэтике жанров.- Горький, 1985.

7. Розенфельд Б. Синкретизм//Литературная энциклопедия: В 11 т. - [М.], 1929-1939, Т. 10. - [М.: Худож. лит., 1937]. - Стр. 734. https://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/lea/lea-7341.htm

8. Swales, J. M. (1990). Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge University Press.

9. Bakhtin, M. (1986). The problem of speech genres. In C. Emerson & M. Holquist (Eds.), Speech genres and other late essays pp. 60–102, University of Texas Press.

10. Madxatovna U.G., Yusupjanovich U.S. Technology of Development of Socio-Cultural Competence in Students//Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2021. – T. 2. – №. 05. – C. 709-711.

11. Shaw, Rosalind, and Charles Stewart 1994 “Introduction: Problematizing Syncretism.” In Stewart and Shaw. – P. 1–26.

Jamolova Zilola Nizomovna,
Buxoro tumani 13-umumta'lim
maktabi o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(O'zbekiston)
E-mail: zilolajamolova92gmail.com

ADABIYOTNING KO'ZGUSI: MATYOQUB QO'SHJONOV IJODI VA ADABIY OBZORLAR

Annotatsiya. Maqolada o'zbek adabiy tanqidchiligida salmoqli iz qoldirgan taniqli munaqqid Matyoqub Qo'shjonovning adabiy obzor janridagi faoliyati chuqur tahlil etiladi. Muallifning adabiyotga estetik, ijtimoiy va ma'naviy mezonlar asosida yondashuvi, badiiy tafakkur va tanqidiy fikr uyg'unligiga asoslangan qarashlari yoritilgan. M.Qo'shjonov o'z adabiy obzorlarida asarlarning badiiy qiymati, mazmun va shakl uyg'unligi, obrazlar tizimi, syujet qurilishi va ifoda uslubini chuqur tahlil qiladi. Uning tahlillari orqali yozuvchi va shoirlarning ijodiy izlanishlari, asarlardagi g'oyaviy yo'nalish va estetik yutuqlar aniqlanadi. Maqolada tanqidchining halollik, xolislik, poklik tamoyillariga sodiqligi, tanqidni adabiy jarayonning ajralmas va zaruriy qismi sifatida baholashi alohida e'tirof etiladi. Ushbu maqola adabiy tanqid uchun nazariy va amaliy jihatdan muhim manba bo'lib xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: adabiy obzor, badiiy tahlil, estetik baholash, adabiyotshunoslik, tanqidiy yondashuv, adabiy jarayon

Abstract. The article provides an in-depth analysis of the literary review work of renowned critic Matyoqub Qo'shjonov, who left a significant mark on Uzbek literary criticism. His views, based on the harmony of artistic thinking and critical reasoning, and his approach to literature through aesthetic, social, and moral criteria, are explored in detail. Qo'shjonov's literary reviews examine the artistic value, unity of content and form, structure of characters, plot development, and stylistic expression of literary works. Through his analyses, the creative searches of writers and poets, as well as their thematic directions and aesthetic achievements, are revealed. The article emphasizes the critic's commitment to principles of honesty, objectivity, and integrity, and his evaluation of criticism as an essential and inseparable part of the literary process. This article serves as a significant theoretical and practical source for modern literary criticism.

Keywords: literary review, artistic analysis, aesthetic evaluation, literary studies, critical approach, literary process

Аннотация: В статье глубоко проанализирована деятельность известного литературного критика Матёкуба Кушжанова в жанре литературного обзора, оставившего заметный след в узбекской литературной критике. Освещаются его взгляды основанные на единстве художественного мышления и критического подхода, а также на эстетических, социальных и нравственных критериях оценки литературы. В литературных обзорах Кушжанов подробно анализирует художественную ценность произведений, единство формы и содержания, систему образов, композицию сюжета и стилистические особенности. Через его анализы раскрываются творческие поиски писателей и поэтов, их идейные направления и эстетические достижения. В статье особо подчёркивается приверженность критика принципам честности, объективности и нравственной чистоты, а также его восприятие критики как неотъемлемой и необходимой части литературного процесса. Данная статья представляет собой важный теоретический и практический источник для современной литературной критики.

Ключевые слова: литературный обзор, художественный анализ, эстетическая оценка, литературоведение, критический подход, литературный процесс.

Kirish. O'zbek adabiy tanqidchiligida o'ziga xos iz qoldirgan Matyoqub Qo'shjonov ijodiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab kelmoqda. Uning tahlillari, adabiy obzor janridagi faoliyati va adabiy jarayonga nisbatan xolis munosabati adabiyotshunoslar va ijodkorlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Sharq donishmandlariga xos bosiqlik, vazminlik, o'ychanlik Matyoqub Qo'shjonov fitratiga xos bo'lib, akademik, munaqqid B. Nazarovning olim haqidagi fikrlari diqqatga sazovor: "…bizga taqdir ikki buyuk tanqidchi: Ozod Sharafiddinov va Matyoqub Qo'shjonovni nasib

etdi. Ularning har ikkovi ham ijodini jasorat bilan boshlab, oʻziga xos ravishdagi jasorat bilan tugatdilar”[5, 4] Adabiy obzorlarni adabiyotdagi adabiy turlarga koʻra bir necha ichki turlarga boʻlish mumkin. Olim ijodida esa asosan nasr tadqiqi bilan bogʻliq adabiy obzorlar yaratilgan.

Oʻzbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligida oʻz oʻrniga, oʻz tahlil usuliga ega boʻlgan munaqqid M. Qoʻshjonovning bir qancha adabiy obzorlari mavjud. “Saviya ijodning bosh talabi” adabiy obzori” [2, 56] oʻzbek romanchiligi haqida baʼzi mulohazalar” nomining izohda berilishidan oʻzbek adabiyotida yaratilgan romanlar tahlil qilingani oydek ravshan koʻrinadi. Belinskiy adabiy tanqidchiligining oʻzbek tanqidchiligidagi izdoshi M.Qoʻshjonov adabiy obzorida sifatga eʼtibor qaratib, har bir roman haqida keng koʻlamli maʼlumot va tahlillarni kitobxonga yetkazishga harakat qilgan. Adabiy obzorning vazifasi bu faqatgina asarlar haqida umumiy maʼlumot berish emas, balki u orqali muayyan davr adabiyotining yoʻnalishlari, estetik mezonlari, muallifning badiiy mahorati va gʻoyaviy dunyoqarashi tahlil etish sanaladi. Shu maʼnoda, adabiy obzorlarda **tanqidiy fikr** asosiy vositalardan biri sifatida namoyon boʻladi. Munaqqidning deyarli barcha adabiy obzorlarida tahlil qilingan asarlarga nisbatan tanqidiy munosabati oʻz ifodasini topgan. Tahlilni Hamid Gʻulomning “Qoradaryo” romanidan boshlagan munaqqid, asardagi har bir detallarigacha ahamiyat berganligi uning asar nomigacha izohlashida seziladi. “Qoradaryo” romanidagi nuqsonlarni birma – bir sanab izohlab oʻtgan munaqqid romanda hayot umumiy tarzda tasvirlanishi, kitobxonni chuqur hayajonga soladigan oʻrinlarning yoʻqligi, asardagi qahramonlarning koʻpligi ammo ularning umumiy jamlovchi fikriy yaxlitlikning yoʻqligi, obrazlar koʻp harakatlarni bajarishi biroq ularning harakati rejasiz va parokanda ekanligi haqidagi kamchiliklarni oshkora aytadi.

Tanqidiy fikr adabiy obzorlarda **ijodkorning kuchli va zaif jihatlarini koʻrsatish**, **uning asarlari jamiyatdagi oʻrnini aniqlash**, va **boshqa adiblar bilan qiyoslash** imkonini beradi. Bunday yondashuv adabiy jarayonning sogʻlom rivojlanishiga xizmat qiladi, ijodkorlar uchun esa oʻz ustida ishlashga undovchi omilga aylanadi. Adabiy obzorning asosiy vazifalaridan biri asarni tahlil qilish, muallifning niyatini anglash, badiiy yutuq va kamchiliklarni aniqlash bilan birga, oʻquvchi va ijodkorga maʼnaviy-estetik yoʻl-yoʻriq koʻrsatishdan iborat yaʼni tavsiyalar berish sanaladi. Biroq bu obzorning xulosa qismida munaqqid asarlarga umumiy va yaxlit baho bergan boʻlsa-da, ularni yanada mukammallashtirish, xususan, qahramonlarning ichki olamini yoritishda qoʻllanishi mumkin boʻlgan usullar yuzasidan aniq tavsiya va mulohazalar bildirilmagan.

M.Qoʻshjonovning tanqidiy yondashuvi rus adabiy tanqidchiligida Belinskiy an`analariga asoslangan boʻlsa-da, oʻzbek adabiyotining milliy xususiyatlariga moslashgan. U har bir asarni nafaqat badiiy-estetik nuqtai-nazardan, balki jamiyatning maʼnaviy va falsafiy rivojiga qoʻshgan hissasi bilan ham baholaydi. Olim ijodining mahsuli sanalgan “Oʻychan proza” [3,145] adabiy obzori ham fikrimizni tasdiqlaydi, adabiy obzor 70-yillarda yaratilgan nasriy asarlar haqida olimning munosabatlari majmuasidan iborat boʻlib, bunda asosan yosh ijodkorlar tomonidan yaratilayotgan asarlarning yutuq va kamchiliklari tahlil qilinadi. Adabiy obzorda muallif yoshlar prozasining faqat janr xususiyatlarining oʻzgarayotganligi emas balki, mazmun nuqtai-nazaridan ham koʻlami kengayib borayotganligiga diqqat qaratadi. Eng avvalo tahlil qilingan davrda yaratilgan qissalar tahliliga yaqindan qaraydigan boʻlsak, bunda M.Mahmudovning “Bogʻbon qashqiri”, Zohir Aʼlamning “Ilk bahor kunlari”, Oʻktam Hakimalining “Kichik xonadon” qissalariga baho beriladi. Har uchala asarga xos umumiy jihat shunda koʻrinadiki, ularning har birida hayotga, inson taqdiriga, odamlar qismatiga bogʻliq masalalar ajratib koʻrsatiladi. Adabiy obzorlarda mutlaqo tanqidiy yoki haddan ziyod maqtovga asoslangan yondashuv oʻrniga, muvozanatli, asosli fikr almashinuvi mavjud boʻlsa, bu adabiyotning rivojiga xizmat qiladi. Munaqqidlar tavsiyalar berish orqali nafaqat mavjud holatni tahlil qiladi, balki **kelajak adabiy yoʻnalishlarga ham ishora** qiladi. Yozuvchilar uchun bu yoʻl-yoʻriq boʻlsa, oʻquvchilar uchun bu – badiiy zavq va fikrni oʻstirish vositasidir. “Oʻychan proza” adabiy obzorida tanqidchi davr adabiyotiga xolis baho berar ekan, asarlardagi kemtikliklarni toʻldirish masalasida negadir munosabat bildirmaydi zero, maslahatlar, yoʻnalishlar berilib qilingan tanqid kelajakda oʻz samarasini beradi va yanada mukammal, yanada kitobxonlarga maʼqul boʻladigan, tanqid estetikasiga mos keladigan asarlarga aylanadi.

Olimning “Katta hayot va ijod oqimi” [5, 145] adabiy obzorida esa oʻzbek adabiyotining besh yillik davri (1970-75-yy.) oʻrganilgan. Adabiy obzorda dastlab yozuvchilarning adabiyotimizga yangi obrazlar sifatida kiritilgan, shu bilan birga dehqonlarning jonli obrazini yaratish yoʻlidagi izlanishlariga diqqat qaratiladi. Sh.Rashidovning “Gʻoliblar” romanidagi Oyqiz va Olimjon, A.Muxtorning “Chinor”

romanidagi Orif, R.Qodirovning “Meros” romanidagi Yolqin Otajonov, Hamid G‘ulomning “Binafsha atri” romanidagi Aziz va Dildor kabi obrazlar yozuvchilarning hayotni uzoq vaqtlar o‘rganib, to‘laqonli xarakterlar yaratishlari natijasida yaratilganligini ta’kidlab o‘tadi. “Katta hayot va ijod oqimi” adabiy obzori o‘zbek adabiyotidagi ma’naviy-estetik qadriyatlar, xalqchil ruh, ijtimoiy ong va milliylik masalalarini tahlil qilish orqali o‘quvchida chuqur tafakkur uyg‘otadi. Muallif tilining ravonligi, fikrlarining izchilligi va badiiy-estetik mezonlarga tayanishi adabiy obzorni ilmiy-badiiy jihatdan ahamiyatli qiladi.

M.Qo‘shjonovning bir qancha adabiy obzorlari adabiyotshunoslar va kitobxonlar tomonidan samimiy qabul qilingan. Olimning “Mazmun va shakl birligi” [3, 123] adabiy obzorida badiiy adabiyotning mazmun va shakl uyg‘unligi, ijtimoiy-fikriy ma’no hamda estetik jozibadorligini tahlil qilishga qaratilgan. Unda o‘zbek adabiyotining rivoji, yosh yozuvchilar tomonidan qilingan ijodiy izlanishlar, ularning ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutgan mavzularni yoritishdagi faolligi haqida fikr yuritilgan. Adabiy obzorning muhim g‘oyalaridan yana biri badiiylikning fikriy tiniqlikda ekanligi sanalib, munaqqid badiiy asarda yuqori badiiyat darajasiga erishish uchun fikrning aniq, ravshan va mukammal bo‘lishi kerakligini nazarda tutadi. Bunda asosan O.Yoqubov, Said Ahmad, Yo‘ldosh Shamsharov, A.Muxtor, M.Qoriyev, I.Rahim va boshqalarning nasriy asarlariga munosabat berilgan. Munaqqid “badiiylik fikriy tiniqlikda” deganda badiiy asarning yuksak darajasini uning mazmun aniq va ravshan bo‘lishi bilan bog‘laydi. Bu g‘oyani ifodalash jarayonida shakl va mazmun o‘rtasidagi uyg‘unlikka erishish, so‘zlarning ishonarli va tasvirli bo‘lishi, shuningdek, fikrning chalkash emas, balki mushohadali va manzarali tarzda yoritilishi asosiy mezon sifatida o‘rtaga chiqadi.

Adabiy obzorlarda she’riy iqtiboslar keltirish – tanqidiy matnni badiiylik bilan boyitish, muallif ijodiga chuqur kirib borish va o‘quvchining estetik zavqini oshirishga xizmat qiluvchi samarali usullardan biri sanaladi. “Mazmun va shakl birligi” [3, 127] adabiy obzorida Alisher Navoiyning shakl va mazmun tushunchasining ahamiyatini yaqqol yoritib bergan quyidagi misralari keltiriladi:

Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo‘lsun aning surati har ne durur.
Nazmki ham surati erur xush anga,
Zaminida ma’ni dog‘i dilkash anga.

Adabiy obzorlarda she’riy iqtiboslar adabiy obzor matniga emotsional ohang bag‘ishlaydi. Tanqidiy fikrlar orasida she’riy misralar o‘quvchining diqqatini jalb qiladi, tahlil qilinayotgan asarning go‘zalligini bevosita ko‘rsatadi va fikrning ta’sirchanligini oshiradi.

Garchi Matyoqub Qo‘shjonov asosan nasr tadqiqotchisi sifatida tanilgan bo‘lsa-da, u o‘zbek she’riyati, uning tarixi, taraqqiyot bosqichlari va zamonaviy rivojlanish yo‘nalishlariga oid bir qator mazmunli adabiy obzorlar yaratgan. Bu boradagi e’tiborga molik ishlardan biri – olimning “She’riyatda jo‘nlik – qusur, chigallik-chi?” [3, 76] nomli adabiy obzoridir. Ushbu adabiy obzor orqali M.Qo‘shjonov nafaqat she’riyatda mavjud muammolarni ochib beradi, balki badiiy tafakkur, obrazlilik va ifoda uslubi masalalariga ham chuqur yondashadi. U Zulfiyadan tortib, Rauf Parfi, Muhammad Ali, Abdulla Oripov kabi shoirlarning ijodini tahlil qiladi. Adabiy obzorda tanqid qilingan she’rlarning ko‘pchiligida fakt, voqealarning shunchaki qayd qilinishi, balandparvoz so‘zlar bilan to‘ldirish tendensiyasi ketayotganligi eng achinarlisi, katta avlod vakillarining ham she’riyat namunalarida shunday holatning uchrashi munaqqidni o‘yga toldiradi. Ba’zi shoirlar ijodida she’rni murakkablashtirish, o‘quvchiga tushunarsiz yoki ko‘rkam bo‘lgan shakllarda taqdim etilishi mumkin. Ammo bu masala faqat badiiy shaklni murakkablashtirishga, bayon etishda burilishlar va badiiy obrazlar yaratishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, she’rni yanada jozibali qilishi mumkin. Chigallik, albatta, she’rning maqsadiga qarab, uning tabiiy rivojlanishining bir qismi bo‘lishi lozim. Biroq, agar chigallik o‘quvchini chalg‘itib, asar mohiyatini tushunishga xalaqit bersa, bu noxush holatga olib keladi. Olim ana shunday murakkab iboralarni, birliklarning noto‘g‘ri ishlatilish holatini Muhammadali Qo‘shmoqovning “Yangi she’rlar” to‘plamidagi she’rlari misolida keltiradi. Mantiqsizlik – poeziyaning dushmani bo‘lib, u o‘quvchini g‘ashini keltiradi, poeziyadan ko‘nglini sovutadi. Shoirning tushinib bo‘lmas va she’r mantig‘iga mos kelmaydigan misralarini (“kelida suvdek to‘ymasman men she’rimni”, “surma ichgan qora yomg‘ir sasida”, “shabnamlardan saratondek uyg‘onayin” kabilar), uning she’r yozish uslubini Mirtemir domla Pablo Neruda, Nozim Hikmat, Mayakovskiylar uslubiga qiyoslaydi, bu qiyoslashning o‘rinsiz ekanligini ta’kidlagan munaqqid “nahotki, dunyoga mashhur klassiklarning she’rlarida ham shu xildagi mantiqsizlik

taxminiy ishlatilgan iboralar bo‘lsa” [3, 79] deya tashvish tortadi. Yaxshi she’r nafaqat jo‘nlikni va chigallikni uyg‘unlashtirish orqali, balki fikrning kuchli ifodasi va tasviriy kuchi orqali o‘z maqsadiga yetadi. Zero, o‘zbek adabiyotining atoqli shoirlari ham “siyqaso‘zlik” va “chigallik”dan uzoqda bo‘lganlar” degan xulosaga keladi. Adabiy obzor janrining poetik xususiyatlaridan biri “sarlavhaning xulosada aks etishi” sanaladi. Munaqqid bu jihatga amal qilganligi, sarlavhaning izohlashida namoyon bo‘ladi.

Matyoqub Qo‘shjonov tanqidchilikda halollik va xolislik tamoyillariga qat`iy rioya qilgan olimlardan biri edi. Uning “Tanqidchilikdagi halollik – poklik ramzi” [3, 145] asari aynan shu masalaga bag‘ishlangan. Maqolaning nomlanishi ham bejizga bunaqa nomlanmagan chunki tanqid adabiyotning tom ma’nodagi “ko‘zgusi” bo‘lishi uchun u halollik tamoyiliga asoslanishi lozim. Halollik – tanqidchilikning asosiy mezoni bo‘lib, u yozuvchining shaxsiyatiga emas, balki uning badiiy mahoratiga, asarining g‘oyaviy-estetik qiymatiga asoslangan holda xolis fikr bildirishni anglatadi. Poklik esa bu halollikning ichki ma’nosi bo‘lib, tanqidchining shaxsiy manfaat yoki tashqi bosimlardan mustaqil bo‘lib, adabiy jarayonga fidoyilik bilan xizmat qilishini ifodalaydi. Adabiy obzorda munaqqidlar U. Normatov, P. Shermuhammedov, I. Sulton, H. Yoqubov, V. Zohidov, N. Xudoyberganov, I. G‘ofurov, A. Quljonov, A. Rasulov, E. Karimovlarning adabiy jarayondagi pokligi, ularning har qanday asarni baholashda shaxsiy manfaatlarni chetga surib, badiiy ijodning obyektiv tahlilini taqdim eta olganliklari haqida bahsli munosabatlar haqida so‘z boradi.

Munaqqidlarning badiiy asarga xolis baho berishi, kamchiliklarni istihola qilmay rostini so‘zlashi, bu adabiy jarayonda yanada yaxshi va sifatli adabiy asarlarning ko‘payishiga turtki bo‘ladi. M.Qo‘shjonov bir qancha adabiy obzorlarida ana shu e’tiqodiga sodiq qolganligi yaqqol ko‘rinadi. Adabiy obzorda tanqidchilarning bir qancha ijobiy sifatlarini aytish bilan bir vaqtda ularning bilib bilmay yo‘l qo‘yayotgan kamchiliklarini ham yashirmasdan to‘liq keltiradi, zero tanqidchilarning salbiy jihatlarini ochib berish tanqid jarayonini yanada mukammal qilish, adolatli baholash mezonlarini shakllantirish va adabiy muhitning sog‘lom rivojlanishiga xizmat qiladi. U. Normatovning fikrlari baquvvat va asosliligini aytish bilan bir vaqtda “asarlarida ba’zan adabiyotshunoslikda bor fikrlarning qayta – qayta qayd qilinganligini ko‘ramiz”, N.Xudoyberganovning tengdoshlari orasida ancha “dadil” “haqiqat”ni ayta olishi bilan esda qolishini keltira turib uning “haqiqat yo‘lida u ba’zan tanqidiy fikrlarini oshirib ham yuborishi, hatto biroz to‘g‘ri bo‘lmagan xulosalalarni ham aytib qo‘yishi mumkin”ligini keltiradi [3, 147]. Adabiy merosimizni ham, hozirgi adabiy jarayonni ham adabiy tilning chiroyli bo‘yoqlidan foydalanadigan tanqidchi deb I. G‘ofurovni ayta olamiz ammo olim ba’zan “ifodaga bezak beraman deb, aytmoqchi bo‘lgan fikrini “chiroyli” ifodalarga ko‘mib qo‘yadi, ba’zan jumlalarni chigallashtirib yuboradi.

Mafkura adabiyotga ta’sir qilib, uni jamiyatga kerakli qadriyatlar va dunyoqarashni shakllantirish vositasi sifatida qo‘llaniladi. Adabiyotning mafkura orqali boshqarilishi ijtimoiy va siyosiy hayotning ajralmas qismi bo‘lib kelgan. Biroq, bu jarayon adabiyotni ijodiy erkinlikdan mahrum qilish xavfini tug‘diradi. Haqiqiy san’at va adabiyot esa erkinlik va fikrlar xilma-xilligi bilan rivojlanadi. Shu sababli, zamonaviy jamiyatda adabiyotga mafkuraviy emas, balki ijodiy jarayon sifatida qarash muhim ahamiyatga ega. Tahlil qilayotganimiz bu adabiy obzorda ham mafkuraning ta’siri sezilib tursa-da, adabiy jarayonga, unda ijod qilayotgan ijod ahliga nisbatan asosli tanqidiy mulohazalarning berilishi jihatidan ham salmoqlidir.

“**Katta hayot va ijod oqimi**” [5, 89] adabiy obzorida Matyoqub Qo‘shjonov ayrim asarlarda psixologik tahlilning yetishmasligi, tasviriy kambag‘allik, obraz yaratishda detallarni chuqur ochmaslik, hayotiy ziddiyatlarga yuzaki yondashuv, syujet va kompozitsiyada sustlik kabi kamchiliklarga e’tibor qaratadi. Shuningdek, poetik asarlarda balandparvozlik va hajmni sun`iy oshirish, dramatik asarlarda esa aktyorlik o‘yinining yuzaki bo‘lishi adabiyotning estetik talabga javob bermasligiga sabab bo‘layotganini ta’kidlaydi. Bu holatlarning davom etishi esa adabiyotning jamiyat taraqqiyotidan orqada qolishiga olib kelmoqda, degan xavotirni bildiradi. Ammo shuni ham qayd yetib o‘tish lozimki, bu kamchiliklar qaysi shoir yoki adibning qaysi asarida uchrashi aniq ko‘rsatilmaydi, tanqidchi umumiy fikrlar bilan cheklanadi. Haqiqiy tanqidchi – bu adabiyotning sof maqsadlariga xizmat qiluvchi, ijod ahlini rivojlanishga undaydigan, adabiyot taraqqiyotiga ilmiy mezonlar asosida yondashadigan fidoyi ziyoli demakdir. Uning so‘zi nafaqat bugungi adabiy muhit, balki kelajak avlod uchun ham yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Shuning uchun tanqid faqat tahlil emas, balki mas`uliyat hamdir.

M. Qo‘shjonovning adabiy tanqidchilikdagi faoliyati o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos iz qoldirgan muhim yo‘nalishlardan biridir. Uning adabiy obzor janridagi ishlari nafaqat o‘sha davr adabiy jarayonlarini chuqur tahlil qilish, balki bugungi kun uchun ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. M.Qo‘shjonov tanqidda xolislik, ilmiy mezonlarga tayanish va adabiy jarayonni har tomonlama yoritish tamoyillariga amal qilgan. Uning tahlil qilganimiz “Saviya ijodning bosh talabi”, “O‘ychan proza”, “Katta hayot va ijod oqimi”, “Mazmun va shakl birligi”, “She’riyatda jo‘nlik – qusur, chigallik-chi?” va boshqa adabiy obzorlari adabiyotshunoslik uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Tanqidchining tahlillari nasr va she’riyatning badiiy-estetik qirralarini ochib berish bilan birga, yozuvchilar va shoirlarga ijodiy yo‘nalish berish vazifasini ham bajargan. Qo‘shjonov ijodining asosiy o‘ziga xos jihati – adabiyotdagi sifatga e’tibor qaratish, asarlarni nafaqat syujet va obrazlar tizimi nuqtayi nazaridan, balki ularning ijtimoiy, falsafiy va ma’naviy ahamiyatini ham baholashdir. U asarlardagi kamchiliklarni ochiq va asosli tanqid qilish bilan birga, yozuvchilarning ijodiy yutuqlarini ham e’tirof etgan. Umuman olganda, Matyoqub Qo‘shjonov davr adabiyotiga baho berishning muhim vositalaridan biri bo‘lgan adabiy obzorlari bilan o‘zbek adabiyotining taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan. Uning izchil va ilmiy yondashuvi bugungi tanqidchilar va adabiyotshunoslar uchun ham o‘rnak bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. – Т.: Фан, 2008. – 180 б.
2. Қўшжонов М. Савия – ижоднинг бош талаби // Шарқ юлдузи, 1987. – №6. – 240 б.
3. Қўшжонов М. Қалб ва қиёфа. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – 224 б.
4. Қўшжонов М. Моҳият ва бадиийлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 230 б.
5. Qo‘shjonov M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2018. – 710 б.

Maxmudova Robiyabonu Furqatovna,
BuxDPI Tillar fakulteti
Rus tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi
(O'zbekiston)
E-mail: maxmudovarobiyabonu94buxdpi.uz@gmail.com

VITALIY ZAKRUTKIN IJODIDA ONA TIMSOLI

Annotatsiya. Maqolada rus yozuvchisi Vitaliy Aleksandrovich Zakrutkinning ijodiy faoliyati haqida fikr-mulohazalar berib borilgan. Yozuvchining "Mater Chelovecheskaya" ("Insoniyat Onasi") asari rus adabiyotida ona haqida yaratilgan durdona asarlardan biri sifatida tahlilga tortilgan. Urush tufayli barcha yaqin insonlaridan ajralib, yolg'iz qolgan Mariya xalq, vatan, do'st va turmush o'rtog'i uchun barcha qiyinchiliklarni yengishga tayyor farzand, sevimli rafiqa va ona timsolidir. Unda rus ayolining milliy xususiyatlari va Ona obrazining millatga xos yetakchi fazilatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: образ, поэтика, композиция, ҳикоя, qissa, roman, ижодий лаборатория.

Аннотация. В статье представлены размышления о творческой деятельности русского писателя Виталия Александровича Закруткина. Его произведение "Мать человеческая" рассматривается как одно из лучших произведений русской литературы, посвящённых образу матери. Главная героиня Мария, оставшаяся одна после войны, потеряв всех близких, становится воплощением дочери, любимой жены и матери, готовой преодолеть все трудности ради народа, Родины, друзей и мужа. В её образе раскрываются национальные черты русской женщины и ведущие качества Матери, присущие её народу.

Ключевые слова: образ, поэтика, композиция, рассказ, повесть, роман, творческий лабаратория.

Abstract. The article presents reflections on the creative activity of the Russian writer Vitaly Alexandrovich Zakrutkin. His work *Mother of Humanity (Mat' Chelovecheskaya) is analyzed as one of the mas*terpieces in Russian literature dedicated to the image of the mother. The protagonist, Maria, who is left alone after the war, having lost all her loved ones, symbolizes a daughter, a beloved wife, and a mother who is ready to overcome all hardships for the sake of her people, homeland, friends, and husband. Through her character, the national traits of the Russian woman and the leading qualities of the Mother figure, characteristic of the nation, are revealed.

Keywords: image, poetics, composition, fairy tale, narrative, roman, creative labyrinth.

Kirish. Inson hayotida bir siymo borki, u dunyodagi barcha xalqlar uchun qadrli, mo'tabar, aziz va muqaddas hisoblanadi. Bu siymo – bizni dunyoga keltirgan onajonimizdir. Barcha millat uchun ona ulug' hisoblanadi, shuning uchun dunyodagi barcha xalqlarning onalarini birlashtiruvchi mushtarak fazilatlarni sanab adog'iga yetib bo'lmaydi. Lekin ayni vaqtda, har bir xalqqa va millatga mansub ona siymosi o'z fe'l-atvori, tabiati, ichki va tashqi dunyosi, kiyinishi, hatto, xarakteri bilan muayyan darajada farqlanadi.

XX asrning boshlarida turli mavzularda qator nasriy asarlar maydonga keldi. Bu davrda rus va o'zbek adabiy muhitida ona mavzuiga ham keng o'rin berildi. Ona mavzui, ayniqsa, Maksim Gorkiy, Lev Tolstoy, Nikolay Ostrovskiy, Vasiliy Makarovich Shukshin, B.Pasternak, Valentin Katayev, Pavel Luknitskiy, Konstantin Paustovskiy, Vitaliy Zakrutkin, Said Ahmad, Saida Zunnova, O'tkir Hoshimov, Tog'ay Murod, Xayriddin Sultonov, Isajon Sulton asarlarida o'z ifodasini topdi. Ijodkorlarning asarlari asosida adabiy jarayon jonlandi va kengaydi.

Asosiy qism. Rus adabiyotining rivojlanishida o'z o'rniga ega bo'lgan yozuvchi va adabiyotshunos Vitaliy Aleksandrovich Zakrutkin 1908-yil 27-martda o'qituvchi oilasida dunyoga kelgan. Uning bolaligi Moldaviya va Ukraina shaharlarida o'tgan.

Zakrutkin 1930-yillardan ijod ostonasiga kirib kelgan adib haqiqiy adabiy muvaffaqiyatga urushdan keyin musharraf bo'ladi. 1932-yilda Blagoveshchensk pedagogika institutini tugatgach, Sankt-Peterburgdagi A.I.Gertsen nomidagi pedagogika institutiga aspirant sifatida qabul qilingan. 1936-yil 12-iyunida A.S.Pushkin ijodiga bag'ishlangan nomzodlik ishini o'z vaqtida himoya qiladi. Shu yilning o'zida Rostov pedagogika institutining adabiyot kafedrasiga rahbarlik faoliyatini ham boshlab yuboradi.

Adibning birinchi kitobi “Akademik Plushov” nomi bilan 1940 yilda nashr etilgan. 1941-yilda nemislar Rostovga hujum qilganida, Vitaliy Zakrutkin ko‘ngilli bo‘lib, frontga jo‘naydi. Ulug‘ Vatan urushi davrida u harbiy muxbir bo‘lib ishlagan, bu esa uning yozuvchilik faoliyatida o‘z izini qoldirgan. Urush maydonida boshidan kechirgan jangovor voqealar uning ko‘plab asarlarining asosiga aylangan va ular chuqur axloqiy mulohazalar bilan bayon etilgan.Bu haqda uning do‘sti adabiyotshunos, adabiyot va teatr tanqidchisi, filologiya fanlari doktori, vatan urushi qatnashchisi Aleksandr L’vovich Dimshis shunday fikrlarni aytib o‘tadi: “Yaqindagina bunday osoyishta inson – dotsent, adabiyotshunos – oldingi saflarda paydo bo‘ldi, qonga botgan janglar ishtirokchisiga aylandi. U armiya va front gazetalarining muxbiri sifatida ishladi va o‘z reportaj hamda ocherklarida armiya yoki front orqa tarafidagi, ya’ni shunday ataluvchi ikkinchi safdagi kuzatuvchi emas, balki janglarning bevosita ishtirokchisi sifatida namoyon bo‘ldi. … Muallif badiiy asarlarini rasmiy hisobotlar yoki axborot xabarnomalari asosida emas, balki janglar va askarlar bilan uchrashuvlardan olingan jonli shaxsiy taassurotlari asosida yozgan” [2, 7].

Muhokama va natijalar. Yozuvchi ijodining asosiy mavzusi vatanga bo‘lgan muhabbat, urushdagi inson taqdiri, uning ichki dunyosi, axloqi va insoniylikni saqlash qobiliyati, jasorati qamrab olgan. Harbiy muxbir sifatida Vitaliy Zakrutkin 1941-1945-yillarda ko‘plab janrlarda ijod etgan. 1942-yilda uning frontda yaratilgan hikoyalari to‘plamlari – “Oldingi qator” va “Kuch” nomi bilan taqdim etilgan. Keyingi yilda Rostovda razvedkachi haqidagi “Chandiqli odam” povesti kitobxonlar qalbidan o‘rin olgan. Urush jarayonida 1944 yilda, yozuvchi Rostov nashriyotiga ikki qo‘lyozma yubordi va ular kitob bo‘lib chop etilgan.

Vitaliy Aleksandrovich Zakrutkinning “Mater Chelovecheskaya” (“Insoniyat Onasi”), “Sotvoreniye mira” (“Olamning yaratilishi”), “Plavuchaya stanitsa” (“Suzuvchi ctansiya (qishloq)”), ‘Kavkazskiye zapisi” (“Kavkaz yozishmalari” (daftarlari), “Podsolnux” (“Quyoshga qaragan gular” yoki “Kungaboqar”), “O jivom i myortvom” (“Tirik va o‘liklar haqida”) va “Chelovek so shramom” (“Chandiqli odam”) kabi qator asarlari kitobxonlar qalbidan o‘rin olgan.

1977-1980 yillarda Rostov nashriyotida yozuvchining to‘rt jildlik asarlar majmui nashr etilgan. Bir qancha yillar davomida V. A. Zakrutkin RSFSR Yozuvchilar ittifoqi boshqaruvi kotibi va Rostov viloyati Xalq deputatlari Kengashi deputati etib saylangan. Yozuvchi ko‘plab orden va medallar bilan taqdirlangan, jumladan, Lenin ordeni, jangovar Qizil Bayroq ordeni, Mehnat Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlangan. “Dunyo yaratilishi” romani va “Insoniyat Onasi” qissasi dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilingan. Zakrutkin 1984 yil 9-oktabrda vafot etgan. U Donning Kochetoevskaya qishlog‘ida (stansiyasida), doim yashagan uyining hovlisida dafn qilingan.

Vitaliy Zakrutkinning urushda mavzusiga bag‘ishlangan so‘nggi asarlari ichida eng ta’sirchan asari – 1969-yilda yozilgan “Insoniyat Onasi” qissasi hisoblanadi. Ushbu asar uchun yozuvchiga Maksim Gorkiy nomidagi RSFSR Davlat mukofoti unvoni beriladi. Bundan tashqari VLKSM Markaziy Qo‘mitasi va Yozuvchilar uyushmasi tomonidan A.Fadeyev nomidagi tanlovda birinchi mukofot bilan taqdirlandi.

Vitaliy Zakrutkinning “Insoniyat Onasi” nomli asari asosida Rostovdagi Maksim Gorkiy nomli akademik drama teatrida sahnalashtiriladi. Xalq asarni yaxshi kutib oladi. Asar qahramonlarini ijro etgan san’atkorlar xalq qalbidan o‘rin oladi. Qissaning mavzusi tomoshabinlarga ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi va asar juda ko‘p adabiyotshunos va teatr tanqidchilari tomonidan e’tirof etiladi.

Yozuvchining bu asari 1969-yilda kitob holida chop etilgan. “Insoniyat Onasi” qissasida rus ayoli Mariyaning dahshatli yo‘qotishlarni boshidan kechirganligi va bu holatdan tushkunlikka tushmay, yaxshilik va mehr-muhabbatni saqlab qolgan hayoti ochib berilgan. Ushbu asar rus xalqining ruhiy kuchining ramziga aylangan. Shuning uchun bu asar nafaqat rus xalqining, balki, barcha millat onalarining jasorati, matonati, qahramoni sifatida ham keng tan olingan.

Zakrutkinning “Insoniyat Onasi” qissasi realistik uslubda yozilgan. Uning uslubi qisqalik, psixologik aniqlik va chuqur insonparvarlik bilan ajralib turadi. Yozuvchi asarlarida pafos yoki ideologik bosim yo‘q – doimo markazda inson, uning ruhiy holati, tanlovi turadi. Bu holatni biz “Insoniyat Onasi” qissasida ham uchratdik.

Bashariyat tarixi shundan guvohlik beradiki, ming yillar davomida har qaysi jamiyatning madaniy darajasi va ma’naviy barkamolligi ayollarga bo‘lgan munosabat bilan belgilanadi. Insoniyatning ayol siymosi bilan bog‘liq estetik ideali uni mudom go‘zallik, nafosat, ezgulik timsoli, murabbiy va komil inson tarbiyachisi sifatida namoyish etib keladi. “Odamning qalbida qanday olijanob tuyg‘ular mavjud bo‘lsa, ularning barchasi avvalo onadandir”. Xalqimizning buyuk tarixida o‘zining jasorat va matonati,

aql-zakovati, nafosat va nazokati bilan oʻchmas nom qoldirgan Toʻmaris, Bibixonim, Gulbadanbegim, Zebuniso, Nodira, Uvaysiy, Anbar Otin va yuzlab ayollarning nomlari hamisha ehtirom bilan tilga olinadi. Ayollarga ehtirom va e'zoz Sharq mentalitetining ibratli jihatidir. Uning badiiy adabiyotdagi in'ikosi milliy badiiy tafakkur tarixida muhim va oʻziga xos oʻrin egallaydi. Shu sababli, badiiy adabiyotning asosiy tasvir ob'ekti boʻlgan inson qalbi va ongida roʻy berayotgan evrilish, oʻzgarishlarning sir-sinoatlarini, sabab-oqibatlarini, ularning jamiyat ravnaqidagi oʻrnini tadqiq etish masalasi mehr-muhabbat timsoli, avlodlar silsilasini bogʻlovchi kuch, yaratish va ijodkorlik ramzi boʻlgan ona obrazi bilan bogʻliq tahlil va talqinlarsiz toʻliq boʻlmaydi [3,98]. Binobarin, rus va oʻzbek adabiyotida ayol siymosini yaratishdagi ijodkor mahorati masalasini umumbashariy, insonparvar mezonlar va milliy qadriyatlar asosida, badiiy ijodiyotning ichki qonuniyatlariga asoslanib, tadrijiylik nuqtai nazaridan qiyosiy tadqiq etish adabiyotshunoslikning oʻziga xos vazifalaridan biridir.

Asar qahramoni Mariya juda jasoratli qilib tasvirlangan. U urush maydonida barchaga yordam beradi. Urush tufayli barcha yaqin insonlaridan- onasi, turmush oʻrtogʻi, doʻstlari, hamqishloqlaridan ajraladi lekin orqaga chekinmaydi. Yolgʻiz qolgan Mariya xalq, vatan, doʻst va turmush oʻrtogʻi uchun barcha qiyinchiliklarni yengishga tayyor farzand, sevimli rafiqa va ona timsolidir. Unda rus ayolining mukammal insoniy xususiyatlarini koʻramiz. Mariya millatga xos yetakchi fazilatlarini oʻzida mujassamlashtirgan Ona obrazidir.

Xulosa. "Insoniyat Onasi" qissasida ona obrazi nihoyatda milliy obraz ekanligi e'tiborni tortadi. Adib qissada ona timsoli rus qadriyatlarni chuqur egallagan xalqning donishmandligini koʻrsatadi. Bu obraz qissanavis ijodida tasodifiy yaratilmagan, chunki urush voqealari asosida yaratilganligi aniq. Uning chuqur hayotiy asoslari va badiiy topilmalari bor. Masalan, asarda Ona naslni davom ettiruvchi jins, goʻzallik, aql va donishmandlik timsoli sifatida talqin qilingan. Shu oʻrinda rus tanqidchisi V.G.Belenskiyning quyidagi fikrlarini aytib oʻtishni joiz topdik: "Urf-odatlar xalqning qiyofasidir. Ularsiz xalq qiyofasiz obraz, behuda va amalga oshmaydigan xayoldir". Chunki "Insoniyat Onasi" qissasida ona obrazi rus xalqining qiyofasidir.

Vitaliy Zakrutkin Davlat mukofoti laureati unvoniga sazovor boʻlgan va uning asarlari maktab dasturilariga ham kiritilgan. Uning kitoblari bugungi kunda ham dolzarb boʻlib qolmoqda, chunki ular abadiy axloq, vijdon va insoniylik haqidagi savollar qamrovini koʻtara oladigan asarlardir.

ADABIYOTLAR:

1. Закруткин, В. От земли – к земле // Наш современник, 1973. – № 1. – 165 с.

2. Дымшиц А. Виталий Александрович Закруткин в книгах и в жизни // Закруткин В. А. Собрание сочинений: В 5 т. Т. От земли к земле. Кавказские Замок Шопинг. Матерь человеческая. Ростов-на-Дону, 2018. – 238 с.

3. Каримов И.А. Ватан ва халқ мангу қолади. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий Кутубхонаси нашриёти, 2010. – 136 б.

4. Шолоховская энциклопедия / гл. ред. Ю. А. Дворяшин; вступ. ст. М. М. Шолохов. – М.: Синергия, 2013. – 442 б.

Hamzayeva Zebo Murodjon qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Fakultetlararo xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi
(O'zbekiston)
E-mail: hamzahakimzoda@outlook.com

"TESS D'ERBERVILLNING NASABI" VA "BONU": JANRNING IKKI KO'RINISHI SIFATIDA

Annotatsiya. Tomas Hardining "Tess d'Erbervillning nasabi" va Iqbol Mirzoning "Bonu" asarlari janr ko'rinishlari asosida ushbu maqolada qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada romantik va dramatik janrlar o'rtasidagi farqlar, zamonaviy va klassik yondashuvlar hamda ayol obrazining badiiy talqini o'rganiladi. Ikkala asar ayol taqdirining fojeaviy jihatlariga e'tibor qaratgan holda, o'z davrining ijtimoiy muammolarini yoritadi. Tadqiqot janrlar taraqqiyoti va milliy adabiyotlar o'rtasidagi uyg'unlikni ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Tomas Hardy, Iqbol Mirzo, ayol obrazi, dramatik janr, romantik janr, ijtimoiy muammo, fojea, qiyosiy tahlil, adabiy janr, milliy adabiyot

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ романа Томаса Харди "Тэсс из рода д'Эрбервиллей" и произведения Икбола Мирзо "Бону" с точки зрения жанровых особенностей. Рассматриваются различия между романтическим и драматическим жанрами, а также особенности художественного воплощения образа женщины. Оба произведения поднимают вопросы трагической судьбы женщины в контексте социальных проблем своего времени.

Ключевые слова: Томас Харди, Икбол Мирзо, образ женщины, драматический жанр, романтический жанр, социальная проблема, трагедия, сравнительный анализ, литературный жанр, национальная литература

Abstract. This article presents a comparative analysis of Thomas Hardy's *Tess of the d'Urbervilles* and Iqbol Mirzo's *Bonu* based on their genre characteristics. The study explores the distinctions between romantic and dramatic genres, and examines how the female image is artistically portrayed. Both works reflect on the tragic fate of women and highlight the social challenges of their respective eras. The research reveals the interrelation between genre development and national literary traditions.

Keywords: Thomas Hardy, Iqbol Mirzo, female image, dramatic genre, romantic genre, social issues, tragedy, comparative analysis, literary genre, national literature

Kirish. Badiiy asarning shakli va mazmunini tahlil qilishda muallifning mavzuga bo'lgan munosabati va unga yondashuvi alohida ahamiyatga ega. Bir mavzuda yozilgan asarlar son jihatidan ko'p bo'lishi mumkin, biroq ular hech qachon bir xil bo'lmaydi – har bir asar o'ziga xos uslub va mazmun bilan ajralib turadi. Xuddi shu kabi, bir inson hayoti haqida yozilgan turli asarlar ham turlicha yondashuv va talqinlarda bo'ladi. Bu holat badiiy ijodning psixologik tomoniga bog'liq bo'lib, ayni mavzu va janrdagi asarlarning poetik xususiyatlarini solishtirib o'rganishni talab qiladi.

Sotsialistik realizm adabiyotida ko'pincha ijobiy qahramonlar jamiyatdagi mavjud muhit bilan qarama-qarshilikka duch keladi. Masalan, "Asrga tatigulik kun" romanida bosh qahramon Edigey Bo'ron tuzumning Sobitjon kabi odamlarni tarbiyalayotgan tizimidan norozilik bildiradi. ''Qiyomat'' romanida esa Avdiy Kallistratovning din haqidagi qarashlari rasmiylarga yoqmaydi. U diniy rahbarlar bilan ziddiyatga kirishganidan so'ng o'zi tanlagan yo'ldan haqiqatni izlashga qaror qiladi.

Asosiy qism. Romanning janriy belgilari xususida turli adabiyotlarda bir-biriga o'xshash va farqli ta'riflar berilgan. Adabiyotshunoslik lug'atida bu borada quyidagi ta'rif keltiriladi: "…romanga ta'rif berilganda, odatda, uning hajman kattaligi, hayotni keng ko'lamda tasvirlashi, qahramon hayotidan katta davrni olib, turli ijtimoiy munosabatlar bilan bog'lab talqin qilishi, ko'plab va turfa kishilar taqdirlari orqali jamiyatning joriy holatini aks ettira olishi; murakkab ko'p chiziqli syujetga ega bo'lishi kabi janr xususiyatlari qayd etiladi" [1, 257-258]. Ilmiy ta'riflarda roman janrining poetikasiga xos belgilar faqat shu bilan chegaralanmasligi, balki asarda adabiy muammo, badiiy tafakkur hamda badiiy qahramonning mavjudligi ham zarur ekanligi alohida ta'kidlanadi.

“Tess d’Erbervillning nasabi” va “Bonu” romanlarida bosh qahramonlarning jamiyat bilan bo‘lgan munosabatlari o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud. “Tess” asarida bosh qahramonning ichki ruhiy to‘qnashuvi syujet rivojida muhim rol o‘ynaydi. Tess Alekni sevmasligini anglagach, d’Erbervillar uyidan chiqib, o‘z tug‘ilgan qishlog‘i – Marlotga qaytishga qaror qiladi. Uning bu qaytishi va Mister Krikning fermasiga ishga joylashishi keyinchalik Enjel bilan bog‘lanishiga zamin yaratadi. Asardagi eng keskin voqea va yechim aynan Tessning ichki iztiroblari, ruhiy kurashi bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Enjel Braziliyadan qaytgach, Tess uni yana ko‘rib, Alekka turmushga chiqib qo‘yganidan afsuslanadi va bu bilan Enjelga xiyonat qilganini tushunadi. U o‘zining bu holatni ko‘tara olmasligini sezadi va nima bo‘lishidan qat’i nazar, Alekni o‘ldirib, sevgisiga to‘sqinlik qilayotgan har qanday to‘siqni yo‘q qilishni istaydi. Bu holatda Tessning qalbida ilgari bo‘lgan qasos hissi ham aniq ko‘zga tashlanadi.

Tess o‘zining hayot yo‘li va mehnat faoliyati davomida ijtimoiy muhitning keskin bosimi bilan bevosita to‘qnashmaydi. Garchi u Alek bilan bo‘lgan fojiali munosabatlar oqibatida pokligidan ayrilgan va farzandini yolg‘iz tarbiyalashga majbur bo‘lgan bo‘lsa-da, Marlot aholisi tomonidan jiddiy ijtimoiy bosim yoki ig‘vogarona munosabatlarga duchor bo‘lmaydi. Blekmur vodiysi, ya’ni g‘arb jamiyatining vakillari – shaxs erkinligi va taqdirni mustaqil hal qilish huquqini e’tirof etgan holda Tessga nisbatan ijtimoiy bosim o‘tkazishga urinmaydi, balki unga nisbatan qahr-g‘azab bilan munosabatda bo‘lish fikridan yiroq turadi. Buning aksariyat hollarda o‘zbek jamiyatidagi ijtimoiy stereotiplar bilan zid keluvchi manzarasi kuzatiladi. Masalan, Olmosning onasi Bonuga nisbatan shafqatsiz va haqoratli munosabat bildiradi, undan o‘g‘lidan voz kechishni talab qiladi. Xuddi shunday, Dilbar Bonuning or-nomusini tijoriy vosita sifatida ko‘rib, uni obro‘sizlantirish orqali moddiy foyda olishni maqsad qilgan bo‘lsa, Izz esa Tessning ezgu tuyg‘ularini e’tiborsiz qoldirish yoki unga adolatsizlik qilish fikridan yiroq bo‘ladi. Bu esa ikki jamiyat o‘rtasidagi axloqiy qadriyatlar va gender munosabatlariga oid tafovutlarni ochib beradi.

Adabiyotshunos Homil Yoqubov “O‘zbek prozasida uslub rang-barangligi” nomli maqolasida zamonaviy o‘zbek yozuvchilarining badiiy uslubiga xos bo‘lgan umumiy qonuniyatlar va ularning estetik yo‘nalishlari haqida muhim ilmiy mulohazalarni ilgari suradi. “Qaysi usulga murojaat qilmasin, muallif insonning ma’naviy dunyosini ochishga (u inson ma’naviy olami benihoya murakkab, boy va xilma-xil bo‘lganligidan, ko‘pincha uni ma’lum aspektdagina ko‘rsatishga) e’tibor beradi va shuning uchun asar uslubi u yoki bu darajada inson ichki dunyosining tahlili bilan bog‘liq bo‘ladi. Albatta, har bir yozuvchi voqelikdan yangi odam shaxsini tasvirlash uchun o‘zi muhim deb tasavvur etgan tomonlarni ko‘rsatishni vazifa qilib oladi va shunga muvofiq so‘zlar, bo‘yoqlar, obrazlar, syujet, kompozitsiya tuzilishi va hokazo ifoda usullarini topadi…” [2, 11-12].

Qahramonning o‘z yashayotgan ijtimoiy muhiti bilan bo‘lgan ziddiyatlarini tahlil qilganda, bu qarama-qarshiliklar “Bonu” qahramonining hayotida chuqur iz qoldirganini alohida qayd etish kerak. Jamiyatning Bonuga bo‘lgan munosabati ba’zan yashirin, ba’zan esa ochiq adovat shaklida uzluksiz davom etadi. Bonuning go‘zalligi va jozibadorligi, uning boshqa qizlardan ajralib turishi ko‘pchilikning hasad va nafratini qo‘zg‘aydi. Og‘ir kasallik tufayli chiroyidan ayrilgach, ilgari unga yomon ko‘z bilan qaragan kishilarning bu holatdan ich-ichidan quvonayotganini u sezadi. Ayniqsa, Yusufning Bonuni cho‘lga olib ketganidan keyin bu hasadgo‘ylar o‘z dushmanligini ochiq namoyon qila boshlaydi – ular uning boshiga tushgan kulfatdan mamnun bo‘lgan holatda tasvirlanadi.

Muhokama va natijalar. Milliy nasrimizda ayollar hayotini keng qamrovda yoritgan ko‘plab asarlar mavjud. Masalan, Abdulla Qahhorning “Sinchalak”, Odil Yoqubovning “Muqaddas” va Isajon Sultonning “Ma’suma” asarlaridagi ayol obrazlari ham hayotdagi turli sinovlarga duch keladi. Ammo ularning hech biri “Bonu” qahramonining boshidan kechirgan qiyinchiliklari darajasida emas. Bonu nafaqat yaqinlarining xiyonatiga uchraydi, balki unga taqdir sovg‘asi sifatida berilgan jiddiy kasallikka ham chalinadi. Qiyinchiliklarga bardosh berib, Bonu Saidadan ham, Muqaddasdan ham, Ma’sumadan ham ko‘ra kuchliroq, matonatliroq ko‘rinadi. Uning umidsizligiga sabab bo‘lgan asosiy omil og‘ir kasallik yoki qiyinchiliklar emas, balki o‘ziga qadrli insonning xiyonatidir.

Hayotni keng qamrovda tasvirlash masalasiga Tomas Hardining yondashuvi o‘ziga xos va boshqalarnikidan farq qiladi. Uesseks turkumiga kiruvchi barcha asarlarida, jumladan “Tess d’Erbervillning nasabi” romanida ham, adib aynan Angliyaning Uesseks nomli mintaqasida yashovchi odamlar hayotini qalamga olgan. Tomas Hardi romanlarida qahramonlarning faol ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi yoki keng xalq qatlamining turmush tarzi batafsil yoritilishi maqsad

qilinmaydi. “Tess d’Erbervillning nasabi”da ham badiiy konsepsiyani yaratish uchun Tessning bir nechta qishloqlardagi hayoti, Enjelning vatanda va Braziliyadagi faoliyati, ruhoniy Kler, Alek, Joan Darbeyfild va Liza Lu kabi personajlarning umumiy xatti-harakatlari hamda barcha asosiy qahramonlarning ichki ruhiy kechinmalari yetarli darajada tasvirlangan. Tomas Hardi o‘z obrazlarining hayotida yuz beradigan voqea-hodisalar va ularning harakatlari orqali ijtimoiy-siyosiy g‘oyalar, diniy qarashlar hamda buyuk ijodkorlarning adabiy-estetik fikrlarini uyg‘unlashtirishga harakat qiladi.

“Tess d’Erbervillning nasabi” romanida esa jamiyatning hozirgi holatini aks ettirish maqsadida turli odamlarning hayoti tasvirlanadi. Din va kishilarning dinga munosabati masalasi Tomas Hardining doimiy e’tiborida bo‘lgan mavzulardan biridir. Tess hayotining ag‘darilishiga, oxir-oqibat uning jazoga tortilishiga sabab bo‘lgan Alek d’Erbervill eng murakkab obraz sifatida ko‘rsatiladi. Tomas Hardi Alek timsolida insonning nafsoniy istaklari va shahvoniy ehtiroslari tufayli ilohiy e’tiqodga sadoqatsizlik qilishi masalasini ochib beradi. Alek iblisga qiyoslanib, shayton Havvoni vasvasaga solgani kabi Tessni ham noto‘g‘ri yo‘lga boshlashga harakat qilgani ta’kidlanadi. Uning gunohlarini yuvishga intilishi va dindorlikka o‘tishi, biroq shahvoniy istaklarini nazorat qila olmasligi uning shaytoniy qirrasi ekanini ko‘rsatadi. Tomas Hardi voqealarning kelajakdagi rivojlanishiga ishora qiluvchi belgilardan foydalanib, personajlarning ruhiyatidagi nozik o‘zgarishlarga o‘quvchi e’tiborini qaratadi. Masalan, Enjel Braziliyaga ketgach, umidsizlikka tushgan Tess Marlotga qaytib, oilasiga yordam berishga harakat qiladi. Shu paytda u duch kelgan Alek d’Erbervill endi rohib bo‘lib, odamlarni haqiqat yo‘liga chaqirish bilan shug‘ullanmoqda, ammo uning ruhiyati quyidagicha tasvirlanadi:

“Thus speaking she turned from the stile over which she had been learning, and faced him whereupon his eyes, falling casually upon the familiar countenance and form, remained contemplating her. The inferior man was quiet in him now; but it was surely not extracted, nor even entirely subdued [3, 329].

“Shu so‘zlarni aytaturib, bog‘devorga suyanib turgan Tess undan nari ketdi va Alek tomonga o‘girilib, uning yuziga qaradi. Alekning nigohi tanish chehra va qaddu qomatga tushdi-yu, undan ko‘z uzolmay qoldi. Bu nigohda buzuq mayllar voqe bo‘lmadi-yu, lekin ular tag-tugi bilan yo‘qolib ketmagani, oxirigacha mahv etilmagani ham haqiqat [4, 358].

“Bonu” romanida turli odamlarning hayotidan foydalanib, jamiyatning holatini ifodalash masalasi tragik ruhiyat orqali o‘z ifodasini topgan. Romanning fojeaviy tomonlarini tahlil qilgan adabiyotshunos olim Suvon Meli badiiy tragizm haqida shunday fikr bildiradi: “Hayotdagi sinovlarga qahramonona dosh berish va ulardan ustun kelishga intilish tragizmni yaratadi, aksincha, bu sinovlarga bo‘ysunib, umidni yo‘qotish va qorong‘u fikrlar zulmida qolish esa pessimizmdir. Pessimizm esa asl tragizmga ziddir” [6, 53].

“Bonu” romanida asosiy qahramon hayotining katta qismi batafsil yoritilib, uning faoliyati ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilingan. Bonuning dunyoqarashida jamiyatni yaxshilashga intilish va yaqinlarining hayotida haqiqatning o‘rnatilishi uchun harakat qilish istagi ustunlik qiladi. Romanning epigrafi sifatida tanlangan:

“Tanangda og‘riq his etsang,
demakki sen tirik jonsan,
O‘zgalar og‘rig‘in sezsang,
demak, insonsan, insonsan!”[7, 3]

bayti insonning jamiyatdagi muammolarga, jamiyatning inson hayotidagi qarama-qarshiliklarga mehr bilan qarash zarurligini ta’kidlaydi. Roman davomida Bonuning boshqalarning azobini yengillashtirish uchun fidoyilik bilan harakat qilgani, ammo o‘zi yordamga muhtoj bo‘lganida yetarli ko‘mak ololmagani ko‘rinadi. Uning harakatlari asosan o‘zi yashayotgan muhitni yaxshilashga qaratilgan. Maktabdagi faoliyati bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Bonu ilgari surgan tashabbuslar dastlab qo‘llab-quvvatlanmasa-da, ularning samarasi sezilgach, boshqalar tomonidan egallanadi. Shuningdek, uning to‘g‘ri so‘zlariga hech kim chidamaydi. Maktabdagi bu vaziyat “Choliqushi” romanidagi Farida obrazini eslatadi, ammo “Choliqushi”da qishloq aholisi va muallimlarning Faridaga munosabati buning kabi achinarli emas. Maktab direktorining Bonuga nisbatan haqorati va ishdan haydash harakati esa tor dunyoqarashga ega bo‘lgan ta’lim muassasi rahbarining diskriminatsiyaga asoslangan xatti-harakati sifatida baholanadi.

Bonu hayotning qiyinchiliklariga jasorat bilan dosh berish borasida katta yo‘lni bosib o‘tadi. U sababsiz og‘ir kasallikka chalinib, oldingi hasadgo‘ylarning nafratidan ruhiy azob chekadi, sog‘ayish

yo‘lida ruhiy tushkunlikka tushadi, yaqin qarindoshlarining beparvoligi sabab murakkab vaziyatlarga duch keladi, muhojirlik azoblarini boshdan kechiradi. Oxir-oqibat, sevgan insoni bilan bo‘lgan munosabatlarining yomon tomonlari ochilib, hayotga umidini yo‘qotib, tushkunlikka tushadi. Shu barcha sinovlarga qaramay, Bonu o‘zini boshqarishga, shaxsiy muammolarini yengishga va boshqalarga yordam berishga doim harakat qiladi. Bu esa qahramonning pessimistik kayfiyatdan uzoq ekanini va romandagi tragik ruhiyatning muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa. Qahramonlar hayotidagi katta davrni qalamga olib, ijtimoiy munosabatlar bilan o‘zaro aloqadorlikda aks ettirish masalasiga har ikki romanda ham o‘ziga xos shaklda yechim topilgan. “Tess d’Erbervillning nasabi” asarida turli ijtimoiy qatlam vakillarining hayoti orqali jamiyatning umumiy holati yoritilgan. Asarda din falsafasi va kishilarning dinga bo‘lgan munosabati doimiy ravishda muallifning diqqat markazida turadi. Tess d’Erbervillning hayotini tubdan izdan chiqarib, oxir-oqibat uni oliy jazoga tortilishiga sabab bo‘lgan Alek d’Erbervill murakkab, sirli obraz sifatida tasvirlanadi. Tomas Hardi Alek qiyofasi orqali nafsoniy istaklardan voz kechish, shahvoniy his-tuyg‘ular ta’sirida ilohiy e’tiqodga sodiqlikni yo‘qotish kabi mavzularni yoritadi. Tess d’Erbervill ko‘proq o‘z ichki fikrlariga berilgan, ruhiy qarama-qarshiliklar ta’sirida azob chekayotgan obraz sifatida tasvirlanadi. U nafaqat Enjelning cherkov haqidagi falsafiy mulohazalarini, balki Alekning diniy e’tiqod yo‘lini tanlashiga turtki bo‘lgan psixologik omillarning o‘ziga xos jihatlarini ham to‘liq anglay olmaydi.

“Bonu” romanida esa xalqimizning yaqindagi o‘tgan hayoti haqqoniylik me’zonlariga asoslanib aks ettirilgan. Muallif yaqin tarixiy voqealarni jonli ko‘zgu sifatida qalamga olib, davrning ijtimoiy voqeliklariga tanqidiy-tahliliy yondashuvni ko‘rsatadi. Bonu hayotidagi ko‘plab ko‘ngilsizliklarning ildizida sevikli insonining xiyonati turganini anglagan paytda, muammoning keng ijtimoiy mazmuni va ta’sir doirasi mavjudligini chuqur idrok etadi. Muallif asosiy qahramonning hayot yo‘lini tasvirlash jarayonida sadoqat va xiyonat, insoniylik va razolat kabi qarama-qarshi tushunchalarni bir-biri bilan chambarchas bog‘lab, badiiy tarzda ifoda etadi. Shuningdek, asarni o‘qish davomida ijtimoiy va maishiy muammolarning qahramonlarning taqdiriga qanday ta’sir ko‘rsatgani aniq ko‘rinadi. Yozuvchi ayniqsa mehnat muhojirligi mavzusini yoritishda katta ijodiy muvaffaqiyatlarga erishganligi ta’kidlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Қуронов Д. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – 408 б.
2. Ёқубов Ҳ. Ўзбек прозасида услуб ранг-баранглиги // Ўзбек адабиётида жанрлар типологиияси ва услублар ранг-баранглиги. – Т.: Фан, 1983. – 148 б.
3. Hardy T. Tess of the d’Urbervilles. Edited by Juliet Grindle and Simon Gatrell. – New York: Oxford University Press, 2005. – 428 p.
4. Ҳарди Т. Тесс д’Эрбервиллнинг насаби. Рўй-рост тасвирланган покиза аёл. Рус тилидан
5. Нодира Афоқова таржимаси. – Т.: Yangi asr avlodi, 2025. – 358 б.
6. Мели С. Сўзу сўз. ‘‘Адабиёт фалсафаси’’га чизгилар. – Т.: Sharq, 2020. – 158 б.
7. Мирзо И. Бону: роман. – Т.: Factor books, 2022. – 288 б.

Matkurbanova Oygul Mamatsalayevna,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
(O‘zbekiston)
E-mail: matkurbonova93@mail.ru

HIKOYADA MAVZU VA G‘OYA UYG‘UNLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada mavzu va g‘oyaning badiiy asarda muhim ahamiyat kasb etishi haqida so‘z bo‘radi. Bu boradagi adabiyotshunoslar tomonidan bildirilgan nazariy qarashlar atroflicha tadqiq etiladi. Shuningdek, adabiyotda abadiy mavzular xususida fikr boradi. Tahlil jarayonida Qamchibek Kenja hikoyalarining mavzu ko‘lami va g‘oyaviy yo‘nalishi tasniflanadi. Natijada yozuvchining aksariyat hikoyalarida muhabbat, do‘stlik, oila mavzulariga murojaat etishi aniqlanadi. Ayniqsa, “Garov”, “Bazm”, “Ko‘ngil ko‘chalari” hamda “Qizil gullar” hikoyalardagi mavzu va g‘oyaning uyg‘unligi tahlillar asosida yoritib boriladi. Muallif eng oddiy hayot hodisalarini tanlaydi va ularni eng oddiy vositalar orqali tasvirlaydi. Biroq shu holatning o‘zida yozuvchi bu odatiy voqealarga chuqurroq nazar tashlashga, ular haqida o‘ylashga majbur etadi. Shuning o‘ziyoq Qamchibek Kenjaning o‘ziga xos uslubini namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: mavzu, g‘oya, shakl va mazmun, syujet, yozuvchi mahorati, badiiy so‘z, hikoya, obraz, badiiylik, hayotiylik, milliylik.

Аннотация. В данной статье обсуждается важность темы и идеи в произведении искусства. Подробно рассматриваются теоретические взгляды, высказанные литературоведами по данному вопросу, приведены размышления о вечных темах. В ходе анализа классифицируется тематический охват и идейная направленность рассказов Камчибека Кенджи. В результате становится ясно, что в большинстве своих рассказов писатель обращается к темам любви, дружбы и семьи. В частности, на основе анализа будет выделена гармония темы и идеи в рассказах “Дебаты”, “Вечеринка”, “Улица любви” и “Красные цветы”. Автор выбирает самые простые явления жизни и описывает их самыми простыми средствами. Однако именно в этой ситуации писатель заставляет нас глубже вглядеться в эти обыденные события и задуматься о них. Это само по себе демонстрирует уникальный стиль Камчибека Кенджи.

Ключевые слова: тема, идея, форма и содержание, сюжет, мастерство письма, художественное слово, история, образ, артистизм, жизненность, национальность.

Abstract. This article discusses the importance of theme and idea in a work of art. The theoretical views expressed by literary scholars on this issue are examined in detail. Also, eternal themes in literature are discussed. In the process of analysis, the thematic scope and ideological direction of Kamchibek Kenja’s stories are classified. As a result, it is determined that the writer addresses the themes of love, friendship, and family in most of his stories. In particular, the harmony of theme and idea in the stories “Controversy”, “Party”, “Street of Love” and “Red Flowers” is highlighted on the basis of analysis. The author chooses the simplest life events and describes them using the simplest means. However, in this case, the writer forces us to take a deeper look at these ordinary events and think about them. This in itself demonstrates Kamchibek Kenja’s unique style.

Keywords: theme, idea, form and content, plot, writing skills, artistic word, story, image, artistry, vitality, nationality.

Kirish. Adabiyotda hayotning muhim voqea-hodisalari, kishilarning o‘ziga xos hislatlari, ruhiyati, orzu-umidlari, dardi, sir-asrorlari aks etadi. Shuningdek, badiiy adabiyot, ayni paytda, dunyoni o‘zgartirish quroli hamdir. Shu sababdanki, u o‘quvchining hissiyoti va shuuriga ta’sir etadi. Buyuk ijodkorlar jamiyatning taraqqiyotiga hamisha yordam berganlar. Ular o‘z asarlarida davr uchun dolzarb bo‘lgan mavzu va g‘oyani badiiy bo‘yoqlarda tasvirlab, insoniyatga ko‘zgu tuta olishgan. Ayniqsa, 70-80-yillar o‘zbek adabiyotiga diqqat qaratsak, bu davr ijodkorlari asarlaridagi mavzular, g‘oyalar, obrazlarning tabiati, syujet, kompozitsion jihatidan mushtarakliklarga ega ekanligini shohidi bo‘lamiz. Ular o‘zi yaxshi bilgan, o‘zi ko‘rib, yashab turgan hayotni bo‘yamay-bejamay yozishga kirishgan edi.

Shu davr adabiy avlodiga mansub Qamchibek Kenjaning hikoyalarida ham aynan shu jihatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Asosiy qism. Adabiyotshunoslikda mavzu va g‘oya badiiy asar yaratish uchun zarur omil hisoblanib, badiiyat qonuniyatining mazmun kategoriyasini tashkil etadi. Yozuvchi odatda mavzu va g‘oyani hayotdan oladi. Badiiy asarning mavzusi muhim bo‘lishi shart. Shunga ko‘ra, yozuvchi mavzu tanlashga befarq qaray olmaydi. Ijodkor yozilajak asarining mazmunidan kelib chiqib, mavzu tanlaydi. Asarda qalamga olinadigan voqelikda ma’noning salmoqdorligi va chuqurligi, so‘zning aniq va muhimligi, asarning qimmatini oshiradi.

Badiiy asarning g‘oyasi, xuddi mavzudek asar mazmunida ifodalanadi. Chinakam badiiy asardagi har bir epizod, har bir obraz va hatto, alohida detallar ham asosiy g‘oyani ochishga xizmat qildiriladi [1, 102]. Hikoya misolida izohlaydigan bo‘lsak, yozuvchi qalamga olgan mavzuni ifoda etish jarayonida ilgari surmoqchi bo‘lgan g‘oyasini ham badiiy talqin etadi. Ya’ni asarning mavzusi uning g‘oyasida ochiladi. Asarning qimmatini esa mavzudan ko‘ra ilgari surilgan g‘oyasi belgilab beradi.

Muhokama va natijalar. Badiiy asarda mavzu va g‘oya masalasi adabiyotshunoslar nazariy qarashlarida o‘z aksini topadi. Xususan, akademik Izzat Sulton haqiqiy yozuvchi mavzu tanlaganda uning yangiligiga va jamiyatning ehtiyojlari jihatidan muhimligiga alohida e’tibor berishini e’tirof etadi. Shuningdek, adabiyotshunos mavzu – yozuvchi ongida va qalbida hali badiiy shakllantirishni talab qilib yotuvchi hayotiy material va sotsial axloqiy muammoligini, g‘oya esa badiiy asarda yozuvchi ifodalagan asosiy fikr, tasvir predmetiga bergan bahosi ekanligini bayon etadi [2, 173-175]. Nazariyotchi olim Dilmurod Quronov ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlagan holda, mavzu tanlashda mavjud muammolarga diqqat qaratishni lozim topadi: “Ijodkor o‘zini o‘ylatgan, tashvishga solgan muammolarni badiiy idrok etish uchun qulay va keng imkon beruvchi hayot materialini tanlab tasvirlaydiki, shu asar mavzusidir” [3, 106]. Shu jihatdan, D.Quronov, ya’ni “asarda tasvirlangan va badiiy idrok etilgan narsa farqlanishi kerak” degan qarashdan kelib chiqib, birinchisini “mavzu”, ikkinchisini “problema” deb ataydi. Bizningcha, adabiyotshunosning bu qarashi yetarli asosga ega emas. Badiiy asar mavzusi yaxlit holda adabiy atama sifatida olingani maqsadga muvofiq, nazarimizda. Chunki ijodkor mavzu negizida muammolarga urg‘u beradi.

Mavzu so‘zining etimologik jihatini tadqiq etadigan bo‘lsak, bu so‘z o‘zbek adabiyotshunosligiga arab tilidan kirib kelgan. Bu so‘z “vaz’un”, “vaza’a” degan fe’ldan kelib chiqqan bo‘lib, “asosiga qo‘ymoq” ma’nosi beradi. Xuddi shu tushuncha rus adabiyotshunosligida “tema” deb atalib, shu soha “tematologiya” nom ila yuritiladi. Tematologiya mavzushunoslik hisoblanib, aynan shu bilan bog‘liq masalalar tadqiq etiladi. O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy asar mavzusi bilan shug‘ullanadigan bunday yo‘nalish mavjud emas. Vaholanki, mavzu bilan bog‘liq masalalar buni taqozo etadi.

Badiiy asar mavzusi haqida so‘z borar ekan, avar shoiri Rasul Hamzatov “Mening Dog‘istonim” kitobida mavzu to‘g‘risida o‘rinli fikr-mulohazalarini bildiradi. Muallif uni baliqqa qiyoslaydi. Ya’ni mavzu o‘lgan baliqqa o‘xshatilib, suvning yuzida teskari holda qalqib turmasligi aytiladi. U mavzuni tirik baliqday suvning tubida, tez oqar joyida, eng tiniq suvda, girdobida bo‘lishini ko‘rsatadi [4, 175]. Bundan ko‘rinadiki, R.Hamzatov mavzuning qimmatini yaxshi ilg‘ay oladi. Har qanday mavzu badiiy asarni o‘qishli qilolmasligi, ijodkor uni sinchkovlik ila saralay olishi zarurligi oydinlashadi.

Mavzu va g‘oya, obraz va xarakter, syujet va kompozitsiya, badiiy til va uslub, tur va janrlar kabi vositalar, asarning mukammaligini, badiiiyligini ta’minlashga xizmat qiladilar. Ular har bir asarda betakror tarzda uyg‘unlashadilar va jonli bir “vujud”ni – badiiyatning aniq bir farzandini dunyoga keltiradilar, - deydi adabiyotshunos Xotam Umurov [5, 69].

Darhaqiqat, mavzu va g‘oya – san’at asarining qismlarini bir-biriga bog‘lovchi, asarga yaxlitlik, hayotiylik, badiiylik bag‘ishlovchi vosita - asarning o‘zagi ekanligini taniqli adabiyotshunos To‘xta Boboyev ham ta’kidlaydi. Shuningdek, mavzu va g‘oya san’at asarida emotsionallikni ta’minlovchi vositaligini ko‘rsatadi. Bildirilgan nazariy fikrlarni umumlashtirgan holda shuni qayd etamizki, mavzu va go‘ya bamisoli muvozanat kabi bir-birini taqozo etadi. Ijodkor o‘ziga shunday bir talab qo‘yadiki, bu muvozanatga putur yetkazmaslik maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘zbek hikoyachiligi rivojiga munosib hissa qo‘shayotgan Qamchibek Kenja ijodiga diqqat qaratadigan bo‘lsak, uning hikoyalarida mavzu va g‘oya uyg‘un tarzda ifodalanishini guvohi bo‘lamiz. Yozuvchi bu haqida shunday yozadi: “Ko‘pincha yozuvchilar voqeaga ma’no kiritmoqchi, “g‘oyasi, maqsadi nima?” degan so‘roqqa oldindan, ongli ravishda javob hozirlab qo‘ymoqchi bo‘ladilar. Voqeaga

qanday g‘oya, maqsad “gap” yuklasam ekan, deb bosh qotirishadi. Holbuki, voqea hayotdan olingan, loaqal hayotdan suv ichgan bo‘lsa, uning o‘zida tabiiy ravishda maqsad, g‘oya bo‘ladi. Chunki hech qanday voqea maqsadsiz ro‘y bermaydi – axir voqeani inson vujudga keltiradi-ku, insonning esa har bir qadamida, har bir kalomida oshkora yo pinhona maqsad bo‘ladi. Kitobxonga yozuvchining g‘oyasidan ko‘ra, ana shu voqea ishtirokchisi bo‘lgan odam, ya’ni qahramonning maqsadi muhimroq, qiziqroqdir” [6, 79].

Demak, ijod ahli uchun voqelik muhim. Ijodkorlarga ilhom manbayi zarur. Ko‘rilgan, anglangan yo eshitilgan hodisotni ijodkor badiiy tafakkuri elagidan o‘tkazadi. Rejalar tuzadi: yozadi-o‘chiradi, o‘chiradi-yozadi. Yozish mumkin bo‘lgan va mumkin bo‘lmagan nuqtalarni chamalaydi. Avjiga diqqat qaratadi, boshlanmasi bilan tuganchini o‘ylab ko‘radi. Voqealarni tegrasini qirtishlab silliqlaydi, nimadir o‘zidan qo‘shadi va yoki olib tashlaydi. Tasavvurimizcha, natijada san’at namunasi paydo bo‘ladi, - deydi munaqqid Bahodir Karimov. Ushbu mulohaza aksariyat ijodkorlar singari Qamchibek Kenja ijodiy laborotoriyasiga ham tegishli. Yozuvchi boshlamoqchi bo‘lgan asarini ma’lum muddat hayolida o‘ylab, rejalab, bilgan yo eshitgan voqealarini tafakkurida pishitib, so‘zni badiiy jihatdan to‘yintiradi. Hikoyalar nashrga berilgunga qadar bir necha bor qoralanadi, qaysidir so‘zlar olinsa, ayrim jumlalar hikoyadan joy oladi.

Adabiyot olamida shunday mavzular bo‘ladiki, ular davrlar mobaynida yashaydi. Biz buni abadiy mavzular deyishimiz mumkin. Muhabbat, vatan, tabiat, oila, do‘stlik – mavzulari shular jumlasidan. Abadiyatga muhrlangan ushbu mavzular Qamchibek Kenja hikoyalari mundarijasida ham o‘rin olgan. Jumladan, yozuvchining “Baliq ovi” hikoyasida achchiq o‘lim fojiasi tasvirlansa, “Najot farishtasi”, “Juma yomg‘iri” hikoyalarida hayotning qadr-u qimmati haqida so‘z boradi. “Muhabbat”, “Bir kecha – ming kecha”, “Muhabbat badali”, “Ko‘z yoshiga chayilgan gullar”, “Qiyomatga qolgan kechirim”, “Rassom muhabbati” kabi hikoyalarida muhabbat mavzusi tarannum etiladi. Muallifning oila, do‘stlik mavzularidagi “Sohilda”, “Ayol”, “Garov”, “Sog‘inch”, “Lafz”, “Eski soat”, “Alam” kabi hikoyalari ham tasvirlangan syujet voqealari bilan yozuvchi mahorati ila kitobxon ko‘ngliga kirib boradi.

Xususan, Qamchibek Kenjaning “Garov” hikoyasida o‘zbekning er-yigitlari haqida so‘z boradi. Hikoya syujetida yetti gektarlik yong‘ichqazorda paydo bo‘lgan sayroqi bedanani tutib kelish uchun yuzaga kelgan garov mojarosi aks etadi. Bosh qahramonlar Temir polvon va Zulunboy o‘zaro bedani tutish bo‘yicha garov o‘ynashadi. Muallif jamiyatimizdagi ayrim Zulun chayirlarga o‘xshagan erkaklik sha’niga dog‘ tushiradigan pastkash kimsalarga hikoya orqali ko‘zgu tutgan bo‘lsa, er kishining lafzi halol, mard, jasur bo‘lishini, ayniqsa ayollarga hamisha hurmat bilan qarash kerakligini Temir polvon obrazi orqali ko‘rsatadi. Shuningdek, choyxonadagi bekorchilikdan kelib chiqadigan ko‘ngilsiz voqealar insonlarning o‘zaro mehr-oqibatiga salbiy ta’sir etishini “Garov” hikoyasi misolida namoyon etadi. Bunda jasurlik, halollik, milliylik g‘oyalari e’zozlanadi, tubanlik, bekorchilikning zarari qoralanadi.

Q. Kenjaning “Bazm” nomli hikoyasini tahlilga oladigan bo‘lsak, unda to‘y tasviri chiziladi. Hikoya oila mavzusi turkumiga mansubdir. Roviy muallif bo‘lib, Jur’at ismli kishining to‘yga tashrifi, to‘yda guvohi bo‘lgan voqealarni yoritadi. To‘y egasi yirik qo‘shma korxona rahbari bo‘lgani uchun odam qalin, to‘kin-sochinlik avjida ekani ochiqlanadi. Muallif to‘ydagi har ishtirokchining harakatlariga Jur’at nigohi bilan nazar tashlaydi. Ayniqsa, san’atkorlarning honishlarini ayyuhannos solishga qiyoslaydi. Yozuvchi, retro qo‘shiqlarni zamonaviy talqinda beo‘xshov qilib kuylanishini achchiq kulgi ostiga oladi. Ayniqsa, raqqosa va uning atrofidagi kishilarning beandisha raqslari nafaqat Jur’at orqali kitobxonning ham g‘ashini keltiradi. Yozuvchi zamonaviy o‘zbek to‘ylarida urfga aylangan bunday milliyligimizga putur yetkazadigan tasvirlarga o‘z munosabatini bildiradi. Hikoyada isforgarchilik, loqaydlik, andishasizlikka qarshi millatparvarlik g‘oyalari ilgari suriladi.

Oila mavzusi turkumiga mansub yana bir “Sog‘inch” hikoyasida yoshligi qirov bosgan, shudringni yalangoyoq kechib, kunlari omochning ketida o‘tgan Abduholiq akaning farzandlariga o‘ta mehribonlik bilan qarab, erkalatib o‘stirgani natijasida ularning jismoniy mehnatga chidamsiz bo‘lib qolgani ko‘rsatiladi. Ota-ona o‘z dilbandiga hech qachon qiyinlikni, og‘irlikni ravo ko‘rmaydi, albatta. Biroq yoshlikda ota-onaning ardog‘ida mehnatdan holi o‘sgan bola ulg‘ayganda qanday bo‘ladi. Bu borada ota-onaning burchi nimalardan iborat? Mana shu masalalar hikoyaning g‘oyaviy maqsadini belgilab beradi.

Adabiyotshunos Umarali Normatov 70-80-yillar o‘zbek hikoyachiligini tadqiq etib, muallifning “Ko‘ngil ko‘chalari” asari bo‘yicha quyidagicha munosabat bildiradi: “Qamchibek Kenja hikoyalari ham

ko‘targan muammolari jihatidan O‘tkir Hoshimov, Shukur Xolmirzayevga nimasi bilandir ohangdosh. Lekin bu yerda muammolar talqini o‘ziga xos... Qamchibek... studentlar hayotidan qator yaxshi hikoyalar yozgan, ularda hozirgi yoshlar xarakteriga xos fazilat-qusurlarni nozik ifoda etgan. Bu tur hikoyalarda “Baliq ovi”dagidek keskin dramatik, oshkora fojeiy hodisalar yo‘q, muallif sirtdan silliq, osoyishta ko‘ringan hodisalarning ichki dramasini ochishga intiladi. Sokin kechalarda yoshlar orasida kechgan beozorgina muloqotlar zamiridagi muhim o‘zgarishlarni, xarakterlar tabiati va taqdiridagi keskin burilishlarni topib tasvirlaydi” [6, 55]. U.Normatov hikoyadagi muammoning badiiy talqiniga sinchkovlik bilan baho bergan. Biz adabiyotshunosning fikrlariga qo‘shilgan holda shuni qo‘shimcha qilamizki, “Ko‘ngil ko‘chalari” hikoyasida Zafar va Karomat obrazlari misolida muhabbat mavzusi qiziqarli syujet orqali namoyon etiladi. Karomat xarakteridagi qo‘rsliq, shartakilik muhabbat tufayli muloyimlik, nafislikka yuz buradi. Bunda insoniylik, milliylik g‘oyalari, shuningdek, ibo-hayo mezonlari badiiy uyg‘unlik kasb etadi.

Shuningdek, Qamchibek Kenjaning “Yashil barg”, “Sog‘inch”, “Qizil gullar”, “Eh Dilbar, Dilbar”, “Alam” hikoyalarida o‘zining boshidan o‘tgan voqealar, narsa-hodisalar tasvirlanganligi uchun hikoyalarning hayotiyligi, qahramonlarning jonli odam sifatida ko‘z oldimizga kelishi va bunda albatta yozuvchining mahorati nechog‘li yuksak ekanligi shubha tug‘dirmaydi. Masalan, muhabbat mavzusi turkumiga kiruvchi “Qizil gullar”ni yozuvchining eng o‘qishli, ta’sirchan hikoyalaridan, personajlari ichki dunyosi va ruhiyati billurdek tiniq tasvirlangan asarlaridan biri deyish mumkin. Asar bosh qahramoni (ismi aytilmaydi) tilidan hikoya qilinishicha, ancha yillardan beri uning o‘ng boldiri, to‘g‘rirog‘i, oshiqdan sal yuqori qismi og‘rib yurgan. Do‘xtirma-do‘xtir, kasalxonama-kasalxona yurib, yotaverib zada bo‘lgan. Og‘riq uncha kuchli bo‘lmasa ham doim zinqib, yurakni g‘ash qiladi. Sog‘ bo‘lib sog‘, kasal bo‘lib kasal bo‘lmagan bu “yigit” fevralning boshlari, hali yerdan qor ketmagan bir kunda, hovli etagidagi quriy boshlagan qari o‘rikni akasi bilan arralaydilar. Ayriga qisilgan yo‘g‘on shox hadeganda chiqavermaydi. Yigit uni ikki qo‘llab, siltab tortganida beli “qirs” etganday bo‘ladi. Shu paytning o‘zida egilishi qiyinlashadi va yotib qoldi.

Darvoqe, yigitning kasalxonaga tushgunga qadar tortgan azoblarini tinglashning o‘zi bir azob: “O‘sha, belim “qirs” etib, egilish qiyin bo‘lib qolgan kuni “bilarmonlar” maslahatiga ko‘ra hammomga tushdim-da, bir chorsi tuz solib vanna qildim. Uyga kelib, o‘rik o‘tin cho‘g‘idan solingan sandalga kirib yotdim-u, turolmay qoldim...”, – deya hikoya qiladi yigit. Keyingi o‘rinlarda bemorning og‘ir ahvoli jonli chiziladi: “Shundan keyin ahvolim yana battarlashdi. Alam qiladigan joyi – loaqal o‘tirolmaganim edi. Faqat yotar, yotgandayam faqat bir yon – o‘ng yonbosh bilan..., birpas... chalqancha tushardim-u, yana yonboshlardim”, “Kechalari tishimni tishimga bosib, mumkin qadar ingramaslikka, o‘zgalarning uyqusiga halal bermaslikka harakat qilardim” [7, 64].

Odatda biz badiiy asarga yozuvchi xayolida tug‘ilgan to‘qima voqealar tafsiloti, deb qarashga o‘rganib qolganmiz. To‘g‘ri, biz yozuvchilarning yolg‘onini yolg‘on, deb inkor qilmaymiz. Chunki yozuvchining yolg‘onisiz tuzi rost asarning o‘zi binoga kelmaydi. Yolg‘onini rost voqelikka aylantirib tasvirlash, o‘z uydirmasini uyitmaga aylantirmay o‘quvchiga tortiq qilish yozuvchining vazifasi. Bunga qanday, qay darajada erishadi, bu endi uning mahoratiga bog‘liq. Ammo, ba’zida, yozuvchining voqelik asosiga qurgan jumlalari ham uyib qolgan sutday, o‘quvchi ko‘nglini behuzur qilishi mumkin. Demak, uydirmasini uyitmaga aylantirmay kitobxonga tortiq qilish ham ijodkor mahoratining muhim jihatlaridan biri desak bo‘ladi.

Voqealar oxirida qanchadan-qancha dori-yu darmon eplolmagan ishni bir mehribon qalb, shirin so‘z va mohirona tadbir bilan amalga oshirilganini ko‘ramiz. Sevgi-ishqning qudratli kuch ekanligi hikoyadan yaqqol sezilib turadi. Yozuvchining yuqoridagi mavzularga murojaat qilishidan maqsad shuki, bugungi kunda ham insonlarda uchraydigan turli muammolarni, vaziyatlarni, holatlarni bir voqelik sifatida shakllantirib, kitobxon hukmiga havola etishdir.

Xulosa. Badiiy asarda mavzu va g‘oyaning uyg‘unligi borasidagi fikrlarimizni umumlashtirib, shularni xulosa qilamizki, badiiy asar ma’lum mavzu va g‘oya asosida shakllanadi. Ular bir-birisini taqozo qiladi. Shuningdek, bir asarda birdan ortiq mavzu yoki g‘oya mavjud bo‘lishi mumkin. Yozuvchi o‘z g‘oyalarini tanlagan mavzusi orqali xolis badiiy tasvirlay olishi lozim. Qamchibek Kenja hikoyalarining badiiy qimmatini ham aynan mavzu va g‘oyaning uyg‘unligi, tasvirlangan voqeaning hayotiyligi, ta’sirchanligi va qiziqarligi, tanlangan mavzularning dolzarbligi belgilaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – 560 б.
2. Султон. И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 406 б.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Noshir, 2019. – 334 b.
4. Hamzatov R. Mening Dog‘istonim. – T.: Mutolaa, 2024. – 176 b.
5. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Т.: Ғафур Ғулом, 2018. – 362 б.
6. Йўлдошев Т. Камолотнинг олис йўли. – Т.: Наврўз, 2014. – 286 б.
7. Кенжа Қ. Бир кеча-минг кеча. – Т.: O‘zbekiston, 2018. – 582 б.
8. Кенжа Қ. Муҳаббат бадали. – Т.: O‘zbekiston, 2013. – 160 б.

Izmurodova Shahnoza Toshtemir qizi,
Qarshi davlat universiteti
O‘zbek mumtoz adabiyoti kafedrasi doktoranti
(O‘zbekiston)
E-mail: shahnozaizmurodova@gmail.com

BIR ASO TARIXI VA UNING ARXETIPIK DAVOMCHILIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tasavvuf adabiyotida ramzlarning tutgan o‘rni va payg‘ambarlarga berilgan mo‘jizalar haqida ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, ularning ma’naviy-falsafiy mazmuni, adabiyotdagi ifodaviy va ramziy talqinlari ilmiy asosda tahlil etilgan. Shuningdek, dunyo xalqlari adabiyotida aso va shunga o‘xshash mifologik timsollarning o‘ziga xos jihatlari qiyosiy tadqiq etilgan.

Qur’oni Karimda Muso payg‘ambarga tortiq etilga aso mo‘jizaviy kuchga ega bo‘lgan ramziy vosita sifatida ko‘rsatilgan bo‘lib, u haqiqat, adolat, va ilohiy qudrat timsolidir. Maqolada ushbu ramziy elementning tasavvuf adabiyotidagi talqinlari – jumladan, Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziy, Alisher Navoiy, Rumiy asarlarida qanday ma’noviy-majoziy mazmun kasb etgani yoritildi. Shu bilan birga, maqolada jahon adabiyotidagi o‘xshash detallar – masalan, yunon-rum dostonlaridagi ilohiy tayoqlar, Yevropa afsonalaridagi sehrli tayoqchalar (masalan, Harry Potter, Narniya Yilnomalari,) bilan qiyosiy jihatdan ish olib borildi. Muso alayhissalom asosining zamonaviy adabiy tafakkurdagi o‘rni, uning ma’naviy o‘zlikni anglash, insoniy komillik sari intilishidagi roli ochib berildi. Maqola orqali asolar timsolining inson qalbi, iroda kuchi va ilohiy yo‘l ko‘rsatkichi sifatidagi mazmuni falsafiy nuqtai nazardan ham tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: ramz, simvol, aso (hassa), mo‘jiza, nafs, fir’avn, Madyan, Tur tog‘i, Germes, kadeseus, druidlar, parilar.

Abstract: This article provides information about the role of symbols in Sufi literature and the miracles given to prophets, their spiritual and philosophical content, expressive and symbolic interpretations in literature are analyzed on a scientific basis. Also, the peculiarities of aso and similar mythological symbols in the literature of the peoples of the world are comparatively studied.

The Holy Quran presents the staff of lead to the Prophet Moses as a symbolic tool with miraculous power, a symbol of truth, justice, and divine power. The article examines the spiritual and figurative meaning of this symbolic element in the interpretations of Sufi literature, including the works of Nasiruddin Burkhaniddin Rabguzi, Alisher Navoi, and Rumi. At the same time, the article compares similar details in world literature, for example, divine staffs in Greco-Roman epics, magic wands in European legends (for example, Harry Potter, The Chronicles of Narnia). The role of the staff of Moses in modern literary thought, its role in the realization of spiritual identity, the pursuit of human perfection is revealed. The article also analyzes the meaning of the symbol of the staff as a symbol of the human heart, willpower and a guide to the divine path from a philosophical point of view

Keywords: symbol, symbol, staff, miracle, lust, pharaoh, Midian, Mount Sinai, Hermes, kadeceus, druids, fairies.

Аннотация. В этой статье представлена информация о роли символов в суфийской литературе и чудесах, данных пророкам, их духовно-философское содержание, выразительные и символические интерпретации в литературе анализируются на научной основе. Также сравнительно исследуются особенности асо и подобных мифологических символов в литературе народов мира.

Священный Коран повествтует, что посох пророку Моисею как символический инструмент, обладающий чудодейственной силой, символ истины, справедливости и божественной силы. В статье рассматривается духовное и образное значение этого символического элемента в интерпретациях суфийской литературы, в том числе в произведениях Насируддина Бурханиддина Рабгузи, Алишера Навои и Руми. В то же время в статье сопоставляются схожие детали в мировой литературе – например, божественные посохи в греко-римских эпосах, волшебные палочки в европейских легендах (например, “Гарри Поттер”, “Хроники Нарнии”). Раскрывается роль посоха Моисея в современной литературной мысли, его роль в осознании духовной идентичности, стремлении человека к совершенству. В статье также

анализируется значение символа посоха как символа человеческого сердца, силы воли и проводника на божественном пути с философской точки зрения

Ключевые слова: символ, знак, посох, чудо, желание, фараон, Мадьян, гора Тур, Гермес, кадесеус, друиды, феи.

Kirish. Tasavvuf adabiyotida ramz (simvol)larning tutgan o‘rni bo‘lakchadir. Chunki ilohiy haqiqat va ruhiy tajriba, odatda, o‘z ma’nosidagi so‘zlar bilan emas balki ramziy til bilan bayon qilinadi.

Qushayriyning “Risola”sida keltirilishicha, tasavvuf ahlining bunday “maxsus til”dan foydalanishlariga sabab, o‘zlariga tegishli bilimlarni, Alloh qalblariga solgan ma’nolarni va ruhlariga omonat qilgan sirlarni ahli tasavvuf bo‘lmaganlardan qizg‘anishlari bo‘lgan.

Bugun biz e’tiborimizni qaratgan ramziy ashyo jahon adabiyotida, xususan, tasavvuf adabiyotida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Bu – Muso payg‘ambarga tortiq etilgan buyum aso (hassa)dir. Ayni predmet nafaqat o‘z ma’nosida balki ramziy jihatdan ham alohida ma’no kasb etadi.

Asosiy qism. Payg‘ambarlar – insoniyatga ilohiy yo‘lni ko‘rsatish uchun yuborilgan eng mo‘tabar zotlardir. Ular jamiyatni zulmatdan nurga olib chiqish uchun Alloh tomonidan maxsus mo‘jizalar bilan quvvatlangan edilar. Bu mo‘jizalar faqat tarixiy hodisa sifatida emas, balki adabiyotda, xossatan, tasavvufiy va badiiy asarlarda chuqur ramziy ma’no ifodalaydi.

Mo‘jiza so‘zi arab tilidan tarjima qilinganda “ajaza”- ya’ni, ojiz qoldirish, inson qudratidan tashqaridagi hodisa kabi ma’nolarni anglatadi. Har bir payg‘ambar o‘ziga xos mo‘jizaga ega bo‘lgan. Adabiyot, ayniqsa, tasavvufiy va didaktik asarlar, mo‘jizalarni ramziy, falsafiy va ruhiy yondashuv bilan talqin qiladi. Aslida tafakkur qilib ko‘rsak, o‘tayotgan umrimizning har nafasi mo‘jizadir. Ammo Musoalayhissalom ga berilgan asosiy mo‘jiza: aso va nurafshon qo‘l hodisalaridir.

“Qur’oni Karim”ning Toha surasi 17-21-oyatlarida Muso a.s hassasi haqida aytiladi. Muqaddas kitoblardan biri bo‘lmish “Tavrot”da ham quyidagi voqealar tasvirlanadi. Unga ko‘ra, Muso va uning akasi Horun fir’avn oldiga borib, hassasini yerga tashlaydi. Aso ilonga aylangach fir’avn sehrgarlarini chaqirtiradi. Ular ham Musoga o‘z sehrlarini namoyish etadilar. Natijada Musoning hassasi ularning sehrlarini yutib yuboradi.

Muso asosini tarixan tadqiq etadigan bo‘lsak, bu asoning ilk foydalanuvchisi Odam alayhissalom bo‘lganlarining guvohi bo‘ldik. Negaki, “Tarixi anbiyo va hukamo” asarida shunday jumlalar uchraydi: “Tarixi Ja’fariy” da keltirilishicha, Odam alayhissalomning nabirasi Anush davrida bir ajdarho paydo bo‘lib, xaloyiqqa ko‘p aziyat yetkazadi va Anush borib u ajdahoni Odamalayhissalom Jannatdan olib chiqqan aso bilan urib o‘ldirgani naql qilinadi.

Va aytdilarkim, Muso alayhissalomga berilgan aso o‘shadur [3,8]. Shunda har bir o‘qiguvchiga savol tug‘iladi:

– Bu aso payg‘ambar Muso qo‘liga qanday tarzda tushib qoldi? Bunga javoban aytishimiz mumkinki, Nosiruddin Burxoniddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida keltirilishcha, fir’avn zulmidan qochib, Madyan shahriga borib qolgan Muso alayhissalom Shuayb alayhissalom bilan ko‘rishishga muvaffaq bo‘ladilar. Musoning oqko‘ngil insonligini sezgan Shuayb alayhissalom qizlaridan birini u kishiga nikohlab beradilar. Qizning mahri uchun sakkiz yil ishlab, cho‘ponlik qiladilar.

Bir kuni Shuayb alayhissalom qizlari Safuroni chaqirib, bir aso olib chiqqin dedilar. U aso olib chiqdi. “Bu aso hazrat Odam alayhissalomdan qolgan, bu kimga tegsa, payg‘ambar bo‘ladi”, deb Muso alayhissalomga berdilar. Kazaro bir kuni mavzeda qo‘y boqib o‘tirar edilar. Bir ajdaho qo‘ylariga hujum qilib qoldi. Haligi aso ham ajdarhoga aylanib, uni yutdi va yana asoga aylandi. Bu holatni ko‘rgan Muso alayhissalom xushnud bo‘ldilar.

Bu asoning nomi Na’ba edi. Har vaqtki meva yegilari kelsa, tuproqqa sanchar edilar, asodan shohlar chiqib, darhol meva paydo bo‘lar edi. Olib yeb, yana boshqalarga ham mevalardan ulashar edilar. Yana yerdan sug‘urib olsalar, aso bo‘lar edi. Bundan tashqari charchasalar, minar edilar uchqur otlardan ildam yurardi. Qayta yerga qo‘ysalar ko‘zlaridan shu’la sochuvchi ilonga aylanib, og‘zidan o‘t chiqazib, na’ra tortib turardi. Chuqurligi yuz quloch yerdan ham suv chiqarar edi. Jamiki odamlarga yetardi. Daryoga solsalar ko‘prik vazifasini o‘tardi. Havoga uzatsalar bulutga yetardi. Yana boshqa xususiyatlari ham bor edi.

Muhokama va natijalar. Demak, ushbu asoning ilk foydalanguvchisi Odam alayhissalom bo‘lganlar degan fikrimizni yuqoridagi misralar dalillay oladi. Ammo bizni ikkilantirayotgan jihatlar ham

yo‘q emas. Gap shundaki,Yaratguvchi va Musoning Tur tog‘idagi ilk uchrashuvlarida U payg‘ambariga shunday savol beradi:

– “Ey Muso, qo‘lingdagi nima?”
– “Aso. Qo‘ylarimni haydayman, tayanaman, qo‘ylarimga yaproq qoqib beraman, yana boshqa kerakligi ham bor.

Alloh taoloning so‘rashidan maqsadi Muso alayhissalomning birinchi muloqotdan qo‘rqmasligi uchun edi [1, 161].

Nido keldiki: Ey Muso! Asoingni yerga tashla”. Yerga tashladilar. Shunda aso katta va to‘rt oyoqli ilonga aylandi. Muso alayhissalom qo‘rqdilar. Xitobi ilohiy bo‘ldi: “Ey Muso, qo‘rqmagin, avvalgidek tayoq qilaman. Biz senga buyuk mo‘jizalarimizni ko‘rsatish uchun (shunday qildik) (Toha: 23).

Endi har ikkala holatni qiyoslab tahlil etadigan bo‘lsak, mavzeda cho‘ponlik qilib yurganlarida Muso alayhissalomni va qo‘ylarini ajdarho hujumidan saqlab qolgan aso nega Tur tog‘ida u kishini go‘yo bu mo‘jizaviy holatni birinchi marta ko‘rib turgan insondek cho‘chitib yubordi? Yoki mavzeda bo‘lib o‘tgan hodisa u zotdan uzoqroqda sodir bo‘ldi-yu Tur tog‘idagi holat payg‘ambarning yonginalarida sodir bo‘ldi, shuning uchundir balki.

“Qissasi Rabg‘uziy” asarining “Muso alayhissalomning asolari bayonida” qismida shunday jumlalar uchraydi:

Savol: Ibrohimalayhissalom Namrudning o‘tidan qo‘rqmadilar. Muso alayhissalom asodan bo‘lgan ilondan qo‘rqdilar. Nimaga?

Javob: Ibrohimalayhissalom maxluqning o‘ti bo‘lgani uchun qo‘rqmadilar. Xoliqqa ishondilar, ko‘ngillariga qo‘rqinch tushmadi. Bu ilon esa Xoliqning qudrati edi, shuning uchun qo‘rqdilar [1,162].
Voqealar rivojiga yana ham yaqinroqdan nazar tashlab, tasavvufiy jihatdan tadqiq etadigan bo‘lsak, aso – bu inson uchun oddiy va foydali narsa. Ammo u yerga tashlanganida, ya’ni inson uni qo‘lidan chiqarganida, asl holati – ilonga aylanib, nafsiy xavf ochiladi.

Muso alayhissalom tayoq ilonga aylangach, undan qochadilar. Alloh esa unga: “Qo‘rqma! Uni yana ol” deb tasalli beradi. Tasavvufda bu quyidagicha talqin qilinadi: Bu – murid o‘z nafsini tanigan paytda paydo bo‘ladigan ichki dahshatdir. Chunki, kishi o‘zining haqiqiy zaifligini, g‘aflatini, qachonki o‘zini yuksak deb bilgan holatda sezadi va naqadar ojiz ekanligini ko‘radi.

Tayoqning yana aso holatiga qaytishi esa – qalbning poklanish darajasidir. Tasavvufiy qarashda bu – insonning nafs ustidan g‘alaba qozonishi ramzidir. Dastlab, vahshiy ilon bo‘lib turgan narsani yana qo‘lga olib, yo‘l ko‘rsatuvchi tayoq holiga keltirish – bu ruhiy muvozanat, qalb va nafsni jilovlash ifodasi hisoblanadi.

Tasavvuf adabiyotida aso shayxlik nishoni hamdir. Solikning valiy va eranlar nafasiga muhtojligini ifodalaydigan bir timsol: “Eranlar nafasin aso etgin sen” (Yunus Emro). Irfoniy adabiyotda solikning haq zotiga bo‘lgan ishqidan kinoyadir [5, 22].

Rostlig‘ irshodi bu yo‘lda qilur tolibg‘a pir,
Rost ul yanglig‘ki, Musog‘a aso berdi Shuayb.

Ushbu misralar ulug‘ shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning “Nasoyimu-l-muhabbat” asarida keltirilgan bo‘lib, bu bayt orqali u rostgo‘ylikning naqadar ulug‘ fazilat ekanligini, haqiqiy pir o‘z shogirdini aynan rostlik bilan yo‘lga boshlashini ifoda etadi. Baytdagi “Musoga aso berdi” Shuayb iborasi esa tasavvufiy talqinda “murshid(pir) o‘z shogirdiga ruhiy quvvat, haqiqiy yo‘l va ma’naviy qurol beradi degan ma’noni anglatadi.

Shuningdek, tassavvuf ahli hassani inson ruhining tayanchi deb biladi. Nafsimiz go‘yo sehrgar hassalaridek ko‘zni boylaganida, Muso hassasi haqiqiy iymon va sabr ramzi sifatida sehrni yutadi.
Navoiy hassani qalbni tozalovchi qurol deb bildi. Rumiy esa uni Allohga taslim bo‘lishning timsoli deb anglab yetdi. Muso hassasi ilohiy qudrat mo‘jizalaridan biridir. Hassaning ilonga aylanishi Musonning o‘z kuchi bilan emas, balki Allohning bevosita irodasi va qudrati bilan yuz bergan jarayondir. Banda har narsada Yaratganga suyanganida, Alloh unga mo‘jiza ko‘rsatadi. Hassani tashlash – o‘z qudratidan kechish, Allohga iymon, tavakkul va suyanishni bildiradi.

Turkiy va fors-tojik adabiyotida Muso alayhissalom hassasi ko‘p hollarda qudrat , mo‘jiza haqiqiy rahbarlik va Allohning yordami ramzi sifatida ishlatilgan.

Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi oxirgi doston “Saddi Iskandariy”da shunday misralar uchraydi:

Sehr ichra hassa kabi topdim,
Haq yo‘lidin hassa ko‘rdim.

Hazrat Navoiy bu yerda dunyo hayotining aldamchi sehrga o‘xshashligini va haq yo‘lida faqat “Muso hassasidek” haqiqat quroli bilan to‘g‘ri yo‘l topilishini ta’kidlaydi. Inson o‘z nafsini yengib, rost bo‘lib, rost yurib, rost so‘zlaganda “haqiqat aso”sini qo‘lga kiritadi.

Shuningdek, bu predmetni tadqiq etish jarayonida unga o‘xshash detallarning nafaqat sharq adabiyotida, balki jahon adabiyoti (folklor)da qo‘llanilganligi va arxetipik jihatdan zamonaviy adabiyot namunalarida ham uchrashining guvohi bo‘ldik:

Yunon mifologiyasida: Germes obrazining “kadeceus” deb atalgan ikki ilonli tayog‘i bo‘lgan. Bu tayoq tinchlik ramzi bo‘lib, unga sehrli kuchlar yuklangan edi.

Afsonalarga ko‘ra, Zevs va Mayaning farzandi bo‘lgan bu obraz dastlab chorvador va cho‘ponlar, poda va yaylovlar homiysi sifatida mavjud edi. Keyinchalik yo‘l, yo‘lovchilar, savdogarlar va savdo homiysi, o‘lchovlar, sonlar va lira (musiqa asbobi) ixtirochisi sifatida e’tiqod qilingan. Qadimgi Rim mifologiyasidagi Merkuriyga to‘g‘ri keladigan bu qahramon ko‘pincha patli shippak kiyib olgan yigitcha ko‘rinishida tasvirlangan.

Kelt va Skandinav folklorida: bunda sehrgarlar va druidlar, ko‘pincha sehrli tayoqlar, (xivich) yordamida tabiat kuchlarini boshqarar edilar. Druidlarning keltlar orasida katta obro‘ga ega bo‘lgani haqidagi ba’zi ma’lumotlar Rim tarixchisi Pliniy va Yuliy Sezarning Galliyadagi urushlar haqidagi xabarlari orqali bizgacha yetib kelgan.

Xitoy folklori: Sun U-Kun (“G‘arbga sayohat” asari qahramoni, ”Maymun qiroli”) o‘zining sehrli temir tayoqchasiga ega bo‘lib, uni o‘z xohishicha kattalashtira yoki kichraytira olardi. Bu tayoqning nomi Ruyi Bang yoki Jingu Bang deb atalgan. Tayoq qora temirdan yasalgan ustun shaklida bo‘lib, uzunligi yigirma fut va eni go‘yo bochka singari tasvirlanadi. Sun U-Kun tayog‘i bilan uchishi, ehtiyojidan tashqari paytda, tikuv ignasi hajmidek kichraytirib, qulog‘ida saqlab yurishi mumkin edi.

Yevropa ertaklari: Ko‘plab sehrgarlar va parilar qo‘llarida sehrli tayoq(“magic wand”) olib yurishardi. Va u bilan mo‘jizalar yaratishardi. Tayoqcha parilarning tabiat ustidan nazoratini, elementlarni manipulyatsiya qilish qobiliyatini va sirli olamlarga aloqasini anglatgan. Ba’zi hikoyalarda parilar sovg‘alar berish uchun tayoqchalardan foydalanadilar.

Afrika miflari: ba’zi afrikalik shamanlar ham kuch va himoya ramzi sifatida maxsus tayoqlardan foydalanishadi.

Bugungi adabiyot va kino san’atida ham sehrli tayoq yoki mo‘jiza kuchi bor buyumlardan juda keng foydalaniladi. Ko‘pincha ular qadimgi mifologik timsollardan ilhom oladilar.

J.K.Rovlingning yetti tomdan iborat “Harry Potter” asarida ham sehrgarlar tayoqcha yordamida sehr bajaradilar. Mazkur tayoqchalar sehrli jonzotlarning moddalari: feniks(qaqnus) patlari, ajdar tishlari, va boshqalardan tayyorlangan bo‘lib, ular shaxsga xos kuchlarni yo‘naltiradigan vosita vazifasini bajaradi. .

Slive Staples Levisning “Narniya Yilnomalari” nomli fantastik kitobida ham sehrli tayoqlar, qudratli asboblar orqali ezgulik kuchlari zulm ustidan g‘alaba qozonadi. Oq jodugar qo‘lida tutgan tayoqcha sovuq kuchlarni ifoda etuvchi sehrli ashyo bo‘lib, u bilan odamlarni toshga aylantira oladi. S.S.Levis o‘zi nasroniy ilohiyotidan ilhom olgani uchun bu hikoyalar Muso alayhissalom mo‘jizalarini ham eslatib yuboradi.

Dunyo madaniyati nuqtai nazaridan e’tibor beradigan bo‘lsak tasviriy san’at va adabiyotdagi akslarda yoki suratlarda Muso alayhissalom hassasini tutib, dengizni ikkiga ajratayotgani yoki fir’avn sehrgarlarini mag‘lub etayotgani tasvirlangan.

Zamonaviy san’atda esa tayoq kuch va sehr ramzi sifatida ko‘rsatiladi. Bu esa fantastika janrida yozilgan juda ko‘p asarlarni qamrab oladi.

Xulosa. Umuman olganda, hassaning yoki tayoqning hokimiyat, mo‘jiza yoki himoya ramzi sifatida ishlatilishi juda qadimiy va ko‘p xalqlar adabiyotida mustaqil rivojlangan.

Muso obrazi badiiy adabiyotda iymon, haqiqat, adoalat, nafsni yengish va ichki poklanish ramzidir. Uning hassasi esa sabrlilik, tavakkul, taslimiyat va Yaratguvchining rahmatiga ishonchni anglatadi.

Boshqa xalqlardagi tayoq motivlari ko‘proq sehr-jodu va tabiat kuchlarini boshqarish bilan bog‘liq va o‘z madaniyatiga xos mifologik ramzlar orqali shakllangan.

So‘nggi so‘z o‘rnida shuni aytamizki, Rumiy hazratlari “Ichindagi ichindadir” asarida ta’kidlaganlaridek, to‘g‘rilik Musoning hassasi kabidir. Egrilik esa sehrgarlarning sehriga o‘xshab, foniydir.

ADABIYOTLAR:

1. Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziy/ (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi: Baxtiyor Abdushukurov). Yoshlar nashriyot uyi.2018. – 263 b.
2. Muhammad Ali Sabuniy. Anbiyolar qissasi Payg‘ambarlar tarixi.Toskkent: “Matbaachi”, 2022. – 503 b.
3. Alisher Navoiy/ (Hozirgi o‘zbek adabiy tiliga tabdil qilib, nashrga tayyorlovchilar: Abdumurod Tilavov, Ibrohimjon Saydullayev). Tarixi anbiyo va hukamo. Toshkent. “Faktor press”, 2023 – 463 b.
4. Abul Hasan an-Nadviy. Payg‘ambarlar tarixi. Toshkent.”Credo print Group” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 303 b.
5. Odiljon Avaznazarov. Navoiy timsollari so‘zligi. Toshkent. Spectrum Media Group, 2024. – 283 b.
6. https://quron va sunnat.uz
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/muso_(payg‘ambar)
8. https://pl.wikipedia.org/wiki/kaduceusz
9. https://uz.wikipedia.org/wiki/germes
10. https://uz.wikipedia.org/wiki/narniya_yilnomalar

Sharipova Ma'mura Sharif qizi,
ToshDO'TAU Adabiyotshunoslik:
adabiyotshunoslik nazariyasi
1-kurs magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: Sharipovamamura101@gmail.com

BADIIY ASARLARDA EPIGRAFNING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada asarning kompozitsion vositalardan biri bo'lgan epigrafning asardagi o'rni tahlilga tortilgan. Abdulla Qahhor hikoyalari orqali epigrafning o'rni katta ekanligini, asarning mazmunini ochuvchi kalit so'z hisoblanishi keltirilgan. 80-yillar va mustaqillik yillardagi asarlar, jumladan, Nazar Eshonqul, Shodiqul Hamro,Luqmon Bo'rixon, Xurshid Do'st Muhammad, Erkin A'zam asarlarining epigrafi tahlil ostiga olingan.

Kalit so'zlar: epigraf, kompozitsiya, ramka, qolip, mazmun, sujet, ramz, metaforik obrazlar, hikoya, qissa.

Аннотация. В данной статье анализируется роль эпиграфа в произведении, который является одним из композиционных инструментов произведения. Через рассказы Абдуллы Каххара показано, что эпиграфу принадлежит большая роль, и что он является ключевым словом, раскрывающим содержание произведения. Проанализированы произведения 1980-х годов и лет независимости, в том числе эпиграфы к произведениям Назара Эшанкул, Шадикул Хамры, Лукмана Борихана, Хуршида Дост Мухаммада, Эркина Азама.

Ключевые слова: эпиграф, композиция, рамка, шаблон, содержание, предмет, символ, метафорические образы, рассказ, новелла.

Abstract. This article analyzes the role of the epigraph as one of the compositional devices in literary works. Drawing on the stories of Abdulla Kahhor, it emphasizes the significant function of the epigraph as a key element that reveals the essence of the text. The study also examines the use of epigraphs in works from the 1980s and the independence period, particularly those by Nazar Eshonqul, Shodiqul Hamro, Luqmon Burixon, Xurshid Do'st Muhammad, and Erkin Azam.

Key words: Epigraph, composition, frame, structural mold or Template (depending on context), meaning, plot, symbol, metaphorical images or metaphorical representations, story, novella

Kirish. Badiiy asarlarda epigraf masalasi adabiy tahlil, nazariy mulohaza va poetikani kuchliroq ifodalash, asarning asosiy g'oyasini ochib berish, o'quvchini asar mazmuniga yaqinlashtirish, hamohang qilish uchun ham muhim unsurlardan biri hisoblanadi. Epigraf so'zi yunoncha "yozuv", "sarlavha" kabi ma'nolarni anglatib, dastlab qadimgi Gretsiya qabrtoshlarga yozilgan she'rlarning janri bo'lgan. [5, 231]. Badiiy asar yoki uning bo'limi boshida keltiriladigan, muallif g'o'yasiga xizmat qiluvchi qisqa matn parchasi hisoblanadi. U boshqa muallifning bir asaridan, tarixiy manbalardan, muqaddas kitoblardan yoki xalq kitoblaridan olingan bo'ladi. Ba'zi hollarda epigraf muallifning o'zining fikri ham bo'lishi mumkin. Professor Umida Rasulova "Badiiy asarda sarlavha poetikasi" maqolasida ham epigrafga shunday ta'rif beradilar: "Epigraf badiiy poetik mazmunni umumlashtirish, badiiy niyatni uqishda muhim sanaladi. Muallif yoritayotgan masalaga doir zarur ko'chirma (she'r, hikmat, maqol, hadis kabi)ni kiritib, g'oyaviy, hissiy salmoqdorlikni oshiradi. U asosiy ma'noni o'zida jo aylagani, qahramon holatini asoslashi, fikrni tasdiqlashi bilan e'tiborni tortadi" [10, 5]. Adabiyot nazariyasi jihatidan olib qaraydigan bo'lsak, kompozitsiyaning olimlar shartli ravishda ikki guruhga ajratadilar: ichki va tashqi kompozitsiya. Tashqi kompozitsiya o'rnida ba'zan arxitektonika atamasi ham yondosh holda qo'llaniladi [2, 184]. Ya'ni bularga adabiy asarning tashqi qurilishi: bob, fasl, banda, parda, sarlavha, epigraf, so'zboshi, so'ngso'z va izoh kabilar misol bo'la oladi. Yuqoridagi birliklarning aksariyati adabiyotshunoslikda "matn ramkasi komponentlari" deb ham yuritiladi. Demak, epigraf, sarlavha, so'zboshi kabilar asar matnini chegaralashi – "ramkaga" olinishi nazarda tutiladi. O'zbek hikoyalaridan tortib qissa, romanlarigacha adiblar mohirlik bilan epigraf tanlashgan. Epigraflar she'riy shaklda ham nasriy shaklda ham bo'lishi mumkin.

Asosiy qism. Kichik epik shakllaridan hikoyaga nazar tashlaydigan bo'lsak Abdulla Qahhor o'z hikoyalariga mahorat bilan epigraf tanlagan, hattoki u qo'ygan epigraflar asarning xulosasini, mazmunini

chaqib olishda muhim rol o‘yaydi. Masalan, “Bemor” hikoyasida: “Osmon yiroq – yer qattiq”, “Dahshat” da esa To‘raxon oyining: “Xotin-qizlarning burun zamonda ko‘rgan kunini bilmaysizlar, qizlarim, aytgan bilan ishonmaysizlar…” fikrini keltiradi. Bu orqali “Dahshat” dagi Unsinning boshiga tushgan kulfatni yozuvchi tasvirlaganda hozirgi avlod qizlari uchun bunday turmushni eshitish erish tuyuladi, albatta. Shuni anglagan, zamonni to‘g‘ri his qilgan yozuvchi bekorga bu jumlani tanlab olmagan. “Bashorat” hikoyasida xalq maqoli epigraf qilib olingan: “Ola qarg‘a qag‘ etadi, o‘z vaqtini chog‘ etadi”.

Butun boshli bir detal ustiga qurilgan “Anor” hikoyasida “O‘tmishdan” deb quyidagi jumla keltiriladi: “Uylar to‘la non, och-nahorim bolam, Ariqlar to‘la suv, tashnayi zorim bolam”. Bunda asarning voqeasiga bevosita ishora berib o‘tilgan. Turobjonnng xotini uyda bor narsalarni emas, hattoki o‘sha paytda kamyob, hammani ham uyida topilavermaydigan asal olib kelsa ham, aynan shu paytda taqchil anorni ko‘ngli tusab qolishiga urg‘u berilgandek.

O‘sha davr amaldorlarining ahvoli kichik bir hikoya orqali fosh etilgan “O‘g‘ri” hikoyasida ham g‘oyat nozik did bilan epigraf tanlangan. “Otning o‘limi- itning bayrami”. Xalq maqolidan olingan ushbu parcha bejizga tanlanmagan, bu yerda majoziy ma’no bor: Ot ramziy ma’noda Qobil bobo va uning ho‘kizi yo‘qolishi orqali parokanda bo‘layotgan ro‘zg‘ori, it esa amaldorlar, ayniqsa, ellikboshi, uning qaynatasi Egamberdi paxtafurush kabilarning vaziyatdan ustalik bilan foydalanib, “bayram” qilishi, kuzda dehqonning hosilidan o‘zi ham olib, bahra bo‘lmoqchiligiga ishora beradi.

“Nurli cho‘qqilar” hikoyasida she’riy shakldagi epigraf tanlab olingan, Abdulla Oripovning quyidagi misralari keltiriladi:

Goho yer mehrini o‘ylarkan
Esga tushar dorning siyog‘i;
Ajab hikmat: odam o‘larkan
Uzilganda…yerdan oyog‘i.

“To‘yda aza” da forscha maqol qo‘llangan. “Zo‘ri behuda miyon meshikanad” [1, 232]. Tarjimasi “Behuda chiranish belni sindiradi”. Asarning ilk jumlasini o‘qimasdanoq, demak hikoya davomida behuda urinilgan va oqibatda qandaydir ko‘ngilsiz voqea sodir bo‘lishiga nishon beradi. Haqiqatan ham, Muxtorxon Mansurov obrazi orqali hayot haqiqati bo‘lmish, barchani boshiga keladigan, barchaga ham nasib qilavermaydigan qarilikni – keksa ekanligini tan olmagan, o‘zini yosh ko‘rsataman deb mahalla-ko‘y oldida izza bo‘lgan va oqibatda o‘z hayotiga nuqta qo‘ygan cholning ayanchli taqdiri tasvirlanadi.

Demak, Abdulla Qahhor hikoyalarida ko‘rib turganimizdek, epigraf muallif tomonidan o‘quvchiga berilgan kalit bo‘lib xizmat qilmoqda, u orqali matnning asosiy g‘oyasi yoki muhitni anglash yengillashadi. Yozuvchi epigraf orqali bilvosita boshqa mualliflar bilan muloqotga kirishadi. Tom ma’noda aytganda, matnning kodi va paroli epigrafdir. Ammo har doim ham kalit vositasida xizmat qilmasligi mumkin, ba’zan asarni to‘la tushunish uchun uni to‘la o‘qib, matnini sinchkovlik bilan kuzatishga to‘g‘ri keladi. Aynan o‘rta va katta epik janrlar hisoblangan qissa va romanlarda bu yana ham aniq ko‘rinadi, Biz povest yoxud romanda kelgan epigraf orqali butun asar mazmunini to‘la qonli anglay olmaymiz, sababi hikoyadan ko‘ra bu janrlarda voqealar ko‘lami keng, qahramonlari soni ko‘proq, qamrab olingan davr kattaroq bo‘lganligi bois qo‘yilgan epigraf hamma voqealarga ham birdek taalluqli bo‘la olmaydi. Ammo asarning markaziy voealarini tushunilishi uchun yordamchi vazifasini o‘taydi.

Muhokama va natijalar. XX asrning 80-yillarida yozilgan qissalarida epigraf tanlash nisbatan kengaygan. Jumladan, Erkin A’zamning “Otoyining tug‘ilgan yili” qissasida “Oshiq G‘arib va Shohsanam” dan olingan parcha tanlab olingan:

Aytsam – o‘ldururlar,
Aytmasam – o‘lam [4, 3].

Darhaqiqat, ushbu epigraf asar mazmunini tushunish uchun vosita vazifasini o‘tay oladi. Bu orqali Asqar obrazining xarakteri birgina bayt orqali chizib berilgan. Qissa davomida shu aniq bo‘ladiki, Asqar haqiqatni shartta inson yuziga aytadigan, tezfe’lli bola bo‘ladi, lekin shu tufayli boshiga ko‘plab balolar olib keladi: sevgan qizidan ayriladi, universitet imtihonidan yiqiladi. O‘zi ham xarakteridagi bu kemtikni to‘la anglaydi, biroq “qon bilan kirgan jon bilan chiqadi” deganlaridek, undan hech qutula olmaydi.

Nazar Eshonqulning “Urush odamlri” qissasida:

“…Men katta bo‘lsam, miltiq sotib olaman”.
“Miltiqni nima qilasan?...”

"Otamni otaman!!!" [7, 2]

Ushbu qissada muallifning o‘z fikri epigraf sifatida olingan va kitobxonni juda katta jumboq sifatida o‘ylantiradi. Asar o‘qib tugatilgandan keyingina epigrafning mohiyati butkul namoyon bo‘ladi. Urushga ketib mayib bo‘lib kelgan Normat polvon xotini Anziratni xiyonat qilganligini bilib qoladi. Ammo uni farzandlari uchun shu yo‘lga kirganligini o‘ylab, Sharif bilan bo‘lgan voqeani eshitib kechirmoqchi bo‘ladi, uyiga qaytayotganida esa Mirzaqul Anziratdan kechirim so‘rayotganida noto‘g‘ri tushunib, har ikkisini ham otib yuboradi. G‘ururi, oriyati baland, polvon bo‘lib xalqqa tanilgan Notmatdan ushbu vaziayatda undan boshqacha harakatni kutib ham bo‘lmasdi. Muammoning ildizi xiyonat, ochlik yoki boshqa narsalar emas, balki barchani yostig‘ini quritgan, onani o‘g‘ildan, ayollarni yoridan judo qilgan, farzandlarni yetim qilgan urush edi…

Asarda aynan Anziratni ham, Normat polvonni ham ayblash nojoiz. Ojiza qolgan, qo‘lidan boshqa hech qanday chora yo‘qligidan raisnikiga kasal farzandi uchun ko‘mak istab borgan Anzirat ham davr qurboni edi. Ushbu asarning epigrafi asarni so‘ngida xulosa qilish uchun asosiy detal vazifasini bajaradi.

Qo‘chqor Norqobilning "O‘n sakkizga kirmagan men bor" qissasida ham xuddi shunday yozuvchi o‘z fikrini asarda epigraf sifatida olgan: "Men hammasini, bor haqiqatni yozishga harakat qildim, afsuski, hech narsa yozolmadim" [9, 22].

Nazar Eshonqul mustaqillik yillarida yozgan modernistik qissalarida ham epigraflardan foydalanadi. Xususan, "Tun panjaralari" qissasida Alisher Navoiyning quyidagi misralarini keltiradi:
"Boshimg‘a, ko‘rki, ne tun kelturubsen?" [6, 3].

Shuni ham alohida ta’kidlash joizki, asarga mos keluvchi, uning butun mohiyatini bildiruvchi epigraf tanlash ham yozuvchidan katta mahorat talab qiladi. Modernizm usulida yozilgan ushbu asar qahramoni Albert Kamyuning "Begona" asaridek, jamiyatdan begona, u jamiyat bilan murosaga kelolmaydi, o‘zining xayollari, o‘ylari bilan butkul g‘arq bo‘ladi. Ushbu asarida N.Eshonqul yangi metaforik obrazlarni ham kiritib o‘tgan. Tun qora rangda bo‘ladi, faqat yomonlik, yovuzlik belgisi emas, ezgulikning boshlanishi uchun umid yoxud kuni bo‘yi holdan toygan inson uchun dam, hordiq, quvonch kabi ramzlarni ham ifodalaydi.

Xuddi shunday mustaqillik yillaridagi modernistik asarlarda epigraf salmoqli qo‘llangan. Shodiqul Hamroning "Qora kun" asariga Pushkinning:" Ko‘ngil Jannat istaydi-yu, ammo bo‘yinda gunohlar ko‘p-da" [12, 2] fikrlari epigraf qilib olingan. Dilmurod Xoldorov talqini bilan aytadigan bo‘lsak, "Ushbu jumlaning asarga tanlab olinishi, asardagi gunohkor qahramonlar haqida gap ketayotganini anglatib turadi" [3, 42]. Darhaqiqat, asarda birorta gunohga botmagan obraz yo‘q (jinni qizdan tashqari), shuning uchun ham insonni oxiratga eltuvchi vosita – tobut yo‘qolishi, ularning oxirati kuyganligidan darak bergandek.

Mustaqillik yillaridan yozilgan Luqmon Bo‘rixonning "Sirli muallim" asarida Abdulla Oripovning: "Muallim haqida so‘zim ushbudir, Muallim kamolot ichra ko‘zgudir" [8, 1] bayti olingan. Ushbu asarda o‘zi garchi o‘qimagan bo‘lsa-da, bolalarga ilm berishni jondan ortiq sevadigan, uni hayotiy maslagiga aylantirgan Najot G‘aybulla orqali zamona qahramoni portreti tasvirlangan.

Shu bilan birga, Xurshid Do‘st Muhammadning "Kuza" qissasida F.Dyurrenmattning "…zamonaviy inson kuzatiluvchi inson" [11, 3] fikrlari epigraf sifatida keltirilgan. Ushbu qissada inson – kuzatuvchi va kuzatiluvchi maxluq ekanligi, hamisha kuzatuvda ekanligi asosiy qahramon Umid va uning do‘stlari Farhod, Aziz personajlari orqali ochib berilgan.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, XX asr 80-yillaridan keyin asarlarda epigraf tanlash nisbatan ommalashgan. Biroq oldingi davrda qo‘llanmagan deya olmaymiz. Chingiz Aytmatov, O‘tkir Hoshimov asarlarida ham mavjud. Eng muhimi, epigraf asarning mohiyatini ochib beruvchi, uni tushunilishini yengillashtiruvchi kompozitsion unsurlardan biri sanaladi. Uni qo‘llash yozuvchidan sinchkovlik, mahorat va izlanish talab qiladi. Shunday ekan, asarlardagi epigraf, bir so‘z bilan aytganda, uning ildizi, kalit so‘zidir.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Qahhor. O‘tmishdan ertaklar. – T.: Yangi asr avlodi, 2019. – 404 b.
2. Erkin A’zam. Otoyining tug‘ilgan yili. – T., 1981. – 184 b.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T., Navoiy universiteti, 2018. – 487 b.
4. Xoldorov D.Hozirgi adabiy jarayon; o‘zbek qissalari uslubi. –T.: Nodirabegim, 2020. –83 b.

5. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – 265 b.
6. Nazar Eshonqul. Tun panjaralari. – T., 2018. – 132 b.
7. Nazar Eshonqul. Urush odamlari. – T., 2008. – 116 b.
8. Luqmon Bo‘rixon. Sirli Muallim. – T., 2013. – 56 b.
9. Qo‘chqor Norqobil. O‘n sakkizga kirmagan men bor. – T., 2024, – 90 b.
10. Umida Rasulova. Badiiy asarda sarlavha poetikasi // Inlibrary jurnali, 2022. – B. 8-11.
11. Xurshid Do‘stmuhammad. Kuza. – T., 2010. – 36 b.
12. Shodiqul Hamro. Qora kun // Yoshlik, 1995, № 5. – B. 5-31.

Mardonova Xonzoda Anvar qizi,
Navoiy davlat universiteti magistranti
(O‘zbekiston)
E-mail: turayevmukhriddin643@gmail.com

KARIMBEK KAMIY MAHORATI

Annotatsiya. Maqolada shoir Karimbek Kamiyning mumtoz adabiyot olamidagi sa’y-harakatlari, ijodiyoti, murabba’, muxammas janrlaridagi original so‘z qo‘llash mahorati, badiiy asar tili, ijodining rang-barangligi va shoir estetik didining balandligi ochib berilgan. Ijodkorning murabba’ va muxammaslari tahlilida ilgari surilgan xalqparvarlik, ilmga izdoshlik, o‘zligiga sadoqat g‘oyalari adabiy-ilmiy tarzda asoslangan. Oz so‘zdan ulkan ma’no yasashda tayanilgan ma’naviy va lafziy san’atlarning vazifasi, badiiy asosi, o‘rinlilik darajasi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: millat, xalq, murabba’, muxammas, taxmis, jadidchilik, ozodlik, talmeh, ruju, xalq og‘zaki ijodi.

Absctract. The article reveals the poet Karimbek Kami's efforts in the world of classical literature, his creativity, the originality of skill in using words in the genres of murabba, muhammas, the scope of the poet, the diversity of his work, and the height of the poet's aesthetic taste. The ideas of patriotism, following science, and loyalty to one's self, which are put forward in the analysis of the artist's murabba and mukhammas, are based on a literary and scientific way. The function, artistic basis, and appropriateness level of spiritual and verbal arts, which are relied on to create a great meaning from few words, are revealed.

Key words: nation, people, murabba’, mukhammas, takhmis, jadidism, freedom, talmekh, ruju, oral creativy of the people.

Аннотация. В статье раскрываются усилия поэта Каримбека Ками в мире классической литературы, его творчество, оригинальность мастерства в выборе слов в жанрах «мурабба», эпоса, возможности поэта, многообразие его творчества, высота эстетического вкуса поэта. Идеи патриотизма, следования науке и верности себе, выдвигаемые в анализе «мурабба» и «мухаммаса» художника, основаны на литературно-научном пути. Выявляются функция, художественная основа и уровень целесообразности духовно-словесных искусств, на которые опирается создание великого смысла из нескольких слов.

Ключевые слова: нация, народ, мурабба, мухамасы, тахми, джадидизм, свобода, талмех, руджу, народное устное творчество.

Kirish. Karimbek Kamiyning so‘z qo‘llash mahorati, musammat turkumiga kiruvchi muxammas janri tadrijiy taraqqiyoti, mazkur janrning ayrim masalalari hamda uslubi doirasida R.Orzibekov, R.Vohidov, V.Rahmonov, Po‘latjon Qayyumiy, N.Jumaxo‘ja, N.Afoqova, I.Adizova, O.Sharafiddinov, B.Qosimov, N.Karimov, N.Mallayev, M.Asadov, O.Oltinbek, G.Boltayeva kabi olimlar tomonidan tadqiqot olib borilgan. Karimbek Kamiy musammat turkumiga kiruvchi barcha she’r shakllarida mahorat bilan qalam tebratgan. Mazkur maqolada, Kamiyning an’ana va izdoshlikda Navoiy ijodining munosib vorisi ekanligi nazarga tashlanadi.

Asosiy qism. So‘z inson tafakkurining eng qadimiy va ilohiy ne’matlaridan biri sanaladi. Tafakkur va hissiyotlarning shakllanishi, jamiyat taraqqiyoti va ma’naviy boyliklar manbai sifatida so‘z insoniyat tarixida alohida ahamiyat kasb etgan. Alisher Navoiy asarlarida: “So‘z insonga ato etilgan eng buyuk ne’mat, u tufayli inson hayvondan afzal bo‘ldi. Boshqa ne’matlar kabi so‘zning ham isrofi bor. Uni isrof qilishdan saqlanish lozim. So‘z vositasida insonning fazilati, ma’naviy darajasi namoyon bo‘ladi. Nazmga solingan so‘zning, ya’ni she’rning martabasi nasriy asardan balandroqdir. Agar nazmning surati – shakli bilan mazmuni bir-biriga mos ravishda go‘zal bo‘lsa, u yetuk badiiy so‘z darajasiga ko‘tariladi”, – deya ta’kidlaydi.

Yuqorida sanab o‘tilgan badiiy va ma’naviy mezonlarni bir butun holda uyg‘unlashtirish har bir haqiqiy ijodkorning asosiy vazifasidir. XVIII asrning oxiri va XX asrning boshida yashagan iste’dodli shoir Karimbek Kamiy ham so‘zning ilohiyligini angladi va betakror asarlari bilan uning qudratini saqlab qoldi. Shoirning badiiy-estetik mahorati zamondoshlari tomonidan e’tirof etilib, unga “Mavlono”

unvoni berilgan, bu hol uning ijodi badiiy va g‘oyaviy salmog‘ini ko‘rsatadi. U haqiqiy ijodkor, Toshkent diyorining zabardast o‘g‘loni, ijodning baxtini chin ma’noda anglagan edi. Shoir garchi zodagon oilasida tug‘ilgan bo‘lsada, manmanlik va kibr-havoga berilmadi, haqiqiy shoir bo‘lib yetishish yo‘lini tanladi, bu yo‘lda hatto oila qurmadi. O‘z davrining yetuk ulamolaridan ham diniy ham dunyoviy ilmlarni egalladi. 90-yillarning oxiriga kelib, Karimbek ustoz maqomiga erishdi. Toshkentdagi “Beklarbegi” mahallasida joylashgan o‘z xonadonida “Unsiya” darajasidagi adabiy suhbat va she’riy mashg‘ulotlar uchun maxsus yig‘inlar tashkil etdi. Bu yerda mashhur shoirlar va she’r ixlosmandlari, xususan, Miskin, Xislat, Sidqiylar shoirlik ilmida Kamiydan saboq oldilar. Mo‘minjon Muhammadjonov “Toshkent shoirlarining tarjimayi hollari” nomli qo‘lyozmasida Xislat haqida yozganda, uning yetuk shoir bo‘lishida Karimbek Kamiyning o‘rni nechog‘liq balandligini e’tirof etadi. Kamiyni Muqimiy va Furqat qatoridagi haqiqiy millat shoiri ekanini ta’kidlaydi. Haqiqatdan, Kamiyning istalgan asarini o‘qir ekanmiz, unda Muqimiyga xos soddalik, Furqatga xos xalqonalik va o‘ynoqilikni payqaymiz. Misralarning har bir qatori marjon donasidek kishini o‘ziga tortsa, yakundagi anglashilgan xulosa va yechim esa shoirning yuksak salohiyatidan darak beradi. Karimbek Kamiy ijodi o‘sish nuqtalari sifatida 1893-yildan boshlangan ma’rifat ruhidagi asarlarini keltiradigan bo‘lsak, ularning g‘oyasi pok islomiy qarashlarga, Qur’oni Karim va hadis masalalariga qaratiladi. Shoir ilmni targ‘ib qilishda muqaddas manbalardan unumli foydalanadi. Ijodkorning “Dar ta’rif-u tavsifi ilm” she’rida shunday misralarni kuzatamiz:

Chinda bo‘lsa ilmni ayla talab,
Chin hadisig‘a qilay desang amal.
Ikki dunyoda kishi topg‘ay sharaf,
Ilmdin bebahra qolmoqlig‘ zalal.
Mardu zang‘a ilm farz o‘lg‘onlig‘i
Barchaga mashhur bu Shirin masal
Ayla tahsili ulum,ey pok ro‘,
Sharti A’zam poklikdur har mahal [6, 7].

Muhokama va natijalar. Kamiyning ushbu misralarida bu yorug‘ olamda ilmdan o‘zga najot yo‘qligini anglashimiz mumkin. Ilm olish har bir inson uchun zarurdir, uni hattoki, Xitoyga borib bo‘lsa ham o‘rganish kerakligi shoir tomonidan hadislar uyg‘unligida yoritiladi. Bundan tashqari, ilmni poklik, toza-ozodalik bilan o‘rganmoqlik kerakdir. Zotan, Qur’oni Karimda ham ilmda poklik talab etilishi qat’iy belgilangan. Shoirning bu misralari shunchaki maslahat bo‘lib qolmasdan, uning e’tiqodi hamdir, chunki Kamiy umri davomida ozodalikni sevdi, poklikka amal qildi. Shoir Toshqin xotiralarida: “Karimbek mahsisi ham kovushi ham, ko‘ylak choponlari ham, yamoqdan arimas erdi. Biroq bularning bari ozoda va yuvilgan bo‘lar erdi”, – desa, yana ba’zi zamondoshlari ko‘ylagining yoqasi kir bo‘lmasligi uchun unga maxsus ro‘molcha qo‘yib yurishini xotirlaydilar. Ushbu faktlar Karimbek Kamiy shaxsiyatining ichki e’tiqodi va tashqi amaliy hayoti o‘rtasidagi uyg‘unlikni yaqqol namoyon etadi.

1910-yillarga kelib, shoir ijodida ma’rifiy va milliy tuyg‘ular birlashib ketdi. Karimbek Kamiy bayozida ishqiy mavzudagi an’anaviy she’rlar deyarli uchramaydi. Endi adabiyotimizda shoirning ikki toifadagi asarlari: milliy-ma’rifiy hamda ijtimoiy mavzudagi asarlari yangray boshladi. Birinchi navbatda, Kamiy xalqni ilmli, ma’rifatli qilishga e’tibor qaratdi. Shoir dastlab, xalqni jaholatdan ma’rifatga yetaklashni o‘z ijodining utuvor g‘oyasi sifatida ilgari surgan bo‘lsa keyinchalik esa, milliy ong va tarixiy xotirani shakllantirishga xizmat qiluvchi katta-kichik tarixiy voqealarni xalqona ruhda va adabiy-badiiy vositalar orqali yoritishga intilgan. Xususan, shoir “Fevral inqilobi” dan so‘ng yaratilgan asarlarida ozodlik va milliy uyg‘onish g‘oyalarini ijobiy ruhda tasvirlagan bo‘lsa, “Oktabr inqilobi” ga nisbatan esa tanqidiy va salbiy munosabat bildirgan. Bu holat shoirning ijtimoiy-siyosiy voqealarga ongli yondashuvi va milliy manfaatlar nuqtayi nazaridan baho berish qobiliyatini ko‘rsatadi. Kamiyning inqilobiy voqealarga nisbatan bildirgan munosabati, ayniqsa, “Shikoyatnomayi Kamiy az inqilobi zamona va ahli zamona” asarida poetik ifoda orqali keng yoritiladi. Ushbu manzumada zamona zulmlari, ijtimoiy adolatsizliklar va xalqning fojiaviy ahvoli istioralar, mubolag‘alar va ruju san’ati asosida badiiy umumlashtiradi.

Yetti de: ham zamon, zamon ahlidin
Anga ko‘p ranju zulm birla malol.
Chunki bu ishi zamona, ha, xalqi
Munqalib, inqilobi hol-behol.

Inqilobi zamona ermasmu,
Qildi oliyni pastlar pomol
Yo xaloyiq yo‘qotti maslahatin,
Bo‘ldi mundog‘ buzuq hama aqvol,
Narkushu modaparvar o‘lmish xalq,
Bu nechuk shug‘lu bu nechuk af’ol [6, 7].

Bu baytda “zamon”, “zamon ahli” tushunchalari tanosib san’atini yuzaga chiqaradi. Ularning ma’nosi ijtimoiy tizimdagi notinchlik va beqarorlikni bildiradi.”Oliyni pastlar pomol qildi” ifodasi orqali jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish izdan chiqqani antitezali tasvir vositasida ifodalangan. Xalqni aql bilan ish ko‘rishdan voz kechgani uchun tanqid qiladi. So‘nggi baytda esa “narkushu”, “ modaparvar” so‘zlari bilan shoir xalqning o‘z mohiyatini unutib, nafs va mol-dunyoga berilib ketganini kinoya va tashbeh orqali ifodalaydi. Bu tasvirlar xalqning ma’naviy tanazzulga yuz tutganini badiiy ifoda bilan ko‘rsatadi.

Karimbek yashagan davr Vatanimiz va millatimiz tarixidagi eng qiyin, eng og‘ir va eng qora davrlardan biri hamdir. Bu vaqtda Turkiston zamini Chor Rossiyasi bosqini arafasida va buning oqibatini ko‘rish pallasida edi. Kamiy kabi ziyolilar qatlami esa bu qora kunlarni boshdan kechirgan avlodlardir. Ular nafaqat badiiy adabiyotga, balki butun olamga boshqacha ko‘z bila boqayotgan ilg‘or qatlam vakillari edilar. Ushbu g‘oyalarning barchasi Kamiy ijodida mustahkam o‘rnashgan edi. Shoir butun hayoti davomida mumtoz adabiyot qoidalariga sodiq yashadi va unga o‘z nafasini kirita oldi. Haqiqiy ijodkor mumtoz adabiyot bilan bir qatorda xalq og‘zaki ijodini ham puxta bilganligini uning asarlarining ko‘p qismida kuzatish mumkin. Ayniqsa, g‘azallarida, xalqning bebaho afsona, rivoyatlari salmoqli o‘rin egallaydi. Shoirning “Muncha ham, ey nozanin, nozu sitam qilmoq nadur?” deb boshlanuvchi g‘azalining 5-misrasida Jomi Jam so‘zini, 7-misrasida Sulaymon payg‘ambar nomini, maqtada Ka’batullohni keltirish bilan agionimlardan unumli foydalanadi va xalq og‘zaki ijodidan yaxshi xabardorligini ifodalaydi.

Aylab oshiqlarni zindoni firoqingga asir,
May bilan g‘ayr ila bazmi Jomi Jam qilmoq nadir? [6, 30]

“Jomi Jam” – bu fors-tojik adabiyotida qo‘llanilgan afsonaviy jam bo‘lib, u Jamshid podshohga tegishli bo‘lgan, mo‘jizaviy kuchga ega jom sifatida talqin qilinadi. Unga qarab, dunyodagi barcha voqealarni ko‘rish mumkin bo‘lgan. Shoir bu yerda talmeh san’ati yordamida klassik adabiyotdagi timsollarni mahorat bilan uyg‘unlashtirgan. Bu yerda oshiqning zindonda azoblanayotganini, g‘ayrilar esa maishatda may ichib bazm qurayotganini tazod san’ati orqali bayon qiladi. Kinoya san’ati vositasida esa Jamshid Jomiga murojaat qiladi. Aslida, bu bazmni tanqid qiladi–u g‘amda bo‘lgan oshiqni unutib, begonalarga quvonch ulashayotgan yorga murojaat qiladi.

Aylag‘il insof axir, ey Sulaymoni zamon
Mo‘r haylin bo‘yla pomoli qadam qilmoq nadir? [6, 31].

Bu baytda Sulaymon payg‘ambar talmeh san’atini yuzaga chiqargan. Bir kuni Sulaymon o‘z lashkarini “Vodiyyul Namal” degan joydan olib o‘tayotgan ekan qumursqalar podshohining o‘z qo‘shiniga “Tezroq bo‘linglar, bizga Sulaymon lashkarining zarari tegmasin”, – degan farmonini eshitib qolibdi. Bundan Sulaymonning jahli chiqadi va “Nega bunday buyruq berding, bizning oyog‘imiz ostida ularning zarar topmasligini bilmasmiding?” deganida, chumolilar shohi: “Ey Xudoning payg‘ambari sendan ko‘nglim to‘q, men lashkaringdan xavfsirab shunday degandim“ ,-deydi. Rivoyatda Sulaymon eng qudratli bir podshoh obrazida, mo‘r esa nochor va kuchsiz obraz sifatida izohlansa, Kamiy ilgari surgan tushuncha ochiladi. Ya’ni: “Sening qudrating Sulaymoncha, men bir qumursqadek himoyaga muhtojman, shunday ekan, men va mening birodarlarim ustiga qadam qo‘yib bizni halok aylama, rahm et”, ma’nosi anglashiladi.

Kamiy ajoyib talmehlari qatorida so‘nggi baytda yozadi:
Nega qilmasdin binoi Ka’batulloh hurmatin,
Bu Kamiy ko‘nglini vayron, ey sanam, qilmoq nadur? [6, 31]

Islomiy e’tiqodda Ka’batulloh eng muqaddas joy – ilohiy markaz sifatida e’tirof etiladi. Tasavvufda esa inson ko‘ngli “kichik Ka’ba” ga tenglashtiriladi. Shunday ekan, Ka’baning hurmatini joyiga qo‘yarkansan, mening ko‘nglimni ham vayron qilma deb ruju badiiy tasvir vositasi yordamida tasvirlaydi.

Karimbek serqirra ijodkor bo‘lib, mumtoz she’riyatimizning g‘azal, murabba’, muxammas, musaddas, ruboiy, qit’a, fard kabi janrlarida mazmunli qalam tebratgan. 6000 misrali ijodiyotida ta’rix-marsiyalar ham o‘rin egallagan. Shoir ijodining dastlabki yillaridayoq, o‘ziga xos badiiy tafakkur tarziga va o‘z adabiy estetik qarashlariga ega ijodkor ekanligini ko‘rsata olgan. Kamiy bayozlaridan birida shunday yozadi:

O‘qing ash’ori bikru fikrni aylang tasarrufkim,
Atorud tashlasun qo‘ldin qalamni ko‘kda hayratdin.

Yuqoridagi satrlarda zamonaviy yosh ijodkorlarga murojaat qilarkan, ularni yangicha fikr va o‘ziga xos poetik tasvirlar bilan yozilgan she’rlarni yaratishga da’vat etadi. “Bikru fikr” iborasi yangi, ilgari hech kim aytmagan so’zlardan foydalanishni anglatadi. Bu orqali Karimbek Kamiy ijodiy yangilik va tafakkur mustaqilligini targ’ib qiladi.

Karimbek Kamiy musammat turkumida, xususan, murabba’ janrida ham tengsizdir, garchi uning bizgacha sanoqli murabba’si yetib kelgan bo‘lsa-da, u shoirning benazir so‘z kashfiyotchisiligidan darak beradi.

Ey g‘unchai lab, yuzi lolayi humro,
Iloji yo‘q qona bo‘yunmay aslo,
Ilking birla oyog‘ingga nigoro,
Chekkan hinolaring yodimg‘a tushti [6, 74].

Bu misrada tashbeh san’ati yaqqol ko‘zga tashlanadi. Shoir yorining labini g‘unchaga, yuzini qizil lolaga o‘xshatadi. Shu bilan birga isti’ora, ya’ni o‘xshatishni yashirin ifodalash orqali “hinolaring yodimg‘a tushti” satri yurakdagi azob va iztirob timsoliga aylanadi. Dastlab yorga murojaat shaklida ko‘ringan bu murabbaning har misrasi ramziy talqinga egadir. Yor timsolida Vatan, xalq millat obrazi turadi. Bu holat ruju san’ati, ya’ni zohiriy mazmundan botiniy, ma’naviy mazmunga qaytish san’ati orqali amalga oshadi.

Yuzung ko‘rgach durri ashkim to‘kuldi,
Bexabarlar meni holimg‘a kuldi,
O‘qdek qading, dema nedin bukildi,
Ikki qoshi yolaring yodimg‘a tushti.

Bu baytda tazod san’ati original usulda badiiylikni boyitishga xizmat qiladi. “Durr”–ya’ni ko‘z yoshi qimmatbaho marvaridga qiyoslanadi, holbuki bu yig‘i og‘riq belgisi sifatida taqdim etilgan. Bu yerda shoir iztirobni yuksak estetik darajaga ko‘taradi.

Yod aylabon o‘shal o‘tgan zamonlar,
Qon yig‘lasam chekib ohu fig‘onlar,
Ayb etmangiz meni, ey navjuvonlar,
Ahdu vafolaring yodimg‘a tushti.

Bu baytda shoir millat tarixini, o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy voqealarini poetik ifoda bilan yoritadi. Iltifot san’atidan mohirona foydalanadi. Holatini mubolag‘a san’ati yordamida tasvirlaydi. Yosh avlodga murojaat etib, alamli xotiralari uchun oh chekishiga qayg‘urmasliklarini so‘raydi va yana tarixni yodga oladi.

Yo‘ling uzra ko‘z ashkidin suv urdim,
Kiprik bila xoki rahing supurdim,
Boshdin qadam qilib tinmay yugurdim,
Qilg‘an imolaring yodimg‘a tushti.

Mubolag‘a vositasida tasvirlangan bu misralarda ham ijodkor o‘zining, xalqining erkka intilishidagi kichik harakatlariga ishora qilib ketadi.

Ey jonim rohati ko‘zim chirog‘i,
Kipriklarim bo‘lsun zulfing tarog‘i,
Bo‘lurmu muyassar vaslingni bog‘i,
Ro‘yi ruxsorlaring yodimg‘a tushti.

Navbatdagi misralarda shoir go‘yoki ma’shuqaga xitob qilayotgandek so‘z yuritadi. Bu orqali u murabba janrining imkoniyatlaridan to‘la foydalanadi. Tashbeh san’ati yordamida Karimbek o‘z elini ”jonining rohati”, “jannat bog‘i“ ga mengzaydi. Har qancha savodsiz va soddadil bo‘lmasin uni har kishining havasi kelar darajasida ulg‘aytiradi.

Gohi pari derman, ko‘rub jamoling,
Gohi inson, gohi malak xisoling,
Har ne desam, derman ko‘rub visoling,
Madh-u sanolaring yodimg‘a tushti.

Tashbehdan foydalanish davom etib, endi u tansiq us-sifat san’atiga aylanadi. Yorning umumiy sifatlari birin-ketin keltiriladi. “Jamol”, “visol” so‘zlari esa baytda tanosib san’atini shakllantiradi.U ma’shuqaning sifatlarini aniq tasvirlashda yordam bergan.

Kelg‘il, ko‘ray diydoringni sog‘indim,
Shahd-u shakar guftoringni sog‘indim,
Jilva birla raftoringni sog‘indim,
Gulgun qabolaring yodimg‘a tushti.

Bu baytda ham tanosib va tashbeh san’atidan unumli foydalanilgan bo‘lib, lirik qahramon sog‘inchi darajasining oshganligidan darak beradi. Haqiqiy shoir mahorati hamma bilgan so‘zlardan foydalanib, ulkan ma’no chiqarishda bo‘lsa, Kamiyning asarlarida ham bu yaqqol ko‘zga tashlanadi. Murabba’da nafaqat zohiriy muhabbat, balki botiniy tuyg‘ular ham qalamga olinadi.

Nedin tushti, Kamiy, savdo boshingg‘a,
Deding, jono haq yetkursin yoshingg‘a,
Termulibon bo‘yu ko‘zu qoshing‘a,
Qaro savdolaring yodimg‘a tushti.

So‘nggi baytda esa savol-javob san’atidan foydalanadi. Oshiqning sevgisi bir tomonlama emasligi aniqlashadi. Shoir bunda tanosib san’atidan ham unumli foydalanib, yorga bo‘lgan sadoqatini izhor qiladi va uning qalbi, shirin xotiralarida yorning butun borlig‘i o‘chmas iz olganini tasvirlaydi.

Karimbek o‘z davrining hamda asrining noyob iste’dodlariga muxammas bog‘ladi. Bulardan Fuzuliy, Muhyi, Miskin, Huvaydo, Haziniy, Muqumiy, Roiqiy, Kotib, Uzlat, Mehriy g‘azallariga bog‘lagani nihoyatda nozikta’b birla bitilgandir. Ayniqsa, shoirning Mehriyga bag‘ishlangan muxammasi e’tiborga sazovordir.Bu g‘azal to‘g‘ridan to‘g‘ri uning zamon tanqidiga bag‘ishlangan g‘azali bo‘lib, unda shoirning xalqning taraqqiyotdan orqada qolganligi, jaholatga botganligi, boshqalar qo‘lida o‘yinchoq bo‘lib qolganligidan arz-dod etadi. Faqatgina 3-baytning birinchi misrasida bu hol-ahvollarning sababi ko‘rsatiladi: “Biz giriftori jahlu nafsu havo”. Karimbek Kamiy esa taxmisni sababdan boshlab keladi. ”Soldi beilmlik xatolarga” muxammasning keyingi misralarida bu tez-tez takrorlanadi, kengaytiriladi, umuman Kamiyda Mehriy g‘azalining oxirgi baytidan o‘rin olgan da’vat usuli ham birinchi banddayoq qo‘llanadi: “Boroluk ilm uchun Xitolarga”. ”Ilm” so‘zi to to‘rtinchi bandning birinchi misrasigacha Kamiy qalamiga mansub har bir misrada takrorlanib boradi va taxmisning mazmun-mohiyati yaxlit holda ilm-ma’rifat masalalarining yorishmasiga aylanib ketadi.

San’atkor shoir va millatparvar shaxs sifatida Kamiy xalqining ertasi bilan, g‘ami bilan yashab o‘tdi. Ayni o‘sha davrlar jadidchilikning, yangi nafasning ilk kurtaklari edi va ayni tamal toshlari ham ayni uning davridan qo‘yilgandir.

Xulosa. Kamiy ijodi Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining har ikki davri uchun ham muhim manba sifatida ahamiyat kasb etadi. Shoirning murabba’, muxammaslarida badiiy faoliyati, asarlaridagi so‘z tanlovi, talmeh, tashbeh, tanosib vositalaridan o‘zgacha uslubda foydalanashi uning o‘rnini belgilaydi. Karimbek Kamiyning asarlarida xalq og‘zaki ijodiyoti, diniy manbalar, tarixiy voqealarga ishora va ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga nisbatan hech kimda yo‘q pozitsiya yotadi. Shoir ijodini o‘rganish nafaqat tarixiy-adabiy jarayonlarni anglashga, balki bugungi adabiy-estetik tafakkur taraqqiyotiga ham xizmat qiladi. Shu boisdan, shoir merosining poetik talqini masalasini o’rganish hamon dolzarbdir.

ADABIYOTLAR:

1. Abdulxayr M. Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. – T., 2018. – 654 b.
2. Adizova I. So‘zdin baqoliroq yodgor yo‘qdir. –T.: O‘zbekiston, 1995. – 150 b.
3. Abdulhakimova O. Badiiy til va tasvir. – T.: Akedemnashr, 2014. – 54 b.
4. Afoqova N. Jadid lirikasida musammat. – T.: Fan, 2005. – 140 b.
5. Alimov P. Tarix, shaxs, badia. – T.: O‘zbekiston, 1991. – 62 b.
6. Haqqulov I. Abadiyat farzandlari. – T.: Yosh gvardiya, 1990. – 190 b.

7. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998. – 158 b.
8. Hojiahmedov A.Mumtoz badiiyat malohati. – T.: Sharq, 1999. – 238 b.
9. Karimov B. So'z xiyoboni. – T., 2020. – 248 b.
10. Mahmudov M. Hayrat va tafakkur. – T.: Adabiyot va san'at, 1990. – 188 b.
11. Mallayev N. Alisher Navoiy va xalq og'zaki ijodiyoti. – T., 1974. – 382 b.
12. Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. – T.: Yangi asr avlodi, 2007. – 180 b.
13.Oltinbek O. Dilni obod aylangiz. – T.: Ma'naviyat, 1998. – 134 b.
14.Qayumov A. Nazm va tafakkur quyoshi. – T.: Fan, 1992. – 48 b.
15. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – T.: Ma'naviyat, 2004. – 296 b.

TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

Yuldasheva Dilorom Nigmatovna,
Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
(O'zbekiston)
E-mail: yuldasheva21dilorom@gmail.com
Umarova Dildor Faxriddinovna,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: dildor.umarova.1992gmail.com

SUKUTNING O'RGANILISH ASPEKTLARI: FALSAFIY YONDASHUV

Annotatsiya. Jahon tilshunosligida tafakkurning tilda aks etishi va ularning nutqiy voqelanishi insoniyat sivilizatsiyasini taraqqiyotga chorlovchi omillardan ekanligi allaqachon o'z isbotini topmoqda. Pragmalingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalar doirasida o'rganiluvchi diskurs va uning birliklari, jumladan, sukut mavzusida tadqiqotlarning yuzaga kelishi nutq masalalarining o'ziga xos jihatlarini yanada teranroq anglashga xizmat qilmoqda. Xususan, turli xalq vakillarining o'zaro ijtimoiy, siyosiy diplomatik, gumanitar, iqtisodiy, madaniy almashinuv, turizm kabi bugungi kunda ko'plab davlatlarning rivojiga turtki bo'layotgan aloqalarda har bir xalqqa xos nutqiy muloqot birliklarini o'rganish, diskursda foydalaniladigan muloqot aktlaridan sukutning o'ziga xos o'xshash va farqini ifodalagan ma'nolariga ko'ra lingvopragmatik aspektda tadqiq qilish muhim.

Kalit so'zlar: verbal vosita, noverbal vosita, nutqiy muloqot, sukut, falsafiy yondashuv

Аннотация. В мировой лингвистике доказано, что выражение мышления посредством языка и их вербальное проявление являются факторами способствующими развитию человеческой цивилизации. Изучение дискурса и его единиц, в том числе исследование темы молчания, рассматриваемых в рамках таких направлений, как прагмалингвистика, социолингвистика, психолингвистика, лингвокультурология, служат углублению понимания своеобразных аспектов речевых вопросов. Политические, экономические и культурные коммуникации являются основной в развитии государств, основу которых составляют языковые единицы речевого акта, индивидуальные для каждого народа, их изучение в дискурсе, а также сравнительное и контрастивное изучение молчания как коммуникативного акта позволяет его рассмотрение в лингвопрагматике.

Ключевые слова: вербальная среда, невербальная среда, вербальная коммуникация, тишина, философский подход

Abstract. In world linguistics it has been proven that the expression of thoughts through language and their verbal manifestation are factors that contribute to the development of human civilization. The study of discourse and its units, including the study of the topic of silence, considered within the framework of such areas as pragmalinguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, and linguacultural studies, serve to deepen the understanding of the unique aspects of speech issues. Political, economic and cultural communications are fundamental in the development of states, the basis of which are linguistic units of speech act, individual for each nation, their study in discourse, as well as comparative and contrastive study of silence as a communicative act allows its consideration in linguopragmatics.

Keywords: verbal environment, non-verbal environment, verbal communication, silence, philosophical approach

Kirish. Nutqiy muloqot fikr bayon qilish jarayoni bo'lib, shubhasiz, ko'p holatlarda lisoniy imkoniyatlarning yozma yoki og'zaki shaklda moddiy voqelanishi bilan bog'liq. Lekin lisoniy birliklarning voqelanishi bilan bog'liq bo'lmagan muloqot turlari ham oz emas. Shunga ko'ra, muloqot ko'p hollarda verbal, ya'ni so'z, lisoniy vositalar orqali va nolisoniy, so'zsiz – noverbal vosita(imo-ishora, har xil belgi, nishona, ramz, simvol, ohang, sukut va h.)lar orqali axborot berish bilan bog'liq bo'lib, o'zaro ta'siriga ko'ra verbal yoki noverbal muloqot sifatida tasnif qilinadi.

Nutqiy muloqot jarayoni lisoniy verbal va noverbal vositalarning hamkorlikda (birgalikda) ishlatilishini taqozo etadiki, bunda so‘zsiz muloqotning bir ko‘rinishi sifatida baholanishi lozim bo‘lgan sukutning ham muhim o‘rni mavjudligi seziladi.

Har qanday faoliyat o‘zining amaliy qimmati bilan ahamiyatli. Nutq muloqot faoliyati bo‘lganligi uchun uning samarasi ham nutqning ta’sirchanligi, ma’lum bir maqsadga erishganligi bilan belgilanadi. So‘zlovchi va tinglovchi (kommunikant)larning bir-biriga ta’siri, ma’lum maqsadni yuzaga chiqarish darajasi muloqot jarayonining amaliy samarasi hisoblanadi. Zero, nutqiy muloqot oddiy nutq(lisoniy imkoniyatlarning muayyan moddiy shaklda voqelanishi)dan farqlanuvchi, o‘zining murakkabligi, verbal va noverbal, shuningdek, milliy, etik, estetik, diniy, etnografik, psixologik, ijtimoiy kabi tarkibiy qismlarning o‘zaro uyg‘unlashuvidan iborat bo‘lgan situativ pragmatik butunlikdir.

Asosiy qism. Qadimdanoq nutqiy vaziyatda qo‘llaniladigan sukut hodisasi ko‘plab soha egalarida qiziqish uyg‘otib kelgan. Aksariyat allomalarning xulosalariga ko‘ra, “Sukut – so‘zsiz so‘zlash”, “O‘rni kelganda, sukut so‘zdan afzal”, “Sukut – betakror ustoz”, “Sukunat o‘z-o‘zini anglashning eng qisqa yo‘li”, “Sukut – insoniyatga yaratganning tortig‘i”, “Sukut gapirmadi degani emas”, “Ma’noli sukut bema’ni so‘zlardan yaxshiroq”, “Sukut kuchli hayqiriq ifodasi” hisoblanadi. Nutqiy muloqot jarayonida ba’zan so‘z bilan ifodalash noo‘rin yoki imkonsiz bo‘lgan so‘zni, mantiq yoki fikrni sukut (suhbatdoshga) lisoniy vositalardan ko‘ra aniqroq, ta’sirchanroq va boshqa mulohazaga o‘rin qoldirmaydigan darajada yetkazadi.

Sukut serqirra hodisa bo‘lganligi uchun ham qadimdan falsafa, ilohiyot, madaniyatshunoslik, ma’naviyatshunoslik, psixologiya, semiotika, tilshunoslik kabi sohalarda o‘ziga xos tarzda o‘rganilgan bo‘lsa, hozirda o‘zaro integratsiyaga asoslangan lingvofilosofiya, lingvoetnografiya, lingvopsixologiya, lingvokulturo-logiya, lingvoma’naviyatshunoslik, shuningdek, amaliy tilshunoslik fanlarining tadqiq obyektiga aylangan.

Jahon miqyosida bugungi kunga qadar sukut muammosiga bag‘ishlangan falsafiy tadqiqotlar soni nisbatan juda oz, shunga ko‘ra, sukut hodisasini falsafiy jihatdan yetarli darajada o‘rganilgan deyish qiyin. Hatto falsafa lug‘atlarida, ensiklopediyalarida ham *sukut, jimlik* birliklari kiritilmaganligi fikrimizni dalillaydi. Sukut hodisasiga M.M.Baxtin [2, 3], M.K.Mamardashvili [7], K.A.Bogdanov [3], M.Xaydegger [15], M.M.Buber [4] kabi faylasuf olimlar bir qadar e’tibor qaratishganligi ma’lum.

Natijalar va muhokama. Rus faylasufi M.M.Baxtin (1895-1975) sukut, sukutning turlari hamda uning serqirraligi to‘g‘risidagi tezisni ilgari suradi va bu borada yunon faylasufi Aristotel qarashlarini davom ettiradi.

Zero, yunon faylasufi Aristotel (miloddan avvalgi 384-322) birinchilardan bo‘lib sukut hodisasini mazmun ifodalaydigan hamda mazmun ifodalamaydigan jimlik sifatida ikki turga bo‘ladi. Tevarak-atrofdagi sokinlik, tabiatdagi sukunat, kishilarning nutqiy jarayon(kommunikatsiya)dan tashqaridagi jimligini mazmun ifodalamaydigan sukut turiga kiritadi va faqat kishilarning nutqiy muloqot jarayonidagi jimligigina (agar u qandaydir maqsadni ko‘zlagan bo‘lsa yoki muayyan fikrni ifodalashga qaratilgan bo‘lsa) mazmun ifodalaydigan sukut ekanligini e’tirof etadi [1]. Sukut – moddiylikka ega bo‘lmagan tabiiy hodisa. Sukutning semiotik belgisi yo‘q, u tabiiy hodisa sifatida hech qanday mazmunni yetkazishga qodir emas. Sukut qachonki inson ruhiyatiga ko‘chgach, u turli ma’nolarni yuzaga chiqarish vositasiga aylanadi.

Aristotelning mazkur tezisi keyinchalik falsafada, tilshunoslik hamda psixologiya sohalarida sukut borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar uchun metodologiya vazifasini bajardi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bu faylasufning sukut saqlash bilan bog‘liq o‘tkir aforizmlari ham hamon o‘z mohiyatini yo‘qotgani yo‘q. Jumladan, “Odam gapirishni ikki yil davomida o‘rganadi, keyin esa umrining oxirigacha jim bo‘lishni o‘rganadi”[1]. Darhaqiqat, ko‘pchilik uchun sukut saqlash (tinglash) so‘zlashdan ko‘ra mashaqqatliroq mehnat sanaladi.

Hikoyat: Tinglash kishidan sabr-qanoatni, chidam-bardoshni va o‘ziga xos odob-axloqni talab etadigan xislatdir. Bir kuni qadimgi yunon faylasufi Arastuning oldiga juda ham sergap yosh yigit kelib unga notiqlik san’atini o‘rgatishni iltimos qilibdi. U dabdabali so‘zlarni izhor etgandan so‘ng Arastudan o‘qish uchun qancha haq to‘lashini so‘rabdi.

– Sendan boshqalarga qaraganda ikki barobar ko‘proq haq olinadi,– qovog‘ini solib javob beribdi faylasuf.

–Nima uchun? –hayron bo‘libdi yigit.

– Chunki sen bilan ikki barobar ishlashga to‘g‘ri keladi: senga so‘zlashni o‘rgatishdan avval jim turishni o‘rgatishim lozim [9, 5].

M.M.Baxtin Aristotelning sukut va uning turlari to‘g‘risidagi fikrlarini boyitadi: sukut, sukunat va to‘xtam(pauza)ni bir-biridan farqlaydi. Olimning fikricha, sukunat deganda tabiiy hodisa, muayyan makon va zamonda tovushning yo‘qligi tushuniladi; sukut esa, undan farqli o‘laroq, so‘zning, gapning yo‘qligini, ammo ular ifodalaydigan mazmun mavjudligini ko‘rsatuvchi, inson ruhiyati bilan aloqador hodisadir. To‘xtam – matn tarkibidagi sintaktik birliklarni bir-biridan ajratib talaffuz etish uchun qo‘llaniluvchi sukutdan keskin farqlanuvchi vosita [2]. M.M.Baxtinning mazkur fikrlari tilshunoslik falsafasida ham inobatga olinadiki, u hamon o‘z mohiyatini yo‘qotgan emas.

Gruzin faylasufi M.K.Mamardashvili (1930-1990)ning sukut hodisasi bilan bog‘liq tafakkur va nutq, nutq va yozuv o‘rtasida ikkita chegara mavjudligi haqidagi mulohazalari e’tiborga loyiq. Faylasufning fikricha, nutqiy muloqot jarayonida tinglovchi so‘zlovchining aytayotgan fikri o‘rinsiz yoki aytilgan fikr yolg‘on, noto‘g‘ri ekanligini bilib, sezib turganda tafakkur nutq jarayonini og‘zaki (verbal) shakldan noverbal holatga o‘tishini taqozo etadi va sukut saqlanadi. Aytilishi nojoiz bo‘lgan so‘zlar, gaplar o‘rnida yozuvda ham “sukut saqlanadi” (Bu vazifani, tabiiyki, ko‘p nuqta bajaradi.).

M.K.Mamardashvili sukut va nutqning tengligiga ishora qiladi – fikr ifodalashda sukut nutq bilan teng, demak, jim turishning xususiyatlari o‘rganilishi zarur [7]. Garchi M.K.Mamardashvilining nutqiy muloqotda sukutning ishlatilishi bilan bog‘liq fikrlari takror bo‘lsa-da, sukut va nutqning tengligi xususidagi mulohazalari fan uchun yangilik edi.

Rus faylasufi K.A.Bogdanov(1963) “Очерки по антропологии молчания“ monografiyasida M.K.Mamardashvili mulohazalariga hamohang fikrlarni keltirib o‘tadi: “Sukut – nutq madaniyatining unsuri, u nafaqat nutq madaniyati, balki umuminsoniy madaniyat bilan bog‘liq bo‘lgan jihatki, undan unumli va o‘rinli foydalanishni har bir kishi bilishi hamda hisobga olishi kerak. Sukut va undan foydalanish zamon, makon, millat yoki mavqe tanlamasligi hamisha ham e’tiborga olinavermaydi. Jamiyatning so‘zlamaydigan a’zolari bor, lekin hech qachon jim turmaydiganlar yo‘q. Ma’lum ma’noda sukut so‘z o‘rnida ishlatiladi, demak, so‘zda ifodalanishi mumkin bo‘lgan mantiqni yuzaga chiqara oladi. Bu aniq dalil: sukut so‘zdan kam paradoksal emas [3].

K.A.Bogdanov o‘z monografiyasida birinchilardan bo‘lib sukut hodisasini falsafiy, diniy, etnografik, psixologik va sotsiologik jihatdan tahlilga tortadi va o‘zining sukut bilan bog‘liq konsepsiyasini yaratadi. Olim jamiyat uchun sukut boshqa muloqot shakllariga funksional jihatdan teng hodisa ekanligini dalillaydi.

K.A.Bogdanov Baxtinning sukut hamda sukunatni farqlash to‘g‘risidagi mulohazalarini qo‘llab quvvatlamaydi, tabiatdagi, tevarak-atrofdagi jimlik ham, nutqiy muloqot jarayonida saqlangan sukut ham insonga nisbatan tabiiydir, deb hisoblaydi. Olim fikrlarini ingliz (silence), fransuz (silenzio) va ispan (silencio) tillarida sukut va sukunat yoki sukut va jimlik tushunchalari farqlanmasligi asosida dalillashga harakat qiladi.

Nemis faylasufi Marten Xaydegger (1889-1976) ta’kidlaydi: “Agar kishilar o‘rtasidagi nutqiy muloqot jarayoni suhbatdoshlarda begonalashish, shu suhbatdan qochish yoki o‘z-o‘zini anglashni yo‘qotishni kuchaytirsa yoki inson uchun muhim bo‘lgan an’analar, e’tiqod va tushunchalarni toptay boshlasa, mazkur muloqotni davom ettirib bo‘lmasligi aniq. Tabiiyki, bu yolg‘izlik kayfiyatini kuchaytiradi. Mazkur sharoitda endi muhimi nutqiy muloqotni verbal vositalar bilan davom ettirish emas, balki har qanday murojaat, so‘roq, taklif yoki mulohazaga sukut bilan javob qaytarmoq o‘rinlidir” [16].

Xaydegger so‘z bilan javob berish ortiqcha yoki muayyan fikrni og‘zaki ifoda etish mumkin bo‘lmagan holatlarda eng muhimi sukut saqlamoq ekanligini aytadi va sukut vaqtinchalik (oniy) xarakterda bo‘lib u muayyan nutqiy vaziyat uchun aniq maqsadni yuzaga chiqarishi ham, chiqarmasligi, ya’ni abstrakt holda bo‘lishi ham mumkinligiga ishora qiladi. Xaydegger ta’kidicha, bor haqiqat shuki, sukut barcha so‘zlardan afzalroq.

Martin Xaydegger “Путь к языку” (“Tilga yo‘l”) monografiyasining “Язык” (“Til”) qismida sukut hodisasi xususida batafsil to‘xtalib o‘tadi va “sukut haqiqiy kommunikatsiya” ekanligini ta’kidlaydi. “To‘g‘ri, sukutni tovushlar tizimi bilan aytish yoki harflar yordamida yozish mumkin emas. Ammo nutqiy muloqot jarayonida “nobop” kommunikantning “sa’y-harakati” bilan sukutdan foydalanishga to‘g‘ri keladiki, bu oxir oqibat “tilga olib keladi”… Til esa, borliqning uyidir”[17,93]. Nemis mutafakkirining fikricha, sukutning mohiyati, bir tomondan, moddiy nutqning yo‘qligini, ikkinchi

tomondan, nomoddiy nutqning mavjudligini ifodalashida namoyon bo‘ladi. Xeydegger nutqiy muloqot jarayonining fikr, maqsad yoki javob sukut bilan ifodalangan vaziyatlarida jim turgan suhbatdosh o‘zining pozitsiyasini subyekt sifatida belgilab berishi mumkinligini aytadi. Ba’zan sukut orqali qaytarilgan javob shu qadar kuchli bo‘lishi mumkinki, uni so‘z bilan ifodalaganda shu ta’sir kuchini berib bo‘lmaydi.

Fikrimizcha, Martin Xaydeggerning: “O‘rni kelganda, sukutning ta’sir kuchi so‘zdan balandroq turadi”, degan fikrida daniyalik taniqli faylasuf, ilohiyotshunos va yozuvchi, falsafa olamida birinchi marta estetik, axloqiy va diniy yondashuv asosida “inson mavjudligi bosqichlari dialektikasi”ni yaratgan Syopen Kyepkegor(1813-1855)ning qarashlaridan ilhomlangani sezilib turadi.

Syopen Kyepkegor 1843-yilda yaratilgan “Yoki-yoki” (“Или-или”) asarida insonning ruhiy holati xususida mulohaza yuritib: “Inson faqat sukut saqlashi bilangina chinakam gapira oladi va harakatga erishadi”, deb yozadi [6]. Umuman olganda, Kyerkegor ham, Xaydegger ham “sukut turli funksiyalarga ega, verbal nutqqa nisbatan ikkinchi o‘rinda turuvchi hodisa” degan g‘oyani ilgari surishadi.

Nemis faylasufi Martin Buber (1878-1965) sukut hodisasini erkinlikning falsafiy kategoriyasi bilan bog‘laydi. Buber fikricha, nutq jarayonida so‘zlovchi fikrini so‘z bilan ifodalash orqali nutqiy jarayondagi pozitsiyasini ma’lum darajada belgilab oladi, tabiiyki, bunda so‘zlovchining ham, tinglovchining ham o‘z o‘lchovi, tanlovi bo‘ladi. Sukut holatida so‘zlovchi (yoki tinglovchi) o‘z pozitsiyasini tanlash orqali unga yuklangan axloqiy majburiyatlardan ozod bo‘ladi [4]. Martin Buber o‘z qarashlari bilan sukut hodisasini falsafiy tushuncha sifatida nutqiy muloqot jarayonidan chetga chiqaradi, ya’ni sukut hodisasiga erkinlik kategoriyasining tarkibiy birligi sifatida yondashadi.

Til falsafasida sukut hodisasi til va tafakkur dixotomiyasi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Avstriyalik faylasuf va mantiqchi Lyudvig Vitgenshteyn (1889-1951) “jimlik tezisi”ni 1994-yilda ishlab chiqadi [14]. Lyudvig Vitgenshteynning metafizikasicha, izohlab bo‘lmaydigan narsa haqida doimo sukut saqlash kerak. Mazkur fikr sukut bir qator faylasuf, ilohiyotchi va boshqa soha vakillari tomonidan qo‘llab quvvatlandi.

Lyudvig Vitgenshteyn “jimlik tezisi”ni tuzishda Xaydegger g‘oyalariga tayanganligi sezilib turadi.

Sukut va so‘zlashning dialektik bog‘liqligini ko‘rsatib bergan Uvilyam Shmits sukutni tilning tarkibiy qismi ekanligini yozadi. “Lingvistik belgilar biror narsaga ishora qiladi, yetishmayotgan narsani almashtiradi, lekin belgilarning o‘zini ham almashtirish mumkin. Shunday sharoitda sukut yetishmayotgan belgilar belgisiga aylanadi. Sukut nutqiy jarayonni buzmaydi, agar nutqda hamma narsani ovoz chiqarib aytish (yoki yozish) mumkin emasligini inobatga olsak, sukut nutqni mukammallashtirishi ko‘rinadi” [19].

U. Shmits sukutning quyidagi turlarini ajratadi:

1) so‘zlamaydigan sukut (unexpected silence): har qanday vaziyatda to‘satdan paydo bo‘ladigan kutilmagan jimlik, masalan, kommunikant to‘satdan gapini yo‘qotib qo‘yganda yoki xijolatli holatdagi kishining kerakli so‘zni topa olmay qolishi;

2) kutilgan sukut (expected silence): kishilarning biror narsani, masalan, ma’ruzani tinglayotgan yoki kinofilm tomosha qilayotgan paytidagi jimligi;

3) tasodifiy sukut (incidental silence): sukut sifatida qabul qilinmaydigan jimlik, bu nutqda turli uzunlikdagi pauzalarni bildiradi.

U.Shmits nutqda ovoz chiqarib aytish mumkin bo‘lmagan narsalar o‘rnida qo‘llaniladigan sukutni alohida ajratadi [13].

Qator faylasuflarning qarashlarida sukut hodisasiga yo‘l-yo‘lakay (bir-ikki jumlada yoki bir-ikki sahifada) munosabat bildirib o‘tilgan o‘rinlar ham anchagina uchraydi. Jumladan, Yunon faylasufi Mark Tullius Sitseron (miloddan avvalgi 106-43-yy.)ning fikricha: “Sukut – kuchli hayqiriq”. Sitseron qarashlarida uning sukut hodisasini nutqning nomoddiy ko‘rinishi sifatida qabul qilinishi tarafdori ekanligi seziladi [19].

Yunon faylasufi Lutsey Seneka (miloddan avvalgi (noaniq)-65-yy.) kommunikantlarning nutqiy muloqot jarayoniga mos va xos sukut saqlay olishini so‘zlash qobiliyati bilan teng o‘ringa qo‘yadi: “Jim bo‘lishni bilmagan odam so‘zlashni ham bilmaydi”. Seneka to‘g‘ri ta’kidlaganidek, aqlli insonlar kamroq so‘zlab ko‘proq tinglaydilar. Ko‘p gapiradigan, boshqalarni tinglamaydigan, jim bo‘lishni eplolmaydigan

kishilarning nutqi qanchalar ravon, so‘zlari chiroyli va balandparvoz bo‘lmasin, ularning nutqlari beqadr va besamar bo‘ladi. Bu holatni faylasuf lo‘nda qilib “so‘zlashni ham bilmaydi” tarzida ifodalaydi.

Yunon faylasufi Pifagor (miloddan avvalgi 576-496) sukut haqida shunday yozadi: “Tinglash va sukut saqlash seni donolikka yetaklaydi. Sukut – donolikning boshlanishi”. Pifagorning sukut haqidagi fikridan ko‘rinadiki, faylasuf sukut hodisasiga falsafiy jihatdan yondashib uni donolik mezoni bilan bog‘laydi.

Sukut va ichki nutq o‘rtasidagi yaqin aloqani inkor etib bo‘lmasligini aksariyat faylasuflar o‘z aforizmlarida qisqa va lo‘nda ifodalashganini kuzatamiz. Internetning https://citater.ru/category/ sayti faylasuflarning sukut haqida aytgan 144 ta aforizmini qayd etadi. Ularning ba’zilarini tahlilga tortamiz. Jumladan, qadimgi gretsiyalik faylasuf Teofrast (miloddan avvalgi 371-287) shunday yozadi: “Agar sen avom bo‘lsang va donolar oldida sukut saqlasang, demak, sen aqllisan; agar sen dono bo‘lsang-u, (keraksiz o‘rinda) sukut saqlasang, demak, sen ahmoqsan”. Teofrast fikricha, kishi sukut saqlamoqning ham, o‘z vaqtida so‘zlamoqning ham me’yorini bilishi kerak. Darhaqiqat, me’yor chegarasidan chiqqan har qanday voqelik, tushuncha yoki mohiyatda buzilish bo‘ladi, shu jumladan, nutqiy faoliyat jarayonidagi sukutda ham.

Nemis faylasufi Gyote (1749-1832) yozadi: “Agar atrofimizdagi kishilar bizni kamdan kam to‘g‘ri tushunishlarini bilsak, biz ko‘proq sukut saqlagan bo‘lardik”. Gyotening mazkur aforizmi bizga hazrati Rumiy(1207-1273)ning: “Karlarning orasida g‘azal aytma, ko‘rlarning bozorida oyna sotma” degan misralarini eslatadi. Demak, seni tushunmaydiganlar orasida so‘zlamaslik, sukut saqlash ham “so‘zlamay so‘zlash”ning bir ko‘rinishi hisoblanadiki, bunday muhitda nutqiy muloqot amalga oshmadi, deb bo‘lmaydi.

Amerikalik faylasuf Genri Devid Toro (1817-1862) sukutning noaniqligi xususida yozadi: “O‘zaro munosabatlarda fojia so‘zlarni noto‘g‘ri tushunishda emas, balki sukut tushunarsiz bo‘lganda boshlanadi”. Demak, inson nutqiy muloqot jarayonida nafaqat sukut saqlashni bilishi, balki suhbatdoshning jim bo‘lishi, sukut saqlashi sababini tushuna olmog‘i ham o‘ta muhim. Bu, tabiiyki, insondan o‘ziga yarasha did, farosat hamda zakovatni talab etadi. Toro kishilarga o‘zaro nutqiy muloqotning zalvarini his etib keyin suhbatga kirishishni o‘rganmoq zarurligini uqtiradi.

Rus faylasufi Aleksandr Kugel (1864-1928) so‘zni o‘rnida so‘zlamoq kerakligini, agar so‘z o‘z qadrini topmasa, shunday joyda eng yaxshi javob sukut ekanligini ta’kidlaydi: “Agar sodir bo‘lishi kerak bo‘lgan narsa aniq bo‘lsa, kurash befoyda bo‘lsa, hayot yakuniy auksion sari tinmay ketayotgan bo‘lsa, shu sharoitda aytilgan so‘zlarning aksariyati oddiy vaysaqilikka aylanadi. So‘zning eng qimmatli mulki – samarali vositaga aylanish imkoniyati, hayotga ta’sir qilish, yuqtirish, maqsadga muvofiq ravishda yo‘naltirish qobiliyati – ta’sir kuchi yo‘qoladi. Bunday paytda, shubhasiz, eng yaxshi narsa – sukut”.

Fransuz fizigi, faylasuf Blez Paskal (1623-1662): “Muhabbatda sukut so‘zdan qimmatliroq. Xiyonat tilimizni kishanlaganda ham eng yaxshisi – sukut. Sukunatning shunday o‘ziga xos notiqligi borki, u har qanday so‘zdan ko‘ra yurakka yaxshiroq yetib boradi. U oshiqning nafaqat hissiyotlarini, balki aql-zakovatini ham ochib beradi”, deb yozadi va sukut kishining qalb dunyosini, aqliy darajasini ham belgilab beruvchi o‘lchov ekanligiga ishora qiladi.

Xitoylik faylasuf Konfutsiy sukut hodisasini metaforalashtiradi: “Sukut kishiga hech qachon xiyonat qilmaydigan do‘stdir”.

Fransuz faylasufi Jan de Labryyer (1645-1696) yozadi: “Nutqiy muloqot jarayonidagi muammoni, odatda, ikki narsa keltirib chiqaradi: so‘zlovchi yaxshi gapirish uchun yo yetarli aql-idrokka ega emas, yo ehtiyotkorlik bilan jim turishni eplay olmaydi”. Shu o‘rinda Jan de Labryyer kuchli mulohazani ilgari suradi: muayyan fonetik shaklga, semiotik ko‘rinishga ega bo‘lmagan sukut hodisasini lisoniy birlik (leksema) voqeligi bo‘lgan so‘z bilan teng kelishiga ishora qiladi.

Tabiiyki, nutqiy muloqot jarayonida sukutdan o‘rinli va unumli foydalanish aqlli, so‘zini, o‘zini qadrlaydigan, suhbatdoshini ranjitishdan tiyiladigan fazilatli insonlarga xos jihat sanaladi. Ammo nutqiy muloqot jarayonida jim turish hamisha ham fazilat emas, qusur bo‘lishi ham mumkin. Ingliz faylasufi Fransis Bekon (1561-1626) sukut saqlashning shu jihatiga e’tibor qaratadi va: “Sukut ahmoqlarning fazilatidir”, deb yozadi, ba’zan bu mohiyatni ham rad etib bo‘lmaydi. Ayni paytda bu sukut hodisasining serqirralik tabiatiga egaligidan dalolat beradi.

Hikoyat: Qadimda bir podshoning yakka-yu yagona merosxo‘r o‘g‘li bor edi. O‘g‘ilning tanasi sog‘ bo‘lsa-da, aqli tana salomatligidan orqaroqda edi. Podsho farzandi 12 yoshga kirganda barcha a’yonlarini to‘plab ularga shunday debdi:

–Sizlarga ikki yil muhlat beraman. O‘g‘limga bor bilimlaringizni erinmay o‘rgatasizlar. Dunyoning eng yaxshi muallimlarini o‘g‘limga saboq berish uchun topib keltirasizlar.

Saroy a’yonlari bor kuch va bilimlarini ishga solishib podsho bergan topshiriqni bajarishga kirishibdilar.

Aytilgan muddat tugagach podsho o‘g‘lini muallimlari hamrohligida huzuriga chorlabdi. Bo‘ylari cho‘zilib, ancha jiddiy tortib qolgan o‘g‘lini ko‘rgan podsho oldida turgan idishdan sekingina bir yong‘oqni olibdi-da, mushtiga yashirib baland ovozda:

–Mening kaftimda nima bor, o‘g‘lim? – deb so‘rabdi.

O‘g‘il chuqur o‘yga tolib uzoq sukut saqlabdi. Podsho o‘g‘lining uzoq sukut saqlashini farosatga yo‘yibdi. O‘g‘ilning ko‘zi xos xona derazasidan tashqariga – saroy hovlisiga – kelib to‘xtagan qo‘qonaravaga tushibdi.

Uzoq sukutdan keyin o‘g‘il javob kutayotgan podshoga:

– Qo‘qonaravaning g‘ildiragi, – deb javob bergan ekan...(Hikoyat bir necha yil avval marhum tilshunos olim professor H.G‘.Ne’matovdan yozib olingan.)

Demak, nutqiy muloqot jarayonida kommunikantning saqlagan sukuti, Fransis Bekon aytganidek, hamisha kerakli mazmunni ifodalamasligi ham mumkin.

Ukrainalik olimlar A.I. Svetlova hamda I.V. Stavnichiy o‘zlarining “Sukunat aloqa hodisasi sifatida” (“Молчание как феномен общения”) nomli tezislarida sukut hodisasi amerikalik faylasuf T.Bruno, ingliz faylasufi va davlat arbobi D.Kerzon hamda chexiyalik faylasuf K.Unrat-Sharpenak asarlarida batafsil o‘rganilganligi haqida ma’lumot berishgan [19].

Sukut hodisasi qadimdan sharq faylasuflari e’tiborini ham tortib kelgan.

Sharq falsafiy adabiyotida muloqot jarayoni, muloqot jarayonida sukutning o‘rni xususida so‘zlovchi ham, tinglovchi ham o‘zligini – saviyasini, madaniyatini, bilimini va hatto dinini, mafkura va ijtimoiy mansubligini namoyon qilishi haqida Yusuf xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy, Abu Abdullo Rudakiy, ibn Rushd, ibn Arabiy, Abdurauf Fitrat kabi yuzlab adiblarning qimmatli mulohazalarni bayon qilganlari fikrimiz dalilidir [8].

Jumladan, Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” falsafiy asarida podsho Kuntug‘di (Elig) va vazir Oyto‘ldi (Hojib) orasidagi munozalardan biri muloqot madaniyatida so‘zlash, tinglash, sukut saqlash madaniyatiga bag‘ishlanganligini quyidagi tabdilda kuzatamiz:

Elig buyurmasdan qanday qilib so‘zlayin,
So‘ramasdan avval qanday qilib arz qilayin.
Sen bilimli so‘zni eshit, bo‘yin tovlama,
So‘ramas(lar)dan oldin so‘z(lar)ingni so‘zlama.
Kimda kim (biror) kishi lozim topib, istab chaqirsa,
U (chaqirgan)gina so‘zni ulab avval gapirishi kerak.
So‘ramas(lar)dan oldin so‘z(lar)ingni so‘zlama,
(Agar so‘zlasang) kim, ey yilqi, desa, u to‘g‘ri gapirgan bo‘ladi.
Yana telba, tentak kishi shuki, bilgin,
(So‘z) so‘ramagan beglarga so‘zga til ochsa [18].

Mazkur o‘rinda sukut saqlash, jim turush fazilat, ortiqcha so‘zlash esa telbalik deb baholanadi. Hozirgi o‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘zboshi muallifi Boqijon To‘xliyev “Tilingni avayla –omondir boshing” deb nomlanuvchi bo‘limda juda oz so‘zlash, hech qachon ko‘p gapirmaslik, sukut saqlash haqida shunday deydi:

Talay so‘zda aslo bo‘larmi foyda
Ziyondan bo‘lak yo‘q so‘z ortiq joyda [18].

Yusuf xos Hojib:

Yetarli so‘zla so‘z, ko‘p so‘zlashdan qoch,
Tuman so‘z ma’nisin bir so‘z bilan och

baytida ham “*ko‘p so‘zlashdan qoch”*deganda jim turishga, sukut saqlashga ishora qiladi.

Sharq faylasuflari keraksiz o‘rinda so‘zlash, ya’ni sukut saqlay olmaslik kishini halokatga yetaklashini mashhur tarixiy voqea bilan ham sharhlaydilar. Masalan, Mansur Xalloj (858-922): “Anal-haq” – “Men haqman” degan fikrni aytgani uchun shariat fatvosi bilan dastlab dorga ostirilib, so‘ngra kuydiriladi va kuli Dajla daryosiga oqizib yuboriladi. Mansur Xallojning “Anal-haq”idan ko‘ra dahshatliroq (shariat nuqtayi nazaridan) shiorni, ya’ni: “Subhoniy, subhoniy, lo, iloha illa aniy” (“Subhonman, subhonman, mendan o‘zga Alloh yo‘q”) degan fikrni aytgan eronlik olim Boyazid Bistomiy (801-875) esa, avliyolar peshvosi bo‘ladi. Asrlar davomida, bahs-u munozaralardan keyin, Mansur Xallojning haq yoki nohaqligi masalasida tasavvufda fors faylasufi Abdulloh Ansoriy(1006-1088)ning qarashi ustuvorlashdi.

Faylasuf olim va shayx, adib xoja Abdulloh Ansoriydan shogirdlari: “Kim haq, Mansurmi, mullalarmi?” deb so‘raganlarida xoja Abdulloh: “Suxan ba ahli suxan boyad guft” (“So‘zni so‘z ahliga aytish lozimdir”), deb javob beradilar; Mansur Xalloj “Anal-haq” g‘oyasini shu tushunchani ilg‘ay oladiganlar, ya’ni tariqat ahli doirasida aytganida jazolanmas edi. U esa “Anal-haq” – “Men haqman”, ya’ni “Men xudoman” g‘oyasini avomga aytdi va haqli ravishda shariat qonunlari asosida jazolandi.

Bu xulosani Kaykovus “Qobusnoma”da shunday yozadi: “Gar so‘zni va hunarni yaxshi bilsang ham, hech bir so‘zni sindirmag‘il, to‘g‘ri ta’rif qilg‘il va uni bir rangda aytg‘il: xosga xos so‘z, omiyga omiy so‘z deg‘il, toki u hikmatga muvofiq bo‘lsun va eshitg‘on kishiga og‘ir kelmasin, yo‘qsa, so‘zingni dalil va hujjat bila ham eshitmag‘aylar. Undin so‘ng ularning rizosiga qarab so‘zlag‘il yo sukut saqlag‘il, to salomat bo‘lg‘aysan” [5,41].

Demak, nutqiy muloqot jarayonida o‘z o‘rnida jim turish, suhbatdoshlarning saviyasidan kelib chiqqan holda sukut saqlay olish ham juda muhim ekan.

Navoiy hazratlari “Devoni Foniy”da yozadilar:

Сухан ҳарчанд ҷонпарвар бувад, хомушӣ авлотар,
Тариқи авлӣ ар дорӣ нигаҳ, сокит шавӣ Фонӣ [12,267].

Ya’ni

So‘z tanlarga har qancha jon baxsh etsa ham, xomushlik yaxshiroqdir.
Ey Foniy, yaxshilik yo‘lini tutsang, yaxshisi sukutdir.

Bu o‘rinda ulug‘ alloma sukutni so‘zdan yuqoriroq qo‘yadi.

Barcha sharq allomalari kabi mir Alisher Navoiy ham nutqiy muloqotda sukut saqlamoqni fazilat deb hisoblaydilar. Jumladan, “Nasoyim-ul muhabbat” [11]da sukut bilan bog‘liq quyidagilarni o‘qiymiz:

1) Abulabbos Ibn Ato ta’rifinda –

So‘zlasa, so‘zining bari ma’noli
Va gar sukut qilsa, bari malohat. (94-b.)

Bu shayxning har bir so‘zi ma’noli: besabab va besamar so‘zlamaydi va agar sukut saqlasa ham, sukuti nihoyatda go‘zal fazilatdir. Bu o‘rinda sukut falsafiy odob mezoni bilan bog‘langan.

2) Abu Amr Nujayd ta’rifinda –

Aning so‘zidurkim, sukut so‘zga nisbataya ta’sirliroq va tezda yetib boradi. (155-b.)

Sukut insonning tug‘ilishidan toki oxirgi nafasigacha unga hamroh bo‘ladigan universal hodisalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy turmushda insonning so‘zlay olish qobiliyati, nutqiy muloqotga kirisha olish imkoniyati qay darajada tabiiy bo‘lsa, uning sukuti va sukutdan foydalanish holati ham shu darajadadir. Sharqning faylasuf allomalari buni aksioma darajasida deb bilishganligi ularning o‘gitlarida, hikmatli so‘zlarida qabariq holatda turadi.

3) Xoja Muhammad Porso ta’rifinda –

Dedilarki: *til behuda gapdan sukut qilsa, qalb Alloh bilan tillashadi. Agar til gapga tushsa, qalb sukut qiladi.*

Sukut ikki xildir: tilning sukuti va qalbning dunyo andishalaridan sukut qilishi. Kimki, tilida sukut qilsa-yu qalbda sukut qilmasa, uning gunohi yengil bo‘ladi. Kimki, tilda ham qalbda ham sukut qilsa, unga sirlar zohir bo‘ladi, ulug‘ va qudratli Parvardigor unga tajalli qiladi. Kimki, tilida ham, qalbida ham sukut saqlamasa, shaytonning mulki va qo‘g‘irchog‘i bo‘ladi. Bundan barchamizni Allohning o‘zi asrasin!

Kimki, qalbda sukut qilib, tilda sukut qilmasa, behuda gapdan tiyiladi, hikmat tili bilan gapirguvchi bo‘ladi. Allohu Taolo o‘z fazl-u karami ila ulardan bizni nasibador qilsin! (265-b.)

Bu o‘rinda nutqiy muloqot jarayonida sukut va so‘z so‘zlash tenglashtiriladi va sukutning inson tafakkuri bilan aloqadorligiga ishora qilinadi.

Faylasuf alloma “Hayrat-ul abror” dostonida shunday yozadi:

Garchi yetib jomi hidoyat manga,
So‘zda sukut o‘ldi bag‘oyat manga [10,62].

Ya’ni, shoir demoqchiki, garchi haqiqat jomiga qo‘lim yetgan bo‘lsa-da, ko‘p vaqt so‘zda sukut saqlamoqni afzal bildim.

Xulosa. Umuman, sharq madaniyatida sukut sharqona etiket, odob-axloq qonun-qoidalarining tarkibiy qismi sanalgan. “G‘arb-u sharq mintaqalari odobida yana bir katta farq borki, bu hozirgi paytda G‘arbda huquqning axloqdan, Sharqda axloqning huquqdan ustuvorligi masalasi. G‘arb yoshlari balog‘atga yetgach, ota-onaga teng huquqli fuqarolar sifatida munosabat qiladi, o‘zining qarshi fikrini to‘ppa-to‘g‘ri, ota yo onasining yuziga tik qarab bayon qiladi va buni inson huquqlaridan, shaxs erkinligidan foydalanish deb biladi. Sharq yoshlari, masalan, yapon yoki o‘zbek ota-onaga tik gapirishni, to‘g‘ridan to‘g‘ri qarshi chiqishni an’anaviy axloqiy qoidalarning oyoqosti qilinishi deb tushunadi, padari yo volidasiga ko‘zini yerga tikib, muloyim, o‘z fikrini tovush ko‘tarmay aytishni, ba’zan esa sukut saqlashni afzal deb biladi, ularga bo‘ysunishni burch sifatida olib qaraydi” [20, 19].

Sharq filosofiyasida yaratilgan asarlarda sukutning falsafiy talqini ko‘p asrlar davomida rivojlangan diniy amaliyotda va mutafakkirlarning diniy asarlarida ushbu hodisaga munosabat bilan bog‘liqligi yuqorida keltirgan misollarimizda ham ko‘rinib turibdi. Shuning uchun sukut hodisasining o‘rganilishida diniy talqinlarga e’tibor qaratilishi muhim.

ADABIYOTLAR:

1. Аристотель. Риторика. – М.: Эксмо-Пресс, 2019. – 256 с.
2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров //Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986. – С. 250-296.
3. Богданов К.А. Очерки по антропологии молчания. Homo Tacens. – СПб.: Рус. христиан, гуман. ин-т, 1998.– 352 с.
4. Бубер М.М. Два образа веры (сборник). – М.: Аст, 1999. – 592 с.
5. Кайковус У. Қобуснома/форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси. – Т.: Ўқитувчи, 1986. – 142 б.
6. Кьерлегор С. Или-или/ https://predanie.ru/book/219811-ili-ili/
7. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание: Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке / Под общ. ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 216 с.
8. Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Фил. фан. докт. ... дисс. – Т., 2000. – 235 б.
9. Мўмин Сиддиқ. Сўзлашиш санъати. – Фарғона: Фарғона, 1997. – 100 б.
10. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томли. 7-том. – Т.: Фан, 2003. – 428 б.
11. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томли. 17-том. – Т.: Фан, 2003. – 266 б.
12. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томли. 20-том. – Т.: Фан, 2003. – 268 б.
13. Schmitz, U. 1994 Eloquent silence. [Электронный ресурс] https://duepublico2.uni-due.de/servlets/MCRFileNodeServlet/duepublico_derivate_00000030/Schmitz_Eloquent_silence.pdf
14. Витгенштейн Л. Философские работы/ Перевод с немецкого: М.С.Козлова, Ю.А.Асеев/ I часть. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.
15. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С. 93; 259-273.
16. Хайдеггер М. Путь к языку / М. Хайдеггер. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С. 93.
17. Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўз боши муаллифи Б.Тўхлиев. – Т.: Баёз, 2014. – Б.14-15.
18. Yuldasheva D.N. Sukut diskursning tarkibiy qismi sifatida (badiiy asarlar asosida): Filol. fan… doktori (DSc) disser. – Buxoro, 2024. – 298 b.

Kilichev Bayramali Ergashovich,
Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)
(O'zbekiston)
E-mail: b.e.kilichev@buxdu.uz
Ergasheva Laziza Akmal qizi
Buxoro davlat universiteti magistranti
(O'zbekiston)
E-mail: l.a.ergasheva@buxdu.uz

ROMITAN TUMANI OYKONIMLARI

Annotatsiya. Romitan Buxoro viloyatining qadimgi hududlaridan biridir. Ushbu qadim maskan haqidagi ilk ma'lumotlar o'rta asrlarda mavjud edi. Romitan tumanida toponimlarning turli mavzu guruhlariga oid nomlar uchraydi. Bular sirasiga aholi punktlari, gidronimlar, nekronimlar kabilar kiradi. Tuman hududidagi oykonimlar toponim, antroponim, etnonim, gidronim asosida shakllangan. Ular turli mavzu guruhlarida birlashadi va tuman toponimiyasining asosini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: Buxoro viloyati, Romitan tumani, toponim, toponimiya, oykonim, etnotoponim, antropotoponim, gidronim, gidrotoponim, aholi punkti, qishloq

Аннотация: Ромитан – один из древних районов Бухарской области. Первые сведения об этом древнем поселении появились ещё в средние века. В Ромитанском районе встречаются названия, относящиеся к различным тематическим группам топонимов. К ним относятся населённые пункты, гидронимы, некронимы и другие. Ойкономы в районе образованы на основе топонимов, антропонимов, этнонимов и гидронимов. Они объединены в различные тематические группы и составляют основу топонимики района.

Ключевые слова: Бухарская область, Ромитанский район, топоним, топонимия, ойконом, этнотопоним, антропотопоним, гидроним, гидротопоним, поселение, село.

Abstract. Romitan is one of the ancient districts of the Bukhara region. The first data about this ancient settlement appeared in the Middle Ages. In the Romitan district, there are names that belong to various thematic groups of toponyms. These include settlements, hydronyms, necronyms and others. Oikonyms in the district are formed on the basis of toponyms, anthroponyms, ethnonyms and hydronyms. They are united into various thematic groups and form the basis of the toponymy of the district.

Keywords: Bukhara region, Romitan district, toponym, toponymy, ethnotoponym, anthropotoponym, hydronym, hydrotoponym, settlement, village.

Kirish. Tilning barcha birliklari qatorida toponimlar ham ma'lum jihatlarga ko'ra muayyan guruhlarda jamlanadi. Joy nomlari kishilik jamiyatining eng uzoq davrlaridan boshlab paydo bo'lganligi ma'lum. Qadimgi davr kishilari o'zi istiqomat qiladigan manzillarni, yon atrofni o'sha joydagi biror belgi, predmet, voqea asosida nomlaganlar. Shu asosda ko'plab nomlar yuzaga kelgan. Toponimiyaning asosiy qismini aholi punktlari nomini bildiruvchi oykonimlar tashkil etadi. Oykonimlar toponimiya tizimidagi katta ko'lamli hamda mavzu jihatdan rang-barangligi bilan ajralib turadi. Oykonimlar o'z tarkibiga turli mavzu guruhlariga mansub nomlarni qamrab oladi.

Asosiy qism. Aholi istiqomat qiladigan manzillar – oykonimlarni tasniflash borosida bir qancha takliflar mavjud. Jumladan, Z.Do'simovning qayd etishicha, joy nomlarini leksik-semantik va grammatik tuzilishiga ko'ra tasnif qilish keng tus olgan. Olim toponimlarni leksik-semantik tasnif etishda ikkita munosabat borligini uqtirgan: birinchidan, 1) etnonimlardan vujudga kelgan toponimik nomlar; 2) onomastik nomlar(kishi otlari)dan paydo bo'lgan toponimlar; 3) toifa guruh nomlaridan paydo bo'lgan toponimlar; 4) yer tuzilishi, suv va qurilish inshootlari, o'simliklar dunyosi, aholining kasbi, turli xil voqealar-yig'inlar va shu kabilar bilan bog'liq bo'lgan toponimlar; ikkinchidan, 1) qabila nomini bildiruvchi toponimlar; 2) millat nomini bildiruvchi toponimlar; 3) kishilar ismiga qo'yilgan toponimlar; 4) kasb-hunarga nisbatan berilgan toponimlar; 5) predmet belgisini ifodalovchi toponimlar; 6) o'simlik (daraxt)lar nomi bilan yuritiladigan toponimlar; 7) el-yurt, vatan nomi bilan bog'langan toponimlar; 8) geografik relyefni ifodalovchi toponimlar va boshqalar [2, 17].

Taniqli toponimshunos olim N.Oxunov o‘zining toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari masalasiga bag‘ishlangan tadqiqotida oykonimlar misolida quyida tasnifni keltirgan: 1) kishi ismining o‘zi bilangina atalgan oykonimlar; 2) kishi ismi va unga qo‘shilib qo‘llangan titul nomidan iborat oykonimlar; 3) gidronimlar; 4) agroonimlar [5, 18]. Shuningdek, mazkur tasnifda urug‘ – qabila, xalq, elat nomlari, o‘simlik, hayvon nomlari; yer qatlamining tuzilishi va tuproqning tarkibi; suvning turli sifatlari kabi o‘ndan ortiq yo‘nalishga ko‘ra nomlangan toponimlar ajratilishi ko‘rsatilgan.

Oykonim (yun. “oixod – oykos” – “turar joy”, “maskan” ; “onoma” – “atoqli ot”) – toponimning bir turi bo‘lib, aholi yashovchi joylar, maskanlarning atoqli oti. Oykonimika toponimikaning oykonimlarning paydo bo‘lishi va vazifaviy xususiyatlarini o‘rganuvchi tarmog‘idir [1, 58].

Oykonim deganda, odatda, shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi punktlari tushuniladi. Shahar katta aholi istiqomat qiluvchi joy bo‘lib, iqtisodiy, ma’muriy va madaniy markaz sanaladi. “Shahar” so‘zi sanskrit tiliga mansub bo‘lib, “davlat”, “mutlaq hokimning qarorgohi” kabi ma’nolarni anglatadi. B.Kilichev izohiga ko‘ra: “Joy nomlarining bir qismini oykonimlar, ya’ni aholi yashaydigan punktlar va ularning qismlari tashkil qiladi. Hozirgi tilimizdan “qo‘rg‘on”, “qishloq”, “shahar” ma’nosida ishlatilgan: *-kat, kand, -duvon, -jiz, -metan* kabilar yordamida yasalgan oykonimlar faol qo‘llanmoqda” [3, 84].

Oykonimlarning nomlanishi har bir jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy holati, siyosiy va madaniy hayoti, turmush tarzi, kasbiy faoliyatiga asoslanadi. Insonlarning hayot tarzidagi o‘zgarishlar oykonimlarda to‘laqonli aks etadi, aholi punktlarining nomi vaqt o‘tgani sari o‘zgarib boraveradi. Oykonimlar o‘tmishda mamlakatimizda istiqomat qilgan millatlar, xalqlar va urug‘-qabila nomlarining aholi yashash obyektlariga ko‘chishi va ularda har bir millatning urf-odatlar, turmush tarzi, madaniy-milliy qadriyatlari va ma’naviy boyliklari haqida xabar beruvchi lisoniy, tarixiy hamda geografik manbadir. Aholi turar-joylari shahar, shaharcha, qishloq, tuman, qishloq kengashi, guzar, mahalla, ovul, ovul kengashi kabi turlarga bo‘linadi. Oykonimlarning o‘ziga xos jihatlaridan biri shundaki, joylarning etimologiyasiga doir ayrim ma’lumotlar oykonimlarda mustahkam saqlanib qolgan. Aholining qadimgi etnik tarkibi – qaysi urug‘, qabila, qavm, toifaga mansubligi; iqtisodiy turmush tarzi – qanday kasb-hunar, faoliyat bilan shug‘ullanganligi; shuningdek, hududning muayyan shaxsga tegishli ekanligini ko‘rsatuvchi oykonimlar ham fikrimizning yorqin dalilidir.

Aholi istiqomat qiluvchi joylarning atoqli otlari, ya’ni oykonimlar har bir hudud geografiyasining eng asosiy jihati bo‘lib, muayyan o‘lkaning tabiati, bor tarovati, o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Oykonimlar tarkibiga kiruvchi ko‘cha nomlari ham yetakchi o‘rinda turadi. Ko‘cha ham aholi yashovchi joy, ham yo‘l ma’nosini ifodalaydi. Ko‘cha aholi yashaydigan maskan ma’nosida oykonim, yo‘l ma’nosida esa dromonim sanaladi [3, 85].

I.Xolmuratov *dromonim* haqida keng fikr yuritib, u tizimning o‘ziga xos alohida obyektlaridan hisoblanishini qayd etgan. Dromonim yo‘l, ko‘cha, yo‘lak, berk yo‘lak degan tushunchalarni o‘zida ifodlaydigan termin. Shu yerda mavzuga tegishli bir nozik nuqta bor: aholi shahar, shaharcha, ovul, ovul fuqarolar kengashi, jamoa xo‘jaligi, qishloq kabi topoobyektlarda yashaydi. Lekin shahar ham, shaharcha ham, qishloq ham, ovul ham nisbatan olganda katta, ya’ni ular o‘rganilayotgan hudud oykonimlari tizimida mikrotoponim va makrotoponimlar sanaladi. U yerda yashayotgan kishilardan birini topish uchun oykonimlarning o‘zinigina topish kamlik qiladi. Odatda, topooykonim(lar)ning tarkibidagi ko‘cha, massiv, guzar, mahalla kabilardan biri aytilsa, qidirilayotgan manzilni tezroq topish mumkin [9, 28].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Romitan tumanidagi ayrim oykonimlarni quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1) tarixiy oykonimlar ham o‘z navbatida bir necha guruhlarga bo‘linadi:

a) tarixiy entooykonimlar. Jumladan, *Bahrin* – etnotoponim. Turkiylashgan mo‘g‘ul qabilalaridan biri. Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida ular Dashti Qipchoqqa kelib o‘rnashib oladilar. XVIII-XIX asrlarda bahrinlarning katta qismi Toshkent vohasi va Farg‘ona vodiysida o‘troqlashgan bo‘lsa, boshqa qismi Zarafshon vohasiga ko‘chib o‘tadi. Umuman bahrinlar hozirgi O‘zbekiston hududining ko‘p qishloqlarida istiqomat qiladi [6, 7].

Musicha – Buxoroning so‘nggi o‘rta asrlar davri tarixiga doir qo‘lyozma hujjatlarda, jumladan, Buxoro qo‘shbegisi arxiv hujjatlarida shu nom ostida uchraydi. Toponimning iste’molga kiritilish tarixi bo‘yicha ikki xil taxminni o‘rtaga tashlash mumkin. Birinchisi, musichalar makon qilgan qishloq bo‘lsa, ikkinchisi musichadek beozor, odobli, kamsuqum kishilar istiqomat qilgan manzil.

Arablar – arab qavmlariga mansub aholi istiqomat qilgan qishloq. Respublikamizning barcha hududlarida uchraydi. Bir tumanning o‘zida bir necha qishloq shu nom bilan ataladi. Arablarning Movarounnahrga kelib qolishi uzoq tarixiy davrni o‘z ichiga oladi. Milodning VII-VIII asrlarida arablarning Movarounnahrga yurishlari davrida Damashq va Bag‘dod arablarining bir qismi mamlakatimiz hududlariga kelib o‘rnashib oldilar. Movarounnahrdagi sayyidlar va xo‘jalar o‘z kelib chiqishlarini arablar bilan bog‘lashgan va buni sharaf deb hisoblashgan.

2) zamonaviy oykonimlar*: Elobod, Yakkabog‘, O‘zbekiston, Gulxona*.

3) arxaik oykonimlar: *Gavxona* – hozirgi nomi *Gulxona*. Ba’zilar bu nomni “sigirxona, molxona” tarzida izohlaydilar. Nomshunos olim T.Nafasov yozishicha, “gov” so‘zi, tojik tilida “chuqur, teran, past joy” ma’nolarida ham qo‘llanilgan. Shunga ko‘ra, Gavxona nomini “chuqur joydagi qishloq” deb izohlash mumkin [4, 82].

Shalg‘ami qishlog‘i, dastlab, *Miryusuf* nomi bilan atalgan. Keksalarning guvohlik berishlaricha, Buxoro amiri qishloqlarni aylanib yurganda, bu qishloq yosh yigitlari oqsoqollar buyrug‘i bilan qizil salla o‘rab amirni kutib olishga chiqqanlar. Amirning kayfiyati ko‘tarilib, yigitlarning qizil sallasiga ishora qilib, bu qishloqning nomini Shalg‘ami, degan. Shundan keyin qishloqning nomi Shalg‘ami bo‘lib ketgan ekan [10, 142].

4) yangi oykonimlar*:* Amir Temur, Shifokorlar, Fitrat, Hamid Olimjon, 8-Mart, Alisher Navoiy, Yangihayot.

Shuningdek, oykonimlar hududiy jihatdan mikrooykonim va makrooykonimga bo‘linadi, mikrooykonimlarga ko‘cha, shaharcha kiradi: *Suspatta*– sus yovvoyi holda o‘sadigan o‘simlik turlaridan biri, muya deb ham ataladi. Patta esa, butasimon o‘simlik. Shu turdagi o‘simliklar o‘sgan mavzega nisbatan qo‘lanilgan toponim.

Makrooykonimlar, asosan, shahar, mahalla, qo‘rg‘on, qishloqdan iborat: *Marziya* MFY – “marza” so‘zi “yer, ekin yeri” ma’nosini beradi. Lekin xalq orasidagi rivoyat Marziya toponimi shunday ismli qiz nomidan olinganligiga ishora qiladi. Qishloqqa dushman hujum qilganda, Marziya ismli qizning Xudoga iltijosi bilan qirq qiz va uning o‘zi bir tepalik ichiga berkinib, g‘animdan xalos bo‘lishadi. Shu joy keyinchalik Marziya deb atala boshlagan emish [7, 160].

Qoqishtuvon – toponim negizida o‘g‘uz shevasi elementlari mavjudligi qishloqda turkmanlar istiqomat qilganligidan dalolat beradi. Qishloq aholisi o‘tmishda Tajan daryosi bo‘ylarida yashagan turkmanlarning kemachi urug‘i vakillari hisoblanadi. Ular taxminan XVI asr oxirlarida Romitan tumani hududiga kelib o‘rnashgan. Toponim tarkibidagi *qoqa* so‘zi turkman tilida “oqsoqol”, “ota”, “von” so‘zi esa “joy”, “makon”, kishti so‘zi “kemachi” ma’nolarini anglatadi. Toponim to‘liq holda “oqsoqol kemachilar makoni” degan ma’noni bildiradi. Ushbu joy nomining boshqa ma’nosi ham mavjud. Ya’ni Qoqishtuvon atamasi “qoqa+ hashti +von” so‘zidan kelib chiqqan va “sakkiz oqsoqol makoni” ma’nosini anglatadi kabi ma’lumotlar ham bor [10,142].

Oykonim atamasiga astionim tushunchasi juda yaqin turadi. Astionim shahar va posyolkalarning atoqli otidir. Ayrim adabiyotlarda qishloq, mahalla, ovul kabilarning nomlari ham astionimlarga kiratilgan.

Shuningdek, oykonimlarning eng yetakchi tarmog‘i antropooykonimlar, deyish mumkin. Toponimist olim N.Oxunov va Y.Ahmadaliyevlarning kitobida antropotoponimlarning antropooykonim turi alohida bo‘limda tahlil etilgan. Bunda mualliflar antropooykonimlar kishilarning ismlari, laqablari, taxalluslari va familiyalaridan yasalgan joy nomlari ekanligini qayd etganlar hamda ularning 1) kishi ismining o‘zi bilangina atalgan oykonimlar; 2) kishi ismi va unga qo‘shilib qo‘llangan titul nomidan iborat oykonimlar; 3) kishi ismi va laqabi asosida shakllangan oykonimlar; 4) shaxs ismi va unga qo‘shilib qo‘llangan mansab, amal nomlari bilan ifodalangan oykonimlar; 5) shaxs ismi va etnik nom bilan ifodalangan oykonimlar; 6) kishi ismi bilan geografik termin birikuvi orqali yasalgan oykonimlar; 7) kishi ismiga “obod” affiksoidini qo‘shish orqali yasalgan oykonimlar; 8) kishi ismi bilan *chek* so‘zining birikuvidan tuzilgan oykonimlar; 9) kishi ismiga “bobo”, “ota”, “pir” so‘zlaridan birining qo‘shilishi asosida vujudga kelgan oykonimlar kabi turlarini sanab o‘tganlar [7, 46-50].

Antropooykonimlar, asosan, qadimda amirlar va ularning valiahdlari, amaldorlar, din peshvolari va avliyolar, xalq orasida mashhur bo‘lgan qahramonlar, saxovatpesha insonlarning nomlariga bag‘ishlab qo‘yilgan. Romitan tuman toponimlarida ham antropooykonimlar anchagina bo‘lib, *Nazarobod, Avliyoxo‘ja, Yoqubshayx, Mirmullo, Choriqulboy, Alishayx* shular jumlasidandir.

Yoqubshayx – shaxsga atalib qo‘yilgan nom. Mahalliy rivoyatga ko‘ra, Yoqubshayx avliyosifat inson bo‘lgan va dori-darmon tayyorlab odamlarni davolagan emish. Qishloqda uning nomi bilan ataluvchi qadamjo ham mavjud. *Xokimullomir* – lug‘aviy ma’nosi “Mullomirning tuprog‘i”. Naqshbandiya tariqatining XVI asrdagi namoyandasi Mullo Mir Kosagaroniy yashagan qishloq. Qishloqda u tomondan barpo etilgan xonaqoh mavjud [8, 156].

Tuman toponimiyasidagi antropooykonimlar alohida tadqiqini talab etadi.

Xulosa. Aytish o‘rinliki, aholi punktlari nomlarining paydo bo‘lishi uchun ma’lum motivlar mavjud. Ular asosida shakllangan nomlar uzoq davrlardan beri qo‘llanib kelinmoqda. Buxoroning qadimgi manzillaridan biri sanalgan Romitan va uning atrofida ko‘plab tarixiy oykonimlar aniqlangan. Bu oykonimlar, asosan, kishi ismi, joy yoki biror etnik guruhning nomidan shakllangan antropooykonim, etnooykonimlardir. Romitan tumani hududidagi tarixiy nomlarni to‘liq yig‘ish, ularni tizimlashtirish, mavzu guruhlariga ajratgan holda leksik-semantik, etimologik va morfem-struktur jihatdan tavsiflash nafaqat mazkur hudud, balki Buxoro tarixi va toponimiyasi uchun ham ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – 358 б.

2. Дўсимов З. Топонимлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 1978. – № 1. – Б. 17-20.

3. Kilichev B.E. Onomastika. Buxoro viloyati toponimlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Buxoro, Durdona, 2023. – 168 b.

4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Т., Муҳаррир, 2009. – 482 б.

5. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Т.: Фан, 1989. – 318 б.

6. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 218 б.

7. Охунов Н., Аҳмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. – Фарғона: Фарғона, 2010. – 176 б.

8. To‘rayev H. Buxoro toponimikasi. – Buxoro: Durdona, 2021. – 168 b.

9. Холмуратов И. Жанубий Қорақалпоғистон ойконимлари ва уларнинг луғавий асосларининг лисоний тадқиқи: Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) … диссер. – Бухоро, 2019. – 28 б.

10. Ҳалимов Т., Қобилов И. Қадимий ва навқирон Ромитан. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 142 б.

Qurbonova E'zoza Shuhrat qizi,
Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti,
Guliston davlat universiteti doktoranti
(O'zbekiston)
E-mail: ezozasabirova118@gmail.com

O'ZBEK YURIDIK TERMINLARI MAXSUS LUG'ATCHILIGI: TARJIMA LUG'ATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada o 'zbek yuridik terminografiyasi tarixi va joriy holati tahlilga tortiladi. Mavjud yuridik terminlar maxsus lug'atlarining makro va mikro tuzilishi tavsiflanadi. Lug'atlarda yuridik terminlar uchun berilgan izohlarning davriy o'ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Yuridik terminografiya tarixining tarjima lug'atlar bilan bog'liq davriga xos o'ziga xosliklar bayon etiladi. Ularning bugungi kundagi yuridik lug'atlar taraqqiyotida tutgan o'rni asoslanadi, misollar keltirilib, ahamiyati dalillanadi.

Kalit so'zlar: terminografiya, tarjima lug'at, yuridik lug'at, maxsus lug'at, yuridik terminologiya, termin izohi.

Abstract. This article analyzes the history and current state of Uzbek legal terminography. The macro and micro structure of existing special dictionaries of legal terms is described. The periodic specific features of the explanations given for legal terms in dictionaries are highlighted. The specific features of the period of the history of legal terminology associated with translation dictionaries are described. Their role in the development of legal dictionaries today is substantiated, examples are given, and their importance is proven.

Keywords: terminology, translation dictionary, legal dictionary, special dictionary, legal terminology, term explanation.

Аннотация. В статье анализируется история и современное состояние узбекской юридической терминологии. Описана макро и микроструктура существующих специализированных словарей юридических терминов. Выделены периодические особенности пояснений юридических терминов в словарях. Описаны особенности периода истории юридической терминологии, связанные с переводными словарями. Обосновывается их роль в развитии современных юридических словарей, приводятся примеры, доказывается их важность.

Ключевые слова: терминология, переводной словарь, юридический словарь, специальный словарь, юридическая терминология, определение термина.

Kirish. Har bir xalq turmush tarzidagi o'zgarishlar, mamlakatning taraqqiyoti uning tilida o'z aksini topadi. Leksikaga yangi birliklarning kirib kelishi muayyan sohalarda ish yuritish tizimi, uslubining o'zgarishi bilan ham yuz beradi. Tilning leksik boyligi, tabiiyki, lug'atlardan o'rin oladi. Lug'atlar esa, o'z navbatida, har qanday mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy rivojlanish darajasi ramzi bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni lug'atlar faqat tilni o'rganish vositasigina emas, balki xalq madaniyati, yashash tarzi, tutumlari, mentaliteti, urf-odatlari haqidagi lingvistik manba hamdir. Lug'atlarning jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi quyidagi vazifalari ajratiladi:

"a) ona tili va boshqa tillarni o'rgatish;
b) lug'at tilini tasvirlash va me'yorlashtirish;
d) tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash;
e) til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish" [7, 20].

Sanalgan vazifalar maxsus leksikani jamlovchi lug'atlarga ham taalluqli, albatta. Aslida, tilshunoslikka doir ilk manbalarning aksariyati lug'atlar shaklida yaratilgan edi. Ammo lug'at manbalarini ilmiy tekshirish bilan shug'ullanadigan nazariy leksikografiya mamlakatimizda nisbatan navqiron fan sohasidir, deyishimiz mumkin. Boshqacha aytganda, til birliklarini muayyan tartib asosida lug'atlarda jamlab borish ishlari bir necha asrlar ilgari boshlangan, ammo lug'atlarni ilmiy jihatdan tekshirish, ularni yaratish tamoyillarini ishlab chiqish, qiyoslash kabi faoliyat mamlakatimizda o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Bu borada Sh.Fayzullayeva, K.Muhiddinov, E.Umarov, M.Mirtojiyev kabi olimlarimizning tadqiqotlarini keltirishimiz mumkin [11]. Shu sababli yuridik terminlarning leksikografik talqini masalasi muhokamasida bu kabi jihatlarni hisobga olish talab etiladi. Ya'ni yuridik sohaga doir

terminlar ijtimoiy faoliyatning muhim boʻgʻini birliklari sifatida barcha davrlarda yaratilgan lugʻatlarda aks etganligi tabiiy hol. Shunday boʻlsa-da, yuridik terminlarni maxsus jamlovchi lugʻatlarning oʻzbek ilm-fanida paydo boʻlganligiga u qadar koʻp boʻlgan emas. Shu kabi oʻrinlarda leksikografiya tilshunoslikning alohida sohasi sanalsa-da, leksikologiya bilan juda zich bogʻliq ekanligi oydinlashadi [3, 8].

Asosiy qism. Lugʻatlar tildan amaliy foydalanish samaradorligini oshirishda juda muhim ahamiyatga ega. Umuman, oʻzbek lugʻatchiligi XX asrning ikkinchi yarmi ilmiy manba sifatida qaraladigan bir qancha lugʻat turlari bilan boyidi. Aynan shu davrda yaratilgan ensiklopedik, izohli, imlo, orfoepik, chastotali, frazeologik, etimologik, morfem lugʻatlar fikrimiz dalili boʻla oladi. Oʻzbekcha (turkiy) lugʻatlarning dastalbkilaridan biri boʻlgan Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga doir leksik birliklar qatorida yuridik sohaga doir terminlar ham faol qoʻllangan edi. Albatta, mazkur lugʻat arab anʼanalari asosida yaratilgan boʻlib, muayyan terminologik tizim birliklarini tavsiflash maqsadida yaratilmagan edi. “Devonu lugʻotit turk” asari XI asr turkiy til leksikasi va uning arab tilidagi muqobillari haqida toʻlaqonli maʼlumot beruvchi nodir qomusiy asar edi. “Ushbu asarda turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi, qiyosiy fonologiyasi, qiyosiy leksikologiyasi, soʻz yasalishi va qiyosiy morfologiyasi haqida batafsil maʼlumot berilgan” [1, 137-139]. Taʼkidlanganidek, M.Koshgʻariy asarida turkiy leksikada mavjud birliklar arab tilidagi muqobillari bilan qiyoslangan. Izohni dalillash uchun keltirilgan matnlar leksik birlikning jonli nutqda qoʻllanish imkoniyatlarini koʻrsatib berardi. Shu sababli mazkur lugʻatni har qanday sohaga doir maxsus lugʻatlarning yaratilishida mezon boʻla olgan, deyishimiz mumkin. Masalan, devonda keltirilgan *uzmaq (ergashuvchi; yollangan kishi), өксӯк (oʻksik, kamchilikli; yetishmagan; nuqsonli narsa), өксӯк јармақ (oʻtmas, siyqa, kamchilikli tanga)* kabi leksik birliklar oʻz davrida shaxslarning maqomini belgilash, toʻlov vositalarining xususiyatini koʻrsatish nuqtayi nazaridan ham huquqiy munosabatlarga taalluqlidir. XX asrgacha yaratilgan boshqa lugʻatlarda ham shu tendensiya davom etdi. Tom maʼnodagi maxsus lugʻatlarni, shu jumladan, yuridik soha lugʻatlarini tayyorlashga XX asr oʻrtalardan kirishildi.

Mamlakatimizda shakllangan ilmiy dunyoqarash, yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy munosabatlar ilmiy adabiyotlar yaratilishini tabiiy zarurat va davr talabi darajasiga koʻtardi. Oʻzbek tilshunosligi oʻtgan asrning birinchi yarmidan boshlab adabiy til meʼyorlarini tayyorlash va ommalashtirish vazifasini bajarishi ham oʻsha davr zaruratidan kelib chiqqan edi. Bu borada tilshunos B.Mengliyevning quyidagi fikrlarini keltirish mumkin: “oʻzbek anʼanaviy tilshunosligi oʻzbek adabiy tilining imlo qoidalari, imlo lugʻati, talaffuz meʼyorlari, oʻzbek adabiy tilining akademik grammatikalari, shuningdek, oʻzbek tilining 2 tomli izohli lugʻati nashr etilishi bilan oʻtgan asrning 80-yillarida oʻz faoliyatiga yakun yasadi” [9]. Qoʻshimcha ravishda aytish mumkinki, tilshunoslikning faqat oʻzigagina bogʻliq sanalgan vazifalardan tashqari, boshqa sohalar bilan mushtaraklikda amalga oshirish lozim boʻlgan talablar ham mavjud edi. Ana shunday yondosh vazifalar turli sohalarga doir maxsus lugʻatlarning yaratilishida oʻz aksini topdi. Oʻzbek yuridik lugʻatchiligining shakllanishi ham aynan shu davrlarga toʻgʻri keldi, deyishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Oʻzbek yuridik terminlari maxsus lugʻatchiligi haqida gap borar ekan, ularning dastlabkilari ikki tilli lugʻatlar boʻlganligini taʼkidlash lozim. Bu ikki tilli lugʻatlar, albatta, rus va oʻzbek tilidagi leksik birliklarni qiyoshlashga qaratilgan edi. Mamlakatimizda chorizmdan keyin shoʻrolar hokimiyati oʻrnatilayotgan, sud-huquq tizimi ham shunga moslanayotganligi bunga asos edi. Jumladan, XX asrning 20-yillarida N.Toʻraqulovning “Rus-oʻzbek tilining siyosiy va iqtisodiy lugʻatchasi” jamiyat hayoti uchun muhim boʻlgan 400 dan ortiq leksik birlikni qamrab olgan edi. Publitsist va noshir boʻlgan muallifning mazkur lugʻati terminlarni ikki til qiyosi koʻzgusida aks ettiruvchi dastlabki ishlardan edi [2, 30-34]. Lugʻat toʻgʻridan toʻgʻri yuridik sohaga doir boʻlmasa-da, aksariyat huquqiy terminlar siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda ham qoʻllana olishi bilan polifunksionallik hosil qilishi tabiiy hol. Sanalgan sohalarning muayyan hayotiy vaziyatlarda umumiylik hosil qilishi, birlashishi bunda asosiy omil boʻladi. Taʼkidlash lozimki, tarjima lugʻati koʻrinishidagi mazkur leksikografik manbada terminlar uchun izoh keltirish masalasiga muallif erkin yondashgan. Yaʼni lugʻatda keltirilgan 400 dan ortiq terminning barcha tarjimalarida ham izohlar mavjud emas. Lugʻatning hajman kichikligi ham kamchiliklaridan biri edi [10, 87]. Bu borada ilk tajriba boʻlganligini hisobga olganda, “Rus-oʻzbek tilining siyosiy va iqtisodiy lugʻatchasi”ni muhim leksikografik manba sifatida qayd etish mumkin. Keyingi davrlarda yaratilgan koʻp tilli terminologik lugʻatlarning yaratilishida shu kabi namunaviy nashr, albatta, zarur edi.

O‘zbek leksikografiyasidagi zamonaviy ko‘p tilli terminologik lug‘atlarning ilk namunalari rus leksikografiyasi andazalari asosida yaratildi. Sho‘rolar davrining dastlabki yillarida mamlakatimizda ikki qisman mustaqil davlat (Buxoro va Xiva)ning mavjudligi, ularda shariat qoidalari amal qilishi kabi omillar ta’sirida huquqiy terminlarning asosiy qismini arab tilidan o‘zlashgan leksik birliklar tashkil etardi. Bu jarayon sho‘ro davlatchiligining dastlabki yillarida ham davom etdi. Yuridik terminologiyani tadqiq qilish Sh.Ko‘chimovning fikriga ko‘ra, arabcha yuridik terminlarning salmoqli o‘rin egallagan davri 1917-1937-yillar, ruscha yuridik terminlarning majburiy kiritilish davri 1938-1950-yillar, ruscha terminlarning bir maromda kirib kelishini 1950-1989-yillar, ruscha-baynalmilal terminlarni o‘zbekchalashtirish jarayoni 1989-1993-yillarni qamrab oladi [8, 36]. Olim yuridik terminologiya taraqqiyotida to‘g‘ri yo‘nalish tamoyillari belgilanishining boshlanishini 1993-yil deb hisoblaydi. Olimning bunday xulosaga kelishiga tegishli davrlarda yaratilgan leksikografik manbalar tahlili asos bo‘lgan, albatta. Aynan lug‘atlargina emas, balki 1920-yillarda yaratilgan yuridik hujjatlarning nomlanishida ham ruscha leksik birliklarning, deyarli, uchramasligi ham fikrimizni dalillaydi. Masalan, “O‘zbekiston Sho‘ro Jumhuriyatining jazo tuzugi” (1926) kabi yuridik hujjat nomlarida birorta rus tiliga doir leksik birlik qo‘llanmagan edi.

Muhokama va natijalar. Yuridik sohaning asr boshidagi holati va terminologik tizimining leksikografik talqini G‘ozi Yunus tomonidan yaratilgan “Ruscha-o‘zbekcha qisqacha huquqiy va siyosiy lug‘at” (1926) vositasida dalillanishi mumkin. Bu kabi leksikografik manbalar o‘zbek ilmida yuridik terminlarni lug‘atlashtirish jarayoni XX asrning birinchi yarmidayoq boshlanganligini ko‘rsatadi [4, 520-525]. Huquqiy munosabatlarga doir terminlarning jonli nutqdagi qo‘llanish chastotasi va boshqa xususiyatlarini muayyan davr kesimida yaratilgan asar matnlari misolida ham kuzatish mumkin bo‘ladi. Bunday tahlil rasmiy matnlar asosidagi tahlillar natijalarini har tomondan boyitish, to‘g‘rilash imkonini beradi. Masalan, M.Behbudiyning “Padarkush” dramasida *pristuf, politseyskiy, turma, marsh* kabi terminlarning qo‘llanishi asar yaratilgan 1913-yildayoq ruscha-baynalmilal terminlarning o‘zbek huquqiy soha leksikasi tizimiga faol kirib kelishi boshlanganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga *padarkushlik, jinoyat* kabi leksik birliklarning asarda ziyoli obrazi tomonidan qo‘llanganligi ruscha-baynalmilal leksika XX asrning boshlarida huquqiy terminologiyani to‘liq qamrab olmaganligiga ishora ham edi. Ikki tilli yuridik terminlar lug‘ati, umuman olganda, millatimiz leksikasida asrlar davomida o‘rinlashgan arabcha, forscha leksik birliklar, shuningdek, o‘zbekcha so‘zlarni ruscha muqobillari bilan almashtirishga ko‘maklashadigan lingvistik vositalar sifatida vujudga keldi. Bu masalaga boshqa tomondan ham yondashish mumkin, albatta. Ya’ni sanalgan lug‘atlarni majburiy ravishda leksikaga singdirilayotgan ruscha-baynalmilal leksik birliklar bilan aholini yaqindan tanishtirish maqsadida yaratilgan lingvistik manbalar sifatida baholash mumkin. Bularning barchasi huquqiy munosabatlar shariat qoidalaridan sud tizimiga o‘tish jarayoni ta’sirining yuridik terminologiyada aks etishi ham edi. Ikki tilli yuridik lug‘atchilikning keyingi avlodlarida bu jarayon davom etdi.

Ikki tilli yuridik terminlar lug‘atining o‘tgan asrning 50-yillaridan keyingi yillarda yaratilgan namunalarida ham izohlardan juda kam o‘rinlarda foydalanildi. Masalan, huquqshunos F.Bakirov tomonidan 1959-yilda yaratilgan “Yuridik terminlar lug‘ati” garchi bu lug‘at nomida aks etmasa-da, aslida, tarjima lug‘ati edi. Bu lug‘atda har bir terminning o‘zbekcha tarjimasi berilganligi, bu maqsad yo‘lida hatto arxaik leksik birliklardan ham foydalanilganligida ham namoyon bo‘ladi. Qayd etish lozimki, lug‘atda terminologik birlikning o‘zbekcha muqobili sifatida berilgan ba’zi birliklar zamonaviy o‘zbek yuridik terminologiyasida milliy terminlar bilan almashtirilgan. Bu kabi holatni lug‘at yaratilgan davr til siyosati bilan izohlash lozim. Masalan, *“воинский учет – harbiy uchyot”, “вооруженный отряд – qurolli otryad”, “вынужденный прогул – majburiy progul”, “выездная сессия (суда) – sayyor sessiya (sudning)”* [6, 118] kabi juftliklarning ikkinchi qismi, ya’ni o‘zbekcha qismida keltirilgan terminlar ham zamonaviy lug‘atlarda “harbiy hisob”, “qurolli bo‘linma”, “majburiy ish qoldirish”, “sayyor sud majlisi” tarzida shakllantirladi. Ta’kidlash lozimki, F.Bakirov lug‘ati terminlar tarjimasiga bag‘ishlangan zamonaviy lug‘atlarning dastlabkilaridan edi. Shu sababli bu lug‘atning yuqori informativlikka ega emasligini to‘g‘ri tushunish lozim. Qolaversa, lug‘atning kirish qismida keltirilgan to‘rt banddan iborat maqsadlarda qayd etilmagan bo‘lsa-da, asosiy masala rus tilidan zaruriy-nozaruriy tarzda o‘zlashtirilayotgan terminlarni “qonuniylashtirish” edi. Buni lug‘at matnining chap ustunida keltirilgan (ruscha-baynalmilal) terminologik birliklarning asosiy maqomda berilishida ham ko‘rishimiz mumkin.

Yuridik terminlarning boshqa tildan o‘zbekchaga tarjimasini ifodalashga qaratilgan lug‘atlar orasida G‘.Ahmedov, A.Saidov va U.Bozorovlar tomonidan 1993-yilda yaratilgan “Yuridik terminlar va iboralar lug‘ati” alohida ahamiyatga ega. Negaki bu lug‘at sho‘rolar davri lug‘atchiligidan milliy leksikografiyamizga o‘tish bosqichida o‘ziga xos “ko‘prik” vazifasini bajarib berdi. Sh.Ko‘chimov tomonidan to‘g‘ri e’tirof etilgainidek, “lug‘atda yevropa tillaridan o‘zlashgan yuridik terminlarning o‘zbekcha muqobili o‘zbek xalqining, o‘zbek tilining milliy xususiyatlaridan kelib chiqib chiqib to‘g‘ri tanlangan” [8, 41]. Umuman, mazkur lug‘atda istiqlolgacha bo‘lgan davrda ruscha-baynalmilal terminlarning o‘zbek tilidagi muqobillari taklif qilingan edi. Bu taklif qilingan terminlarning aksariyati zamonaviy yuridik leksikada faol qo‘llanayotganligi lug‘at mualliflarining bu masalaga oqilona yondashganligidan dalolat beradi. Masalan, *“вступить в силу – kuchga kirmoq”, “вступить в законную силу – qonunan kuchga kirmoq, qonuniy kuchga kirmoq”, “выбор гражданства – fuqarolikni tanlash”, “встречный иск – qarshi da’vo”, “вскрытие трупа – murdani, o‘likni yorish”* kabi o‘zbekcha terminologik birliklar zamonaviy qonunlarda, huquqiy munosabatlarni ifodalovchi boshqa matnlarda ham keng qo‘llanib kelinmoqda. Shunday bo‘lsa-da, lug‘at istiqlolning dastlabki yillarida yaratilgan va yuridik lug‘atchilikni milliylashtirish yo‘lidagi dastlabki urinishlardan edi. Shu sababli unda qo‘llangan barcha terminlar ham keyingi davrlarda o‘rinlashib ketmadi. “*Вторая инстанция суда – sudning ikkinchi pog‘onasi”, “вступление в силу решения суда – sud yechimining, to‘xtamining kuchga kirishi”* kabi terminlar shular jumlasidandir. Zamonaviy yuridik terminologiyada sanalgan terminlar “sudning keyingi instansiyasi”, “sud hukmining kuchga kirishi” tarzida yuritiladi. Lug‘at mualliflari bu boradagi qiyinchiliklarni quyidagicha qayd etadilar: “ushbu lug‘atni tuzishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelindi. Juda ko‘p huquqiy atamalarga shu choqqacha munosib muqobillar ishlab chiqilmaganligi va ular o‘zbek tiliga o‘girilmaganligi tuzuvchilar ishini ancha qiyinlashtirdi” [5, 5]. Ma’lum bo‘ladiki, lug‘at tuzuvchilari leksikografik manbaning asosiy vazifasi sifatida amalda noo‘rin qo‘llanib kelinayotgan ruscha-baynalmilal leksik birliklar o‘rniga milliy muqobillarni taklif qilishni qayd etadilar. Boshqacha aytganda, lug‘at mualliflari yuridik terminosistemani milliylashtirishga bel bog‘lagan edilar va ular bu maqsadlariga qisman bo‘lsa-da, erishdilar. Albatta, bunda o‘zbek tilida qabul qilingan konstitutsiyamiz ham mualliflarni ruhlantirgan edi. Umuman, lug‘atlar har bir davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy vaziyat ko‘zgusi ekanligi shu kabi lug‘atlar tahlilida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yuridik terminlarning maxsus lug‘atchiligi tarixi o‘tgan asrning birinchi choragiga borib taqaladi. Har bir yaratilgan maxsus yuridik lug‘at bugungi kun yuridik lug‘atchiligi uchun alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, dastlabki davrda yaratilgan tarjima lug‘atlarning nafaqat o‘zbek yuridik terminologiyasi, qolaversa, o‘zbek yurisprudensiyasi taraqqiyotida tutgan o‘rni beqiyos. Yuridik terminlarning boshqa tildan o‘zbekchaga tarjimasini ifodalashga qaratilgan lug‘atlar orasida G‘.Ahmedov, A.Saidov va U.Bozorovlar tomonidan 1993-yilda yaratilgan “Yuridik terminlar va iboralar lug‘ati” sho‘rolar davri lug‘atchiligidan milliy leksikografiyamizga o‘tish bosqichida o‘ziga xos “ko‘prik” vazifasini bajarganini ta’kidlash joiz.

ADABIYOTLAR:

1. Mirzayeva M. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarining lingvistik jihatlari va asarning o‘rganilishi // Ijodkor o‘qituvchi jurnali, 2022. – №19. – B. 137-139.

2. Normamatov S. Jadid davri lug‘atchiligi shakllanishidagi ijtimoiy zarurat va omillar // Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi, 2022. –№5-2. – B. 30-34.

3. Normamatov S. Leksikografiya asoslari. – T.: O‘qituvchi, 2020. – 126 b.

4. Umarova N., Xamdamova M. Yangi O‘zbekiston yuridik terminlarining televideniyeda qo‘llanishi // Synergy: Journal of ethics and governance. Vol.3. Issue 2., 2023. – P. 520-525.

5. Аҳмедов Ғ., Саидов А., Бозоров У. Юридик терминлар ва иборалар луғати. – Т.: Адолат, 1993. – 144 б.

6. Бакиров Ф. Юридик терминлар луғати. – Т.: Фан, 1959. – 118 б.

7. Баҳриддинова Б. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари: Фил. фан. доктори (DSc) дисс… – 252 б.

8. Кўчимов Ш. Қонун тили лингвистикаси. – Т.: Тошкент давлат юридик университети, 2022. – 192 б.

9. Менглиев Б. Тил илми: зарурат ва анъана // Маърифат газетаси, 2012. – 28-апрель.

10. Тўрақулов Н. Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий луғатчаси. – Т.: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922. – 88 б.

11. Файзуллаева Ш. Исследование языка памятника XV века “Китабу булгат ал-муштак фи-луғат ат-турк ва-л-кифчак” Жамалиддина ат Турки: Автореф. дисс.. канд. филол. наук. – Т., 1969. – 69 с.

12. Мухиддинов К. “Санглах” Мирзы Мухаммада Махдихана: Автореф. дисс.. канд. филол. наук. – Т., 1971.

13. Умаров Э. “Бадайи ал-лугат” и “Санглах” как лексикографические памятники и источники изучения староузбекского языка: Автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук. – Т., 1989.

14. Миртожиев М. Ўзбек лексикологияси ва лексикографияси. – Т.: Университет, 2000. – 80 б.

Jumayeva Dilnoza Baxshulloyevna,
Navoiy davlat universiteti
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim fakulteti
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi dotsent v.b,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
(O‘zbekiston)
E-mail: jumayeva.dilnoza.sh@gmail.com

JAHON TILSHUNOSLIGIDA PUNKTUATSIYA TIZIMINING NAZARIY ASOSLARI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon tilshunosligida punktuatsiya tizimining nazariy asolari va tinish belgilarining tarixiy ahamiyati haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, dunyo tilshunosligidagi o‘rni yoritilgan. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida tinish belgilari muammolari, uning tarixiy-tadrijiy me’yorlari bo‘yicha bir qancha ishlar olib borilganligi va umumiy tavsifi haqida fikr yutitilgan.

Kalit so‘zlar: Punktuatsiya, yozma nutq, tilning tarkibiy qismi, grafika, orfografiya, punktuatsiya, yozuv tarixi, kompyuter lingvistikasi, jahon tilshunosligi.

Theoretical foundations and importance of the punctuation system in world linguistics

Abstract. This article provides information about the theoretical foundations of the punctuation system in world linguistics and the historical significance of punctuation marks, and their role in world linguistics is highlighted. The problems of punctuation in modern Uzbek linguistics, several works on its historical and progressive norms and general description are discussed.

Keywords: Punctuation, written speech, component of language, graphics, orthography, punctuation, history of writing, computer linguistics, world linguistics.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о теоретических основах системы пунктуации в мировом языкознании и историческом значении знаков препинания, а также освещена их роль в мировом языкознании. Обсуждаются проблемы пунктуации в современном узбекском языкознании, ряд работ по ее историческим и прогрессивным нормам и общей характеристике.

Ключевые слова: пунктуация, письменная речь, составляющая языка, графика, орфография, пунктуация, история письменности, компьютерная лингвистика, мировое языкознание.

Kirish. Ma’lumki, yozma nutq juda qadimdan komunikativlik vazifasi jihatdan kishilik jamiyati hayotida muhim ahamiyatga ega sanaladi. Bu jarayon “uch qism birligidan tashkil topgan bo‘lib, ularga grafika, orfografiya, punktuatsiya bo‘limlari misol bo‘la oladi.

Punktuatsiya – yozma tilning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u gaplarni aniqlashtirish va o‘quvchining tushunishini osonlashtirishga yordam beradi. Tadqiqotlarda punktuatsiya belgilarining nafaqat sintaktik, balki semantic va pragmatik funksiyalari ham o‘rganiladi.

Bundan kelib chiqadiki, punktuatsiya ham jamiyat hayoti va taraqqiyotida yozma nutqning bir qismi sifatida asosiy o‘rin kasb etadi. Hozirgi o‘zbek tilshunosligida tinish belgilari muammolari, uning tarixiy-tadrijiy me’yorlari bo‘yicha bir qancha ishlar olib borilgan bo‘lib, ularda hozirgi o‘zbek punktuatsiyasini turlicha davrlashtirish masalalarini ko‘rishimiz mumkin. Hozirgi zamon o‘zbek tilshunosligida badiiy asar leksikasining semantik funksional imkoniyatlari, lingvopoetik xususiyatlari va ularning leksik-stilistik aspektda o‘rganilishiga doir ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Bundan tashqari, ijodkor leksik vositalar orasidan funksional hamda emotsional-ekspressiv bo‘yoq ifodalovchi, shuningdek, badiiy nutq doirasida chegaralangan, turli poetik qisqartmalar va neologizmlar, ushbu nutqqa xos bo‘laklarning mutanosibligini ta’minlash maqsadida foydalanilgan okkazional so‘zlarnigina qo‘llaydi.

Asosiy qism. Prof. G‘. Zikrillayev o‘zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati tejamkorlikka izchil amal qilgan holda tinish ishoralarini tejab ishlatishni ikki yo‘l bilan qoidalashtiradi: 1) o‘nta tinish belgisidan har birining ishlatilishi ketma-ket qoida qilib beriladi; 2) muayyan mavzu doirasida qo‘llanadigan bir yoki undan ortiq tinish belgisining qoidasi bayon qilinadi. Bu esa tinish belgilari haqidagi qarash sanaladi.

Yozuv tarixiga e'tibor qaratilganda, dastlabki qo'llangan tinish belgilari matndagi jumlalarni ajratish, to'xtash o'rinlarini belgilash uchungina ishlatilgan. Ular "yozuvdan keyin paydo bo'lgan va ijtimoiy vazifa ifodalagach, yozuvning tarkibiy qismiga aylangan. Eng qadimgi yozuvlar ko'proq piktografik yoki logografik (alohida shakllar, belgilar orqali fikr ifodalash) shaklda bo'lganligi sababli tinish belgilariga ehtiyoj sezilmagan. Dastlabki tinish belgilari yozuv tarkibida semantik va grammatik funksiyalar bajarish uchun qo'llanmasa ham lekin ma'lum darajada jumlalarning intonatsion sifatlarini o'zida aks ettirgan.

Tinish belgilari – muayyan tilda yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqli bayon qilishda, uni ixchamlashda, yozma nutq qismlari (gap bo'laklari)ning o'zaro mantiqiy grammatik munosabatlarini ko'rsatish uchun xizmat qiladigan muhim grafik vositalar. Tinish belgilari markaziy, asosiy belgilar tizimiga (harflar va tinish belgilari) mansub bo'lib, u qo'shimcha, yordamchi belgilar tizimidan (raqamlar, turli fanlarga oid ilmiy belgilar, bosmaxona belgilari) ma'lum jihatlari bilan farq qiladi. Tinish belgilarining yozuvda qo'llanishi o'ziga xos tizimga ega. Bu tizim – tinish belgilari miqdori, qo'yilish tartibi va qo'llanish prinsiplari yig'indisi, ya'ni punktuatsiyani vujudga keltiradi. Bular yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (so'zlar, morfemalar) bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlar va psixologik holatlarni ifodalashda ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, yozma nutqning tushunilishini osonlashtiradi. Tinish belgilari ning asosiy vazifasi nutqning mazmuniy bo'linishini ko'rsatish, shuningdek, uning sintaktik tuzilishi va intonatsion jihatini aniqlashga yordam berishdir.

Punktuatsiya – ijtimoiy hodisa davrlar o'tishi yozuv madaniyatining o'sishi bilan punktuatsiya ham o'zgarib takomillashib bordi. Davrlar o'tishi, yozuvning taraqqiy etgan bosqichi va yozuv madaniyatining o'sishi bilan punktuatsiya ham o'zgarib, takomillashib boradi. Yozuvda dastlab qo'llanilgan tinish belgilarning qo'yilish o'rni, usuli, vazifalari hozirgidek aniq va murakkab bo'lmagan.

Muhokama va natijalar. Aniqlik, tushunarlilik va ma'lumotning ma'nosiga ta'sir ko'rsatishda punktuatsiyaning muhim o'rni bor. Shuningdek, punktuatsiya belgilarining ahamiyati janrlar va maqsadlarga muvofiq o'zgaradi, chunki har bir tilda punktuatsiyaning aniq qoidalari mavjud bo'lib, ular tilshunoslik va kompyuter lingvistikada alohida tahlil qilinadi.

Shu bilan birga, axborot texnologiyalari va kompyuterli lingvistikada punktuatsiyani tahlil qilish ahamiyati ortib boradi. Bugungi kunda kompyuter matnlarini tog'ri va aniq o'zlashtirish uchun, avtomatlashtirilgan punktuatsiyani tanishtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Punktuatsiya belgilarining tog'ri qo'llanilishi yozma matnning tushunishini osonlashtirishga yordam beradi, bu esa tilning interaktiv, dinamik va ifoda berishda mukammallashgan tizimi sifatida e'tiborga olinmoqda.

Ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, har bir tilning punktuatsiya belgilarining o'zgarishlari va omillari alohida tahlil qilinadi, chunki har bir tilda punktuatsiyaning tarkibiy, tarixiy va madaniy kontekstlari mavjud. Buning ortidan, umumiy yozuvdagi strukturalar va umumiy qoidalar orasidagi tahlillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, har bir tilning punktuatsiya belgilarining o'zgarishlari va omillari alohida tahlil qilinadi, chunki har bir tilda punktuatsiyaning tarkibiy, tarixiy va madaniy kontekstlari mavjud. Buning ortidan, umumiy yozuvdagi strukturalar va umumiy qoidalar orasidagi tahlillar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tinish belgilari yozma nutqni to'g'ri, ifodali, mantiqiy bayon qilishda, uni ixchamlashda, gap qismlarining o'zaro logik-gramatik munosabatlarini ko'rsatishda muhim grafik vosita sifatida ishlatiladi. Punktuatsiya, bir tomondan yozuvchiga o'z yozma nutqini aniq, to'g'ri va ifodali bayon etish imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan, o'quvchiga muayyan matndagi fikrni yozuvchi bayon etganidek, yozuvchining maqsadiga muvofiq tushuna olish imkoniyatini yaratadi. Hozirgi o'zbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning o'rganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.G'oziev, O.Usmonov, G'.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bog'liq. Punktuatsiya masalalari bilan bevosita shug'ullangan H.G'oziev ("O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti", 1969, 1979), G'.Abdurahmonov ("Punktuatsiya o'qitish metodikasi", 1968), K.Nazarov ("Tinish belgilari va yozma nutq", 1974; "O'zbek tili punktuatsiyasi", 1976)larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar bo'ldi va ulardagi tinish belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar o'zgardi. Buning ustiga, "muallif punktuatsiyasi", ya'ni muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo'ysunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo'llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o'quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Tilshunoslik sohasida amalga oshirilayotgan tadqiqotlar orasida tinish belgilariga bag‘ishlangan ilmiy izlanishlarning alohida o‘rin tutishi, zamonaviy tilshunoslikda nutqning aniqligi va ravonligini ta’minlovchi vositalarni chuqur o‘rganishga bo‘lgan intilishdan dalolat beradi.

Yozuv tarixi tahlili ishoraviy belgilarning turli shakl va vazifalarga egaligini ko‘rsatadi. Nutq tovushlarini ifoda etuvchi harflarning shakllanishi bir necha bosqichda rivojlangan. Yozuvning tarixi evolyusiyasi tahlil qilinganda, uning turli tizimlari bir-biri asosida shakllanib, murakkab rivojlanish jarayonini kechirganligi kuzatiladi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, yozuvning quyidagi asosiy turlari aniqlangan: piktografik yozuv (lotincha pictus – chizilgan, grapho – yozuv); ideografik yozuv (grekcha idea – tushuncha, grapho – yozuv); fonografik yozuv (grekcha phone – tovush, grapho – yozuv).Ushbu yozuv tizimlari tilning rivojlanishi jarayonida bir-biriga ta’sir ko‘rsatib, yozuv madaniyatining shakllanishiga xizmat qilgan . Inson nutqining tovush orqali ifodalanishi so‘nggi ming yilliklarda yozuv tarixi va yozma yodgorliklar bilan uzviy bog‘liqdir. Qadimiy yozma manbalarda qayd etilganidek, yozuv turli shakllarda namoyon bo‘lib, uning zamonaviy rivojlangan va takomillashgan ko‘rinishi shakllanib ulgurgan.

Ma’lumki, tinish belgilarini qo‘llash qoidalari tilshunoslikda mustaqil bo‘lim sifatida o‘rganilib, punktuatsiya (lot. punctum – nuqta) deb nomlanadi. Qadimda esa mazkur bo‘lim punktuatsiya nomini olgan. Punktuatsiya yozma nutqda tinish belgilarining qo‘llanilish nazariyasini tashkil etgan bo‘lib, aniq qoidalar asosida nutqning sintaktik tuzilishini tartibga solish, gap va uning bo‘laklarini ajratish, shuningdek, og‘zaki va yozma nutq o‘rtasidagi farqni ifoda etish vazifasini bajargan.

Xulosa. Punktuatsiya – yozuv oynasi. Yozuv orqali ifodalangan har bir gapning mazmuni, ma’no turlari va sintaktik qismlari orasidagi turli munosabatlarni aniqlashda punktuatsiyaning o‘rni muhimdir. Punktuatsiya yozuvchi va o‘quvchi(kitobxon) o‘rtasidagi ijtimoiy aloqa aralashuvni ta’minlashda ham muhimdir. Shuningdek, nutq oqimidagi intonatsion-prosodik pauzalar, yozuvda ifodalangan turli shartli belgilar yig‘indisi sifatida fanda ko‘rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Alimuhammedov R. Qadimgi turkiy bitiklarda punktuatsiya va matnni anglash uchun ishlatilgan ishoralar haqida // Xorijiy filologiya. – №1. – T., 2016. – B. 18-23.

2. Bahriddinova B. Zamonaviy o‘zbek punktuatsiyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2015. – 232 b.

3. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. –Т.: Фан, 1990. – 126 б.

4. Berdiyorov H., Rasulov R. O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1984. – 346 b.

5. Valgina N.S. Neobichnoye. v obichnom. Zametki o punktuatsii A. Axmatovoy// Russkaya rech, 1979. – №6. – S. 22-29.

6. O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. Tuzuvchilar: N.M.Mahmudov, A.P.Madvaliyev, N.Mahkamov. – T.: O‘zbekiston NMIU, 2015. – 238 b.

7. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик, иккинчи том. – Т.: Фан, 1988. – 476 б.

8. Makhija, K., Ho, T. N., & Chng, E. S. (2019, November). Transfer learning for punctuation prediction. In *2019 Asia-Pacific Signal and Information Processing Association Annual Summit and Conference (APSIPA ASC)* (pp. 268-273). IEEE.

9. Xu, K., Xie, L., & Yao, K. (2016, October). Investigating LSTM for punctuation prediction. In *2016 10th International Symposium on Chinese Spoken Language Processing (ISCSLP)* (pp. 1-5). IEEE.

10. Jumayeva D.B. Tinish belgilarining takror va qator ishlatilishi va ularning korpusda berilishi. // Qo‘qon DPI, 2024. – №4. – B. 1912-1918.

Ortiqova Hamida Maxmud qizi,
Fan va texnologiyalar universiteti
Tillar kafedrasi katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
(O'zbekiston)
E-mail: hamidamahmudovna3@gmail.com

ABDULLA ORIPOV SHE'RLARINING ASSOTSIATIV TAHLILI

Annotatsiya. Tadqiqotda Abdulla Oripovning individual tafakkuri va tasavvurlari, lisoniy xotirasida shakllangan assotsiatsiyalar shoir she'rlari asosida tahlilga tortilgan. Shoir she'rlarida uchraydigan individual va jamoaviy assotsiatsiyalar, ularning sinonimik, antonimik, graduonimik, partonimik va uyadoshlik munosabatlariga asoslangan shakllari ilmiy-nazariy asosda tasniflangan. Shuningdek, xalq maqollari, iboralar, naql va oddiy so'zlashuv unsurlarining assotsiativ birlik sifatida she'riy matnga qo'shilishi, ularning poetik ta'sir kuchini oshirishdagi roli ko'rsatilgan. Tahlillar asosida Abdulla Oripov she'riyatining assotsiativ strukturasini belgilovchi xulosalar chiqarilganki, bu amaliy tilshunoslik sohasida, ayniqsa, assotsiativ tadqiqotlar doirasida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: assotsiativ tahlil, individual tafakkur, tasavvur, lisoniy xotira, jamoaviy assotsiatsiyalar, sinonimik, antonimik, giponimik munosabatlar, oddiy so'zlashuv unsurlari.

Аннотация. В данном исследовании ассоциации сформированныех в индивидуальном мышлении, воображении и лексической памяти поэта, анализируются глубоко в контексте поэтических текстов. Индивидуальные и коллективные ассоциации, встречающиеся в стихах поэта, а также их формы, основанные на синонимических, антонимических, гипонимических, партономических и эвфемистических отношениях, классифицируются с научно-теоретической точки зрения. В статье также рассматривается, как народные пословицы, фразы, анекдоты и простые разговорные элементы включаются в поэтический текст как ассоциативные единицы и их роль в усилении поэтического воздействия. На основе проведённого анализа выводятся заключения, определяющие ассоциативную структуру поэзии А. Орипова. Данная статья имеет значительное теоретическое и практическое значение в области литературной лингвистики, особенно в рамках ассоциативных исследований.

Ключевые слова: ассоциативный анализ, индивидуальное мышление, воображение, лексическое воспоминание, коллективные ассоциации, синонимичные, антонимичные, гипонимичные отношения, элементы повседневной речи

Abstract. In this study, the individual thinking and imagery of the poet, as well as the associations formed in his linguistic memory, are deeply analyzed within the framework of the poetic text. The individual and collective associations found in the poet's poems, along with their forms based on synonymic, antonymic, hyponymic, patronymic relationships, are classified on a scientific and theoretical basis. The article also examines the incorporation of folk proverbs, expressions, anecdotes, and colloquial elements as associative units within the poetic text, highlighting their role in enhancing the poetic impact. Based on the analysis, conclusions are drawn that define the associative structure of A. Oripov's poetry. This article holds significant theoretical and practical importance in the field of literary linguistics, especially within the scope of associative research.

Key words: associative analysis, individual thinking, imagination, linguistic memory, collective associations, synonymic, antonymic, hyponymic relations, elements of ordinary speech

Kirish. O'zbek xalqining sevimli shoiri A.Oripovning sermahsul ijodiga qiziqmagan adabiyotshunos olim bo'lmasa kerak. Shu sababli shoirning asarlari adabiyotshunoslikda keng o'rganilgan. Bu o'ziga xos iste'dod egasining she'riy asarlari tilshunoslik yo'nalishida ham tadqiqot obyekti bo'lgan. Jumladan, D.Shodmonovaning "Abdulla Oripov she'riyatining lingvopoetik xususiyatlari (metaforik hodisalar misolida)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida shoirning badiiylikni hosil qilishda metaforadan foydalanish mahorati ochib berilgan. Uning she'rlarida qo'llangan metaforik ko'chim turlarining lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilingan, metaforaning she'riy matnda ifodalanish usullari yoritilgan [6, 11]. U.To'rayevaning "Abdulla Oripov she'riyati leksikasi"

mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida shoir asarlarida qo‘llanilgan leksik birliklarning muayyan tarixiy-etimologik qatlamlarga xosligi aniqlangan, mavzuviy guruhlari, ma’no xususiyatlari ochib berilgan, emotsional-ekspressivlik belgisi tahlil qilingan hamda shoir idiolektiga xos jihatlar yoritilgan [7, 10].

Ko‘rinadiki, tilshunosligimizda A.Oripov asarlarining til xususiyatlari sistem-struktur aspektda o‘rganilgan. Ammo uning she’riy asarlarida qo‘llangan assotsiativ birliklarning xususiyatlari muallifning assotsiativ tafakkuri, olamni qanday tasavvur qilishi nuqtayi nazaridan maxsus tadqiq etilmagan.

Ma’lumki, har bir ijodkorning individual uslubiga xos xususiyatlarni aniqlashda uning asarlarida qo‘llangan assotsiativ birliklarni o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Zero, S.M. Karpenko qayd etganidek, matniy assotsiativ aloqalarda tildagi so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi hamda muallif tezaurusi va pragmatikoni bilan birga voqelanish xususiyati namoyon bo‘ladi, ikkilamchi kommunikativ faoliyat (matnni idrok etishi) nuqtayi nazaridan esa, matniy assotsiatsiyalar kitobxon tezaurusi va pragmatikoni sifatida baholanadi. So‘zlarning matniy assotsiativ bog‘lanishi muallif shaxsining lisoniy verbal-semantik darajasi elementlari sifatida muallif dunyoqarashi, uning olam konseptual tasvirining o‘ziga xos ko‘rsatkichi hisoblanadi [2, 55].

Asosiy qism. A.Oripov she’riy asarlarining assotsiativ tahlili uning olamni idrok etishi, tasavvurlari, leksik birliklar zaxirasi, individual uslubi haqida qiziqarli ma’lumotlarni bera oladi. Shoir she’rlaridagi matniy assotsiatsiyalarni turli jihatdan guruhlarga ajratib o‘rganish mumkin. She’rda qo‘llanilgan matniy assotsiatsiyalarning muayyan guruhlarga ajratilishi ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Jumladan, matniy assotsiatsiyalarni faqat shoirning o‘ziga xos, uning tasavvurlari mahsuli bo‘lgan individual assotsiatsiyalar hamda barcha til egalari tomonidan bir xil qabul qilingan qarashlar, tasavvurlarni ifoda etuvchi jamoaviy assotsiatsiyalarga ajratish mumkin. Shuningdek, matniy assotsiatsiyalarni shoirning faqat bir she’rida hamda bir necha she’rlarida takrorlangan assotsiatsiyalarga ajratib o‘rganish ham o‘rinli.

A.Oripovning faqat o‘ziga xos, boshqa yozuvchi va shoirlarda kuzatilmaydigan individual matniy assotsiatsiyalari uning olamga o‘zgacha nigoh bilan qarashi, tasavvurlari mahsulidir. Jumladan, “Ayol” she’rida qo‘llangan so‘z birikmasi shaklidagi *o‘zini ming bitta bozordan olib, ming bitta bozorga solganlar* assotsiativ birligi *ayol* stimul so‘ziga nisbatan shoir tasavvurida tiklangan ayrim ayollar toifasi haqida ma’lumot beradi.

Shoirning “Ziyoli” she’rida qo‘llangan ziyoli stimul so‘ziga nisbatan hosil bo‘lgan *bir ozgina og‘ziga botir, bir oz xayolparast, bir oz havoyi* assotsiativ birliklari ham individual assotsiatsiyalar sifatida ajralib turadi:

To‘g‘ri, bir ozgina og‘ziga botir,
Bir oz xayolparast, bir oz havoyi.
Bir boqsang, o‘zini ataydi Bobur,
Bir boqsang, tasavvuf piri – Navoiy [3, 103].

A.Oripov she’rlarida o‘ziga xos betakror assotsiatsiyalar qatorida bir necha she’rlarida takror qo‘llangan bir xil assotsiatsiyalar ham kuzatiladi. Bu holat bir stimul so‘z qanday nutq vaziyatida kelmasin, shoirning voqelik haqidagi tasavvurlari o‘zgarmagan holatlarda uning xotirasida, asosan, bir turdagi assotsiatsiyalar tiklanishini ko‘rsatadi. Ba’zan uning she’rlarida turli stimul so‘zlarga nisbatan bir xil assotsiatsiyalarning takrorlanishi kuzatiladi. Masalan, shoirning “Ka’batulloh”, “Hidoyat yo‘li” she’rlarida *hidoyat yo‘li* assotsiatsiyasi, “Zo‘r armon”, “Har nechuk” she’rlarida *dunyoning ishlari*, “Dilozor”, “O‘g‘lim Ilhomjonga” she’rlarida *yorug‘ kun(lar)* assotsiatsiyasi takrorlangan. Mazkur holat bunday stimul so‘zlar semantikasida umumiy jihatlar mavjudligi yoki ular yondosh hodisalarni anglatishini ko‘rsatadi.

Shoir ayrim she’rlarida inson qaddini bukilgan holatda tasvirlaydi. Bu uning she’rlarida *egilib borar qaddim* (“Dil og‘rig‘i”), *qaddim egib dol* (“Oq yo‘l”), *qadding egik* (“Keksa muhojir”) tarzidagi assotsiatsiyalarda kuzatiladi. Ammo davr o‘tishi bilan til egasining voqelikka munosabati, qarashlarining o‘zgarishi, nutq obyekti haqidagi bilimlarining takomillashuvi yoki kengayishi bu assotsiatsiyalarning ham o‘zgarishiga olib keladi. Buni aniqlash uchun til egalari tomonidan yaratilgan matnlarni yillar tadriji bo‘yicha qiyosan o‘rganish lozim bo‘ladi. A.Oripovning yuqoridagi assotsiatsiyalari umrining keyingi yillarida yaratilgan she’rlarida ko‘p kuzatiladi. Bu holat uning voqelik bo‘yicha ayrim tasavvurlari, tashqi olamdagi ba’zi hodisalarga munosabati yillar davomida o‘zgarganligidan dalolat beradi.

Shoirning ayrim she'rlarida sintaktik sinonimlar, xususan, so'z birikmasi shaklidagi sinonimlar takrorlanadi. Masalan, *ko'hna dunyo* ("Men kimga suyangum", "Shoirning o'g'li"), *ko'hna jahon* ("Ahmad Zoirni tinglab...", "Pahlavon") kabi. A.Oripov o'z she'rlarida bu turdagi sinonimlardan nafaqat unumli foydalangan, balki ularning qatorini yanada kengaytirganligi kuzatiladi: *ko'hna olam* ("Oftobshuvoq"), *ko'hna ochun* ("Ko'zmunchoq"); *yorug' olam* ("Savob", "Yolg'iz odam", "Vijdon"), *yorug' jahon* ("Inju diyor uchun"), *yorug' dunyo* ("O'g'lim Ilhomjonga").

A.Oripov she'rlarida stimul so'z bilan sinonimik, antonimik, partonimik, giponimik, uyadoshlik munosabatida bo'lgan assotsiativ birliklar uchraydi. Sinonimik munosabat asosida hosil bo'lgan assotsiativ birliklar shoirning "Vatan", "To'lin oy" she'rlarida uchraydi. Ayniqsa, "Muhabbat" she'rida *muhabbat* stimul so'ziga sinonim bo'lgan *sevgi* assotsiatsiyasi 6 o'rinda qo'llangan. Shoirning quyidagi she'rlariga e'tibor qaratamiz:

Vatan

Nadomat birla boqg'ayman vatansizlarg'a doim,
Egib boshini zor yig'lar, agarchi davlati qoyim.
Faqir bo'lsam-da, bor yurtim – toj-u taxtim, borar joyim.
Vatandin ayri ko'ngilni bilingki, yayratib bo'lmas,
Baayni bandi bulbulni chamansiz sayratib bo'lmas [3, 46].

Ushbu she'rda *vatan* stimul so'ziga nisbatan u bilan sinonimik munosabatdagi *yurt* assotsiatsiyasi qo'llangan. Shu bilan birga, *toj-u taxtim, borar joyim* birliklari *vatan* so'zining matniy sinonimlari sifatida she'rda o'ziga xos badiiy obraz yaratishga xizmat qilgan.

To'lin oy

Keksaygan hilolim, sen ey, to'lin oy,
To hanuz buzursan halovatimni.
Yodimga solursan endi, hoynahoy,
Sochlari oqargan muhabbatimni [3, 12].

Ushbu she'rda qo'llangan *oym* va *hilol* so'zlarining sinonimligi assotsiativ aloqani hosil qilgan.

A.Oripov she'rlarida stimul so'z (so'z birikmasi, gap)ga nisbatan antonimik munosabatda bo'lgan assotsiatsiyalar deyarli kuzatilmaydi. Chunki uning she'rlari sarlavhalari, asosan, antonimik xususiyatga ega bo'lmagan birliklar (ot turkumidagi so'zlar, so'z birikmalari va ba'zan gaplar)dan tashkil topgan bo'lib, ular matnda stimul birlik vazifasini o'taydi. Ammo A.Oripovning o'z she'rlarida uyadosh so'zlar assotsiatsiyasidan tazod san'atini hosil qilishda unumli foydalanganligi xarakterlidir. Jumladan, "Bahor" she'rida *bahor* so'ziga *qish* so'zi zidlanib, tazod san'ati hosil qilingan:

Bahor sog'intirding axir ko'p uzoq,
Yaldo kechasiday rutubtli qish [3, 22].

"Bahor kunlarida..." she'rida esa *bahor – kuz* assotsiativ juftligi zidlik munosabatini ifodalashda qo'llangan:

Bahor kunlarida kuzning havosi,
Tanimni junjitar oqshomgi shamol [3, 89].

Adabiyotshunos olima N.Afoqova A.Oripov she'rlarida qo'llangan badiiy san'atlarning tadqiqiga bag'ishlangan monografiyasida bu haqida quyidagilarni yozgan: "Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, Abdulla Oripov she'rlarida bahor – kuz zidligiga asoslangan tazodlar ko'p uchrar ekan. Dissertatsiyada bu mulohaza "O'rmon", "Bahor kunlarida kuzning havosi", "Kuz xayollari", "Keldim qoshingizga chopib, entikib", "Pushkin" she'rlari asosida dalillangan. Bu misollar bahor – kuz shoirning sevgan tazodlaridan biri, bu tazod unga hayotni falsafiy-dialektik idrok etish va tasvirlash imkonini bergan, deyishimizga asos bo'ladi. Chunki bunday tazodiy juftlikning bir ijodkor asarlarida bu qadar ko'p uchrashini tasodifiylikka yo'yib bo'lmaydi"[1, 60].

Stimul so'z bilan partonimik munosabatda bo'lgan assotsiativ birlikni quyidagi she'rlarida kuzatish mumkin:

Bir vaqt boshoq edim, qirlarda o'sdim,
So'ng yaxlit don bo'lib qo'lingga tushdim...
Keyin-chi, tashlading tegirmonga sen,
Taftingda un bo'lib turibman, do'stim [3, 45].

Ushbu she’r sarlavhasiz bo‘lsa-da, matnda *boshoq* so‘zi stimul so‘z vazifasini bajargan. She’rda bu stimul so‘z bilan assotsiativ bog‘langan partonimik munosabatdagi *don* so‘zi qo‘llangan.
Shoir she’rlarida stimul so‘zga nisbatan giponimik munosabatda bo‘lgan o‘ziga xos individual assotsiatsiyalar ham uchraydi. Masalan, shoirning “Ulfatlar” she’rida shaxsning kasbiga ko‘ra turini anglatuvchi *do‘xtir, moliyada o‘tkir, oluvchi, sotuvchi, tosh otuvchi* assotsiatsiyasi aks etgan.

Ulfatlar

Poyezdda ketardi to‘rt-beshta ulfat,
Har kim o‘z kasbini maqtardi faqat.
Birovi dediki, katta do‘xtirman,
Biri moliyada, dedi, o‘tkirman.
Har kimga yor bo‘lsin nasibasi, bas
Xullas, biror ulfat bekorchi emas.
Lekin bitta sherik doim jim edi,
U ham tilga kirib, maqtanib dedi:
– Men na oluvchiman, na sotuvchiman,
Toshga ishqibozman, tosh otuvchiman [3, 111].

A.Oripov she’rlarida badiiy obraz yaratishda, she’rning ta’sir kuchini oshirishda xalq naqllari, duolar, maqol, matal, iboralardan unumli foydalangan. Bu birliklarning she’rda qo‘llanishi bejiz emas, albatta. Ular, asosan, stimul so‘z bilan bog‘liq holda shoir xotirasida tiklangan bo‘lib, she’rlarga muvaffaqiyatli ko‘chirilgan. Masalan, uning “Ota” deb nomlangan to‘rtligiga e’tibor qaratamiz:

Ota

Ushbu hikmat bilan oboddir dunyo,
Otani bilmishlar pir deb doimo.
Ota roziligin olib yur mudom,
Ota qarg‘ishidan asrasin Xudo [3, 85].

Ushbu she’rda qo‘llangan “*Ota roziligin ol*”, “*Ota qarg‘ishidan asrasin Xudo*” tarzidagi naql va duo *ota* stimul so‘ziga nisbatan shoir xotirasida tiklangan bo‘lib, she’rga o‘rinli kiritilgan.
“Dialektika” she’rida esa oddiy so‘zlashuvda “*Ollohdan nima so‘rasang, shuni beradi*” tarzida ko‘p ishlatiladigan naqlning “*Ne tilsang, shuni bergay*” varianti uchraydi.

Dialektika

Faylasuflar so‘z ochsa gar abadiyatdan,
O‘ylaysizki, har bir onim mangulikka yor.
Inson zoti ayri tushmas aslo niyatdan,
Ne tilasang, shuni bergay, degan gap ham bor [3, 235].

Quyidagi she’rida esa “*Mushuk bekorga oftobga chiqmaydi”* xalq maqoli shoir assotsiatsiyasi sifatida o‘zgargan variantda o‘rinli qo‘llangan:

Los-Anjelos ko‘chalarida

Manfaat ko‘rmasa sendan agarda,
Mushuk ham oftobga chiqmas, deydi xalq.
Itday o‘lib ketsang ushbu shaharda,
Birov seni tekin ko‘mmasligi haq. [3, 76]

A.Oripovning she’rlarida bir-biriga aloqasi bo‘lmagan assotsiativ bog‘lanishlar deyarli kuzatilmaydi. She’rlariga ko‘chirilgan assotsiativ birliklar muayyan mavzu bo‘yicha yozilgan poetik matnning semantik-mantiqiy bog‘langan birliklari sifatida shoirning assotsiativ-obrazli tafakkurini namoyon qiladi. Shu sababli A.Oripovning asarlarida bir-biri bilan semantik-mantiqiy jihatdan bog‘lanmagan assotsiatsiyalar uchramaydi.

Ma’lumki, og‘zaki nutq, ayniqsa, so‘zlashuvda til birliklarining qo‘llanishi ancha erkin bo‘lganligi sababli unda rang-barang assotsiativ birliklarga yanada keng yo‘l ochiladi. A.Oripov she’rlarida ham ba’zan og‘zaki nutqqa xos qo‘llanishlar uchraydi, ular she’riy matnga xalqchillik, oddiylik bag‘ishlaydi. Quyidagi she’rlarga e’tibor qaratamiz:

Bemorlar

Ishdan chiqib qolgan bizning jismimiz,
Yo‘lga boshlab yurar qolgan qismimiz.

Hammamiz barobar shifoxonada,
– Navbatdagi bemor! – Bizning ismimiz [3, 121].

Ushbu she'rda qo'llangan "*Navbatdagi bemor*" birikmasi oddiy so'zlashuvda vrach qabuliga kirish uchun yoki tibbiy muolaja olish uchun navbatini kutib turgan bemor insonlarga nisbatan ishlatilishi ma'lum. Shoir xotirasiga muhrlangan bu "nom" aynan ko'plik shaklidagi *bemorlar* so'zining assotsiatsiyasi sifatida she'rga o'ziga xos xalqchillik, oddiylik bag'ishlagan.

G'alati zot

Yong'oqning tagidan o'tganmi bu zot,
Na do'stin, na yorin xushlaydi.
Boshini silasang, shu zahot,
Qo'lingni tishlaydi [3, 156] ...

Ma'lumki, xalq orasida "*Odam yong'oqning tagida uxlasa, jin chalib ketadi"* gapi yuradi. Mazkur she'rda bu gap *yong'oqning tagidan o'tgan* shaklida leksik o'zgarishga uchragan va qisqargan holatda qo'llangan. G'alati zotga nisbatan shoir xotirasida tiklangan ushbu gap she'rga o'ziga xos soddalik, xalqchillik ruhini bag'ishlagan.

Muayyan mavzu bo'yicha turli insonlarda yuzaga keladigan assotsiatsiyalar miqdori va mohiyatiga ko'ra farqlanadi. Assotsiatsiyalar miqdori matnning katta-kichikligiga ta'sir ko'rsatsa, ma'no xususiyati matnda ilgari surilgan g'oyaning shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. A.Oripovning she'rlarida bu holat qanday tus olganini kuzatamiz:

Shoir

Demangiz, dunyoning tashvishi qolib,
O'zini har yonga uradi shoir.
Tog'day og'ir yukni kiftida olib,
Qushday yengil bo'lib yuradi shoir [3, 231].

Shoir

E'lon ossang agar biror shaharda,
Esi butun odam kerak deb shu on.
Talato'p bo'lgandek ro'zi mahsharda,
Yopirilib kelardi odamlar g'ujg'on.
E'lon ossang agar shaharda shu kun,
Jununvash, devona kimsaga doir.
Tarqab ketar edi, qolganlar butun,
Faqat qolar edi "U men", – deb, shoir [3, 63] *!..*

Birinchi she'rida A.Oripov shoir so'zi bilan bog'liq quyidagi 7 ta assotsiativ birlikdan foydalangan: *dunyoning tashvishi, o'zini har yonga urmoq, shoir, tog'day og'ir yuk, kiftida olmoq, qushday yengil bo'lib yurmoq, shoir.*

Ushbu assotsiativ birliklar to'rtlik shaklidagi she'riy matnning tayanch birliklari bo'lib, she'rda shoirning tog'day og'ir yukni kiftida ko'tarib yuruvchi inson ekanligi tasviri uchun xizmat qilgan.

Keyingi shu mavzudagi she'rida 19 ta assotsiativ birlik qo'llangan. Bular: *e'lon osmoq, biror shaharda, esi butun odam, shu on kerak deb, talato'p bo'lmoq, ro'zi mahsharda, yopirilib kelmoq, odamlar, g'ujg'on, shu kun e'lon osmoq, shaharda, jununvash, devona kimsa, qolganlar, butun (butunlay) tarqab ketmoq, qolmoq, "U men", demoq, shoir.*

Ushbu she'rda assotsiativ birliklar miqdori A.Oripovning oldingi she'riga nisbatan birmuncha ko'p. Assotsiativ birliklardan ma'lum bo'ladiki, muallifning shoir odam haqidagi tasavvuri ma'lum bir voqelik bilan bog'liq holda yuzaga chiqqan. She'rda muallifning shoir odamning jununvash, ya'ni devona inson ekanligi haqidagi xulosasi bayon etilgan. Bu xulosa agar esi butun odam kerak deb e'lon osilsa, barcha odamlar yopirilib kelishi, devona inson kerak deb e'lon osilganda esa hammaning tarqab ketishi va faqat shoir odamning qolishi voqeligi tasviri orqali dalillangan.

Ma'lum bo'ladiki, stimul so'z bilan bog'liq holda shoir tafakkurida hosil bo'lgan assotsiatsiyalar qanchalik ko'p bo'lsa, she'riy matn hajman katta bo'ladi. Assotsiatsiyalarning ma'nosi she'r mazmuni, unda ifodalangan axborotning shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. A.Oripovning she'rlari assotsiativ strukturasi tahlili asosida quyidagi xulosalarni bayon qilish mumkin:

1. Shoir she'rlarida faqat uning o'ziga tegishli bo'lgan individual assotsiatsiyalar bilan birga o'zbek tili egalarida birdek takrorlanuvchi jamoaviy assotsiatsiyalar ham kuzatiladi.

2. Uning she'rlarida stimul so'z bilan bevosita va bilvosita bog'langan assotsiativ birliklar uchraydiki, bu assotsiativ birliklar stimul so'z bilan sinonimik, partonimik, uyadoshlik munosabatida bo'lib, shu belgisi asosida shoirning lisoniy xotirasida tiklanadi.

3. A. Oripov she'rlari assotsiativ strukturasidan leksik birliklar qatorida iboralar, maqol, matal, naqllar hamda til egalari xotirasidan so'z birikmasi shaklidagi tayyor birikmalar ham o'rin olgan.

4. Shoir she'rlarida struktur jihatdan so'z, so'z birikmasi va gap shaklidagi assotsiativ birliklar uchraydi.

ADABIYOTLAR:

1. Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадиий санъатлар. Монография. – Бухоро, 1994. – 102 б.

2. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Т.: Meriyus, 2017. – 232 б.

3. Орипов А. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: Шарқ, 2013. – 432 б.

4. Ортиқова Ҳ.М. Бадиий матннинг ассоциатив тадқиқи (Э.Воҳидов ва А.Орипов шеърлари мисолида): Филол. фан. бўй. фал. д-ри ... дисс. – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 2022. – 134 б.

5. Ортиқова Ҳ.М. "Булоқ" стимулининг ассоциатив майдони // БухДУ илмий ахбороти, 2019. – №2. – Б. 127-132.

6. Шодмонова Д. Абдулла Орипов шеъриятининг лингвопоэтик хусусиятлари (метафорик ҳодисалар мисолида): Филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) дисс… автореф. – Т., 2019. – 50 б.

7. Тўраева У.Э. Абдулла Орипов шеърияти лексикаси: Филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) ... дисс. автореф. – Қарши, 2020. – 57 б.

8. Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. д-ри дисс… – Т.: ЎзР ФА ТАИ, 2001. – 284 б.

9. Хошимова Н.А. Прагматические аспекты при исследовании ассоциаций // Вестник МГОУ. Серия "Русская филология", 2011. – № 6. – С. 91-93.

10. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. док… дисс. – Т.: ЎзРФА ТАИ, 2015. – 240 б.

To'rayeva Dildora Anvarovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
3-kurs doktoranti
(O'zbekiston)
E-mail: dildoratorayeva9@gmail.com

SHAXSIY YOZISHMALARDAGI HUDUDIY BIRLIKLARNING LINGVISTIK EKSPERTIZASIDA DIALEKTIK YONDASHUV MAZMUNI

Annotatsiya. Tilshunoslikdagi amaliy yo'nalishlardan biri lingvistik ekspertiza ham ijtimoiy-siyosiy, ham yuridik, huquqiy ahamiyatga ega. Lingvistik ekspertizaning maqsadlaridan biri muammoli, anonimik yozishmalarda matn avtorizatsiyasini aniqlash bo'yicha nutqni til me'yorlariga muvofiq tahlil qilishdan iborat. Shaxsiy yozishmalarning lingvistik tadqiqi orqali so'zlovchining yashash hududi, yoshi, jinsi, kasb-u kori kabi individual va ijtimoiy jihatlarini aniqlash mumkin. Bu esa, sud lingvistik ekspertizasi uchun muhim ahamiyatga ega. Maqolada dialektik va nominalistik yondashuv metodologiyasi asosidagi lingvistik ekspertizaning amalga oshirilishidagi o'ziga xos jihatlar va bu jarayonning bir qancha bosqichlarni o'z ichiga olishi haqida mulohaza yuritilgan. Matnlardan dialektlarni aniqlashning lingvistik ekspertiza prisnsiplari taqdim etilgan, misollar keltirilib, zaruriy xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so'zlar: dialekt, diskurs, lingvistik ekspertiza, shaxsiy yozishma, metodologiya, dialektal yondashuv, nominalistik yodashuv, metod

Аннотация. Одним из практических направлений в лингвистике является лингвистическая экспертиза, имеющая как общественно-политическое, так и юридическое, правовое значение. Одной из целей лингвистической экспертизы является анализ речи в соответствии с языковыми нормами по выявлению допуска к тексту в конфликтной, анонимной переписке. Посредством лингвистического исследования личной переписки можно определить индивидуальные и социальные аспекты говорящего, такие как территория проживания, возраст, пол, род занятий. Это важно для судебно-лингвистической экспертизы. В статье рассмотрены, обобщены специфические аспекты реализации лингвистической экспертизы на основе методологии диалектического и номиналистического подходов и то, как этот процесс включает в себя несколько этапов. Из текстов представлены принципы лингвистической экспертизы выявления диалектов, приводятся примеры, формулируются выводы.

Ключевые слова: диалект, дискурс, лингвистическая экспертиза, личная переписка, методология, диалектный подход, номиналистическое запоминание, метод

Abstract. One of the practical areas in linguistics is linguistic expertise of both socio-political and legal, legal importance. One of the goals of linguistic expertise is to analyze speech in accordance with language norms on determining text authorization in conflict, anonymous correspondence. Through the linguistic study of personal correspondence, it is possible to determine the individual and social aspects of the speaker, such as the area of residence, age, gender, profession-he Cory. This is important for forensic linguistic expertise. The article reflects, concludes, on the specific aspects in the implementation of linguistic expertise on the basis of the methodology of the dialectical and nominalistic approach and on the fact that this process involves several stages. Linguistic examination priscips of dialectal identification from texts are presented, given by examples, conclusions are formed.

Keywords: dialect, discourse, linguistic expertise, personal correspondence, methodology, dialectal approach, nominalistic approach, method

Kirish. Tilshunoslikda dialektik yondashuv talqini. Tilshunoslik nazariyasi o'ziga xos tarixga ega. Dastavval, ushbu sohada nominalistik yondashuv asosidagi tadqiqotlar mavjud edi. Bu 1940-1970-yillarga to'g'ri keladi. Nominalistik yondashuv fahmiy bilish asosida vujudga kelgan. Unga ko'ra, muammoni borliqdagi narsa va hodisalarning mavjudlik belgilariga ko'ra, nisbatan, tashqi, shakliy xususiyatlariga asoslanib talqin qilishdir. Bunda, masalan, so'z borliqda mavjudliligi, muayyan sohaga taalluqliligi, aloqa-munosabatda o'ziga xos vazifaga egaligi nuqtayi nazariga ko'ra talqin qilinadi. Bir

so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolari bunga misol bo‘la oladi. Bunday birliklar biror bir tushunchani nomlash, tilda anglatgan mohiyatiga aloqador yana boshqa narsa-predmetlarni ifodalash xususiyatiga ega. Bir ma’no zanjir asosida turli mazmundagi so‘zlarning voqelanishi polisemiya hodisasi deyiladi. So‘zlar borliqda bir ma’noviy uya tarkibidan o‘sib chiqqan holda har doim ham voqelanavermaydi. So‘zlar parallelizm, darajalanish, qarshilantirish, qiyoslanish, taqqoslanish kabi o‘ziga xos jihatlar bilan ham tadqiq etilishi mumkin. Bunda so‘zlarning lisoniy mohiyatidan tashqari bir nechta ma’no qirralari shakllanishi mumkin. Bu dialektik yondashuv metodologiyasining vujudga kelishini taqozo etdi. Yillar davomida tilshunoslikka aloqador bilimlar to‘plandi, muayyan me’yorlar ishlab chiqildi, muayyan manbalar shakllantirildi, endilikda esa jamlangan bazani kengroq, to‘laqonliroq o‘rganish, tadqiq etish masalasi olimlarni qiziqtirib qo‘ydi. Bu esa, XX asrning 80-yillarida o‘zbek tilshunosligida dialektik metododlogiyaning shakllanishiga sabab bo‘ldi [8, 34]. Bu sohada qator olimlar: H.Ne’matov, E.Begmatov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev izlanishlar olib borishdi. Olim aytganidek, tilshunoslikda har xil lug‘aviy va grammatik hamda stilistik paradigmalar (chunonchi, so‘z turkumlari, son kategoriyasi, kelishik paradigmalari va h.) ajratish ham dialektik yondashuv asosida amalga oshiriladi, zeroki paradigmalar (siralar, qatorlar, har turli guruh majmualar) bevosita kuzatishda berilmagan va aqliy umumlashtirish yo‘li bilan ochilgan [7, 63]. Bundan xulosa qilish mumkinki, ilmiy tadqiq jarayonida o‘rganish manbaiga nominalistik va dialektik yondashish ko‘p hollarda uzviy hamkorlikda bo‘ladi. Masalaga turli tomonlama qarash, muammoning ichki xususiyatlaridan kelib chiqib uning tasnifiy, kategorial belgilarini kashf etish kabi jihatlar dialektik yondashuv asosida amalga oshiriladi. Masalan, so‘zlardagi omonimlik hodisasida bir so‘z ikkinchi so‘z bilan parallel holatda tahlil qilinadi. Har bir so‘z anglatgan mohiyat aniqlanadi va o‘zaro qiyoslanadi, taqqoslanadi. Tadqiq obyektining barqaror, o‘zgarmas belgilarini o‘rganish nominalistik yondashuv asosida bo‘ladi. Dialektik yondashuvda esa masalaning nutqiy vaziyatga ko‘ra munosabati asosidagi tahlili dastlabki o‘rinda turadi. Bunda obyektning ichki xususiyatlari, nutqiy vaziyatdagi, nutqiy maqsaddagi ishtiroki, roli va boshqa til birliklari bilan munosabati kabilarga ahamiyat beriladi. Har bir tadqiqot uchun ikkala yondashuv ham galma-galdan ishtirok etadi, masala mohiyatini anglashda tadqiqotchi ikkala yondashuvdan ham o‘rinli ravishda foydalanadi.

Asosiy qism. Lingvistik ekspertiza jarayonida dialektik yondashuvning o‘rni. Bugungi kunda nutqiy hosilalar olimlarimiz tomonidan psixolingvistik, pragmatik, sotsilingvistik, neyrolingvistik, lingvokulturologik jihatdan keng tadqiq etilayotgani quvonarli hol. Bu esa nutqiy o‘ziga xosliklarni turli aspektlardagi yechimiga ega bo‘lishni ta’minlaydi. Yangi soha sifatida tilshunoslikka kirib kelayotgan lingvistik ekspertologiya uchun ham tilning yuqoridagidek talqinda o‘rganilishi muayyan poydevor, zamin vazifasini bajaradi. Bu lingvistik ekspertizadagi muayyan xulosalarning shakllanishida yordam beradi. Nutq amaliy jihatdan tadqiq etilar ekan, sohalarning maqsadi va vazifasidan kelib-chiqqan holda o‘ziga xos yondashuvlar yuzaga keladi. Masalan, lingvistik ekspertizada nominalistik yoki dialektik yondashuvlar asosida jarayonni tadqiq qilishning o‘ziga xos talabi mavjud. Bu ijtimoiy xavfni yuzaga keltirgan shaxsiy yozishmaning mazmuniy, mavzuviy xususiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Demak, shaxsiy yozishmalarning barcha turi ham huquqbuzarlik sifatida talqin etilmaydi. Bu borada olimlarning bir qancha qarashlari mavjud. Nutqiy huquqbuzarlik bilan aloqador tahlillar va ijtimoiy-siyosiy ahamiyatga molik matnlar ekapertizasi mavjud. K.Musulmonova tadqiqotida keltirilishicha, A.N.Baranov tomonidan taklif etilgan lingvistik ekspertiza tarkibiy qismlari esa tashkil etish shakliga ko‘ra ajratilgan deyish mumkin:

1) rasmiy ekspertiza (sudning talabiga binoan amalga oshiriladi va u yuridik maqomga ega);

2) tashabbus ekspertizasi (har qanday manfaatdorning talabiga binoan amalga oshiriladi (jismoniy yoki yuridik shaxs) [3, 72] .

Yuqoridagilardan kelib chiqib lingvistik ekspertiza keng va tor mohiyatga ega ekanligi ma’lum bo‘ladi. Keng ma’noda nutq bilan aloqador ijtimoiy muammolarning (masalan, mahsulot nomining mahsulot turiga muvofiqligi; reklama matnlaridagi nome’yoriy holatlar; qo‘lyozma yodgorliklarning muallifi, yozilgan davri, ifodalayotgan tushunchalarining tahlili) tahlilini anglatadi. Tor ma’noda esa, u sud-huquq tizimiga bog‘liq bo‘lgan nutqiy jinoyatlarning ekspertiza jarayonini ifodalaydi. Demak, lingvistik ekspertiza – jamiyatda mavjud xoh sud-huquq tizimi bilan aloqador, xoh ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan nutqiy muammolarning yechimi vakolatli shaxs (tilshunos-ekspert) tomonidan tilshunoslik bilimlari asosida hal qilinadigan amaliy jarayon.

Tilning bosh vazifasi o‘zaro ichki ziddiyat – atash (nominativ) va ifodalash (ekspressiv) vazifalarining dialektik birligidan iborat [10, 60]. Sud lingvistik ekspertizasida til birliklarining nutqiy maqsadni ifodalash tabiatini o‘rganish asosiy vazifadir. Bunda til birliklari UMIS VA AHVO mohiyatiga ko‘ra tahlil etiladi. Muayyan millat vakillari nutqida umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sababiyat tarzida mavjud bo‘lgan, yillar davomida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan til birliklarining nutqiy maqsadga, vaziyatga ko‘ra ifodasi nisbatan xususiy va o‘zgaruvchandir. Lingvistik ekspertizada til birliklarining ana shunday alohidalik mohiyatini tilshunoslik jihatidan tahlil qilish asosiy o‘rindadir. Bunda nutqiy voqelikka aylangan gap, so‘z birikmasi, so‘z, harf kabilar barcha uchun majburiy va imkoniyat tarzida mavjud bo‘lgan lingvistik boylikdan nutq maqsadi, makon-zamonga muvofiqligiga ko‘ra individual xususiyatlarni aks ettirishi inobatga olinadi.

Dastlab sezgi a’zolarimiz yordamida alohidalikni, yakka narsa va hodisalarni, masalan, jo‘nalish kelishigining turli shakli va mazmuniy variantini fahm qilamiz (xususan, -ga, -ka, -qa, -a kabi). So‘ngra tafakkurimizda shu hissiy fahmlashdan vujudga kelgan mavjud faktlarni tahlil va sintez qilib, ularning muhim tomonlarini nomuhim tomonlardan, umumiy tomonlarini alohida tomonlaridan ajratamiz. Ularni o‘zaro bir-biri bilan birlashtiramiz, bir-biriga taqqoslaymiz. Shular asosida fikrimizda ularni ifodalovchi tushunchani hosil qilamiz. Bu hosil qilingan tushunchada narsa va hodisaning, yuqoridagi holatda jo‘nalish kelishigining ham yakka tomonlari, ham ularning muayyan turga, ya’ni kelishikka xos tomonlari hamda shu narsa va hodisalarning butun bir sinfga, ya’ni so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalarga oid umumiy tomonlari ifodalanadi[9]. Nominalistik yondashuv fundamentalizmga aloqador bo‘lib, o‘rganilayotgan predmetning borliqda mavjudlik mohiyatiga ko‘ra tadqiq etadi. Bunda til barqaror, o‘zgarmas belgilariga ko‘ra ochib beriladi. Dialektik yondashuv nominalizmning taraqqiyot davomidir. Unda til qiyosiylik, ziddiyatlilik, darajalilik, parallel munosabatlarining mavjudliligiga ko‘ra tahlil etiladi. Bunda UMIS va AHVO asosiy o‘ringa chiqadi. Yuqoridagi kelishik misolida ham -ga qo‘shimchasi tilshunsolikda kelishik kategoriyasini shakllantirishi nominalistik yondashuv asosida aniqlanadi. Ushbu shaklning lug‘aviy shakl yasovchi *(surgamoq)* va so‘z yasovchi *(iskamoq)* bo‘lib kela olishi, vazifa jihatidan esa faqatgina yo‘nalish ma’nosini emas, balki atalaganlik (*ukamga oldim*), sabab (*xabar bermaganiga achchiqlandi*) tushunchalarini ham ifodalashi dialektik yondashuv tamoyillari asosida yuzaga keladi.

Ot so‘z turkumida *-cha* kichraytirish-erkalash, o‘xshatish-qiyoslash vazifasini bajaruvchi lug‘aviy grammatik shakl mavjud. Tilshunoslikda ana shunday grammatik shakl mavjudligi, vazifaviy xarakteriga ko‘ra ot so‘z turkumidagi birliklar bilan valentlik hosil qila olishi kabi qo‘shimchaning o‘zgarmas, turg‘un, o‘ziga xos jihatlari nominalistik yondashuv tahlillari asosida yuzaga keladi. Ushbu shakl uslubiy xususiyatlarni ham o‘zida ifoda eta oladi, masalan, kamsitish ma’nosini *(yetimcha, xodimcha);* kinoya-kesatiq ma’nosini *(xonimcha, yigitcha).* Bu nutqning pragmatik xususiyati, nut maqsadi, nutqiy jarayonga bog‘liq. Qo‘shimchaning kamsitish, kinoya-kesatiq ma’nolarini ifodalashi uslubiy vazifasi sanalib, bu xulosa nutqning kontekstual tahlili, birliklarning ijtimoiy tabiati, makon-zamonga bog‘liq tushunchalari, so‘zlovchining maqsadi kabi pragmatik jihatlarini o‘rganish natijasida yuzaga keladi. Bu pragmalingvistika, diskurs nazariyasi, lingvistik ekspertiza sohalarining integratsiyasini taqozo etadi. Til birliklarining sohalar kesishuvi asosida qiyosiylik, taqqoslash, kontekstual tabiati, nutqiy maqsadga mosligi kabi uslubiy xususiyatlarining shakllanganligi dialektik yondashuv tamoyillari asosida tadqiq etiladi. Lingvistik ekspertiza xulosasida yuqorida misol keltirilgan *-cha* kichraytirish-erkalash, o‘xshatish-qiyoslash grammatik shaklining uslubiy xususiyatlari, ya’ni kamsitish, kinoya-kesatiq ma’nolarini ifodalashi kabi ijtimoiy xavfni yuzaga keltiruvchi kontekstual ma’nolarining tahlili muhim sanaladi. Demak, til birliklarining dialektik tabiatga egaligi, UMIS va AHVO ning o‘ziga xos qarama-qarshilik va bir-birni o‘z vaqtida to‘ldirib kela olish xususiyati lingvistik ekspertiza, pragmalingvistika, diskurs nazariyasi, sotsiolingvistika sohalari uchun dolzarbdir. Umuman olganda, lingvistik eksertiza mohiyatini tilshunoslikning quyidagi sohalarga bog‘lash mumkin:

pragmalingvistika;
diskurs nazariyasi;
sotsiolingvistika;
psixolingvistika;
etnosotsiolingvistika;
areal lingvistika.

Tahlil etilayotgan obyektning mohiyatidan kelib chiqib sohalar qamrovi kengayishi mumkin. Har qanday matn tahlil etilar ekan, dastlab, uch jihatiga e'tibor qaratiladi:
mavzuni aniqlash – bunda "yozishmada kim yoki nima aytilmoqda?" savoliga javob beriladi. Bu orqali yozishma mazmuni va mavzusi aniqlanadi;
ekspressivligini baholash – "hodisaning shaxs yoki jamiyatga ta'siri qanday?" savoliga javob beriladi. Buning yordamida matn muallifining mavzuga bo'lgan munosabatini aniqlash mumkin;
nutqiy maqsadni belgilash – bunda "nima uchun bu gap aytilyapti?" savoliga javob beriladi. Bu esa o'rganilayotgan nutq materialining maqsadini ochib beradi [1, 136].

Yozishmalar lingvistik ekspertizasi yuqoridagi uch jihatga ko'ra tahlil qilinadi. Masalaning mohiyati, albatta, nutq birliklarining tahlili asosida mukammallashtiriladi. Dialektik yondashuv asosida nutq birliklarini lingvistik ekspertiza qilishda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

nutq birliklarining lisoniy va nutqiy vazifalarini aniqlash;
nutq birliklarining kontekstual mohiyatini ochish;
nutq birliklarining shaxs yoki jamiyatga nisbatan yo'nalganlik belgilarini aniqlash
nutq birliklarining ekspressivligini baholash.

Struktural tilshunoslikda ko'pgina amaliy yo'nalishlar qatori lingvistik ekspertiza ham vujudga keldi. Yillar davomida o'zbek tilshunosligida lingvistik ekspertizani amalga oshrish metodologiyasiga ehtiyoj tug'ila boshlandi. Bu ham tilshunoslar uchun, ham yuridik tashkilotlar uchun birdek ahamiyatli masalaga aylandi. Lingvistik ekspertiza obyekti nutq birliklaridir. Demak, lingvistik ekspertiza o'tkazish metodologiyasi nutq birliklarining milliy til doirasida mavjudligi, borliqdagi narsa va hodisalarni nomlash belgilari, ularning tildagi imkoniyat, majburiyat tarzida avloddan avlodga o'tib kelayotgan xususiyatlarini ochish, nutqiy vaziyatga muvofiq turli ma'no qirralarda namoyon bo'lishini me'yorlar asosida dalillash, emotsional-ekspressiv vazifalarini keng tadqiq etish kabilarni tizimli ravishda hal etish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Quyidagi jadvalda lingvistik ekspertizani jarayonida metodologik yondashuvlarning vazifalari aks etgan.

Lingvistik ekspertizada metodologik yondashuvlar

1-jadval

LINGVISTIK EKSPERTIZA		
Til birliklari	Nominalistik yondashuv	Dialektik yondashuv
-lar (Ot so'z turkumining son kategoriyasi)	*-lar* – ismlarga qo'shilib, birdan ortiqlik, ko'plik ma'nosini ifodalaydi: *kitoblar, gullar*	*-lar:* - hurmat ma'nosida: *Dadamlar keldilar;* - kesatish ma'nosida: *Aqllari bormi? – ukasiga istehzoli kuldi Halim. U kishining fikrlari bizga ma'qul.[10;60]*
-gina (Ot so'z turkumining kichraytish lug'aviy shakli)	-gina shakli ismlarga qo'shilib kichraytirish-erkalash ma'nosini ifodalaydi: *qizgina, bolagina*	*-gina:* - achinish ma'nosida: *bechoragina, kampirgina. Qo'shniginam kechagi holatdan rosa pushaymon bo'lyaptilar.(So'zlashuvdan)*

-lar otning son kategoriyasi yondosh ma'nolarni ham ifoda eta oladi. Yuqoridagi *Dadamlar keldilar* misolida uning ko'plik ma'nosidagi UGMi emas, balki nutqiy vaziyatga muvofiq hurmat XGMini yuzaga keltirganligini kuzatish mumkin. *Aqllari bormi?* misolida II shaxs birlikdagi *-ing* egalik shakli o'rniga *-lar* ko'plik qo'shimchasi qo'llangan. Bu esa egalik shaklining UGM ma'nosini emas, ya'ni egalik shakli UGMida kesatish ma'nosi mavjud emas. Unda qarashlilik, tegishlilik vazifalarni bajaradi. *-lari* shaklida egalik qo'shimchasi ifodalaydigan shaxslik ma'nosi bilan bir qatorda kesatish ma'nosi ham uchraydi. *-lar+i* ko'plik va egalik shakli birikuvi natijasida XGM vujudga keldi. Demak, til birliklarining umumiy grammatik ma'nolari sintaktik qurshov natijasida turlicha XGMlarni yuzaga

keltirishi mumkin. Lingvistik ekspertizada UGM bilan teng tarzda yondosh ma'noli XGMlarning tahlili ham dolzarb. Masalan, yuqoridagi kesatish, hurmat tushunchalari inson sha'ni, obro'-e'tiboriga daxldor. Yozishmadagi bunday birliklar tahlili esa lingvistik ekspertizaning vazifasidir. Bu orqali so'zlovchining shaxs yoki jamiyatga nisbatan munosabatini aniqlash mumkin.

Til birliklari nutqda turlicha qirralarini namoyon eta oladi. Takrorlanuvchan, o'zgarmas, imkoniyat tarzida mavjud bo'lgan til birliklari nutqda turli ko'rinishlarda aks etishi mumkin. Nutq maqsadi, vaziyatidan kelib chiqib so'zlovchi til birliklarining turli ma'no qirralaridan aloqa-munosabat jarayonida foydalanadi. Bu o'ziga xos betakrorlikni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham nutq birliklari takrorlanmas, o'zgarmas, alohidalik tabiatiga ega. Lingvistik ekspertizada nutq birliklarining ma'no ifodalashdagi xilma-xilligini aniqlash, ustuvor sanaladi. Dialektik metodologiya asosidagi lingvistik ekspertizada nutq birliklari quyidagi bosqichlarda tahlil qilinadi:

Nutq birliklarining tildagi ifodasini aniqlash;
Nutq birliklarining adabiy til me'yorlariga muvofiqligini belgilash;
Nutq birliklarining hududiy (sheva) yoki sotsial (argo va jargon) chegaralanganligini aniqlash;
Nutq birliklarining yozishmadagi vazifasini aniqlash;
Nutq birliklarining kontekstual mohiyatini aniqlash;
Nutq birliklarining valentlik qobiliyatini belgilash, o'ziga xosliklarini asoslash;
Tinish va shartli belgilarining kontekstual vazifasini aniqlash.

Sud-huquq tizimiga aloqador lingvistik ekspertiza quyidagi maqsadlarda amalga oshirilishi mukin: inson sha'ni, manfaatlariga daxl qilivchi matnlar tahlili; matn avtorizatsiyasi bo'yicha tahlil; tovar belgilari, mahsulot nomlari bo'yicha tahlil; mualliflik huquqini belgilash(plagiatlik) bilan bog'liq tahlil; reklama matnlari tahlili kabilar.

Umumiy tahlil bosqichlari lingvistik ekspertizaning barcha tarkibiy qismlari uchun ahamiyatli bo'lgan, takrorlanuvchi jarayon. Xususiy bosqichlar esa har bir lingvistik ekspertizaning xarakterli xususiyatlari ziddiyatli matn holati, o'rtaga qo'yilgan muammo asosida yuzaga keladi.[5; 38]

Shaxsiy yozsihmalardan hududiy birliklarni aniqlash matn avtorizatsiyasi bo'yicha lingvistik ekspertiza turiga kiradi. Yozishmadan hududiy birliklarni tahlil qilish uchun quyidagi ziddiyatli holatlarda tilshunos-ekspert malakasiga ehtiyoj seziladi:

Yozishma muallifini aniqlashda yozuvning umumiy va xususiy, o'ziga xos belgilari mavjudmi?
Yozishma muallifini aniqlashda ajralib turadigan alohida leksik, grammatik, sintaktik, fonetik birliklar mavjudmi?
Yozishma muallifini aniqlashda o'ziga xos areal stilistik xususiyatlar mavjudmi?

Lingvistik ekspertizada yozishmadagi hududiy birliklarni aniqlash quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Yozishmaning umumiy holati: shakliy va mazmuniy turi, texnik vositalardan foydalanilganligi; moddiy ashyolarda ifodalanganligini aniqlash;

Yozishmaning lingvistik tahlili: gap qurilishi, sintaktik aloqalarga ko'ra fikr mavzusi, mazmuniy yo'nalishini aniqlash;

Yozishmaning leksik tahlili: adabiy yoki noadabiy so'zlarning ishlatilishini aniqlash;

Yozishmaning grammatik tahlili: tilshunoslikdagi grammatik kategoriyalarning ham so'z turkumlarining shevaga xos shakllarini aniqlash;

Yozishmaning fonetik tahlili: leksik va grammatik shakllardagi fonetik o'zgarishlarni aniqlash.

Lingvistik ekspertizada foydalanilgan areologik, dialektologik lug'atlar, hujjat vazifasini o'taydigan vositalarni taqdim etish;

Me'yoriy qoidalar bilan asoslantirilgan lingvistik ekspertiza xulosasini taqdim etish.

Tilshunos-ekspert ushbu bosqichlar asosida muayyan lingvistik bilimlarga tayanib yozishmaning regional belgilarini tahlil qiladi. Quyidagi jadvalda adabiy til va shevaga aloqador nutq birliklarining o'ziga xosliklari taqdim etilgan:

2-jadval

Adabiy til	Sheva	Shevadagi ma'nosi	Misol	Hudud
Yaqinlashmoq	Dorimoq	Yaqinlashmoq	Avazxonning taqimidagi uloqqa	Surxondaryo viloyati Boysun

			lochin qushdan kelib doridi	tumani
Niqtamoq	Qimtisa	Tayoq yoki oyoq bilan hayvon ustida uni ilgarilashga undamoq	Taylatib bordi enishdan, Beliga tortilgan pushtdan, Qimtisa o‘tadi osmonda qushdan. Malla savdogar	Surxondaryo viloyati Boysun tumani
Ochofat	Achapat	Tinimsiz yeydigan		Surxondaryo viloyati Boysun tumani
Tugun	Tuyin Chiyin	Ip, arqon, lattaning qattiq tugilgan joyi	Jipting chiyinini (tugunini) chechkan, jigitding ko‘nglini tovar	Surxondaryo viloyati Boysun tumani

Muhokama va natijalar. Ma’lumki, adabiy til muayyan tayanch dialekt asosida shakllanadi. Sheva – jonli til sanaladi. Sheva borki, adabiy til boyib, kengayib boraveradi. Shevalarning ommashib, jamiyat a’zolari uchun tushunarli, aloqa-munosabat jarayonida faol ishtirok etayotgan variantlari adabiylashib me’yoriy holatga keltiriladi. Yuqoridagi jadvaldan *yaqinlashmoq – dorimoq, niqtamoq – qimtimoq, tugun-tuyin, chiyin, ochofat – achapat* [11; Dialect.uz] kabi adabiy va noadabiy birliklarning shakliy o‘ziga xos ifodalari mavjudligi ayon bo‘ldi. Hududiy chegaralangan so‘zlarning tahlili orqali lingvistik ekspertizada so‘zlovchining yashash joyini aniqlashga, ba’zan, shevalarning ma’no-xususiyatiga qarab yozishma ijrochisining nutqiy maqsadini ochib beriladi.

Xulosa. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiib shaxsiy yozishmalarda hududiy birliklarn aniqlash bo‘yicha lingvistik ekspertiza jarayoni haqida quyidagi xulosalar shakllandi:

Shaxsiy yozishma diskurs nazariyasi va lingvistik ekspertizaning o‘rganish obyekti bo‘la oladi.

Lingvistik ekspertiza – jamiyatda mavjud xoh sud-huquq tizimi bilan aloqador, xoh ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan nutqiy muammolarning yechimi mutaxassis (tilshunos-ekspert) tomonidan tilshunoslik bilimlari asosida hal qilinadigan amaliy jarayon.

Yozishmaning lingvistik tahlili: gap qurilishi, sintaktik aloqalarga ko‘ra fikr mavzusi, mazmuniy yo‘nalishini aniqlash;

Yozishmaning leksik tahlili: adabiy yoki noadabiy so‘zlarning ishlatilishini aniqlash;

Yozishmaning grammatik tahlili: tilshunoslikdagi grammatik kategoriyalarning ham so‘z turkumlarining shevaga xos shakllarini aniqlash;

Yozishmaning fonetik tahlili: leksik va grammatik shakllardagi fonetik o‘zgarishlarni aniqlash.

Yozishmadan hududiy birliklarni tahlil qilish uchun quyidagi ziddiyatli holatlarda tilshunos-ekspert malakasiga ehtiyoj seziladi:

Yozishma muallifini aniqlashda yozuvning umumiy va xususiy, o‘ziga xos belgilari mavjudmi?

Yozishma muallifini aniqlashda ajralib turadigan alohida leksik, grammatik, sintaktik, fonetik birliklar mavjudmi?

Yozishma muallifini aniqlashda o‘ziga xos areal stilistik xususiyatlar mavjudmi?

Matnni lingvistik tahlil qilish metodlaridan: intent tahlil, kontent tahlil, matnni ekspert tahlil qilish, grafematik tahlil, diskurs tahlil, morfologik tahlil kabi metodlardan lingvistik ekspertizada foydalanish mumkin. Biror metoddan foydalanish lingvistik ekspertiza maqsadidan kelib chiqib belgilanadi. Bir tahlilda bir nechta metodlardan ham foydalanish mumkin.

Lingvistik ekspertiza dialektika va nominalistika metodologik yondashuvlari asosida amalga oshiriladi. Dialektik yondashuv asosida nutq birliklarini lingvistik ekspertiza qilishda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

nutq birliklarining lisoniy va nutqiy vazifalarini aniqlash;

nutq birliklarining kontekstual mohiyatini ochish;
nutq birliklarining shaxs yoki jamiyatga nisbatan yo‘nalganlik belgilarini aniqlash
nutq birliklarining ekspressivligini baholash.

Lingvistik ekspertizada grammatik va leksik shakllarning lisoniy va yondosh ma’nolari tahlili muhim. Lingvistik ekspertiza amalga oshirilishidan maqsad ularning shaxs yoki jamiyat manfaati, sha’ni, obro‘siga daxl qilish vazifalarini tilshunoslik me’yorlari nuqtayi nazaridan aniqlash, asoslab berishdir.

ADABIYOTLAR:

1. Арутюнов А. С. Методология производства судебной лингвистической экспертизы с целью установления проявлений экстремизма// Общество и право, 2019. – № 2. – С. 81.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – T., 2016. – 218 b.
3. Бринев К.И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза: Автореф. дисс. … докт. филол. наук. – Кемерово, 2010. – 72 с.
4. Musulmonova K.X. O‘zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertiza qilish jarayoni, bosqichlari va metodlari: Filol. fan bo‘yicha fals. dokt. (PhD)… diss. – Qo‘qon, 2022. – 38 b.
5. Minniqulov I.U. Lingvistik tahlil metodlari. O‘quv qo‘llanma. –T., 2022. – 224 b.
6. Ne’matov H.G., Mengliyev B.R., Hamroyeva Sh. Tilshunoslikning metodologik masalalari. Monografiya. – T., 2020. – 166 b.
7. Неъматов Ҳ. Ўзбек тилшунослигида формал, структурал ва субстанциал йўналишлар хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009. – №4. – Б. 34.
8. Ro‘ziyeva M.I. “Lison – tafakkur-nutq munosabatı” dıalektık butunlık sıfatıda. Scientific Journal Impact Factor (SJIF 2022=5.016) Passport: http://sjifactor.com/passport.php?id=22257. Scıentıfıc progress volume 4 | ISSUE 1 | 2023 ISSN: 2181-1601.
9. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Raupova L.R., Qurbonova M.M, Abuzalova M.Q., Yo‘ldosheva D.N. Hozirgı o‘zbek tili. – T., 2019. – 460 b.
10. To‘rayeva D.A. Shaxs xarakterining nutqda voqelanish mexanizmi//So‘z san’ati, 2020. –№1. – B. 42-48.
11. To‘rayeva D.A. Shaxsiy yozishmalarda qo‘llangan noadabiy undosh tovushlarning hududiy xususiyatlari. // O‘zbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktikasi masalalari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani, 2021. – 20-oktabr. – B. 67-70.
12. To‘rayeva D.A. O‘zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy fonetik unsurlarning lingvistik ekspertizasi //Til va adabiyot ta’limi, 2021. – № 6. – B. 17-19.

Shirinova Mexrigiyo Shokirovna,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
(O‘zbekiston)
E-mail: m.sh.shirinova@buxdu.uz

“ALDAMA MENI” TELEKO‘RSATUVI NUTQ MADANIYATI VA TIL ME’YORLARI KO‘ZGUSIDA

Annotatsiya. Telenutq har bir til madaniyatini ommaga yetkazuvchi muhim vosita sanaladi. Ayniqsa, ko‘rsatuvlar orasida ko‘ngilochar teledasturlarning tomoshabini boshqalariga qaraganda ko‘pchilikni tashkil etadi. Mazkur tipdagi ko‘rsatuvlardan biri – “Aldama meni” teledasturi nutqida o‘zbek tilining adabiy til me’yorlari qanchalik saqlanayotgani va buzilayotganligi tahlil qilindi. Ko‘rsatuvda qo‘llanilayotgan nutq namunalarida grammatik, leksik va stilistik me’yorlarning buzilish holatlari ko‘rsatilib, shevalar, ko‘cha tili va rus tilidan so‘zlarning aralashuvi tilning milliy o‘zligini saqlashga qanday ta’sir qilayotgani o‘rganilgan. Shuningdek, intervyu etikasi va nutq madaniyatining televideniye ko‘rsatuvlarida qanday namoyon bo‘lishi haqida ilmiy-nazariy tahlillar berilgan. Tadqiqot natijalari televideniye sohasida til madaniyatini yuksaltirish uchun muhim tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: telenutq, teleko‘rsatuv, ko‘ngilochar teledastur, adabiy til, adabiy til me’yorlari, nutq madaniyati, intervyu etikasi.

Аннотация. Телевизионная речь – это важное средство передачи культуры каждого языка массам. Особенно среди программ, количество зрителей развлекательных телевизионных программ выше, чем у других. В одной из таких передач – телевизионной программе “Алдама мени” – была проанализирована степень сохранения и нарушения норм узбекского литературного языка. В используемых в программе речевых образцах показаны случаи нарушения грамматических, лексических и стилистических норм, изучено влияние смешения диалектов, уличного языка и слов из русского языка на сохранение национальной самобытности языка. Также представлены научно-теоретические анализы того, как этика интервью и культура речи проявляются в телевизионных программах. Результаты исследования содержат важные рекомендации по совершенствованию языковой культуры в области телевидения.

Ключевые слова: телевизионная речь, телепередача, развлекательная телепрограмма, литературный язык, нормы литературного языка, культура речи, этика интервью.

Abstract. Television speech is an important means of conveying the culture of each language to the masses. Especially among the programs, the number of viewers of entertainment television programs is higher than others. In the speech of one of the programs of this type – the television program “Aldama meni”, the extent to which the norms of the literary language of the Uzbek language are preserved and violated was analyzed. In the speech samples used in the program, cases of violation of grammatical, lexical, and stylistic norms are shown, and the influence of the mixing of dialects, street language, and words from Russian on the preservation of the national identity of the language is studied. Also, scientific and theoretical analyses of how interview ethics and speech culture are manifested in television programs are given. The research results contain important recommendations for improving language culture in the field of television.

Keywords: television speech, television program, entertainment television program, literary language, literary language norms

Kirish. Ommaviy axborot vositalari, ayniqsa, televideniye bugungi kunda nafaqat axborot tarqatuvchi vosita, balki til, madaniyat va axloqiy qadriyatlarning ham kuchli shakllantiruvchisi sifatida e’tirof etiladi. Ayniqsa, yoshlar orasida keng tomoshabin auditoriyasiga ega bo‘lgan ko‘ngilochar teleko‘rsatuvlar til madaniyati, estetikasi va etik qoidalarni saqlash mas’uliyatini o‘z zimmasiga olgan bo‘lishi kerak. “Aldama meni” kabi shaxsiy suhbatlarga asoslangan ko‘rsatuvlar esa bu borada alohida e’tibor talab etadi. Zero, televideniye vositasida ommaga yetkazilgan har qanday nutq telenutq sifatida qaraladi. Telenutqning esa o‘ziga xos maqsadi, vazifalari, mas’uliyati, majburiyatlari hamda etik-estetik

qoidalari mavjud. Har bir telemahsulot mazkur talablarga bo‘ysunishi yoxud shartlarga rioya qilishni o‘zining muhim burchi deb sanashi lozim.

“Aldama meni” – O‘zbekiston shou-biznesida keng tarqalgan, ko‘ngilochar va hayajonli teleko‘rsatuvdir. 2019-yil 28-iyunda “Tez kunda “Zo‘r TV” telekanalida mega loyiha – “Aldama meni” ko‘rsatuvi efirga uzatiladi” degan anons namoyish etiladi. Shundan so‘ng joriy yilning 10-iyulida shouning ilk soni suratga olinadi hamda oradan ko‘p vaqt o‘tmay keng tomoshabinlar hukmiga havola etiladi. Loyihaning ilk mehmoni xushovoz xonanda Sevinch Mo‘minova edi. Mazkur dasturda ishtirokchilar turli topshiriqlarni bajarish orqali o‘z jasoratini sinovdan o‘tkazadilar. Ko‘rsatuvda yuzaga keladigan holatlar ko‘pincha ishtirokchilarning hissiy reaksiyalari, qo‘rqinchli vaziyatlar va kutilmagan holatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Dastur “Haqiqat yoki jasorat” shioriga tayanib olib boriladi. Ko‘rsatuv nomidan anglash mumkinki, taklif etilgan ishtirokchi o‘ziga berilgan har qanday turdagi savolga to‘g‘ri javob berishi, ya’ni aldamasligi lozim. Agar javob berishni istamasa, unda qaltis, g‘ayrioddiy bir shartni bajarishi talab etiladi. Shou-dasturning efirga uzatilish vaqti asosan dam olish kuni – yakshanba tushdan keyingi soatlarda (16:00 dan – 20:30 gacha), dastur davomiyligi 20-30 daqiqa atrofida etib belgilangan. Bu bejizga emas, albatta. Chunki bu vaqtda ko‘pgina insonlar asosiy yumushlarini bajarib, dam olish maqsadida ekran oldidan joy olishadi. Bu esa dasturning ko‘ptomoshabinliligini, ommalashishini hamda “mashhur” ko‘rsatuvga aylanishini ta’minlaydi.

“Aldama meni” ko‘rsatuviga ko‘pincha el tanigan, shou-biznesga aloqador hamda odamlar orasida shov-shuvga sabab bo‘lgan, mish-mish gaplari omma orasida tarqalgan taniqlilar taklif etiladi. Bu shouning tashkilotchisi hamda boshlovchisi Ma’ruf Xo‘jadir. Shuningdek, shouga o‘zgacha ko‘tarinki ruh va xush kayfiyatni singdirish maqsadida Gulsanam Mamazoitovaning “Aldama mani” qo‘shig‘i qisqa tanaffusli kadrlarda berib boriladi.

Asosiy qism. Mazkur ko‘ngilochar teledastur nutqi dialogik ko‘rinishda tomoshabinga yetkaziladi. Biz mazkur ko‘rsatuvning ko‘pgina sonlarini kuzatdik hamda bir qancha adabiy til me’yorlari bilan bog‘liq og‘ishlarni kuzatdik. Ma’lumki, telenutq og‘zaki til me’yorlariga asoslanadi, shuningdek, uning huquqiy asoslari Bosh qomusimiz – Konstitutsiyada hamda “Davlat tili” haqidagi qonunlarda o‘z aksini topgan. Jumladan, 16-moddada “Televideniye va radioeshittirishlari davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda olib boriladi” (“Davlat tili” haqidagi qonun) deya belgilab qo‘yilgan. Demak, qonun doirasida teledasturlar nutqi tashkillashtirilishi lozim. Mazkur maqola obyekti sifatida “Aldama meni” ko‘rsatuvining 2023-yil 3-iyundagi 5-soni tanlab olindi. Quyida fikrlarimizni ushbu son yuzasidan bildiramiz hamda aniqlangan bir qator me’yoriy buzilishlarni sanab o‘tamiz:

1. Intervyuning etik-me’yoriy chegaralari va ularning buzilishi.

Intervyuning asosiy prinsiplaridan biri – ikki tomonlama hurmatdir. Ko‘rsatuv qanchalik ko‘ngilochar bo‘lmasin, suhbat davomida respondent shaxsiyatiga tegadigan savollarni berish – jurnalistik etikaga, qolaversa insoniy qadriyatlarga zid holatdir. Masalan, “Balki o‘sha rejissyorlar bilan o‘zizda ham xohish bo‘lgandir. A?” degan savol intervyu formatida emas, kinoya va sha’nni kamsitish ohangida berilgan bo‘lib, bu haqiqiy jurnalist saviyasi emas, balki shaxsiy hujum sifatida talqin qilinadi. Bu esa “shaxsga hurmat”, “axloqiy neytrallik”, va “inson sha’nini himoya qilish” kabi jurnalistik tamoyillarning buzilishidir.

Ko‘rsatuvning mazkur sonidagi loyiha mehmoni aktrisa Nilufar Hamidova edi. Boshlovchining bergan ayrim savollari hamda javoblarga bildirgan munosabati respondentni “yengiltajlik”da ayblayotgandek yoxud sha’nini kamsitayotgandek taassurot uyg‘otadi. Buni lingvistik nuqtayi nazardan birgina misol bilan izohlamoqchimiz. Boshlovchi shouda berilgan 5-savolni quyidagicha tarzda yetkazadi: “Aynan sizga sevgi izhor qilgan yoki boshqacharoq qo‘polroq qilib aytsak, ya’ni o‘sha siz aytgan yengilroq yo‘lni taklif etgan 5 ta rejissorning ismini bilmoqchimiz. Kimlar?”. Savolga respondent javob bermasligini, ularning ismini aytish etikaga to‘g‘ri kelmasligini, shu birgina gap bilan oilalari buzilib ketishini istamasligini bildiradi. Boshlovchi uning bu fikrlarini inobatga olib, savolni biroz o‘zgartiradi: “Xo‘p, ularning ismini aytmasangiz ham, ulardan birortasining taklifini aytib bering. Qanaqa bo‘lgan?” Bu savolga umumiy gaplar bilan javob berishga harakat qiladi, ammo boshlovchi aynan qaysi gaplarni aytganini so‘raydi. Shunda ishtirokchi javob berishdan bosh tortib, “Jasorat”ni tanlaydi. Shartni bajarishga urinayotganda respondentga yana oldingi savolga javob berishi bu shartni bajarishdan ozod qilishini bildiradi deya boshlovchi ta’kidlaydi. Bizningcha, shu o‘rinda nutqdagi mantiqiylik, izchillik buzilgan. Teleboshlovchi har bir nutqiga e’tiborli va mas’uliyatli bo‘lishi kasb etikasining talabidir.

2. Respondentning javobi va madaniy javobgarlik

Ko‘rsatuvda respondentning o‘ziga nisbatan bildirilgan noo‘rin savolga nisbatan javobi, ohangi, tanqidiy mimikasi ham madaniy javobgarlik doirasidan chiqqan. OAV doirasida yuz berayotgan har qanday voqea – shaxsiy emas, ommaviy bo‘ladi, bu esa ishtirokchilarning axloqiy va estetik mezonlarga qat’iy amal qilishini taqozo etadi. Dastur oxirida ishtirokchiga berilgan “Balki o‘sha rejissyorlar bilan o‘zizda ham xohish bo‘lgandir. A?” degan noo‘rin savol uning shaxsiyatiga tegib ketadi va jahli chiqib, boshlovchi bilan janjallashadi, so’ng sahnani tark etib chiqib ketadi.

Bunday vaziyatda to‘g‘ri yo‘l – vaziyatni tinch yo‘l bilan hal qilish, mas’ul shaxslarga yoki ko‘rsatuv ijodkorlariga murojaat qilish va efirdan chiqishni so‘rash bo‘lardi, bizningcha. OAVda bunday oqilona yondashuvlar madaniyat darajasining belgisi hisoblanadi. Shouning mazkur epizodidagi respondentning ham nutqiy madaniyati, ham o‘zini tutish madaniyati begilangan mezondan chetga chiqilgan. Eng achinarlisi, ko‘rsatuvning to‘liq formati You Tubeda joylashtirilgan hamda hozirga qadar 7 million 700 ming marta tomosha qilingan. 53 ming kishi tomonidan esa “zo‘r” deb baholangan.

3. Nutqdagi aralash tillilik va adabiy til me’yorlariga bepisandlik

Ko‘rsatuv davomida ham boshlovchi, ham ishtirokchi nutqida adabiy til me’yorlarini buzish holatlari uchraydi: rus tilidagi ifodalarning ishlatilishi: Voy не могу, вообше ужас; Qanchalik запрет qilsalaring; мужик bo‘gandan keyin; не помню уже; поут berib qo‘yishadi… Mazkur noo‘rin ishlatilgan chet so‘zlar aktrisa Nilufar Hamidova tomonidan ishlatiladi. Garchi mehmon sifatida taklif qilingan bo‘lsa-da, ammo telenutqning mas’uliyati va majburiyati bo‘ynidadir. Shuning uchun tilimiz rivojiga to‘siq bo‘ladigan har qanday holatdan chetga chiqish mumkin emas deb hisoblaymiz. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida bir qator vazifalar belgilangandi. Shulardan ayrimini keltirib o‘tamiz: “jamiyatda o‘zbek tiliga (davlat tiliga) hurmat-e’tibor va mehr-muhabbat muhitini shakllantirish; mamlakatimizda har bir fuqaroning davlat tilini bilishiga va buni burch va majburiyat sifatida his etishiga erishish”[1]. O‘zbek tilida so‘zlashuvchi har bir fuqaro, eng avvalo, o‘z ona tilini sevsa, unga hurmat-e’tibor ko‘rsatsa, maqsadga muvofiqdir. Shunday qilinmas ekan, chora-tadbirlar faqat qog‘ozda qolib ketadi, natijada tilimiz o‘z bo‘y-bastini, tarovatini yo‘qotib kelajak avlodga yetkaziladi. Shuningdek, begona tildagi so‘zlarni noo‘rin ishlatish nutqning ifodaliligiga, uslubiy tozaligiga va estetik qadriga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Ona tilidan foydalanishdagi beparvolik, chet so‘zlarini qo‘shib ishlatish zamonaviylik belgisi emas, balki tilga loqaydlik va milliy identitetga begonalashuv belgisidir [7].

Shevaga xos so‘zlardan foydalanish: shouning boshidan-oxiriga qadar aktrisa nutqida Toshkent shevasi ustuvorlik qiladi (yo‘g‘ bo‘b qomasdan, hich nersa, ma mundoq, etvomman…). Bu holat ham o‘zbek tilining ekrandagi og‘zaki adabiy til me’yorlariga ziddir. Adabiy tilda gapirish adabiy tilda yozishdan ko‘ra ancha murakkab jarayondir. Buning sabablari Makarenkov ishida sanab o‘tilgan: 1) og‘zaki nutqda shevachilikning ta’siri kuchli bo‘ladi; 2) og‘zaki nutqda yozma nutqdagi kabi o‘ylab ish tutish imkoni kam bo‘ladi. Chunki og‘zaki nutq yozma nutqdan tezkor (avtomatik) jarayon ekani bilan farqlanadi; 3) og‘zaki nutqning o‘ziga xos grammatik tuzilishi, qurilish tartibi mavjud. Chunonchi, gap bo‘laklarining tushib qolishi, qisqarib ketishi, o‘rin almashishi, aksincha, keraksiz unsurlarning, takrorlarning bo‘lishi va b; 4) og‘zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalari muhim rol o‘ynaydi”. [4, 34]. Efirni olib boruvchi boshlovchi hamda respondentlar bilan faol muloqot qiladigan suhbatdoshlar uchun adabiy so‘zlashuv nutqining me’yorlariga qat’iy rioya qilish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, buning uchun maxsus tajriba va yuqori darajadagi mahorat talab etiladi. Moderatorning notiqlik san’ati nafaqat uning nutq madaniyati, balki psixologik tayyorgarligi bilan ham bevosita bog‘liqdir. U kundalik muloqotda uchraydigan shevalardan voz kechib, og‘zaki nutqni avtomatik tarzda adabiy til me’yorlariga moslashtira olish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, og‘zaki nutqda ishlatiladigan grammatik gap tuzilishini adabiy tilning sintaktik qoidalariga muvofiq tarzda to‘g‘rilab, so‘zlashuvda o‘zini erkin va ravon ifoda eta olishi lozim. Ayniqsa, jonli efirda namoyish etiladigan, ko‘pincha improvizatsiya asosida tashkil etiladigan shou teledasturlarda, efirni olib boruvchining nutqi aniq, tushunarli va madaniyatli bo‘lishi juda muhimdir. Shuning uchun ham notiqlik mahorati efir jarayonida yuzaga keladigan turli holatlarda o‘z o‘rnini topa olishi, muloqotni samarali boshqarishi va tomoshabinlarda ijobiy taassurot qoldirishi uchun zarur hisoblanadi.

Orfoepik me'yorning buzilishi: boshlovchi nutqida "uch" so'zi juda baland, cho'zib va qo'pol tarzda talaffuz qilinadi. Shu bilan birga, ayrim so'zlarga noo'rin urg'u berilib, talaffuzi bo'rttirilgan holatda tomoshabinga yetkaziladi. Bunday holat mutaxassislar tomonidan "kinestetik xatolik" deb ham atalgan [3, 225-b.]. Odatda, realiti shou tipidagi ko'rsatuvlarda sahna dekoratsiyasi juda chiroyli sahnalashtiriladi, mashhur insonlar taklif etiladi, ijtimoiy tarmoqlarda ko'rsatuv reklamasi shov-shuvli tarzda tez-tez berib boriladi, ammo ko'rsatuvda qatnashuvchilarning nutq madaniyati, til me'yorlarini to'g'ri qo'llay olishi, o'zini tutishi har doim ham talab darajasida emas. Bu esa teledastur saviyasining tushishiga, umumiy auditoriya saviyasiga salbiy ta'sir etishiga hamda tomoshabinning, ayniqsa, endi o'sib kelayotgan yosh avlodning nutqiy savodxonligi pasayishiga olib keladi.

Morfologik me'yorning buzulishi: egalik, kelishik, shaxs-son hamda lug'aviy shakl yasovchilar bilan bog'liq me'yoriy og'ishlar uchraydi. Bunda qaratqich kelishigi belgili tarzda, ya'ni -ning shaklida deyarli uchramaydi. Tushum kelishigi esa ko'pincha belgili, ammo o'zgargan fonetik variantlarda uchraydi. Fonetik variantlarning xilma-xilligi tushum kelishigining noto'g'ri ishlatilishini ta'minlagan. -ni o'rnida –shi, -mi, -zi, -li, -si kabi variantlardan foydalanish nutq me'yoriga zid (o'zimmi, fikrimi, bizzi, sizzi). Shu bilan birga, dasturda shaxs-son shakllarining - sila, - miza (borvomiza, aytvomiza, qivommiza), - la, - k shaklining tushirilishi (bordu, keldu, aytdu) kabi bir qator nome'yoriy ko'rinishlari uchraydi. Etmiyman (aslida aytmayman), bormiyman (bormayman) kabi lug'aviy shakl yasovchilar bilan bog'liq me'yor buzilishlari ham kuzatiladi.

4. Til madaniyatini shakllantirishda OAVning mas'uliyati

Televideniye, ayniqsa, keng auditoriyani qamrab oluvchi ko'rsatuvlar orqali jamiyatda tilga nisbatan munosabat shakllanadi. Bu esa OAV vakillarining til me'yorlariga bo'lgan e'tiborini ikki karra oshiradi.

"Davlat tili to'g'risida"gi Qonunning 3-moddasida shunday deyiladi: "O'zbekiston Respublikasida davlat tili – o'zbek tilidir. Davlat organlari, tashkilotlar, korxonalar faoliyatida o'zbek tili rasmiy muomala tili hisoblanadi". Bundan tashqari, Prezident farmonida (20.10.2020) ta'kidlanganidek, OAVda adabiy tilga amal qilish, til madaniyatini oshirish bo'yicha targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish lozim [1, 2].

"Zo'r TV" telegram kanalidan "Aldama meni" ko'rsatuv haqidagi ma'lumotlarni hamda efirga uzatilish vaqtlarini kuzatganimizda dasturning oxirgi soni 2024-yil yanvar oyida berilganining guvohi bo'ldik. Ushbu son efirga uzatilishidan 2 yil oldin 87-son deb nomlangan dasturda "Ko'rsatuv yopiladimi yoki davom etadimi?" degan savolga javob topish maqsadida shouda ishtirok etganlarning munosabatlari aks etgan hamda boshlovchining teletomoshabinlarga "Munosabatingizni bildiring, shunga qarab ko'rsatuv yopiladi yoki boshqa formatda yana davom ettiriladi?" degan murojaatini o'zida aks ettirgan noan'anaviy shou tashkil qilingan. Takliflarga va bildirilgan fikr-mulohozalarga ko'ra dastur faoliyati yana 2 yil davom etadi. So'ng mazkur ko'rsatuv o'rnida mazmuni, ssenariysi bir-biriga o'xshaydigan, ammo dekoratsiyasi, nomi bilan farq qiladigan 2 ko'rsatuv – "Tilla ovi", "Chidaganga chiqargan" aynan o'sha boshlovchi – Ma'ruf Xo'ja tomonidan efirga uzatilib kelinmoqda. E'tiborimizni tortgan jihat Nilufar Hamidova mazkur ko'rsatuvga ham taklif qilingan. Xulosamiz shuki, shou nomi o'zgardi (tomoshabinni qiziqtirmay qo'ygandir yoki taklif qilishga "pichoqqa ilinadigan" taniqli kishi qolmagandir), ammo ona tilimizga hurmat, undan foydalanishdagi savodxonlik eski holicha qolgan.

Mamlakatimizda ham yildan yilga ommaviy axborot vositalari soni tobora ko'payib bormoqda. Statistikaga nazar tashlaydigan bo'lsak, so'nggi yillar davomida ommaviy axborot vositalarining soni va sifati keskin ortib bormoqda. Hozirda O'zbekiston Respublikasida 2000 ga yaqin ommaviy axborot vositasi faoliyat ko'rsatmoqda. Birgina O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi tarkibidagi telekanallarning bir kun davomidagi umumiy efirga uzatish vaqti 616 soatni tashkil etmoqda. Holbuki, bu raqam mustaqillikdan oldin bor-yo'g'i 48 soatni tashkil etar edi [6, 5], xolos. "Yuksalish" umummilliy harakatining ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yil noyabr holati bo'yicha, O'zbekiston Respublikasida 1893 ta ommaviy axborot vositalari (OAV) faoliyat olib bormoqda. Ulardan 72 tasi televideniyedir. Demak, tilni targ'ib etish, uni rivojlantirish va himoya qilish uchun bu raqamlar yetarlicha katta kuch ekanligini ko'rsatadi. Uning kuchidan to'g'ri va samarali foydalanish zarur.

Xulosa. "Aldama meni" ko'rsatuvi tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, dasturning asosiy maqsad va vazifalari ishtirokchilarning jasoratini sinovdan o'tkazish; tomoshabinlarga ko'ngilochar va hayajonli kontent taqdim etish; shou-biznes vakillarining turli vaziyatlardagi reaksiyalarini ko'rsatishdan iborat

ekan. Shu bilan bir qatorda, hozirgi kunda televideniye madaniyati va til me'yorlari o'rtasida muayyan nomuvofiqliklar mavjudligi ko'zga tashlandi. Jurnalistik etik me'yorlarning buzilishi, tilga loqayd munosabat, aralash tillilik holatlari – bu faqat bir ko'rsatuvdagi muammo emas, balki hozirgi kunda jamiyatda keng tarqalgan til-madaniyat muammosining bir ko'rinishidir.

Shunday ekan, quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

OAV xodimlari uchun til madaniyati bo'yicha muntazam treninglar tashkil etish;

Teleko'rsatuvlar uchun etik kodekslarni ishlab chiqish va unga rioya etishni nazorat qilish;

Ko'rsatuvlarda tilshunos mutaxassislar ishtirokini ta'minlash;

Begona so'zlar o'rniga o'zbek tilidagi muqobillarni faol targ'ib qilish.

Har birimiz, ayniqsa, ommaviy axborot vositalari vakillari, tilga nisbatan hurmatli, e'tiborli bo'lsak, bu orqali nafaqat adabiy tilni, balki milliy o'zligimizni saqlab qolishda xizmat qilgan bo'lamiz. Zero, OAVning vazifasi ommaning umummadaniy saviyasini yuksaltirishga hissa qo'shishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // https://lex.uz/docs/-5058351.

2. O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrdagi 167-I sonli "Davlat tili haqida"gi Qonuni (yangi tahrir) // https://lex.uz/docs/-121051#-121093

3. Artikova Y.A. Interaktiv teleko'rsatuvlarning lingvistik xususiyatlari // O'zbekistonda xorijiy tillar, 2025. – 11-jild. – №2. – B. 211-228.

4. Макаренков Е. В., Дурнева М. А. Анализ технологий нейролингвистического программирования как инструмента политического противоборства // Вест. Челябинс. гос. универ., 2019. – №12 (434). – С. 89-94.

5. Society of Professional Journalists. (2014). SPJ Code of Ethics // https://www.spj.org/spj-code-of-ethics/

6. Xudoyqulov M. Ommaviy axborot vostitalari tipologiyasi. – T.: Universitet, 2001. – 368 b.

7. Звегинцев В. А. Язык и лингвистическая теория. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 248 с.

Kurbanova Farogat Subxonovna,
Fan va texnologiyalar universiteti
Tillar kafedrasi katta o'qituvchisi
(O'zbekiston)
E-mail: farogatkurbanova361@gmail.com

LINGVISTIK EKSPERTIZANING DUNYO TILSHUNOSLIGIDA VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatda til nafaqat aloqa vositasi, balki huquqiy, psixologik va madaniy vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, tilga oid hujjatlarni ekspertizadan o'tkazish, matnlar va nutq yozuvlarini tahlil qilish ehtiyoji oshgani sari lingvistik ekspertiza fani shakllana boshladi. Bugungi kunga kelib, lingvistik ekspertiza sud ishlarida, jinoyat va fuqarolik ishlari tergovida muhim ilmiy-amaliy yo'nalishga aylangan. Ushbu maqolada lingvistik ekspertizaning fan sifatida shakllanishi, uning tarixiy ildizlari, nazariy asoslari hamda amaliyotda tutgan o'rni yoritib beriladi. Shuningdek, bu yo'nalishning xalqaro miqyosda va O'zbekiston hududida rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi.

Kalit so'z: denotativ, baholovchi, illokatsion, tekstologik, filologik, stilistik, semasiologik, diskurs, stilistik, pragmatic, funksional-stilistik.

Abstract. In modern society, language is important not only as a means of communication, but also as a legal, psychological and cultural tool. In particular, as the need for examination of language-related documents, analysis of texts and speech recordings increased, the science of linguistic expertise began to take shape. To date, linguistic expertise has become an important scientific and practical direction in court cases, criminal and civil investigations. This article will highlight the formation of linguistic expertise as a science, its historical roots, theoretical foundations and its place in practice. It will also analyze the stages of development of this direction internationally and in Uzbekistan.

Keywords: denotative, evaluative, illocutionary, textological, philological, stylistic, semasiological, discourse, stylistic, pragmatic, functional-stylistic.

Аннотация. В современном обществе язык важен не только как средство общения, но и как юридический, психологический и культурный инструмент. По мере того, как возрастала потребность в экспертизе языковых документов, а также в анализе текстов и записей речи, начала формироваться новая дисциплина - лингвистическая экспертиза. На сегодняшний день лингвистическая экспертиза стала важным научным и практическим направлением в судебных делах, уголовных и гражданских расследованиях. В статье рассматривается становление лингвистической экспертизы как науки, ее исторические корни, теоретические основы и роль в практике. Также будут проанализированы этапы развития данного направления на международном уровне и в Узбекистане.

Ключевые слова: денотативный, оценочный, иллокутивный, текстологический, филологический, стилистический, семасиологический, дискурсивный, стилистический, прагматический, функционально-стилистический.

Kirish. Lingvoekspertizaning tarixi tilshunoslik va huquqshunoslik o'rtasidagi aloqaning rivojlanishi bilan bog'liq. U ilmiy soha sifatida XX asrda mustahkamlangan va hozirgi kunda huquqiy tizimlarda keng qo'llaniladi. Bu soha nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyotda ham dolzarb bo'lib, lingvoekspertizaning usullari va texnologiyalari har doim yangilanib boradi.

Olimlar "sud lingvistik ekspertizasi" atamasini jamoaviy atama deb atashadi. Ilgari "tekstologik", "filologik", "stilistik", "semasiologik" ekspertizalar va boshqalar nomlari ishlatilgan, ammo nutq faoliyati bilan bog'liq turli xil ekspert muammolarini hal qilishda sud tizimida ortib borayotgan ehtiyoj yangi nom berilishini talab qildi va u barcha uchun tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Shuning uchun ekspertiza olib borishda "Lingvistik ekspertiza" atamasi mustahkam o'rin oldi. Sud lingvistik ekspertizasi, nihoyat, sud ekspertizasining mustaqil turi sifatida sud nutq ekspertizalari safiga kirdi. U maxsus lingvistik bilimlardan foydalanmasdan og'zaki yoki yozma nutq orqali sodir etilgan huquqbuzarlik holatini aniqlash mumkin bo'lmagan yoki qiyin bo'lgan holatlarni aniqlashda foydalanila boshladi.

Til va nutq birliklari, har qanday holatda yozib olingan og‘zaki, yozma, elektron matnlar lingvistik ekspertiza ***obyektlari hisoblanadi.***

Asosiy qism. Sud-lingvistik ekspertizasi doirasida *hal qilinadigan masalalarga quyidagilarni olsak bo‘ladi:*

– munozarali matn, bayonot yoki lisoniy belgining (masalan, hujjat, gazeta maqolasi, teledastur, firma nomi, tovar belgisi va boshqalar) semantik mazmunini aniqlash maqsadida tadqiq qilish;

– munozarali matn, bayonot yoki lingvistik belgini janr, kompozitsion yoki leksiko-grammatik ifoda shakli nuqtai nazaridan o‘rganish;

– tijorat nomlarini (savdo nomlari, tovar belgilari, domen nomlari) tadqiq qilish, ularning o‘ziga xosligi, individualligi, yangiligi, chalkashlik darajasini aniqlash;

– munozarali matnning vazifaviy va uslubiy bog‘liqligini hisobga olgan holda, tilning me’yorlarini qo‘llash qoidalarini lingvistik bilimlarga asoslangan holda tushuntirish.

Matnda mavjud bo‘lgan turli darajadagi xususiyatlarni (matn, sintaktik, leksik, morfologik, morfemik, fonetik) aniqlash va baholash turli xil matn komponentlarini - denotativ, baholovchi, illokatsion, ekstralingvistik xususiyatlarni tavsiflashga yordam beradi. Bunday holda, sud-lingvistik ekspertiza rivojlanishining dastlabki bosqichida eng ko‘p talab qilinadigan semantik, leksik va etimologik tahlilning an’anaviy usullari qo‘llaniladi. Bu usullar sha’ni, qadr-qimmatini kamsitish, ishchanlik obro‘siga putur yetkazish, haqorat va tuhmat kabi ayblovlar bo‘yicha sud jarayonlarida qo‘llaniladi.
Turli darajadagi matnning yuqoridagi xususiyatlarini aniqlash va baholash quyidagi usullardan foydalanishga yordam beradi.

Idrok tahlili usuli. Ushbu usul yordamida suhbatning tom ma’nodagi mazmuni (dialog, monolog, polilog) yuzaga chiqadi, bu nutqni yaratish paytida kommunikativ aktning holatini qayta qurishga imkon beradi: ishtirokchilar soni, ularning munosabatlari va taqsimoti, vazifalari, yozib olish shartlari va boshqalar hisoblanadi. Ushbu usul ovoz va nutq orqali ma’ruzachini aniqlash muammolarini hal qilish imkonini beradi.

Leksikografik tahlil usuli. Leksikografik ma’lumotlarni o‘rganish matnni butun ekspertiza jarayonida o‘rganishning muhim qismidir, chunki bu lug‘at manbalari voqelik va ular so‘zlashuv nutqiga o‘tkazilgan lingvistik vositalar haqida asosiy g‘oyani shakllantirishga yordam beradi.

Semantik va kontseptual tahlil usullari. Semantik tahlil so‘zning semantik tuzilishini ochib berishga, uni amalga oshiruvchi denotativ, belgili va konnotativ ma’nolarini oydinlashtirishga qaratilgan. Kontseptual tahlil bitta belgi ostida birlashtirilgan va belgining ma’lum kognitiv tuzilma sifatida mavjudligini oldindan belgilab beradigan umumiy tushunchalarni izlash sifatida namoyon bo‘ladi. Semantik tahlil so‘zni tushuntirish bilan bog‘liq. Tushunchalar deganda dunyoning umumiy kontseptual modelining bir qismini tashkil etuvchi belgilar, ong birliklari mazmunining tasvirlari tushuniladi [85].

Semantik-sintaktik tahlil usuli so‘zlar, iboralar, jumlalarning ma’nolarini butun ochib berish orqali aniqlanadi.

Komponentlarni tahlil qilish usuli . Bu usul so‘zlarning semantik tarkibini aniqlash uchun olingan so‘z ma’nosining markaziy qismini segmentlarga bo‘lish uchun ishlatiladi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan matnnning aniq lingvistik birliklari ma’nosining differentsial xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Komponent tahlili tahlil qilinayotgan leksemaning yashirin konseptual qatlamining mazmuni haqidagi fikrlarni kengaytirishga yordam beradi.

So‘zlarning ma’nolarida ob’ektiv-sezgi tajribasining ma’lum bir qismini tashkil etish va aks ettirish jarayonini modellashtirishga, atrofdagi voqelik haqidagi bilimlarni talqin qilish usullari va vositalarini aniqlashga imkon beradigan *tahlil usulidir*. Bularning barchasi kommunikativ vaziyatda tahlil qilinayotgan matnni tushunishning yashirin mexanizmlarini ochish imkonini beradi. Matn semantikasini tahlil qilish leksik ma’nolar va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishning mexanizmini ochib berishga xizmat qiladigan samarali usul bo‘lib xizmat qilishi mumkin [60].

– *matnning strukturaviy tashkil etilishini tahlil qilish usuli* nutq faoliyati mahsulining tarkibiy birliklarini, ularning chegaralarini, loyihalash usullarini aniqlash va tavsiflashga asoslanadi; matnning yaxlitligi va uyg‘unligini aniqlash;

– *matnning kommunikativ komponentini tahlil qilish usuli*, bu jumlalarning haqiqiy bo‘linishidan iborat bo‘lib, natijada bayonning mavzu-rematik tuzilishining turi aniqlanadi, matndagi turli mavzularning ierarxik tashkil etilishi tahlil qilinadi;

– matnni ongli qabul qiluvchi va jo‘natuvchi uchun umumiy bilim komponentini aniqlash usuli sifatida *presuppozitsiyalarni tahlil qilish usulini olsa bo‘*ladi;

–*funktsional-stilistik tahlil usuli, bu* matnning turli darajalarini o‘rganish orqali u yoki bu funktsional-stilistik bog‘liqlikni aniqlashga imkon beradi;

– *pragmatik tahlil metodi* gapning illokatsion vazifasini va nutq akti turini aniqlashdan iborat.

– o‘rganilayotgan matnning semantik-sintaktik tuzilishini belgilovchi gaplarning grammatik ma’nosini morfologik-sintaktik darajada aniqlash orqali *grammatik tahlil qilish usuli* yuzaga chiqadi .

Yuqoridagi usullar sud-lingvistik ekspertizasi o‘tkazish uchun mumkin bo‘lgan usullarning xilma-xilligini ta’minlaydi. Biroq, bunday ekspertizalarga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda va shu bilan birga, sud jarayonining barcha ishtirokchilari uchun ularning barcha bosqichlarida yagona tadqiqot usullariga bo‘lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Umumiy talablarning yo‘qligi da’vogar va javobgarlarning ekspert baholaridan norozi bo‘lishiga olib keladi, buning natijasida ko‘plab sud jarayonlari kechiktiriladi va keyinga qoldiriladi. Shu sababli, qarama-qarshi nutq holatlariga ham lingvistik, ham huquqiy baho berishda sud-lingvistik ekspertizaning umumiy tamoyillari va o‘ziga xos usullarini ishlab chiqishning ijtimoiy ehtiyoji mavjud. Shu sababli Lingvistik ekspertiza, tilshunoslikning muayyan amaliy sohasiga oid faoliyat sifatida, bir nechta asosiy sohalarni qamrab oladi, shu jihatidan ahamiyatlidir:

Huquqshunoslik: sudlarda va huquqiy jarayonlarda til va nutqni tahlil qilish.

Huquqshunoslikda lingvistik ekspertizaning o‘rni muhim va keng doiradagi mavzu bo‘lib, asosan, huquqiy matnlarni tahlil qilish, ulardagi tushunchalar va ifodalarni aniqlashda, shuningdek, huquqiy tafsilotlarni aniq ifodalashda foydalaniladi. Quyida lingvistik ekspertizaning huquqshunoslikda qanday o‘rni borligi haqida ba’zi asosiy jihatlar keltirib o‘tamiz:

a) huquqiy matnlarni tahlil qilish;

Huquqshunoslikda lingvistik ekspertiza, asosan, huquqiy hujjatlar, shartnomalar, qonunlar, normativ huquqiy hujjatlar va sud qarorlarini tahlil qilishda muhim rol o‘ynaydi. Bu jarayonda:

Terminlar va tushunchalar aniqligi: huquqiy matnda ishlatilgan terminlar va tushunchalar aniq bo‘lishi kerak. Lingvistik ekspertiza matndagi so‘zlarning ma’nolarini, kontekstual va huquqiy mohiyatini tekshiradi.

Matn tuzilishi va stilistikasi: huquqiy matn to‘g‘ri va tushunarli bo‘lishi zarur. Lingvistik ekspertiza matnning grammatik tuzilishini, sintaksisini, tilga oid xatolarni tahlil qiladi.

Qonunlarni tahlil qilish.

Lingvistik ekspertiza qonunlarni talqin va tahlil qilishda yordam beradi. Huquqiy normalarning murakkabligi va turli talqinlarga ochiqligi natijasida, lingvistik ekspertiza, masalan, maxsus atamalarni va so‘zlar orasidagi munosabatlarni aniqlash orqali, matnning asl ma’nosini tushunishga yordam beradi.

k) shartnomalar va boshqa huquqiy hujjatlarni tahlil qilish;

Shartnomalar va huquqiy hujjatlar ko‘pincha noaniqlik yoki turli talqinlarga olib keladigan murakkab iboralardan tashkil topgan bo‘ladi. Lingvistik ekspertiza shartnomalar va kelishuvlarning har bir bandini til va grammatik jihatdan tekshiradi, har qanday noaniqlik va xatoliklarni aniqlashga yordam beradi, shu orqali hujjatlarning aniqligini ta’minlaydi.

g) sud qarorlari va bayonnomalarini tahlil qilish

Sud jarayonlarida, shuningdek, sud qarorlarida lingvistik ekspertiza sudyalar va advokatlar tomonidan qilingan talqinlarning aniqligini, shuningdek, taraflarning izohlarini tahlil qilishda yordam beradi. Masalan, sudda guvohlarning ko‘rsatuvlarini tahlil qilishda, lingvistika metodlari ulardagi noaniqliklarni yoki xatoliklarni aniqlashga yordam berishi mumkin.

m) tildagi noaniq jumla va so‘zlarni talqin qilish;

Huquqshunoslikda tilning noaniq yoki kiritilgan nuqtai nazardan turli talqinlarga olib keladigan tomonlarini o‘rganish adolatli va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish uchun juda muhimdir. Lingvistik ekspertiza bu muammoni bartaraf etish va matnning aniq va tushunarli bo‘lishini ta’minlashda yordam beradi.

j) huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish;

Agar huquqiy hujjatlar boshqa tilga tarjima qilinishi zarur bo‘lsa, lingvistik ekspertiza tarjimonning huquqiy tilni to‘g‘ri va aniq tarjima qilishini ta’minlaydi. Bu ayniqsa xalqaro huquqiy kelishuvlar yoki chegaraviy huquqiy masalalar bo‘yicha muhimdir.

l) huquqiy muammolarni hal qilishda lingvistik tahlil

O‘zgartirishlar kiritiladigan huquqiy matnlar bo‘yicha ekspertiza zaruriyatini yuzaga keltiradi. Lingvistik ekspertiza, huquqshunoslarga, ularni tahlil qilish va tavsiyalar berishda yordam beradi, masalan, noaniq yoki murakkab huquqiy iboralar o‘rniga aniq va tushunarli tilni ishlatish tavsiyalari bilan.

Lingvistik ekspertiza huquqshunoslikda nafaqat matnlarni grammatik va leksik jihatdan to‘g‘ri tushunishga yordam beradi, balki huquqiy matnlarning noaniqligini bartaraf etishda, to‘g‘ri talqin qilishda, adolatni ta’minlashda va huquqiy hujjatlarni aniq, tushunarli va ishonchli qilishda muhim rol o‘ynaydi. Huquqshunoslik va lingvistika o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglash va amalda qo‘llash, samarali huquqiy muhokamalar va qarorlar chiqarishda yordam beradi.

Kriminologiya: Jinoyat ishlari doirasida, jinoyatni tushunish yoki jinoyatchilarni aniqlash uchun tilning rolini o‘rganish.

Kriminalogiyada lingvistik ekspertiza – bu tilshunoslik va kriminalistika sohasining o‘zaro integratsiyasi bo‘lib, jinoyatlarni tergov qilishda til va nutqdan foydalanishning ilmiy usulidir. Bu ekspertiza, asosan, hujjatlarni, xatlar, telefon suhbatlari, matnlar yoki boshqa yozma materiallarni tahlil qilish orqali jinoyatlarning tabiati va ularga aloqador shaxslarni aniqlashga yordam beradi.

Lingvistik ekspertizaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

Yozma yoki og‘zaki matnlarni tahlil qilish: yozilgan xat, email, sms, eshitilgan suhbatlar yoki boshqa materiallarda tilning ma’lum belgilari, so‘z birikmalari, grammatik xatoliklar va stilistik xususiyatlar tahlil qilinadi. Bu tahlil jinoyatning kim tomonidan amalga oshirilganligini aniqlashga yordam beradi.

Anonim yozuvlarni aniqlash: agar jinoyatga oid matn anonim bo‘lsa, lingvistik ekspertiza bu matnning kim tomonidan yozilganligini aniqlashga harakat qiladi. Bunda yozuvchining tilni qo‘llash uslubi, yozish odatlari, imlo xatoliklari va boshqa til xususiyatlari tahlil qilinadi.

Jinoyat sodir etilgan hududni aniqlash: agar jinoyatga oid matnda tilning maxsus dialektik yoki leksik xususiyatlari bo‘lsa, bu hududiy tafovutlarni aniqlashga yordam berishi mumkin.

Tuzilgan xat yoki hujjatlarni taqlid qilishni aniqlash: boshqa shaxslar tomonidan taqlid qilingan yozuvlarni yoki xatlarni aniqlashda lingvistik ekspertiza foydalidir. Bu, masalan, biror shaxsni xafa qilish yoki jinoyatni yashirish uchun taqlid qilingan xatlarni aniqlashda ishlatiladi.

O‘zaro qarama-qarshi matnlarni solishtirish: ekspertlar ikki yoki undan ortiq matnni solishtirib, ular o‘rtasida stilistik, grammatik yoki leksik farqlarni aniqlashlari mumkin. Bu, masalan, jinoyatni tashkil etuvchi yoki jinoyatga aloqador shaxslarni aniqlashga yordam beradi.

Lingvistik ekspertiza jinoyatlarni tergov qilishda jinoyatchini aniqlash, uning motivini tushunish va huquqiy dalillarni mustahkamlashda muhim rol o’ynaydi.

Psixologiya: nutq tahlilini insonning psixologik holatini aniqlashda foydalanish.

Psixologiyada lingvistik ekspertiza - bu so‘zlar, ifodalar, matnlar yoki suhbatlardagi psixologik holatlarni tahlil qilish va baholash maqsadida olib boriladigan lingvistik tadqiqotdir. Ushbu ekspertiza turi, asosan, so‘zlashuv va yozish uslublarini psixologik diagnostika, shaxsiyati yoki ruhiy holatlarni tushunishga yordam berish uchun qo‘llaniladi.

Lingvistik ekspertiza psixologiya sohasida quyidagi vazifalarni bajarishi mumkin:

Shaxsiy xususiyatlarni aniqlash: matndagi yoki suhbatdagi tilni tahlil qilish orqali, insonning shaxsiy xususiyatlari, ruhiy holati, his-tuyg‘ulari yoki ichki muammolari haqida taxminlar qilish mumkin. Masalan, biror shaxsning matnida ko‘p qaytariladigan so‘zlar yoki ifodalar uning o‘zini qabul qilishdagi muammolarini yoki ichki ziddiyatlarini ko‘rsatishi mumkin.

Psixologik holatni baholash: suhbat yoki yozilgan matnlar asosida, kishining ruhiy holati (masalan, depressiya, bezovtalik, stress) aniqlanishi mumkin. Matndagi til va so‘z tanlovi bunday holatlarning belgilarini aks ettirishi mumkin.

Munozara va muloqotdagi manipulyatsiyalarni aniqlash: lingvistik ekspertiza yordamida, insonlarning muloqotdagi manipulya qilish uslublarini, masalan, yolg‘on gapirish yoki maqsadli ravishda o‘z fikrini boshqalarga o‘tqazish uchun, shuningdek, boshqarish, ta’sir o‘tkazish, ongni boshqarish maqsadida tilning ma’lum usullarini aniqlash mumkin.

Kognitiv jarayonlarni tushunish: tilni tahlil qilish orqali, insonning fikrlash jarayonlari, diqqat va xotira xususiyatlari, mantiqiy fikrlashni qanday qo‘llashini aniqlash mumkin.

Psixologiyada lingvistik ekspertizaning qo’llanilishi:

Adliya tizimi: Sudlarda yoki tergovda, shubhali xatti-harakatlarning tahlili va yuridik shaxslarning ruhiy holatlarini baholashda.

Davolash va terapiya: Psixoterapiya jarayonida bemorning fikrlash uslubini va so‘zlashuvini tahlil qilish.

Psixologik tekshiruvlar: Psixologik testlar va intervyularda tilning qanday ishlatilishini o‘rganish orqali, shaxsni yanada to‘liqroq tushunish.

Psixologiyada lingvistik ekspertiza – bu tilni psixologik ko‘rinishda o‘rganish va tahlil qilish orqali, insonning ruhiy va psixologik holatini yaxshiroq tushunish imkonini beradigan kuchli vositadir.
Ijtimoiy soha: Madaniyatlararo kommunikatsiyani o‘rganish va tilning ijtimoiy rolini aniqlash.

Ijtimoiy sohada lingvistik ekspertiza – bu ijtimoiy jarayonlar, aloqalar va madaniyat bilan bog‘liq tahlillarda tilning rolini o‘rganadigan, tilshunoslik bilimlari asosida amalga oshiriladigan ekspertizadir. Ushbu turdagi ekspertiza, tilni ijtimoiy muhitdagi o‘zgarishlar, odamlar o‘rtasidagi munosabatlar va madaniy tafovutlarni tahlil qilishda qo‘llaydi.

Ijtimoiy sohada lingvistik ekspertiza quyidagi sohalarda amalga oshirilishi mumkin:

Diskurs tahlili: ijtimoiy va siyosiy diskurslarni, jumladan, matbuot, siyosiy nutqlar, ijtimoiy tarmoqlarda olib boriladigan munozaralar va ma’lumotlarning qanday tarqatilishini tahlil qilishda lingvistik ekspertiza muhim ahamiyatga ega. Bu, til orqali har qanday manipulyatsiya jarayonini tahlil qilish, fikrlarni shakllantirish va ijtimoiy yondashuvlarni yaratish mumkinligini aniqlashga yordam beradi.

Ijtimoiy tenglik va adolat: tilda ijtimoiy tenglikka nisbatan diskriminatsiya, milliy yoki boshqa guruhlar o‘rtasida ayrimlashuvlarni aniqlash uchun lingvistik ekspertiza qo‘llanilishi mumkin. Bu, til va til orqali amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatlar, qonunchilik va ta’limdagi adolatsizliklarni aniqlashda muhimdir.

Yuridik lingvistika: yuridik sohada lingvistik ekspertiza, huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va tilning qonuniy va ijtimoiy ahamiyatini tushunishda yordam beradi. Bu, sud jarayonlarida, shartnomalarda yoki huquqiy tilda ishlatiladigan iboralarning aniq va to‘g‘ri tushunilishi zarurligini bildiradi.

Lingvistik ekspertiza, tilni nafaqat kommunikatsiya vositasi sifatida, balki ijtimoiy jarayonlarni, madaniy va siyosiy voqealarni, hamda insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqalarni chuqurroq tushunishga yordam beradigan asbob sifatida ko‘radi. Bu usul tilning jamiyatdagi roli va uning o‘zgaruvchan tabiati haqida kengroq tasavvurga ega bo‘lish imkonini yaratadi.

Dunyo tilshunosligida linqvistik ekspertizaning o‘rganilishi quyidagi sohalarda muhim ahamiyatga ega:

II. Lingvistik ekspertiza turlari va metodlari:

Lingvistik ekspertiza o‘zining ko‘plab turlarini o‘z ichiga oladi:

Sintaktik ekspertiza: matndagi sintaktik tuzilmalarni tahlil qilish. Bu matndagi grammatik xatolarni aniqlash va tushunishni ta’minlash uchun muhimdir.

Semantik ekspertiza:

So‘zlar, iboralar va jumlalarni ma’nolarini o‘rganish. Bu orqali matnni yoki nutqni to‘g‘ri talqin qilish va shubhali ma’no qatlamlarini aniqlash mumkin.

Pragmatik ekspertiza: nutqdagi maqsadlarni, ijtimoiy kontekstni va nutqdan ko‘zlangan maqsadlarni tahlil qilish.

Fonetik ekspertiza: nutqning tovush tizimi, talaffuz va ovoz xususiyatlarini o‘rganish. Sudda odamlarning ovozini ajratish yoki tekshirishda qo‘llaniladi.

Dunyo tilshunosligida lingvistik ekspertizaning qo‘llanilishi:

Lingvistik ekspertiza dunyo tilshunoslikda quyidagi sohalarda keng qo‘llaniladi:

Sudda qo‘llanilish: tilshunoslar sudda ma’lum bir matnning yoki nutqning qonuniyligi, to‘g‘riligi yoki jinoiy xususiyatlarini aniqlashda ishtirok etadilar. Bu ko‘pincha notanish shaxslarning imzolarini tahlil qilish, soxta hujjatlar yoki jinoyatlarni aniqlashda qo‘llaniladi.

Jurnalistika va ommaviy axborot vositalari: media vositalarining o‘ziga xos uslublarini, bias yoki manipulyatsiya elementlarini aniqlashda linqvistik ekspertiza o‘rganiladi.

Psixolingvistika: nutq va psixologiya o‘rtasidagi aloqani o‘rganish. Nutqning inson psixologiyasi va kognitiv jarayonlarga qanday ta’sir ko‘rsatishini tahlil qilish.

Korpus lingvistika: korpus tahlil qilish orqali tilning real hayotdagi qo‘llanilishi, tendensiyalar va xususiyatlarini o‘rganish.

IV. Lingvistik ekspertiza va tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi

Linqvistik ekspertiza tilshunoslikning boshqa sohalari bilan chuqur integratsiyalashgan. Masalan:

Ijtimoiy lingvistika: tilshunoslar va ijtimoiy olimlar birgalikda, til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni tahlil qilishadi. Ijtimoiy tengsizliklar, til va kuch munosabatlari linqvistik ekspertizaning mavzularidan biridir.

Psixolingvistika: bu soha tilni inson aqli va ongining ishlash tizimi sifatida o‘rganadi, va lingvistik ekspertiza psixologik jihatlarni baholashda ishlatiladi.

Sotsial psixologiya: bu yondashuv tilni ijtimoiy munosabatlar va guruhlar o‘rtasida qanday ta’sir ko‘rsatishini tushunishda qo‘llaniladi.

O‘zbek tilshunosligida O‘zbekistonda lingvistik ekspertiza mustaqil fan sifatida XX asrning oxirlariga kelib shakllana boshladi. Dastlab bu soha kriminalistika va huquqshunoslik doirasida ko‘rib chiqilgan, asosan jinoyat ishlari bo‘yicha ekspertiza tizimi orqali tahlil qilingan. 2000-yillardan keyin tilshunoslarning huquqiy hujjatlar, matnlar va nutq tahlilida ishtirok etishi boshlangan. Lingvistik ekspertiza o‘zining metodologik bazasiga ancha yillar avval ega bo‘lgan fan sifatida qaraladi. U quyidagi asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

Matnshunoslik asosidagi tahlillar (avtorlikni aniqlash)

Fonetik ekspertiza (ovozli yozuvlarni ekspertizadan o‘tkazish)

Leksik va semantik tahlil (so‘z va iboralarning ma’nosini aniqlash)

Sud nutqi tahlili (sud ishi davomida aytilgan nutqni baholash)

Ushbu qismlardan Fonetik tahlilning turli sohalarda qo‘llanilishini ham ko‘rish mumkin:

Tilni o‘rganish: tilshunoslar fonetik tahlil yordamida tilning fonetik va fonologik strukturasini o‘rganadilar. Masalan, fonetik tahlil yordamida tilning tovush tizimini va uning evolyutsiyasini ko‘rish mumkin.

Sud ekspertizasi: sudlarda, ayniqsa, guvohlarning nutqini tahlil qilishda fonetik metodlar qo‘llaniladi. Masalan, biror shaxsning nutqi yo‘qotilgan yoki o‘zgargan bo‘lsa, fonetik tahlil yordamida uning asl ovozi aniqlanishi mumkin.

Kompaniya yoki akademik tahlil: lingvistik tahlil va tilning rivojlanishini o‘rganishda fonetik tahlil yordamida nutqdagi tendensiyalar va xatoliklar aniqlanadi.

Kompyuter lingvistikasi: fonetik tahlil, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) tizimlarida, masalan, ovozli buyruqlarni tanib olishda yoki nutqni avtomatik transkripsiya qilishda qo‘llaniladi. Bu esa sohaning o‘zbek tilshunosligida ham rivojlanishi lozimligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Lingvistik ekspertiza zamonaviy tilshunoslikning huquqiy, psixologik, kriminologik va ijtimoiy sohalar bilan uzviy bog‘liq amaliy yo‘nalishidir. Ushbu maqolada lingvistik ekspertizaning xalqaro miqyosda va O‘zbekistonda shakllanishi, ilmiy-nazariy asoslari hamda amaliyotdagi o‘rni chuqur yoritib berildi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sud-lingvistik ekspertiza matn, nutq va til birliklarini chuqur tahlil qilish orqali adolatli qarorlar qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Lingvistik ekspertiza tahliliy usullarining xilma-xilligi – semantik, sintaktik, stilistik, pragmatik va funksional-stilistik yondashuvlar - nafaqat matnning aniq ma’nosini ochib berish, balki kommunikativ vaziyatlarni to‘g‘ri talqin qilish imkonini ham beradi. Huquqshunoslikda qonun va hujjatlarning aniqligini, kriminologiyada jinoyat izlarini aniqlashni, psixologiyada esa shaxsning ruhiy holatini tushunishni ta’minlaydi. Shuningdek, ekspertizaning huquqiy me’yorlarga mos yagona metodologiyasini ishlab chiqish zarurati ortib borayotgani, sud jarayonlarining ishonchliligi va tezkorligini ta’minlash uchun lingvistik ekspertizaga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotganini ko‘rsatmoqda. Xususan, O‘zbekistonda bu yo‘nalish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni jadallashtirish, mutaxassislar tayyorlash va milliy huquqiy-amaliy asoslarni mustahkamlash zarurdir. Umuman olganda, lingvistik ekspertiza tilshunoslikning amaliy yutug‘i sifatida nafaqat ilmiy, balki jamiyatda adolatni qaror toptirish yo‘lida ham xizmat qilmoqda. Kelajakda bu yo‘nalishning rivoji zamonaviy ijtimoiy-huquqiy ehtiyojlarga javob beruvchi, ilg‘or va integratsiyalashgan yondashuvlar asosida davom etishi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Adger, C. T., Wolfram, W., and Christian, D. 2007. Dialects in schools and communities - second edition (2nd ed.).

2. Alim H. S. 2004. You know my steez: An ethnographic and sociolinguistic study of styleshifting in a Black American speech community (Vol. 89). Durham, NC: Duke University Press.

3. Au K. H., and Kawakami A. 1985. Research currents: Talk story and learning to read. Language Arts. 62. – P. 406-411.

4. Ball A. F. 1992. Cultural preference and the expository writing of African American adolescents. Written Communication 9(4). – P. 501-532.

5. Ball A. F. 2000. Empowering pedagogies that enhance the learning of multicultural students. Teachers College Record 102(6). – P. 1006-1034.

6. Baratz J. 1969. A bidialectal task for determining language proficiency in economically disadvantaged Negro children. Child Development 40(3). – P. 889-901.

7. Baratz J., and Shuy R. (Eds.) 1969. Teaching Black children to read. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

8. Baugh J. (2000). Beyond Ebonics: Linguistic pride and racial prejudice. New York: Oxford University Press. Blake R., and Cutler C. 2003. AAE and variation in teachers' attitudes: A question of school philosophy? Linguistics and Education, 14(2). – P. 163-194.

9. Bohn A. 2003. Familiar voices: Using Ebonics communication techniques in the primary classroom. Urban Education, 38(6). – P. 688-707.

10. Boone P. 2003. When the "amen corner" comes to class: An examination of the pedagogical and cultural impact of call-response communication in the Black college classroom. Communication Education, 52(3-4). – P. 212-229.

11. Brown D. W. 2009. In other words: Lessons on grammar, code-switching and academic writing. Portsmouth N.H: Heinemann.

12. Стернин И. А. Оскорбление в теории и практике судебных лингвистических экспертиз [Текст] / И. А. Стернин // Коммуникативные исследования. 2004. – Воронеж, 2004. – С. 191-199.

13. Стернин И. А. Оскорбление и неприличная языковая форма как предмет лингвистической экспертизы (бытовое и юридическое понимание) [Текст] / И. А. Стернин // Антропотекст-1. – Изд-во Томского ун-та, 2006. – С. 339-353.

14. Салимовский В. А. Типичные ошибки (уловки) в ненадлежащей судебно-лингвистической экспертизе [Текст] / В. А. Салимовский, Е. Н. Мехонина // Вестн. Перм. ун-та. Российская и зарубежная филология, 2010. № 2. – С. 48-51.

15. Обелюнас Н. В. Конфликт интепретаций текстов в аспекте оппозиций событийной и оценочной информации (на материале текстов российских СМИ) [Текст] : автореф. дис. … канд. филол. наук / Обелюнас Н. В. – Кемерово, 2012. – С. 24.

16. Осадчий, М. А. Судебно-лингвистическая экспертиза вербальных форм проявления экстремизма с учетом изменений от 27.07.06 [Текст] / М. А. Осадчий // Уголовный процесс, 2006. – №10. – С. 15-27.

17. Памятка по вопросам назначения судебной лингвистической экспертизы [Текст] : для судей, следователей, дознавателей, прокуроров, экспертов, адвокатов и юрисконсультов / под ред. М. В. Горбаневского. – М., 2004. – С. 24-31.

18. Подкатилина М. Л. О разработке типовых вопросов судебной лингвистической экспертизы экстремистских материалов [Электронный ресурс] / М. Л. Подкатилина, Е. И. Галяшина // Науч. ведомости БелГУ. Сер.: Философия. Социология. Право, 2013. – №9. (152). Режим доступа: http://cyberleninka.ru article no razrabotke tipovyh voprosov sudebnoy lingvisticheskoy ekspertizy ekstremists kih materialov (дата обращения: 16.08.2016).

19. Понятие чести и достоинства, оскорбления и ненормативности в текстах права и средств массовой информации [Текст] / авт.-сост. А. А. Леонтьев, В. Н. Базылев, Ю. А. Бельчиков, Ю. А. Сорокин ; отв. ред. А. К. Симонов. – М., 1997. – 256 с.

Кодиров Аббос Ахрорович,
преподаватель Бухарского государственного университета кафедры русского языка и литературы (Узбекистан)
E-mail: ***abbos.qodirov.ruslit@gmail.com***

ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ СТРУКТУР В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КОНЦЕПТОЛОГИИ И ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие “концепт” в контексте лингвокультурологии, с акцентом на его всесторонний анализ и историю изучения в области лингвистики. Основной задачей работы является представление концепта как ключевого элемента лингвокультурологии, что достигается через исследование его исторического развития, анализ основных направлений исследований и изучение структуры концепта. Также рассматриваются методы концептуального анализа, различные подходы к классификации концептов и детальное изучение концептосферы. В результате проведенного анализа можно сделать вывод, что концепт представляет собой многогранное ментальное образование, что обуславливает наличие разнообразных подходов к его трактовке. Будучи связующим звеном между ментальной сферой человека, культурой и историей, концепт воспринимается как комплекс формальной и содержательной структуры, обладающий четкой логической организацией и уникальными характеристиками.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, универсальные концепты, концептуальный анализ, национальные концепты, структура концепта, классификация концептов.

Annotatsiya. Ushbu maqolada “konsept” tushunchasi lingvokulturologiya kontekstida ko‘rib chiqilib, uning har tomonlama tahlil qilinishi va lingvistika sohasidagi o‘rganish tarixiga e’tibor qaratiladi. Ishning asosiy vazifasi kontseptsiyani tarixiy rivojlanishini o‘rganish, tadqiqotning asosiy yo‘nalishlarini tahlil qilish va kontseptsiya tuzilishini o‘rganish orqali erishiladigan lingvokulturologiyaning asosiy elementi sifatida taqdim etishdir. Shuningdek, konseptual tahlil usullari, konsepsiyalarni tasniflashning turli yondashuvlari va konseptosferani batafsil o‘rganish ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida xulosa qilish mumkinki, kontseptsiya ko‘p qirrali aqliy shakllanish bo‘lib, bu uni talqin qilishda turli xil yondashuvlarning mavjudligini belgilaydi. Insonning aqliy sohasi, madaniyati va tarixi o‘rtasidagi bog‘liqlik sifatida kontseptsiya aniq mantiqiy tashkilot va o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan rasmiy va mazmunli tuzilish majmuasi sifatida qabul qilinadi.

Kalit so‘zlar: kontseptsiya, kontseptosfera, universal tushunchalar, kontseptual tahlil, milliy tushunchalar, kontseptsiya tuzilishi, tushunchalar tasnifi.

Abstract. This article examines the concept of “concept” in the context of linguoculturology, with an emphasis on its comprehensive analysis and the history of its study in the field of linguistics. The main objective of the work is to present the concept as a key element of linguoculturology, which is achieved through the study of its historical development, the analysis of the main research directions and the study of the structure of the concept. Methods of conceptual analysis, various approaches to the classification of concepts and a detailed study of the conceptual sphere are also considered. As a result of the analysis, it can be concluded that the concept is a multifaceted mental formation, which leads to a variety of approaches to its interpretation. Being a link between the mental sphere of a person, culture and history, the concept is perceived as a complex of formal and meaningful structure with a clear logical organization and unique characteristics.

Keywords: concept, conceptosphere, universal concepts, conceptual analysis, national concepts, concept structure, concept classification.

Введение. Система восприятия мира, формирующаяся у человека на протяжении его жизни, постепенно наполняется новыми знаниями, которые объединяются в общие понятия. Эта совокупность включает концепты, поскольку в процессе своей деятельности и общения человек мыслит и действует в рамках концептуального мира, который обладает определенными

характеристиками и признаками. Концепт является объектом исследования различных наук, таких как когнитивная лингвистика, культурология, лингвокультурология, политология, социология и этнопсихология. Лингвокультурология изучает основные понятия, которые в совокупности отражают проявления культуры в языке и помогают анализировать взаимодействие языка и культуры в процессе их развития. В настоящее время концепт рассматривается как одно из ключевых понятий в лингвокультурологии.

Основная часть. История термина “концепт” в российской науке берет свое начало с его заимствования из области математической логики, в частности, из работ Г. Фреге и А. Черча. Латинское слово conceptus, происходящее от глагола concipere, переводится как “понятие” или “зачатие”. В русском языке этот термин впервые появился в 1928 году в статье С.А. Аскольдова (псевдоним С. А. Алексеева) под названием “Слово и концепт”, опубликованной в журнале “Русская речь”, где автор акцентирует внимание на функции заместительства как ключевом свойстве концептов [1, 269]. Данная работа положила начало концептуально-культурологическому направлению в современной науке. Тем не менее, на протяжении длительного времени данный термин не находил широкого применения в русском языкознании. Лишь спустя несколько десятилетий “концепт” начал использоваться в исследованиях представителей когнитивной лингвистики, таких как Р. И. Павиленис и М. А. Холодная, которые сосредоточились на изучении подсистем человеческого знания.

С начала 1990-х годов в лингвистической литературе активно используется термин “концепт”, который стал популярным благодаря научным работам Д.С. Лихачева и Ю.С. Степанова. Д. С. Лихачев высоко оценивает новаторский труд С. А. Аскольдова, однако, в отличие от него, утверждает, что концепт не привязан к слову в целом, а относится к каждому отдельному основному значению слова. Он предлагает рассматривать концепт как алгебраическое выражение значения, которое мы применяем в общении. По мнению ученого, человек иногда не успевает или не в состоянии полностью выразить значение, воспринимая его по-своему, что зависит от социальных условий и особенностей [2, 281]. Ю.С. Степанов, в свою очередь, определяет концепт как культурно-ментально-языковую сущность, представляющую собой сгусток культуры в сознании человека. Он рассматривает концепт как “пучок” представлений, понятий, знаний и образов, сопутствующих слову [3, 14]. По мнению исследователя, концепт является средством, с помощью которого культура воспринимается умственно, а также позволяет человеку взаимодействовать с культурой и иногда оказывать на нее влияние [3, 43].

В области лингвокультурологии концептам уделяется значительное внимание в работах таких исследователей, как Н.Д. Арутюнова, З.Х. Бижева, А. Вежбицкая, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, В.А. Маслова, Г.Г. Слышкин, Ю.С. Степанов, В.Н. Телий, Г.В. Токарев, Р.М. Фрумкина и других. Эти ученые рассматривают концепт как ментальную единицу, формирующуюся в сознании индивида под воздействием различных факторов.

Концепт является центральным понятием в лингвокультурологии, которое прочно вошло в лексикон языкознания, однако его определение до сих пор остается неоднозначным, несмотря на наличие множества трактовок и методов исследования. В работах Н. Д. Арутюновой концепт описывается как элемент обыденной философии, являющийся итогом взаимодействия фольклора, религиозных представлений, национальных традиций, эмоциональных восприятий и ценностей. Ученый рассматривает концепт как аналог мировоззренческих терминов, которые нашли отражение в языке и способствуют передаче духовного наследия народа. Таким образом, концепты можно трактовать как культурно значимые и ценностные представления, формирующиеся в обыденном сознании.

З. Х. Бижева рассматривает концепт как четко сформулированное представление идеального понятия, которое отражает восприятие носителя языка о реальности, основанной на традициях его культуры. Она выделяет несколько лингвокультурных характеристик концепта: его неизменность, художественную выразительность, сохранение синкретизма значений корня и интеграцию в систему элементов данной культуры [5, 14].

А. Вежбицкая предлагает несколько определений концепта [6, 549]. По ее мнению, концепт представляет собой объект идеального мира, имеющий свое наименование, описываемый

через набор семантических характеристик и отражающий культурные представления о реальности.

С.Г. Воркачев трактует концепт как отдельный элемент коллективного сознания, который обращает внимание на высшие сущности, имеет языковое выражение и обладает этнокультурными особенностями. Как отмечает ученый, основным смыслом термина “концепт” является необходимость соотнесения семантических единиц с языковой личностью, которая представляет собой носителя национального менталитета [7, 51].

В. И. Карасик описывает концепт как многогранное смысловое образование, включающее в себя ценностные, образные и понятийные аспекты. Ученый подчеркивает, что стоит говорить о концептах лишь в тех случаях, когда данная сфера осмысляется в языковом сознании и обозначается одним словом [8, 109].

Согласно В. И. Карасику и Г. Г. Слышкину, взаимосвязь концепта, языка и сознания можно представить следующим образом: 1) сознание является местом обитания концепта; 2) концепт представляет собой ментальное отражение культуры; 3) язык и/или речь служат сферами, где концепт находит свое выражение. Ученые отмечают, что эта схема является относительной, поскольку взаимодействие между языком и культурой – явление сложное, и между языком и сознанием также существует двусторонняя связь. Они выделяют лингвокультурный концепт как особый, отличающийся ментальностью, поэтому рассматривают его как ментальное образование с акцентом на ценностные характеристики [9, 76-77].

В.И. Карасик и Г.Г. Слышкин, исследуя ключевые аспекты лингвокультурных концептов, выделили их основные характеристики. К ним относятся: комплексность, что подразумевает необходимость комплексного анализа языка, сознания и культуры; ментальность, отличающая концепты от других единиц в области лингвокультурологии; аксиологичность, поскольку лингвокультурные концепты содержат ценностные элементы, отличающие их от других ментальных структур; условность, связанная с тем, что разделение сознания происходит с целью исследования; размытость, указывающая на отсутствие четких границ у концептов; изменчивость, предполагающая, что с течением времени восприятие концепта может эволюционировать; ограниченность, обусловленная существованием концепта в индивидуальном или коллективном сознании; трехкомпонентность, где в рамках концепта выделяются ценностный, образный и понятийный элементы; полиапеллируемость, подразумевающая наличие множества путей обращения к каждому лингвокультурному концепту; многомерность, при которой традиционные единицы лингвокультурологии служат для моделирования концептов; методологическая открытость и поликлассифицируемость, позволяющие использовать как лингвистические, так и нелингвистические методы, а также классифицировать концепты по различным критериям.

В.А. Маслова рассматривает концепты как ключевые элементы мировосприятия, обусловленные культурным контекстом, которые имеют значение как для индивидуального языкового сознания, так и для общества в целом. К основным культурным концептам исследователь относит абстрактные понятия, такие как воля, грех, родина, совесть, судьба и подобные. Она подчеркивает, что изучение этих слов является важным, поскольку ключевые концепты культуры занимают значительное место в языковом сознании народа [11, 51].

Г.В. Токарев определяет концепт как элемент концептуальной сферы, который развивается исторически. С точки зрения культурно-семиотического подхода концепт представляет собой многоаспектную ментальную единицу, обладающую рядом характеристик: она формируется под влиянием культурно-исторических событий, имеет внутреннюю структуру, состоящую из более простых смыслов, отличается разнообразием содержания, охватывает широкий спектр и может быть выражена через различные знаковые репрезентации [12, 15].

Концепт представляет собой сложное многослойное образование, для признания которого в концептосфере конкретного народа необходимо наличие определенной структуры. Разные исследователи предлагают свои взгляды на структуру лингвокультурного концепта. Например, С. Х. Ляпин утверждает, что концепт – это многомерное, культурно значимое социопсихическое образование в коллективном сознании, которое находит свое выражение в языке [13, 55]. С. В. Иванова выделяет в структуре концепта несколько компонентов: лингвистический, когнитивный,

культурологический и психологический, подчеркивая, что ценностная оценка является ключевым элементом в процессе формирования концепта [14, 184].

В.И. Карасик рассматривает концепт как многогранное лингвистическое образование, включающее в себя понятийную основу, внутреннюю форму, дистрибутивные характеристики, валентностные связи и культурные свойства [8, 29]. Он выделяет три аспекта в структуре концепта: понятийный – обозначение концепта в языке; образный – восприятие характеристик объектов и событий через органы чувств; ценностный аспект определяется значимостью концепта для личности и общества [15, 76].

Особого внимания заслуживают размышления Ю.С. Степанова относительно структуры концепта. По его мнению, концепт включает в себя все элементы, которые трансформируют его в культурный факт, такие как этимология, исторические аспекты, а также основные характеристики содержания, представления и оценки [16, 41]. Ученый подчеркивает, что концепт имеет “слоистую” структуру, где каждый “слой” представляет собой результат культурной эволюции различных эпох. Это означает, что концепт формируется из исторически разнообразных компонентов, отличающихся как по этимологии, так и по времени возникновения, а также по значению. Исследователь выделяет несколько ключевых компонентов концепта: основной, актуальный признак, который является значимым для всех носителей языка и культуры и служит средством коммуникации среди представителей определенной нации; дополнительный, пассивный признак, доступный лишь определенной социальной группе; и этимологический признак или внутренняя форма, происхождение которого зачастую не осознается носителями культуры и поэтому считается наименее значимым, однако на этом основании формируются и развиваются другие значения [11, 44-45].

Г.В. Токарев, в своей структурной модели концепта, выделяет два главных типа содержания. Первый тип включает элементы знания, которые имеют универсальную ценность и важность для всех – этот уровень концепта называется универсальным. Второй тип охватывает знания, специфические для определенной нации и присущие группе, объединенной общим языком, историей и культурой; этот неоднородный слой концепта именуется культурным [12, 16].

В.А. Маслова описывает концепт как многоаспектное явление, которое, помимо содержания, оценки и отношения субъекта к объекту, включает в себя несколько ключевых элементов: общечеловеческий (универсальный), который присутствует у всех людей; национально-культурный, формируемый в контексте определённых культурных условий; социальный, отражающий принадлежность к определённому социальному слою; групповой, связанный с принадлежностью к определённой возрастной или половой категории; и индивидуально-личностный, который формируется под воздействием личных характеристик (образование, воспитание, индивидуальный опыт, психофизиологические особенности) [18, 45].

В рамках современной лингвистики концепт можно представить в виде круга, состоящего из центральной части, ядра и периферийной зоны. Принадлежность к той или иной зоне определяется восприятием признаков носителем языка. Описание концепта осуществляется через перечисление характеристик, где яркость признаков уменьшается от ядра к периферии. Эта позиция поддерживается многими исследователями. Например, В. И. Карасик и Г. Г. Слышкин утверждают, что концепт формируется вокруг ценностно значимой точки сознания, к которой привязаны различные воображаемые векторы. Наиболее значимые из этих векторов составляют ядро концепта, в то время как менее важные образуют периферию. По мере удаления от ядра ассоциации становятся менее выраженными. Имя концепта обозначается единицей языка или речи, которая акцентирует внимание на центральной точке [10, 76–77].

Классификация концептов может основываться на различных признаках. Например, Т. В. Гоннова предлагает разделение концептов на основе внутренней или внешней оценки: регулятивные концепты, такие как “труд”, “подвиг”, “счастье”, отражают внутренние оценки, тогда как параметрические концепты связаны с культурными понятиями через посредствующие элементы, например, “возраст», “статус”, “время”, “пространство” [19, 483]. А. Я. Гуревич, рассматривая лингвокультурные концепты с прагматической точки зрения, делит их на универсальные (время, пространство, причина, изменение, движение) и социальные (культурные), включая такие понятия, как свобода, право, справедливость, труд, богатство и собственность [20,

89]. Авторы, занимающиеся дискурсной классификацией, опираются на способы восприятия мира, выделяя научные, художественные и повседневные концепты [1, 268-276; 8, 156-158]. Д. С. Лихачев предлагает классификацию, основанную на социологических критериях, разделяя концепты на универсальные (“смерть”, “жизнь”), этнические (“родина”, “интеллигенция”), групповые (например, “сцена” для актера и зрителя) и индивидуальные (определяющие культурный уровень и систему ценностей конкретного человека) [2, 284-285]. Кроме того, принадлежность концептов к сфере сознания также служит критерием их классификации. Ю. С. Степанов утверждает, что языковые единицы, участвующие в формировании содержания культурных ценностей, могут быть проанализированы как в рамках одного языка, так и в контексте межъязыкового стиля мышления [3, 51].

Наиболее приемлемой классификацией концептов, по нашему мнению, является их деление на универсальные и национальные. Универсальные концепты представляют собой общечеловеческие знания, лишённые культурной специфики (например, добро и зло, радость и горе, любовь и ненависть). В отличие от них, существуют концепты, привязанные к определённым этническим группам. Как утверждает А. Вежбицкая, мысли могут быть выражены на одном языке, а эмоции – пережиты в рамках одного языкового сознания, не затрагивая другие. Ученый выделяет концепты-автохтоны, которые содержат как общие, так и национальные элементы, а также протоконцепты, относящиеся к универсальным концептам [6, 23]. В. П. Нерознак подчёркивает, что концепты национальной культуры находят своё отражение в безэквивалентной лексике, которая служит основой для составления перечня ключевых национальных концептов [21, 85]. В. А. Маслова приводит примеры категорий русской культуры, таких как “Воля”, “Доля”, “Интеллигентность”, “Соборность” и другие [22, 51].

Система концептов, в которой проявляются языковая картина мира и коллективное языковое сознание этноса, образует концептосферу конкретной культуры. Концептосфера (по терминологии Д. С. Лихачева) представляет собой изменяющуюся во времени и пространстве структуру отдельной этнической группы, состоящую из универсальных концептов, способствующих взаимопониманию между народами, и национальных концептов, характерных для определенной культуры и закреплённых в языке, традициях и убеждениях. Национальная культура имеет свои уникальные мировоззрения и ценности, на основе которых формируются стереотипы, связанные с определённым народом. В концептосфере каждого этноса выделяются ключевые концепты, которые обладают особой устойчивостью и значимостью для национальной культуры. Эти основные элементы картины мира важны как для индивидуальной языковой личности, так и для лингвокультурного сообщества [22, 247].

Несмотря на уверенное развитие лингвокультурологии как научной дисциплины, на сегодняшний день отсутствует единое определение термина “лингвокультурный анализ”. Как указывают Е. И. Зиновьева и Е. Е. Юрков, это понятие охватывает различные методические подходы, такие как концептуальный анализ, дискурсный анализ и методика работы со словарными статьями и прочее [23, 101].

Современное языкознание воспринимает концептуальный анализ неоднозначно. С.Е.Никитина отмечает, что это выражение может трактоваться как анализ концептов или как специфический вид исследования, при котором концепты выступают в роли основных единиц [24, 101]. Е. И. Зиновьева и Е.Е.Юрков, рассматривая концептуальный анализ как исследование концептов, считают целесообразным применение методики, представляющей собой совокупность различных способов изучения. Это включает в себя определение взаимосвязей концепта с другими концептами в рамках одной культуры (на уровне парадигмы и синтагмы), как предлагает С. Е. Никитина, а также изучение сочетаемости абстрактных названий и воображаемых полей (по мнению Л.О.Чернейко и В.А.Долинского).

На основе перечисленных методов, ученые выделяют несколько этапов для изучения концепта: анализ происхождения термина с целью выявления его глубинного значения; исследование словарных данных; выявление дополнительных концептуальных характеристик через дистрибутивный анализ сочетаний слова; исследование его метафорического использования; изучение словообразовательных форм, происходящих от основного термина; установление связей концепта в концептуальной сфере языка на уровне парадигм; а также применение ассоциативных

словарей и/или проведение ассоциативных экспериментов для определения предполагаемого поля значений исследуемого слова-концепта.

М. В. Пименова утверждает, что анализ концептов осуществляется в несколько этапов: изучение лексического значения и внутренней структуры слова; выявление синонимов данного термина; анализ способов реализации концепта в языковой картине мира; изучение методов концептуализации, а также метафорических и метонимических явлений; исследование событий, происходивших в определенном времени и/или пространстве, с учетом наличия субъекта, объекта, цели, условий, времени и места, а также причин, способствующих их возникновению.

Выводы. Таким образом, в области лингвокультурологии язык выступает одним из ключевых средств, через которое формируются фундаментальные понятия – концепты – в человеческом сознании. Концепт, в свою очередь, позволяет словам проникать в языковую картину мира, взаимодействуя с другими лексическими элементами. Он представляет собой основополагающую категорию в научном описании языкового восприятия реальности. Формируясь на основе индивидуального и культурного опыта, концепты становятся духовным наследием общества, отражая результаты познания окружающего мира и характеризуя языковую картину и национальную идентичность.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 267-279.

2. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: антология. – М., 1997. – С. 280-287.

3. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.

4. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия: сб. статей / Под ред. Н. К. Рябцевой. – М.: Наука, 1993. – 176 с.

5. Бижева З. Х. Антропоцентризм культуры – антропоцентризм языка / Русская и сопоставительная филология: состояние и перспективы. – Казань, 2004. – С. 207.

6. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

7. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: Гнозис, 2004. – 192 с.

8. Карасик В. И. Языковые концепты как измерения культуры (субкатегориальный кластер темпоральности) / Концепты. Выпуск 2. – Архангельск, 1997. – С. 156-158.

9. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград: Парадигма, 2005. Т. I. – С. 13-15.

10. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сборник научных трудов. – Воронеж, 2001. – С. 76-77.

11. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

12. Токарев Г. В. Лингвокультурология. – Тула: изд-во ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2009. – 136 с.

13. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центрконцепта. Вып. 1. – Архангельск, 1977. – С. 11-55.

14. Kodirov A. Linguistic and cognitive representation of the concept “HOPE” IN RUSSIAN //International Bulletin of Engineering and Technology. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 106-108.

15. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М., 2004. – 390 с.

16. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

17. Самситова Л. Х. Культурные концепты как лингвокультурный феномен // Вестник Башкирского университета, 2011. Т. 16. – №3(I). – С. 1045-1048.

18. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – М.: Тетра Системс, 2004. – 256 с.

19. Гоннова Т. В. Русский язык: исторические судьбы и современность // Русская языковая картина мира. Труды III Международного конгресса исследователей русского языка. – М.: изд-во МГУ, 2007. – С. 484.

20. Гуревич А. Я. Человек и культура. Индивидуальность в истории культуры. – М., 1990. – 192 с.

21. Нерознак В. П. От концепта к слову: к проблеме филологического концептуализма // Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков. – Омск, 1998. – С. 80-85.

22. Тхорик В. И., Фанян Н. Ю. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – М.: ГИС, 2005. – 260 с.

23. Зиновьева Е. И., Юрков Е. Е. Лингвокультурология: теория и практика. – СПб.: МИРС, 2009. – 292 с.

24. Никитина С. Е. Концептуальный анализ в народной культуре // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1991. – С. 101.

25. Пименова М. В. Методология концептуальных исследований // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – Волгоград: Парадигма, 2005. Т. I. – С. 15-19.

26. Самситова Л. Х. Сущность и специфика культурных концептов в языковой картине мира // Вестник Башкирского университета, 2012. Т. 17. – №3(1). – С. 1529-1532.

Ахмеджанова Ситора Джураходжаевна,
преподаватель Бухарский государственного университета кафедры русского языка и литературы (Узбекистан)
E-mail: iamhappyandglad@gmail.com

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ И ТИПОЛОГИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОРПУСОВ

Аннотация. Корпусная лингвистика считается одной из наиболее перспективных и прогрессирующих сфер в изучении языка. Актуальность данной статьи заключается в огромном потенциале лингвистических корпусов, который еще не в полной мере осознан научным сообществом, хотя бы по тому, что текст – основной объект корпусной лингвистики – в разнообразных формах своей реализации является одной из основных составляющих языковой системы и мыслительно-речевой деятельности современного носителя языка. В статье раскрывается понятие “корпус”, приведена классификация корпусов текстов, подробно описывается каждая группа корпусов текстов, приводятся критерии лингвистических корпусов, объясняется понятие “разметка”, рассматриваются основные понятия корпусной лингвистики, методы и области ее применения. Описывается преимущество корпусов текстов в лингвистическом исследовании. Также в статье анализируется возникновение и становление корпусной лингвистики, приводится типология корпусов, описывается каждый тип корпуса в отдельности.

Ключевые слова: корпус, лингвистика, корпусная лингвистика, текст, семантическая, анафорическая, графематическая, репрезентативность, понятийный аппарат, вариация.

Annotatsiya. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning eng istiqbolli va ilg‘or yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi ilmiy hamjamiyat tomonidan hali to‘liq e’tirof etilmagan lingvistik korpusning ulkan salohiyatida, hech bo‘lmaganda, chunki korpus tilshunosligining asosiy ob'ekti bo‘lgan matn uning turli shakllarida til tizimining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, zamonaviy ona tilida so‘zlashuvchining aqliy va nutqiy faoliyati. Maqolada “korpus” tushunchasi ochib berilgan, matn korpusining tasnifi berilgan, matn korpusining har bir guruhi batafsil tavsiflangan, lingvistik korpus mezonlari keltirilgan, “belgilash” tushunchasi tushuntirilgan va korpus lingvistikasining asosiy tushunchalari, uni qo‘llash usullari va sohalari ko‘rib chiqilgan. Tilshunoslik tadqiqotlarida matn korpusining afzalligi tasvirlangan. Shuningdek, maqolada korpus lingvistikasining paydo bo‘lishi va rivojlanishi tahlil qilingan, korpus tipologiyasi berilgan va korpusning har bir turi alohida tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: korpus, lingvistika, korpus lingvistikasi, matn, semantik, anaforik, grafematik, reprezentativlik, kontseptual apparat, variatsiya.

Abstract. Corpus linguistics is considered one of the most promising and progressive areas in language study. The relevance of this article lies in the enormous potential of linguistic corpora, which has not yet been fully recognized by the scientific community, at least because the text – the main object of corpus linguistics – in its various forms of implementation is one of the main components of the language system and the mental and speech activity of a modern native speaker. The article reveals the concept of “corpus”, provides a classification of text corpora, describes in detail each group of text corpora, provides criteria for linguistic corpora, explains the concept of “markup”, and examines the basic concepts of corpus linguistics, methods and areas of its application. The advantage of text corpora in linguistic research is described. The article also analyzes the emergence and development of corpus linguistics, provides a typology of corpora, and describes each type of corpus separately.

Key words: corpus, linguistics, corpus linguistics, text, semantic, anaphoric, graphematic, representativeness, conceptual apparatus, variation.

Введение. Каждое исследование, проводимое языковедом, должно быть направлено, как минимум, на определенные стадии деятельности:

Подбор положений и базы категоризации исследуемых объектов.

Разделение объектов по категориям сообразно с данной базой.

и толкование итогов разделения объектов по категориям, интерпретация оснований такого разделения [1, 29].

В то же время первая стадия этой деятельности предполагает существование исследуемых объектов, то есть приобретение практических данных для создания на заключительной стадии теории.

В наши дни корпусная лингвистика при подготовке и анализировании эмпирических данных получает широкое распространение, благодаря интенсивному росту информационных технологий.

Основная часть. Впервые о корпусной лингвистике стало известно в 60-х гг. XX в. Тексты формировались главным образом на базе английского языка, но вскоре стали появляться корпуса (в корпусной лингвистике принято использование формы множественного числа “корпуса”. См.: Толковый словарь русского языка под редакцией Д. Н. Ушакова: Корпус, мн. ч. корпуса) на материале и других языков. Тогда же в Брауновском университете США учеными У.Н. Френсисом и Г. Кучерой был составлен первый корпус текстов на электронном носителе [2], который состоял из 1 миллиона словоупотреблений (500 текстов по 2 000 слов в каждом). Также к нему были приложения в виде показателя частоты употребления слов по алфавиту и определенные данные статистики.

Корпус – это сборник текстов на одном или нескольких языках, которые связаны некоторыми характеристиками. В своём труде Л. Лемницер и Х. Цинсмайстер дали такое понятие корпусу: “Корпус представляет собой набор письменных или устных высказываний. Данные корпуса обычно оцифровываются, т.е. часто хранятся на компьютерах и машиночитаемы” [3, 7].
В то же время составные элементы корпуса – тексты – складываются из материалов, метаданных, которые представляют эти материалы, и из языковых обощений, которые эти материалы организовывают.

Как частный раздел языкознания корпусная лингвистика окончательно сложилась в конце XX в.

Корпусная лингвистика как отдельный раздел языкознания окончательно сформировалась в первой половине 90-х гг. XX в. Тогда же и начинает складываться понятийный аппарат [4, 37]. В частности, Дж. Синклер определяет понятие “корпус” следующим образом: “набор естественно встречающихся языковых текстов, выбранных для характеристики состояния разнообразия языка” [5, 171]. Здесь выделяется одно из ключевых положений при подборе текстов для составления корпуса – имеются в виду недоработанные тексты, другими словами, язык демонстрируется в том виде, в котором он был выражен (устная или письменная речь). К тому же, в корпусе предложены не реальные “шаблоны” и “положения” для верной организации сообщения, а максимально возможное число “вариаций” языка, хоть часть из них и располагаются не в центре системы языка.
Дальше понятие “корпус” все больше уточняется: “Корпус – это совокупность текстов, предназначенная для какой-либо цели, обычно обучающей или исследовательской. Корпус – это не то, что говорит или знает говорящий, а нечто, созданное исследователем. Это запись производительности, обычно множества разных пользователей, предназначенная для изучения, чтобы мы могли сделать выводы о типичном использовании языка. Поскольку оно предоставляет методы наблюдения закономерностей того типа, которые уже давно были замечены литературными критиками, но не были выявлены эмпирически, компьютерное исследование больших корпусов, возможно, может предложить выход из парадоксов дуализма” [6, 239-240] (Перевод наш).

Мы предполагаем, что более или менее цельную формулировку понятия “корпус” возможно отыскать в работах В.П. Захарова. Лингвист описывает корпус как большой, изображаемый в электронном виде, организованный и спланированный, филологически внушительный конгломерат языковых данных, рассчитанный для разрешения определенных лингвистических вопросов и задач [7, 3]. Эту формулировку можно квалифицировать как “деятельностную”, по большому счёту объясняющую лингвистическую тенденцию организованных текстовых массивов.

Результаты и обсуждение. В результате, в любой из описанных формулировок понятия “корпус” отмечается следующее:

1) большое количество текстов должно быть представлено в электронном виде (в сети Интернет или на любом носителе);

2) языковой материал должен быть распределен для рассмотрения в лингвистических целях;

3) по итогам рассмотрения должен существовать способ разнообразного разделения полученных языковых данных (по теме, жанру, году создания и т.д.).

Рассматривая первое, замечена возможность постоянного доступа текстов в электронном виде. Огромное количество корпусов текстов можно классифицировать на три значительные группы:

Свободно-доступные;

Частично-доступные;

Коммерческие.

К первой группе относятся достаточно малое количество из имеющихся на сегодняшний день корпусов текстов. Достаточно содержательным считается Национальный корпус русского языка, объём которого составляет более 500 миллионов слов.

К следующей группе относится большинство из имеющихся корпусов, тем не менее для решения определенных лингвистических задач данный частичный доступ считается вполне достаточным. Например, в Британском национальном корпусе итоги запроса составляют всего до 50 произвольных примеров, также нет большинства функций search-интерфейса, который предоставляется только вкупе с полноценной (и платной) версией корпуса.

Вместе с тем есть некоммерческая разновидность этого корпуса [8], которая становится доступной после простого процесса регистрирования. В данной вариации для поиска предлагается около 100 миллиона слов в текстах 1980-1993 гг.

А в третью группу определяют, к примеру, Банк английского языка (British National Corpus), в котором есть вариант предварительной бесплатной подписки на месяц для приобретения доступа в Collins Wordbanks Online [9], который содержит около 533 миллиона слов, и только потом следует купить коммерческую версию корпуса.

Другим значительным критерием языковедческого корпуса текстов считается присутствие или отсутствие разметки, потому что для решения языковедческих вопросов и задач наличия обычного конгломерата текстов недостаточно.

Разметка – это присвоение текстам и их элементам специальных меток: внешних, внеязыковых, системных и собственно лингвистических, которые описывают различные параметры элементов текста [7, 6]. В метаразметку входит не только информация о тексте, но и данные об авторе. Изучим собственно лингвистические типы разметки. Можно начать с разметки частей речи, являющейся часто встречающейся в существующих корпусах, вместе с тем принимается во внимание не только морфологические показатели, но и грамматические.

Разметка частей речи происходит при участии специальных программ автоматизированного морфоанализа. К примеру, в малой части Национального корпуса русского языка (6 миллионов словоупотреблений) осуществлены ручное устранение морфоомонимии и вспомогательная корректировка итогов процесса программы автоматического морфоанализа [10, 86].

В Мангеймском корпусе немецкого языка разметка частей речи наличествует в большинстве своем в под-корпусах текстов публицистики. В числе остальных типов разметки особенно необходимо обратить внимание на синтаксическую разметку, которая представлена не во всем конгломерате корпуса, а только в его незначительной части, ведь этот тип разметки, предполагающий определение синтаксической структуры для любого предложения, производится практически вручную и нуждается в значительных временных затратах. Также, в корпусе есть и другие типы разметки, к примеру, семантическая, просодическая, анафорическая, графематическая и т.д. Это по большей части способствует упрощению процедуре естественного сбора данных исследователем с учётом верно указанных условий поиска.

Тем не менее, чтобы разработанный корпус текстов удовлетворял разного рода лингвистическим задачам, которые стоят перед языковедом, он должен в свою очередь иметь еще как минимум два показателя.

В первую очередь, имеется в виду репрезентативность корпуса текстов. Кибрик А.Е., Брыкина М.М., Леонтьев А.П. и Хитров А.Н. считают, что репрезентативность позволено оценивать по преобразованию “относительной частоты” исследуемого факта при росте “выборки”. Если “относительная частота” факта от увеличения “каждого последующего фрагмента текста” не будет часто меняться, то это значит, что “корпус в целом репрезентативен” [11, 21]. Вместе с тем хоть и наблюдается недопустимость при данной формулировке репрезентативности определить связи со статистикой, акцентируется, что данное требование является обязательным, но все же неполным для установления репрезентативности корпуса текстов.

В основном, вопрос установления репрезентативности разных корпусов текстов считается до сих пор актуальным, однако, надо признать, недостаточно разработанным. Только репрезентативность трансформирует обычный комплекс различных текстов именно в корпус текстов, подходящий для осуществления лингвистического исследования. Вместе с тем, речевая деятельность человека до такой степени многообразна, что почти невозможно реально передать все имеющиеся вариации языка, вышеупомянутых ранее. По этой причине вопрос репрезентативности корпуса текстов считается больше вопросом из сферы беспристрастности любого научного исследования. В данном случае желательно полагаться на здравый смысл самого исследователя, когда имеется в виду пользовательский корпус (разрабатывается самим исследователем в соответствии с целями его исследования), или группы исследователей, когда имеется в виду создание корпуса, требующего масштабность языковых явлений, стилей, жанров и т. д. (к примеру, национального корпуса конкретного языка).

Значительным условием при обозначении корпуса является также и простота его эксплуатации, иначе говоря, корпус должен быть оснащен специализированной системой поиска, которая должна быть (в идеале) довольно понятна в достаточной степени и проста в эксплуатации. Эксплуатация Национального корпуса русского языка или Британского национального корпуса (Банка английского языка) значительных проблем, чего не скажешь о поисковой системе Мангеймского немецкого корпуса. Мы считаем, что корпус не должен отнимать много времени, которое нужно для поиска определенного явления, и не должен предлагать хитрую методику поиска, так как изучение его базовых пунктов требует от исследователя в некоторых случаях чисто технических и математических знаний.

Корпус и его типы. В числе имеющегося разнообразия исследовательских корпусов в отдельных случаях очень трудно ориентироваться, потому как цели и задачи, поставленные перед языковедом, нередко отождествляются в общем, но в частных отраслях и сферах различаются. Начальный этап, осуществляемый исследователем при изучении исследуемых “объектов” – это верный выбор надлежащего корпуса. Всё многообразие действующих корпусов устанавливается разнообразием “исследовательских и практических задач, для решения которых они создаются” [7, 12].

1. Устные, письменные, смешанные.

Устный корпус – систематизированный комплекс речевых отрывков, оснащённый программными возможностями доступа к ним [12, 71-72]. Впервые устные корпуса стали функционировать в 80-х годах XX века на основе американского английского языка. Затем появляются особые координационные центры, которые собирали, хранили, распространяли и создавали устные корпуса. К примеру, LDC (Linguistic Data Consorcium) [13], CSLU (Center for Spoken Language Understanding) [14], ELRA (European Language Resources Association) [15].

Большая часть из действующих корпусов принадлежат к письменным или смешанным (к примеру, доступная часть Мангеймского корпуса немецкого языка) [16], все же часть лингвистически размеченных устных текстов даже в смешанных корпусах достаточно мала относительно всего конгломерата корпуса (очень часто это национальные корпуса определенного языка, например: русского языка [17], английского языка [18]).

2. Одноязычные – двуязычные / полиязычные.

Выделяются две группы одноязычных корпусов:

– корпуса, охватывающие весь язык,

– корпуса, охватывающие только язык для определённых целей.

К примеру, Corpus of Early English Medical Writing (CEEM) [19] – корпус текстов с медицинским содержанием на английском языке от 1375 до 1750 гг., объем которого составляет примерно 1,5 миллиона слов. В нём имеются теоретические работы, справочники, стихотворные тексты на медицинские темы.

В двуязычных и полиязычных корпусах тексты могут быть предложены сопоставимо или параллельно. Например, в 1992 г. возникла Европейская корпусная инициатива (European Corpus Initiative (ECI)) – международная организация, которая занимается составлением большого полиязычного корпуса для научно-исследовательских целей [20]. В настоящем сопоставимом корпусе имеются не только тексты европейских языков, но и тексты на русском, турецком, китайском, японском и многих других. Их объём составляет более 98 миллионов слов. Такого вида корпус считается коммерческим. Корпуса параллельных текстов предназначены, прежде всего, для сопоставительного анализа текстов в направлении “оригинальный – переведённый” для обучения способам, методам и приемам перевода. Например, European Parliament Proceedings Parallel Corpus 1996-2011 [21], в котором представлены параллельные тексты заседания Европейского парламента на разных европейских языках с переводом на английский.

3. Синхронный – диахронный.

Синхронные корпуса предусматривают репрезентацию текстовых данных для исследования системного состояния языка в конкретный период времени. Так, в некоммерческой версии Британского национального корпуса [22] есть только тексты периода с 1980 по 1993 гг.
Для исследования исторического развития определённого языкового явления или всей языковой системы в общем существуют диахронные корпуса. К примеру, Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien [23], здесь представлены индогерманские тексты разных эпох.

4. Неразмеченные – размеченные.

Неразмеченный корпус – это конгломерат текстов, содержащий конкретное число упоминаний необходимого компонента. Вместе с тем итоги поиска, предлагаемые в неразмеченных корпусах, могут быть применены в языковедческих исследованиях, но только с точки зрения статистики.

Размеченные корпуса (морфологически, синтаксически и т.д.) считаются многофункциональными, так как дают намного больше возможностей для осуществления лингвистического анализа.

Заключение. Итак, корпус – это представленный в электронном виде, как правило, размеченный для языковедческого анализа, снабжённый относительно несложной в эксплуатации поисковой системой представительный конгломерат неотредактированных текстов, которые представляют по возможности большое число языковых вариантов.

В годы возникновения корпусной лингвистики проблем компьютеризации в этом направлении не обозначалось, и “исследователи указывали на возможность” проигнорировать вариативность языка, а именно “территориальному, социальному, возрастному, гендерному” и т.п. языковому разграничению [24, 76-77]. В наши дни, игнорируя его, мы намеренно ущемляем себя разнообразными рамками при исследовании текстов конкретного языка, что подвергает сомнению объективность такого рода исследования. С возникновением электронных корпусов разнообразие форм существования языка стало более показательным, средства и возможности изучения данных языка возросли. В современном лингвистическом корпусе есть сотни миллионов словоупотреблений, а то, что благодаря электронному корпусу итоги примеров словоупотреблений можно получить невообразимо быстро, в значительной мере облегчает задачу языковедам. Показанная типология корпусов, не претендуя на масштабность, представляет нам реальное разнообразие корпусов текстов и позволяет сориентироваться в нем для дальнейшего проведения научного исследования.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мельников Г.П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / РАН. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 2003. – С. 29.

2. Lemnitzer L., Zinsmeister H. Korpuslinguistik: Eine Einführung. – Tübingen, 2006. – 272 с.

3. Ахмеджанова С. Д. Русский и узбекский языки в сопоставительном аспекте //Ответственный редактор, 2023. – С. 37.
4. Sinclair J. McH. Corpus, Concordance, Collocation. Describing English language. – Oxford: Oxford University Press. – 1991. – 178 с.
5. Stubbs M. Words and phrases: corpus studies of lexical semantics. – Oxford, 2001. – P. 239-240.
6. Захаров В. П. Корпусная лингвистика. – СПб., 2005. – 334 с.
7. Ахмеджанова, С. (2023). Специфика лакунарности в русской лингвистике. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 3(3), 84-88. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/11205.
8. Кибрик А.Е., Брыкина М.М., Леонтьев А.П., Хитров А.Н. Русские посессивные конструкции в свете корпусно-статистического исследования // Вопросы языкознания, 2006. Вып. 1. – С. 21.
9. Кривнова О. Ф. Области применения речевых корпусов и опыт их разработки // Тр. XVIII Сессии Российского акустического общества РАО. – Таганрог, 2006. – С. 23-34.
10. Плунгян В. А. “Интегрум» и Национальный корпус русского языка в лингвистических исследованиях // Integrum: точные методы и гуманитарные науки. – М., 2006. – С. 76-77.
11. http://www.ldc.upenn.edu
12. http://www.cslu.ogi.edu
13. http://www.elra.info
14. http://www.ids-mannheim.de
15. http://www.ruscorpora.ru
16. http://corpus.byu.edu/bnc
17. http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/CEEM/index.html
18. http://www.elsnet.org/resources/eciCorpus.html
19. http://www.statmt.org/europarl
20. http://corpus.byu.edu/bnc
21. http://titus.uni-frankfurt.de
22. http://corpus.byu.edu/bnc/
23. http://corpus.leeds.ac.uk/protected/
24. http://www.collinslanguage.com/content-solutions/wordbanks

Baxriyeva Umriniso Maxsud qizi,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi
tayanch doktoranti
(O‘zbekiston)
E-mail: u.m.baxriyeva@buxdu.uz

ABU ALI IBN SINONING “TIB QONUNLARI” ASARIDAGI TIBBIY BIRLIKLARNING MORFOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abu Ali ibn Sino tomonidan yaratilgan “Tib qonunlari” asaridagi tibbiy birliklarning morfologik jihatlari lingvistik tahlil etilgan. Asarda qo‘llanilgan tibbiy terminlar tarkibi, ularning so‘z yasalish modellari, morfemik tuzilishi, shuningdek, arab va fors tillaridan kirib kelgan birliklarning o‘zlashtirilish xususiyatlari o‘rganilgan. Tadqiqot natijasida qadimiy tibbiy terminlarning zamonaviy tibbiy atamalarga ta’siri, ularning ma’no jihatdan izchil evolyutsiyasi hamda morfologik barqarorlik darajasi tahlil qilingan. Ushbu maqola tibbiy tilshunoslik, tarixiy lingvistika va terminologiya yo‘nalishida olib borilayotgan izlanishlarga nazariy hamda amaliy hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Ibn Sino, “Tib qonunlari”, tibbiy birlik, morfologiya, tilshunoslik, terminologiya, arabcha atamalar, tarixiy lingvistika.

Аннотация. В данной статье проводится лингвистический анализ морфологических аспектов медицинских единиц в труде Абу Али ибн Сины “Канон медицины”. Исследуется состав медицинских терминов, их модели словообразования, морфемная структура, а также особенности ассимиляции заимствованных единиц из арабского и персидского языков. В результате исследования анализируются влияние древних медицинских терминов на современную медицинскую терминологию, их семантическая эволюция и степень морфологической стабильности. Данная статья вносит теоретический и практический вклад в области медицинской лингвистики, исторической лингвистики и терминоведения.

Ключевые слова: Ибн Сина, Канон медицины, медицинские единицы, морфология, лингвистика, терминология, арабские термины, историческая лингвистика.

Abstract. This article provides a linguistic analysis of the morphological aspects of medical units in Abu Ali Ibn Sina’s “Canon of Medicine”. The composition of medical terms used in the work, their word formation models, morphemic structure, as well as the characteristics of the assimilation of units borrowed from Arabic and Persian are examined. The research highlights the impact of ancient medical terms on contemporary medical terminology, their consistent semantic evolution, and the degree of morphological stability. This article contributes both theoretically and practically to the fields of medical linguistics, historical linguistics, and terminology studies.

Keywords: Ibn Sina, Canon of Medicine, medical units, morphology, linguistics, terminology, Arabic terms, historical linguistics.

Kirish. Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi, xususan Abu Ali ibn Sino (980–1037) tomonidan yaratilgan “Tib qonunlari” (arabcha: al-Qānūn fī’t-Tibb) asari jahon tibbiyoti, falsafasi va tabiiy fanlarining rivojlanishida beqiyos o‘rin tutadi. Ushbu asar nafaqat tibbiy ma’lumotlar bilan boy, balki tilshunoslik, terminologiya va ilmiy nutq uslubi jihatidan ham muhim manba hisoblanadi [1].

“Tib qonunlari” asarida qo‘llangan tibbiy terminlarning katta qismi arab va fors tillaridan o‘zlashtirilgan bo‘lib, ular o‘z davrida ilmiy-tibbiy tafakkur mahsuli sifatida shakllangan. Bu birliklar morfologik jihatdan turlicha tuzilgan: oddiy va murakkab birliklar, affiksal (qo‘shimchali) shakllar, qo‘shma so‘zlar va metaforik atamalar shaklida uchraydi [2]. Ushbu terminlarning zamonaviy o‘zbek tilida va bugungi tibbiy terminologiya tizimidagi ko‘rinishlarini tahlil qilish esa ularning tarixiy rivojlanish jarayonini ochib beradi. Masalan, qalb, kabid, dimog‘, soda kabi birliklar bugungi kunda ham tibbiy leksikon tarkibida saqlanib qolgan. Ularning morfemik tahlili, semantik o‘zgarishlari va grammatik strukturasi tilshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq qilinishi ilmiy dolzarb vazifalardan biridir [3]. Shu bilan birga, bu terminlarning shakllanish mexanizmlarini o‘rganish orqali nafaqat ularning lug‘aviy kelib chiqishini, balki zamonaviy tibbiy atamalar tizimidagi izchilligini ham ko‘rish mumkin.

Ushbu tadqiqotning obyekti sifatida Ibn Sinoning “Tib qonunlari” asari tanlandi. Predmeti esa asarda ishlatilgan tibbiy birliklarning morfologik jihatdan shakllanish usullari, grammatik qurilishi va semantik tafsifi hisoblanadi. Maqolaning asosiy maqsadi tibbiy birliklarning lingvistik qurilishini o‘rganish, ularning bugungi zamonaviy atamalar bilan aloqadorligini aniqlash va tarixiy-lingvistik taraqqiyotidagi uzviylikni ochib berishdir.

Asosiy qism. Mazkur tadqiqotda lingvistik tahlilning bir nechta metodlari qo‘llanildi, jumladan, morfologik, etimologik (kelib chiqish) va qiyosiy-lug‘aviy tahlillar. Ushbu yondashuvlar orqali Ibn Sino asarida uchraydigan tibbiy terminlarning tuzilishi, shakllanishi, grammatik xususiyatlari va semantik o‘zgarishlari chuqur o‘rganildi. Dastlab, tibbiy atamalarning arab va fors tillaridagi asl shakllari aniqlanib, ularning morfemik tuzilishi tahlil qilindi. Tahlil davomida arab tilidagi morfologik tizim asosida so‘zlarning ildizlari (juzr) va vaznlarining (formulaviy tuzilish) roli ko‘rib chiqildi. Misol sifatida, *qalb*, *kabid*, *soda*, *dimog‘* kabi terminlar morfologik jihatdan oddiy, affiksal va qo‘shma birliklar sifatida tasniflanishi mumkin.

Ikkinchi bosqichda tibbiy birliklar zamonaviy o‘zbek tili va tibbiy terminologiya bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bunda lingvistik transformatsiyalar, semantik torayish yoki kengayish, va grammatik adaptatsiya hodisalari aniqlab borildi. Misol uchun, Ibn Sino davrida soda atamasi umumiy modda almashinuvi kasalliklarini bildirgan bo‘lsa, bugungi kunda u metabolik sindrom yoki bioximik muvozanat terminlariga yaqinlashgan [4]. Bu metodlar tibbiy birliklarning morfologik tizimi, tarixiy shakllanishi va zamonaviy terminologiyaga ta’sirini chuqur o‘rganishga imkon berdi.

Muhokama va natijalar. Tadqiqot davomida Ibn Sino asaridagi tibbiy birliklar morfologik jihatdan tahlil qilinar ekan, ularning grammatik tuzilishi, yasalish shakllari va semantik xususiyatlari chuqur o‘rganildi. Asosiy e’tibor, avvalo, tibbiy atamaların morfologik strukturasiga qaratildi va ularning turli shakllari zamonaviy tibbiyot tiliga qanday ta’sir ko‘rsatgani aniqlanishga harakat qilindi. Ibn Sino asaridagi tibbiy birliklar morfologik jihatdan bir nechta turlarga bo‘linadi, ulardan ba’zilari quyidagilardir:

Oddiy birliklar – bu morfologik jihatdan bitta ildiz asosida yasalgan, qo‘shimchalarsiz (affikssiz) shakldagi tibbiy terminlardir. Ushbu birliklar odatda lug‘aviy jihatdan soddaligi bilan ajralib turadi va ma’nosi aniq, konkret fiziologik yoki anatomiya bilan bog‘liq ob’ektlarni ifodalaydi. Oddiy birliklar tibbiy terminologiyaning eng qadimgi va asosiy qatlamini tashkil qiladi. Oddiy birliklarning morfologik xususiyatlari: Bitta ildizdan tashkil topgan. Qo‘shimcha (prefiks, suffiks, interfiks)larga ega emas. Lug‘aviy mustaqillikka ega bo‘lib, alohida tibbiy ma’noni anglatadi.

Sintaktik vazifasida, odatda, nomlovchi funksiyani bajaradi (tanadagi a’zoni yoki hodisani nomlaydi). Misollar: *Qalb – yurak ma’nosini anglatadi.* Arab tilidagi “qalb” so‘zi bevosita yurakni bildiruvchi oddiy birlik bo‘lib, hech qanday affiks (qo‘shimcha) bilan yasalmagan. Ushbu birlik aniq biologik organni ifodalaydi va tibbiy kontekstda yurak faoliyati, yurak kasalliklari, zarb (urish) kabi tushunchalar bilan bog‘lanadi. *Kabid – jigar ma’nosida.* Bu atama arab tilidan o‘zlashgan bo‘lib, o‘zbek tibbiy matnlarida ham keng qo‘llanadi. Bu yerda ham bitta ildiz mavjud bo‘lib, grammatik yoki semantik kengaytma yo‘q. Kabid hazm qilish tizimining asosiy organi sifatida ko‘plab tibbiy tavsiflarda qo‘llaniladi. *Dimog‘ – burun ma’nosida.* Bu ham oddiy birlik bo‘lib, burun a’zosini bevosita bildiradi. Ibn Sino asarida dimog‘ atamasi ko‘pincha nafas olish yo‘llari bilan bog‘liq patologiyalar yoki fiziologik holatlarni tavsiflashda ishlatilgan. *Asab – nerv.* Ushbu so‘z ham oddiy birlik hisoblanadi. U asab tizimining asosiy komponenti bo‘lib, asosan, nervlar, reflekslar, asab kasalliklari kabi kontekstlarda ishlatiladi[1].

Oddiy birliklarning funksional roli: Oddiy birliklar tibbiy matnlarda asosan asosiy nomlovchi birlik sifatida xizmat qiladi. Ular murakkab atamalar, affiksal yoki qo‘shma birliklar yaratishda baza (asosiy ildiz) rolini o‘ynaydi. Masalan: *Qalb → zarb-ul-qalb*, *Asab → asab tizimi, asabiy holat*

Tibbiy terminologiyadagi ahamiyati: Oddiy birliklar tibbiy leksikadagi asosiy sifatida qabul qilinadi. Ular ko‘p hollarda qadimiy manbalarda, xususan Ibn Sino kabi tabiblarning asarlarida uchraydi;Ularning semantik soddaligi tibbiy tushunchalarni aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi; Lug‘aviy jihatdan boy va tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, arab va fors tibbiy merosining o‘zbek tiliga o‘tishida muhim bo‘lgan. Oddiy birliklar – tibbiy terminologiyaning eng sodda, ammo eng muhim qismini tashkil etadi. Ular morfologik jihatdan oddiy bo‘lsa-da, ilmiy va amaliy tibbiyotda aniq va

tushunarli ifoda vositasi boʻlib xizmat qiladi. Ibn Sino asaridagi bu kabi birliklar, bugungi tibbiy tilning shakllanishi va rivojlanishida asosiy manba hisoblanadi.

Murakkab birliklar – bu ikki yoki undan ortiq soʻzning qoʻshilishi orqali yaratilgan atamalardir. Bunday birliklar koʻpincha maʼnolarini kengaytirish, aniqlashtirish yoki tasvirlash uchun ishlatiladi. Murakkab birliklar tibbiyotda koʻplab jarayonlar, kasalliklar yoki alomatlarni ifodalashda muhim rol oʻynaydi, chunki ular nafaqat aniq maʼno, balki baʼzan metaforik yoki izohli mazmunni ham keltirib chiqaradi.

Murakkab birliklarning tuzilishi: Murakkab birliklar odatda ikki yoki undan ortiq soʻzning qoʻshilishidan tashkil topadi. Har bir soʻzning alohida maʼnosi boʻlgan holda, ular birgalikda yangi, kengaytirilgan yoki izohli maʼno hosil qiladi. Bunday birliklar, koʻpincha, ilmiy va tibbiy terminologiyada uzoq tarixiy rivojlanishning natijasi boʻlib, oʻzaro bogʻliq jarayonlarni yoki holatlarni aniq va tasvirli tarzda bayon etishga xizmat qiladi. Misollar: *Suvdek oqadigan moddalar (yalligʻlanish suyuqliklari):* Bu atama ikki soʻzdan tashkil topgan boʻlib, suvdek (suvga oʻxshash) va oqadigan moddalar (suyuqliklar) soʻzlari birlashtirilgan. Bu yerda suvdek soʻzi yalligʻlanish jarayonida paydo boʻlgan suyuqlikning xususiyatlarini tasvirlaydi. Suvdek oqadigan moddalar atamasi, asosan, yalligʻlanish jarayonlari natijasida paydo boʻladigan suyuqliklarni, yaʼni, koʻpincha shish yoki infeksiyalarning oqib chiqishini ifodalaydi. Bu atama murakkablikni ifodalashda metaforik xususiyatga ega, chunki yalligʻlanish suyuqliklari suvga oʻxshash harakatda boʻladi.

Tabiati issiq va quruq (safro): Ushbu atama esa anʼanaviy tibbiyotda koʻpincha tananing biror bir holatini yoki kasallikni tavsiflash uchun ishlatiladi. Tabiati issiq va quruq soʻzlari orqali, organizmdagi baʼzi holatlar, masalan, gʻazab yoki yalligʻlanish kabi, issiq va quruq xususiyatlarga ega boʻlgan holatlar tasvirlanadi. Bu turdagi murakkab birlik koʻpincha iqlim va tana holatlarini izohli tarzda ifodalashda ishlatiladi. Tibbiy yondoshuvda safro (boshqa nomlari bilan "issiq va quruq" deb atalgan) maʼlum bir humorni, yaʼni, tanadagi suyuqliklar tizimini va uning taʼsirini tavsiflash uchun ishlatiladi.[6]

Murakkab birliklarning tibbiy tilga taʼsiri: Murakkab birliklar koʻpincha tibbiy tilning tasvirlovchi va izohli xususiyatlarini kuchaytiradi. Bunday atamalar nafaqat ilmiy tafakkurda, balki tibbiyotda ham kasalliklarni, alomatlarni va jarayonlarni aniqroq ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, suvdek oqadigan moddalar yoki tabiati issiq va quruq kabi atamalar, tibbiyotda nafaqat konkret maʼnoni, balki alohida tashxislar va ularning semantik shakllarini ham oʻz ichiga oladi. Shunday qilib, murakkab birliklar oʻzining izohli va tasvirlovchi xususiyatlari orqali, tibbiy terminologiyani yanada boyitib, bilimlarni aniqroq va tushunarli qilib taqdim etadi. Bu turdagi birliklar, asosan, uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan boʻlib, ilmiy tafakkurda keng tarqalgan.

Affiksal birliklar – bu arab yoki fors tillaridagi morfologik qoʻshimchalar yordamida yasalgan tibbiy atamalardir. Bu turdagi birliklar bir yoki bir nechta morfemalardan tashkil topgan boʻlib, har bir morfema oʻz alohida semantik maʼnosini anglatadi. Affiksal birliklar, asosan, arab tilining sarf (morfologiya) qoidalari asosida yasaladi va qoʻshimchalar orqali soʻzlarga yangi maʼno, shakl yoki funktsional xususiyatlar qoʻshadi.

*Affiksal birliklarning tuzilishi:*Affiksal birliklar odatda ikki qismdan iborat: ildiz va qoʻshimcha (affiks). Ildiz soʻzning asosiy maʼnosini ifodalaydi, qoʻshimcha esa ushbu soʻzga yangi semantik, grammatik yoki sintaktik xususiyatlarni qoʻshadi. Arab tilida bu qoʻshimchalar koʻpincha -ul, -i, -at va boshqa shakllarda boʻladi, va ular soʻzning morfologik tuzilishini yanada boyitadi. Misollar: *Zarb-ul-qalb (yurak urishi):* Bu atama ikkita asosiy qismdan tashkil topgan: zarb (urish) va qalb (yurak). Bu yerda zarb ildiz soʻzi boʻlib, urish harakati yoki jarayonini anglatadi, qalb esa yurakni bildiradi. -ul- qoʻshimchasi arab tili morfologiyasida tarkibga kiritilgan va bu qoʻshimcha maʼnoni aniqlashtiradi, yaʼni yurak urishini anglatadi. Shunday qilib, zarb-ul-qalb birgalikda yurakning urish jarayonini (yurak urishi) ifodalaydi. Bunday atamalarda affiksal qoʻshimchalar soʻzlar oʻrtasidagi sintaktik bogʻlanishni mustahkamlab, ularga maxsus tibbiy maʼno qoʻshadi. *Sudaʼ (bosh ogʻrigʻi):* Bu soʻz suda (ogʻriq) ildizidan va arab tilidagi -aʼ (ogʻriq) shaklidan kelib chiqqan. Suda soʻzi arab tilida ogʻriq yoki qaynoq holatni anglatadi, va bu yerda affiksal qoʻshimcha yordamida bu ogʻriq turini aniqlashga erishiladi.[6] Sudaʼ bosh ogʻrigʻi sifatida ishlatiladi. Bu atama tibbiy kontekstda bosh ogʻrigʻining turini ifodalaydi va affiksal qoʻshimchalar orqali yanada aniqlanadi.

Affiksal birliklarning sintaktik roli va semantik xususiyatlari: Affiksal birliklar tibbiy tilda oʻziga xos sintaktik va semantik roʻlga ega. Masalan, ular: Tibbiy soʻzlar yoki tushunchalarni aniq va qisqacha

ifodalashda yordam beradi. Yangi semantik qatlamlar yaratadi, masalan, biror jarayon yoki holatni, kasallikni yoki alomatni aniq belgilash imkonini beradi. Odatda bu birliklar koʻproq ilmiy va texnik muhitda qoʻllaniladi, chunki ular murakkab tibbiy tushunchalarni qisqa va toʻgʻri tarzda ifodalaydi.

Affiksal birliklarning tibbiy terminologiyadagi oʻrni: Affiksal birliklar, tibbiyotda, asosan, kasalliklar, simptomlar, alomatlar va jarayonlarning aniq ifodalanishiga xizmat qiladi. Ular murakkab biologik va fiziologik hodisalarni qisqa va tushunarli tarzda bayon qilishga yordam beradi. Arab tilida afiksal birliklar yordamida tibbiy atamalar yaratish nafaqat tibbiyot ilmiy terminologiyasining boyishiga, balki ma'lum bir kasallik yoki alomatning aniq va ravshan ta'riflanishiga ham yordam beradi. Umuman olganda, affiksal birliklar tibbiy atamalarni yaratishda va ularning semantik mazmunini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ular murakkab ilmiy tushunchalarni qisqartirib, aniq va tushunarli tarzda ta'riflash imkonini beradi.

Qoʻshma birliklar – bu ikki yoki undan ortiq morfemadan tashkil topgan tibbiy atamalardir, ularning har bir komponenti oʻzining alohida semantik ma'nosiga ega boʻlib, birgalikda yangi, aniqroq ma'no yaratadi. Qoʻshma birliklar morfologik jihatdan bir nechta soʻzlardan yoki morfemalardan tashkil topadi va ular birgalikda kasalliklar, alomatlar yoki fiziologik jarayonlarni aniq tasvirlashda muhim rol oʻynaydi.

Qoʻshma birliklarning morfologik tuzilishi: Qoʻshma birliklar ikkita yoki undan ortiq morfemalardan tashkil topadi. Har bir morfema (soʻz yoki soʻz qism) oʻz ma'nosini saqlaydi, lekin ularning kombinatsiyasi umumiy tushunchani yaxshilaydi. Bu turdagi birliklar, koʻpincha, biror hodisani, jarayonni yoki tushunchani yanada toʻliq va aniq ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan: *Qalb-qon aylanishi:* Bu atama ikki soʻzdan tashkil topgan. Qalb (yurak) soʻzi va qon aylanishi (qonning yurak orqali harakatlanishi) soʻzi oʻzaro bogʻlanib, muayyan biologik jarayonni – yurak va qon tizimining oʻzaro aloqasini tasvirlaydi. Har bir soʻzning ma'nosi oʻziga xos boʻlib, ular birgalikda toʻliq fiziologik jarayonni ifodalaydi. *Kabid-ochlik:* Kabid (jigar) va ochlik (qorin boʻshligʻining ogʻirligi yoki oziq-ovqatni qabul qilishning qiyinlashishi) atamalari qoʻshma shaklda jigar bilan bogʻliq salomatlik muammolarini – masalan, jigar bilan bogʻliq ovqat hazm qilish tizimining buzilishi yoki jigar kasalliklarini tasvirlaydi. Bu atama jigar va uning faoliyatiga ta'sir qiluvchi oshqozon va ichak tizimi bilan bogʻliq alomatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Qoʻshma birliklarning semantik ahamiyati: Qoʻshma birliklar nafaqat morfologik tuzilishga ega, balki ular semantik jihatdan bir nechta elementni birlashtirib, yanada kengroq ma'no yaratadi. Har bir soʻz yoki morfema, qoʻshilganida, yangi tushuncha yoki aniq fiziologik hodisani tavsiflaydi. Misol uchun, qalb-qon aylanishi atamasining tarkibidagi qalb va qon aylanishi soʻzlari birgalikda yurakning qon aylanish tizimidagi rolini yanada aniqroq ifodalaydi. Bu, aslida, faqatgina yurak yoki qon aylanishining alohida olinganini emas, balki ular oʻrtasidagi interaktiv jarayonni ham oʻz ichiga oladi.

Qoʻshma birliklarning tibbiy terminologiyadagi oʻrni: Qoʻshma birliklar tibbiy terminologiyada ayniqsa keng qoʻllaniladi, chunki ular kasalliklar, simptomlar va fiziologik jarayonlarni aniq va qisqacha ifodalash imkonini beradi. Ushbu birliklar tibbiyot ilmiga xos murakkab tushunchalarni oddiy va tushunarli qilib taqdim etadi, bu esa bemorlarni davolash jarayonida samarali tibbiy kommunikatsiyani ta'minlaydi. Shuningdek, qoʻshma birliklar orqali tibbiy ilmiy adabiyotda yangi tushunchalar va kasalliklar haqida koʻproq ma'lumot olish mumkin. Umuman olganda, qoʻshma birliklar tibbiyotda murakkab biologik, fiziologik va patologik jarayonlarni tasvirlashda, shuningdek, kasalliklar va alomatlarni aniq ifodalashda muhim ahamiyatga ega.

Tibbiy terminologiya bu doimo harakatda boʻlgan, tarixiy, madaniy va ilmiy omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab tizimdir. Koʻplab tibbiy birliklar vaqt oʻtishi bilan semantik jihatdan oʻzgaradi, ya'ni ular dastlabki ma'nolaridan uzoqlashadi yoki yangi konnotatsiyalarga ega boʻladi. Bu holat tibbiy tilning evolyutsion xarakteri borligini va u qat'iy emas, balki dinamik va kontekstga moslashuvchan tizim ekanini koʻrsatadi.

Tarixiy-semiyotik oʻzgarish namunasi sifatida "soda" termini "Soda" – Ibn Sino davrida keng ishlatilgan va muayyan semantik yuklama bilan tibbiy leksikonda mustahkam oʻrin egallagan birliklardan biridir. Bu termin oʻsha davr tibbiyotining humoral nazariyasi asosida ishlatilgan boʻlib, quyidagi ma'nolarda qoʻllangan:

Psixik muvozanatsizlik – aqliy holatning buzilishi, gʻazab, beqarorlik, melankoliya kabi psixologik salbiy holatlar;

Salbiy moddalar yig‘ilishi – tanadagi ortiqcha, zararli va muvozanatsiz suyuqliklar (xususan, qora safro) yig‘ilishi bilan bog‘liq holatlar.

Bu atama o‘sha davrda soda moddasi tanadagi salbiy o‘zgarishlar sababchisi sifatida talqin qilingan, va u bilan bog‘liq kasalliklar, odatda, ruhiy va jismoniy noxushliklar bilan tavsiflangan.

Bugungi tibbiy diskursda esa soda atamasi ilmiy-amaliy qo‘llanilmaydi yoki kam uchraydi. Uning o‘rnini zamonaviy psixiatriya va psixosomatika sohalarida ancha aniqlashtirilgan tushunchalar egallagan: Psixosomatik buzilishlar – ruhiy zo‘riqishlar natijasida yuzaga keladigan jismoniy holatlar (masalan, stressdan kelib chiqadigan yurak urishi, bosh og‘rig‘i, oshqozon bezovtalanishi va h.k.).

Bunda soda atamasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanilmasa-da, u bilan bog‘liq semantik iz yoki ilmiy tarixiy izlanishlar hali-hanuz izchil tahlil etilmoqda. Bu jarayon – ya’ni atamaning ma’nosi o‘zgarishi yoki yangilanib zamonaviy ekvivalentlarga ega bo‘lishi – tibbiy tilning semantik evolyutsiyasi deb ataladi [4].

Ibn Sino terminlari va zamonaviy tibbiy birliklar qiyoslanishi: Tadqiqot doirasida Abu Ali ibn Sino tomonidan “Tib qonunlari” asarida qo‘llangan tibbiy terminlarning zamonaviy tibbiy terminologiya bilan qiyosiy-lug‘aviy tahlili amalga oshirildi. Bu tahlil nafaqat lingvistik o‘xshashlik va tafovutlarni, balki konseptual yondashuvlar evolyutsiyasini ham yoritishga xizmat qildi. Jumladan, Ibn Sino asaridan tanlab olingan asosiy tibbiy birliklar zamonaviy o‘zbek, lotin va ingliz tibbiy terminlari bilan solishtirildi. Quyidagi jadvalda ushbu qiyosiy tahlilning ayrim muhim namunalari keltirilgan:

Ibn Sino termini	*Ma’nosi*	*Zamonaviy atama (lot./ing.)*
Qalb	*Yurak*	*Cor (lot.), Heart (eng.)*
Kabid	*Jigar*	*Hepar (lot.), Liver (eng.)*
Dimog‘	*Burun*	*Nasus (lot.), Nose (eng.)*
Soda	*Salbiy modda, psixik holat*	*Psixosomatik buzilish (modern diagnosis)*
Balg‘am	*Sovuq modda, nafas tizimi suyuqligi*	*Mucus / Sekretum (lot.)*

Bu kabi qiyosiy tahlillar Ibn Sino asarlaridagi tibbiy terminlarning zamonaviy tibbiyot tiliga qanday ta’sir ko‘rsatganini va ularning konseptual asoslarini qanday saqlab qolganini ko‘rsatadi [2].

Olib borilgan morfologik tahlil shuni ko‘rsatdiki, Ibn Sino tomonidan “Tib qonunlari” asarida qo‘llanilgan tibbiy birliklar shakliy jihatdan sodda bo‘lishiga qaramay, murakkab semantik va funksional yuklamaga ega. Bu birliklar o‘zida arab tili morfologik tizimining chuqur qoidalarini aks ettirgan bo‘lib, asosan ildiz-vazn asosida yasalgan. Jumladan, qalb, kabid, asab, soda kabi terminlar bir ildizli oddiy birliklar sifatida morfemik jihatdan soddaligiga qaramasdan, kontseptual nuqtai nazardan chuqur ilmiy tushunchalarni ifoda etadi.

Ushbu tahlillar orqali aniqlanishicha, morfologik strukturalar terminlarning zamonaviy tibbiy nutqda qo‘llanishiga bevosita ta’sir qiladi. Shuningdek, bu birliklar hozirgi tibbiy terminologiya uchun lingvistik model vazifasini o‘taydi. Natijalar tibbiy tarjima, darsliklar tuzish, va terminologik standartlarni ishlab chiqish kabi amaliy sohalarda muhim qo‘llanilishi mumkin.

Ibn Sino asaridagi ko‘plab terminlar zamonaviy tibbiy atamalar bilan semantik jihatdan bog‘liq. Masalan, kabid – hepar (lot.), dimog‘ – nasus, balg‘am – mucus kabi juftliklar qadimiy tibbiy tilning zamonaviy leksikaga bevosita ta’sirini namoyon etadi. Bu uzviylik ilm-fan taraqqiyotining izchilligini va qadimiy birliklarning kontseptual barqarorligini isbotlaydi [2]. Tibbiy birliklar ikki asosiy tilshunoslik xususiyatga ega: Barqarorlik – asosiy semantik yadroning saqlanishi; O‘zgaruvchanlik – ma’no, konnotatsiya yoki qo‘llanish doirasining zamon va ilm-fan ta’sirida o‘zgarishi. Masalan, soda Ibn Sino davrida psixik holat bilan bog‘liq zararli modda sifatida talqin etilgan bo‘lsa, hozirgi terminologiyada psixosomatik buzilishlar tushunchasiga yaqinlashgan [4]. Bu esa terminlarning zamon bilan uyg‘unlashuvchanligini ko‘rsatadi. Tibbiy terminologiya faqat amaliy tibbiyotga oid emas, balki tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri sifatida ham o‘rganiladi. Etimologik, morfologik va qiyosiy yondashuvlar orqali tibbiy atamalarning kelib chiqishi va o‘zgarish mexanizmlari aniqlanadi. Bu esa tibbiy leksikani ijtimoiy-madaniy va tarixiy kontekstda chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi [5]. Klassik tillarga (arab, fors, lotin, yunon) asoslangan terminlar zamonaviy tibbiy lug‘atlarning filologik

negizini tashkil etadi. Shuning uchun tibbiyot va tilshunoslik fanlari o‘rtasidagi integratsiyani kuchaytirish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Abu Ali ibn Sino tomonidan “Tib qonunlari” asarida qo‘llangan tibbiy birliklar o‘zining morfologik qurilishi, semantik mazmuni va lingvistik funksiyasi jihatidan mukammal tizimga ega. Ushbu birliklar arab-fors morfologiyasi asosida shakllangan bo‘lib, ular hozirgi zamonaviy tibbiy terminologiyaning shakllanishida muhim tarixiy manba va tilshunoslik modeli sifatida xizmat qiladi. Olib borilgan morfologik tahlil natijalariga ko‘ra, tibbiy atamalar oddiy, affiksal, murakkab va qo‘shma birliklar sifatida tasniflandi. Har bir turdagi birliklar o‘ziga xos grammatik va semantik xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning funksional yuklamasi davrlar osha saqlanib qolgan yoki zamon ruhiga mos holda o‘zgarishga uchragan.

Ibn Sino atamalari zamonaviy tibbiyot tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki ma’no jihatidan transformatsiyalangan holda saqlanmoqda. Bu esa, bir tomondan, klassik tibbiy tilning barqarorligini, ikkinchi tomondan esa, uning moslashuvchan va dinamik tabiati mavjudligini ko‘rsatadi.

Tibbiy terminlar tarixiy-lingvistik yondashuv asosida o‘rganilganda, ularning morfologik tuzilishi bilan birga, madaniy, konseptual va kommunikativ jihatlari ham ochiladi. Bu esa, tibbiy tarjima, lug‘atshunoslik, ilmiy matnlar yaratish va termin me’yorlashtirish kabi amaliy sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Ibn Sino tibbiy birliklarining lingvistik o‘rganilishi nafaqat tilshunoslik, balki tibbiyot va tarixiy fanlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Ushbu birliklarning ilmiy tahlili esa zamonaviy tibbiy tilni boyitish va terminologik izchillikni ta’minlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ибн Сино. Тиб қонунлари: (Уч жилдлик сайланма). (Тузувчилар ва нашрга тайёрловчилар: У.Каримов, Ҳ.Ҳикматуллаев). Ж. I. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти, 1993. – 305 б.

2. Karimov T. “Ibn Sino va tibbiy terminlarning tarixiy-lingvistik asoslari” // O‘zR FA Tilshunoslik instituti jurnali, 2018. – №3. – B. 17-25.

3. Xudoyberganov G‘. O‘zbek tilining morfologiyasi. – T.: O‘qituvchi, 2016. – B. 120-135.

4. Sayfullayeva N. “Tibbiy atamalarning tarixiy shakllanishi va lug‘aviy siljishi” // Tibbiyot va til, 2021. – №3. – B. 12-19.

5. Nasr S.H. *Science and Civilization in Islam*. – Cambridge: Harvard University Press, 1968. – 384 b.

6. Ayupova G. *Arab tilining morfologiyasi*. – Buxoro: BDU, 2020. – 300 b.

Ziyodillaeva Mahbuba Ermatovna,
Buxoro davlat universiteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasi
tayanch doktoranti (O'zbekiston)
E-mail: maftunaziyadullayeva5@gmail.com

CLASSIFICATION OF PROTOTYPICAL MEANINGS IN AMERICAN NATIONAL CULTURE THROUGH THE IMAGE OF THE "STATUE OF LIBERTY"

Annotatsiya. "Ozodlik haykali" Amerika xalqi uchun erkinlik ramzi hisoblanadi. Bundan tashqari, u amerikaliklarning dunyoqarashi bilan bog'liq bir qator prototip tasvirlarni ham ifodalashi mumkin. Ushbu maqolada Amerika xalqining milliy tafakkurida "Ozodlik haykali" konsepti orqali shakllangan bir nechta prototipik ma'nolar statistik ma'lumotlar vositasida tahlil qilinadi. Statistik tahlillar turli kontekstlarda yodgorlik bilan bog'liq bo'lgan kontseptual assotsiatsiyalarning xilma-xilligini miqdoriy jihatdan ochib berdi. Bu tushunchalar Ozodlik haykalining Amerika milliy o'ziga xosligi bilan chuqur integratsiyalashganini ta'kidlaydi, bu nafaqat madaniy va hissiy ahamiyatga ega, balki kengroq ramziy rezonansni ham anglatadi. Uning "Ozodlik" nomi o'z ildizlarini haykal qo'lidagi yozuvli lavhada topadi, bu 1776-yil 4-iyuldagi Mustaqillik Deklaratsiyasiga ishora qiladi – Amerika ozodligining tug'ilishini nishonlaydigan muhim daqiqa. Bu tarixiy bog'liqlik erkinlik mohiyatini shaxsiy turmush tarzi, xulq-atvori va siyosiy e'tiqodiga nisbatan davlat tomonidan zulmkor cheklovlarni olib tashlash sifatida ta'kidlab, demokratik qadriyatlarning asosi sifatida individual avtonomiya va o'zini ifoda etishni ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: statistik usul, COCA, prototip tasvir, Eleanore Rosh, prototip nazariyasi, Amerika lingvomadaniyati, kontekstual ierarxiya.

Аннотация. "Статуя Свободы" считается символом свободы для американской нации. Кроме того, она может также выражать ряд прототипических образов, связанных с мировоззрением американцев. В данной статье анализируется концепт "Статуя Свободы" через собранные статистические данные с целью сформулировать менталитет американцев. Статистический анализ количественно выявил разнообразие концептуальных ассоциаций, связанных с памятником в разных контекстах. Эти идеи подчеркивают глубокую интеграцию Статуи Свободы в национальную идентичность Америки, что означает не только культурное и эмоциональное значение, но и более широкий символический резонанс. Ее название "Свобода" берет своё начало в табличке, которую держит статуя, ссылаясь на Декларацию независимости от 4 июля 1776 года – поворотный момент, ознаменовавший рождение американской свободы. Эта историческая связь подчеркивает суть свободы как устранения репрессивных правительственных ограничений на личный образ жизни, поведение и политические убеждения, подчеркивая индивидуальную автономию и самовыражение как краеугольные камни демократических ценностей.

Ключевые слова: статистический метод, COCA, прототипический образ, Элеонор Рош, теория прототипов, американская лингвокультура, контекстуальная иерархия.

Abstract. "The Statue of Liberty" is considered to be the symbol of freedom for American nation. Besides, it can also express a number of prototypical images connected with the worldview of Americans. The following article analyses the concept of "the Statue of Liberty" through the collected statistical data in order to formulate the mindset of American people. Statistical analyses have quantitatively revealed the diversity of conceptual associations linked to the monument across different contexts. These insights highlight the profound integration of the Statue of Liberty into America's national identity, signifying not only cultural and emotional significance but also broader symbolic resonance. Its name, "Liberty" finds its roots in the inscribed plaque held by the statue, referencing the Declaration of Independence on July 4, 1776 – a pivotal moment marking the birth of American freedom. This historical connection underscores the essence of liberty as the removal of oppressive governmental constraints on personal lifestyles, behaviors, and political beliefs, emphasizing individual autonomy and self-expression as cornerstones of democratic values.

Key words: statistical method, COCA, prototypical image, Eleanore Rosch, prototype theory, American linguo-culture, contextual hierarchy.

Introduction. The Statue of Liberty, a prominent symbol of freedom and democracy in American culture, holds multifaceted meanings that extend beyond its physical form. Through a detailed statistical analysis, the conceptual attributes associated with the Statue of Liberty can be quantified and categorized based on their frequency within various contexts. By examining these interpretations, we gain insight into how deeply embedded the Statue of Liberty is within the fabric of American national identity, transcending mere materiality to encompass cultural, emotional, and symbolic dimensions. The reason why the monument is named after the word "liberty" can be seen from the inscription on the plaque that the statue holds in its left hand [8]. It reads July 4, 1776 (the day the United States gained independence). After all, from this date on, Americans gained the gift of freedom, which paved the way for many political freedoms [5]. A person who walks in freedom is free from repressive restrictions imposed by the government on his lifestyle, behavior, or political views in society and on the state [3] The power or scope of actions that people can enjoy in their actions and freedom to express their desires is called freedom [6]. The Statue of Liberty, a universally recognized symbol of freedom and democracy, carries rich layers of meaning that transcend its physical form. To delve deeper into these nuanced significations, a comprehensive study was conducted using the Corpus of Contemporary American English (COCA) database. From this analysis, 391 contextual units directly tied to the Statue of Liberty were scrutinized, yielding ten distinct yet interconnected prototypical meanings. Drawing upon psychologist Eleanor Rosch's influential work on prototype theory (1971), these findings underscore the dynamic nature of concepts in language, where each notion exists as a constellation of meanings capable of capturing its essence to varying degrees. This exploration thus sheds light on the multifaceted role of the Statue of Liberty within American cultural identity, illustrating its evolution from a static monument to a fluid embodiment of ideological principles.

Main part. Based on statistical analysis, 391 contextual units related to the concept of Statue of Liberty were analyzed in the Corpus of Contemporary American English (COCA) database and ten prototypical meanings were identified. Psychologist Eleanor Rosch, who explained the prototype theory in her works in 1971, defines this theory as follows: In prototype theory, any concept existing in any language has a paradigm of meanings that can express its properties to some extent [7].

Based on the statistical analysis, the prototypical meanings of the concept of "Statue of Liberty" in American national culture can be expressed on a 100 percent scale as follows:

1. In the sense of a statue (86%) it embodies the following conceptual features:

a) having a head crowned with many stars: The magnificent head of the Statue of Liberty has just been completed.

b) being depicted holding a torch: …to hold a torch aloft in a pose similar to one later given to the Statue of Liberty.

c) having a weight characteristic of the statue: The Statue of Liberty, roughly of the same size, weighs 225 tons.

d) having a height characteristic of the statue: …a 36-story-tall building, and 18 meters (60 feet) taller than the Statue of Liberty.

2. In the sense of a geographical area (4.8%) it is attributed to the place where the statue is erected.

a) In January of last year we visited the Statue of Liberty from the New Jersey side.

b) Hold on. How do I get to the Statue of Liberty? Take the ferry from Battery park.

In this case, the lexical units "visit" and "get to" express the orientational metaphorical meaning of the concept "Statue of Liberty". That is, the Statue of Liberty has a directional property. A certain trajectory can be followed towards it. Therefore, it is a geographical area.

c) …we have to announce immediately to counter this. Why not announce at the Statue of Liberty?

In this example, the preposition "at" shows that the concept "Statue of Liberty" is a container metaphor. "At" is used before certain places. Therefore, the concept "Statue of Liberty" also has this property.

d) I have been to the Statue of Liberty, the purpose of the trip was to see the Statue of Liberty.

In this case, the first collocation “Statue of Liberty” expresses a geographical area. Because the combination “have been to…” expresses the meaning of having been somewhere. The second collocation “Statue of Liberty” expresses the meaning of the statue. That is, in translation, the meaning is “I have been to the Statue of Liberty Square/or Island. The purpose of the trip was to see the Statue of Liberty.”

3. The animated female figure (2.5%) embodies the following conceptual features:

a) the ability to perform human-like movements: … and the Statue of Liberty started shaking her fist.

b) the possession of human-like body parts: So why is the Statue of Liberty losing her skin?

c) the possession of female-like characteristics (cleanliness, wearing a dress…) Nothing more pure than Lady Liberty. Yes, the Statue of Liberty standing proudly on America’s shore … in her clingy dress.

d) the appeal to female-like urges: The big green lady in the New York Harbor. Statue of Liberty. She has been napping for a long time. Probably hasn’t slept.

e) possessing human emotions: The Statue of Liberty seems rather worried as the United States national debt passes 20% …

4. Based on the contextual meaning, the following examples can be listed in the meaning of nicknames, nicknames (2.3 %):

a) …that giant statue of liberty made me laugh my ass off. Logical or not. It was.

In this case, the height of the person is likened to the Statue of Liberty, and a light irony is made.

b) Uncle Sam and the Statue of Liberty mingled with guests, handing around doughnuts…

In this example, some characteristic of the Statue of Liberty (dressing like the statue, being tall like it, or something else) is likened to a person and given a name.

5. In the sense of state (1.5%) it embodies the following conceptual features:

a) Expressing the state of holding a torch typical of the Statue of Liberty: What do you want? Just raise your hand. Like you are the Statue of Liberty.

b) Dressing like the Statue of Liberty: Man taking tablecloth off table, dressing himself as the Statue of Liberty…

6. In the sense of clothing (0.7%) it refers to clothing designed like the Statue of Liberty or with an image of the Statue of Liberty:

A lot of options in the costume room. It was either this or the statue of liberty. – What is happening? – Okay, detective. I will.

7. In the sense of freedom (0.7%) :

a) …I suppose, is New York City and Freedom is the Great Statue of Liberty.

This shows that the Statue of Liberty is a symbol of New York City and the feeling of freedom. The torch in the Statue of Liberty's hand is a flame. Fire is a symbol of invincible power. Freedom is also a metaphor for the Statue of Liberty, as it represents power.

8. Action (0.2%): Likewise, I have been to New York probably 10 times and never done the Statue of Liberty.

In this case, the expression of the collocation “Statue of Liberty” with the verb “do” indicates that it expresses the meaning of action. Therefore, the phrase “to do Statue of Liberty” has served as a verb in the sentence. In translation, it can express the meaning of “traveling to the Statue of Liberty square”.

9. In the meaning of fame (0.2%): We see a symbol as familiar in its outlines as the Statue of Liberty. Lincoln was a symbol in his own time.

The Statue of Liberty, which has become a symbol of the United States, is the most famous monument of its time. In the above example, it can also be seen that it is used in the conceptual meaning of “familiarity”.

10. In the meaning of menstruation (0.2%) it expresses a specific feminist feature.

When asked if an older girl ever offered her a guide to womanhood, her very own Statue of Liberty moment, Klein could barely keep from laughing as she remembered one fifth-grade classmate’s confident assertion about how periods worked.

The metaphor statue of liberty moment used in the context expresses the same meaning as the expressions I am in my days, I am on my period.

Discussion and results. The statistical analysis of the concept of the "Statue of Liberty" within American national culture reveals a hierarchical structure of meanings. The primary meaning (86%) relates to its status as a physical statue, emphasizing key attributes such as its iconic crown, torch, weight, and height. These features underscore its symbolic representation as a monumental emblem of freedom and democracy, reflecting both historical significance and cultural identity.

Interestingly, while the geographical area accounts for only 4.8%, it plays a critical role in reinforcing the statue's spatial orientation and accessibility. Metaphorical uses like visit, get to, and at emphasize the Statue of Liberty as a destination, aligning with its role as a tourist attraction and a site of cultural importance. Moreover, the dual nature of the phrase–denoting both the statue itself and its location – highlights the interplay between the physical object and its surroundings.

Another notable aspect is the anthropomorphic projection onto the statue, representing it as an animated female figure (2.5%). This interpretation draws parallels between the statue and human traits, including movement (shaking her fist), bodily features (losing her skin), feminine qualities (standing proudly...in her clingy dress), and emotional states (seems rather worried). Such portrayals humanize the statue, fostering a deeper emotional connection with audiences by making it relatable and dynamic.

The use of the Statue of Liberty as a nickname (2.3%) further demonstrates its integration into everyday language and humor, often serving as a comparison point for individuals' stature or appearance. Similarly, its depiction in terms of state (1.5%) and clothing (0.7%) extends its influence beyond mere statuary, incorporating aspects of behavior and fashion. For instance, posing like the Statue of Liberty or wearing attire inspired by it reflects its pervasive cultural presence.

We could discover the following meanings out of the selected contextual units:

№	Conveyed meanings	number of contexts
1	Monument	338
2	Garment	3
3	Nickname	9
4	Condition	6
5	geographical area	19
6	Motion	1
7	Fame	1
8	animated woman	10
9	Freedom	1
10	women menstrual period	1

The results of the analysis can be illustrated in the following chart. The most common meaning is monument, appearing in 338 contexts, which suggests that this interpretation dominates over others. In contrast, several meanings such as garment, motion, fame, freedom, and women's menstrual period appear only once, indicating they are far less commonly associated with the term. Meanings like nickname, condition, geographical area, and animated woman fall somewhere between these extremes but still occur much less frequently than monument. This distribution highlights a clear hierarchy where certain interpretations are significantly more prevalent than others.

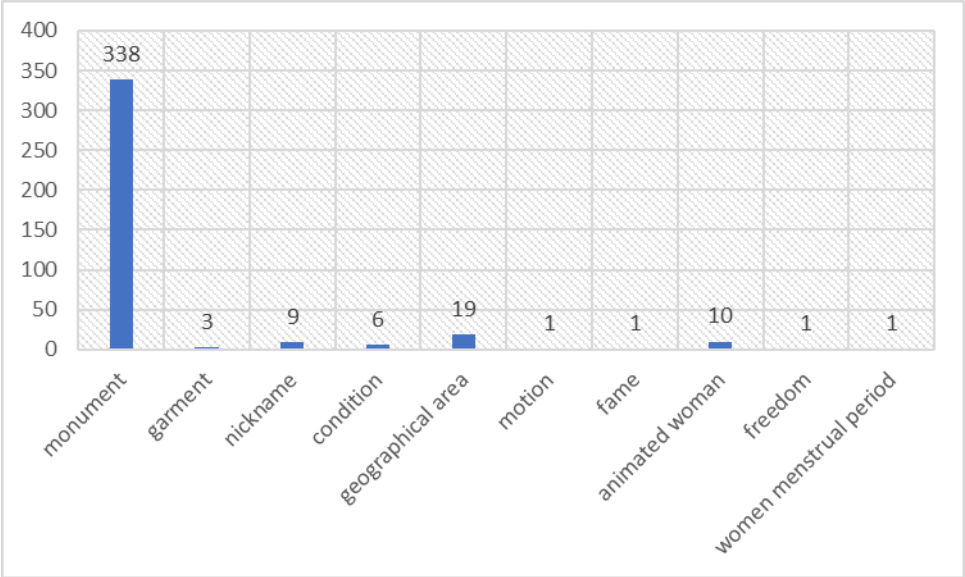

Overall, the multifaceted meanings attributed to the Statue of Liberty illustrate its profound impact on American society. Its primary function as a monument is enriched by its embodiment of diverse roles – from a geographic landmark to a personified symbol of ideals and aspirations. This adaptability underscores its enduring relevance as a cornerstone of national identity, transcending mere materiality to become a deeply ingrained cultural touchstone.

LITERATURE:

1. Alan Trachtenberg, The Incorporation of America; Culture and Society in the Gilded Age (New York: Hill and Wang, 1982).

2. Albert Boime, The Unveiling of National Icons (New York: Cambridge University Press, 1998). – P. 82-135.

3. Barry Moreno, The Statue of Liberty Encyclopedia (NY: Simon and Schuster, 2000). – 58 p.

4. David Glassberg, Rethinking the Statue of Liberty: Old Meanings, New Contexts. University of Massachusetts, Amherst, 2003. – P. 3.

5. Herta Pauli and EB Ashton, I Lift My Lamp: The Way of a Symbol (New York: Appleton-Century-Crofts, 1948). – 285 p.

6. Jean Fagan Yellin, “Caps and Chains: Hiram Powers’ Statue of ‘Liberty’,” American Quarterly 38 (Winter 1986). – P. 798-826.

7. Rosch, Eleanor H. (1973-05-01). Natural categories. Cognitive Psychology. 328–350. uz.svayambhava.org. https://uz.svayambhava.org/

RETRO

****

БЕНАЗИР УСТОЗИМИЗДАН ТУҲФА
(Давоми. Боши 2024-йил, 2-сонда)

КАЙКОВУС ПОДШОҲЛИГИ ВА УНИНГ МОЗАНДАРОНГА БОРИШИ

Кайковус тахтга чиққач, ўзини ота-боболаридан Фаридун ва Кайқубодлардан донороқ ва зўрроқ деб ҳисоблайди. Мозандарон ўлкасини обод, хазиналари тўла деб эшитади ва қўшин тортиб, у вилоятларни босиб олиш фикрида бўлади. Сарой донишмандлари Нимрўзга нома ёзиб, Золни Шоҳнинг фикр ва режаларидан хабар қилишади. Мозандарон девлар макони, ўтган замон Эрон шоҳлари бу вилоятга ҳужум қилмаган эдилар, у ерларни Аҳриман дев ҳимоя қилади. Нимрўздан етиб келган Зол аъёнлар Ковус шоҳ олдига бориб уни урушмасликка ундайдилар, бироқ Кайковус ўз фикридан қайтмайди.

Кайковуснинг босқинчилик нияти Мозандарон шоҳига маълум бўлади. У оқ дев раҳбарлигида душманни кутиб олишга тайёрланади, бир ҳафта кутиш билан ўтади. Кайковус қўшинлари етиб келмагач, ўзлари Эронга ҳужум қиладилар. Танг аҳволда қолган Кайковус Сиестондаги Золга киши юбориб, ўзининг аъёнлар маслаҳатига қулоқ солмаганидан пушаймон бўлганлигини билдириб, Эрон бошига тушган оғир вазиятдан қутулиш учун ёрдам сўрайди. Золи Зар ўз ўғли Рустамни Мозандарон жангига юборади.

Рустам Рахшга миниб, қурол-аслаҳалари билан йўлга чиқди.

Мозандарон йўлида ваҳший ҳайвонлар, шерлар билан олишиб, уларни енгади, аждарҳо ва Аржанг девга қарши курашади. Ниҳоят бошқа томондан Ковус ўз аскарлари билан етиб келади. Ковус ва Рустам дўстона кўришадилар:

Гирифташ ба оғуш Ковус шоҳ,
Зи-Золаш бипурси у аз ранжи роҳ.

Кайковус Рустамга айтади:

Ту акнун раҳи хонаи дев гир,
Ба ранж андар овар тану теғу тер.

Рустам Ҳафттоғ - етти тоққа бориб, Аҳриман дев ғорини топиб, девлар билан курашади. Ниҳоят Оқ девнинг калласини кесиб, шоҳ Кайковус олдига олиб келади.

Рустам ва Ковус ғалабага эришгач, шоҳ тахтга чиқиб, бошига тожни қўйиб, базм қилишади.

Ковус Мозандарон шоҳига нома ёзиб, уни паҳлавон Фарҳод орқали юборади. Мозандарон шоҳи Оқ дев ва бошқа паҳлавонларнинг мағлубиятини эшитиб, хафа бўлади. У Фарҳодга оғзаки ва ёзма равишда шундай жавоб беради: менинг ҳисобсиз қўшинларим ва паҳлавонларим, 1200 филим бор, Эронда эса битта ҳам фил йўқ. Мен Эроннинг чангини кўкка совураман. Қовус ҳам бу номадан хафа бўлади ва Мозандарон шоҳига таҳдид қилиб: агар менга итоат қилмасанг тожу-тахтингни ер билан яксон қиламан, деган мазмунда нома ёзиб, уни Рустам орқали юборади. Мозандарон шоҳи Рустам кучини ўз паҳлавони орқали (қўл сиқиш мисолида) синаб кўриб, унинг зўрлигига қойил қолган бўлса-да, Рустамга: бор, биз жанг қиламиз, деган жавобни бериб юборади. Бу хабарни эшитган Қовус бутун кучлари билан Мозандаронга юриш қилади. Рустам жанга киради, ундан сўнг Ковуснинг ўзи ҳам от суради, қўшинлар юзма – юз олишадилар. Ниҳоят Рустам Мозандарон шоҳи билан юзма – юз уришиб, уни гурзи билан шундай ураги-ки у тошга айланиб, тош ичига чўкиб кетади. Бир илож қилиб Мозандарон шоҳини тошдан чиқариб оладилар. У Ковус ва Рустамга ўз хазиналарини тортиқ қилади. Мозандаронда айш ва базм қилгач, бир ҳафта кишиларга совғалар тарқатгач, шу ерлик меҳтар (катта киши)лардан бирига ҳукуматни топшириб, ўзлари Форс томонига йўл оладилар.

Ковус ўз пойтахтига қайтгач, катта зиёфат беради, Рустамга сарпо кийдириб, иззат – икром кўрсатади, паҳлавонлар ва лашкарбошиларини хурсанд қилади.

Замин гажд пур сабзаву обу нам,
Биёрост гети чу боғи Эрам.

Тавонгар шуд аз доду аз эминй.
Зи бад баста шуд дасти аҳримане.

КОВУСНИНГ ҲОМОВАРОН ШОҲИ БИЛАН ЖАНГИ

Эрон шоҳи Ковус (янги ерларни босиб олиш мақсадида) ўрнидан қўзғалди. Эрондан Турон ва Хитойга йўл олди, ундан кейин Макрон ерига ўтди. Барбар мулкига етди, – тожу тахтларни эгалламоқчи бўлди. Барбар қўшини ҳам жанга отланди: дажд найзадан тўлиб ўрмонга ўхшаб қолди. Чанг-тўзондан филлар ҳам кўринмай қолди. Кўп аскарлар яраланди, худди денгиз мавжлангандай бўлди. Саркарда Гўдариз (Эрон лашкарбошиси) қиличи ва гурзусини ишга солиб кўп кишини ўлдирди. Аскарларнинг бир қисмини дарёга солди: кема ва қайиқларда жанг қилдилар. Қовус Ҳомованд шоҳидан кўп мол, олтин ва жавоҳир талаб қилди.

Шундан кейин хабарчи Ковусга бу юрт ҳокимининг гўзал қизи бор, исми Судоба эканлигини айтди. Фирдавсий у қиз гўзаллигини шундай тасвир қилади.

Ки аз сарф болош зеботар аст,
Зи мушки сияҳ бар сараш афсар аст.
Ба бало баланду ба гесу каманд,
Забонаш чу ханжар, лабонаш чу қанд.
Биҳиштест ороста парнигор,
Чу хуршеди тобон ба ҳуррам баҳор.

Хабарчи Ковусга: бундай гўзал қиз сиздай жаҳонгир шоҳга муносиб, деди. Ковус бир донишманд аённи чақириб уни Ҳомоварон шоҳи олдига бориб, қизини менга беришга кўндир,- деди. Донишманд келиб, Ковус саломини ва талабини билдирди. Қизнинг отаси меҳмонга: мен у қиздан ажралолмайман, бутун борлиғим ва давлатим ўша, дейди. Меҳмон яна панду – насиҳат қилиб, катта подшоҳга қайнота бўлсанг, давлатинг тахт-тожинг ўзингда қолади, унинг ҳимоясида осуда яшайсан, дейди. Ота қизини олдига чақириб, совчи келганлигини, уни Ковус сўраётганлигини айтади. Судоба отасига: мамлакат тинчлигини ўйлаб розилик берсангиз бўлади, - дейди.

Ҳомоварон шоҳи қизининг майли борлигини билгач, Ковус юборган совчини олдига чорлаб, қизини Ковусга беришга розилигини билдиради. Кўп қимматбаҳо нарсаларни от ва туяларга юклаб қизини Ковус олдига жўнатади, никоҳ аҳдини боғлайдилар. Ҳамоваронда Шоҳа деган шаҳар бор эди, унда барча тўй тантаналарини ўтказиш одат бўлиб қолган эди. Ковус ва Судоба тўйини шундай катта завқ-шавқ билан ўтказдилар.

Барбар деган юртдан қўшин қўзғалиб Ҳамоваронга келади. Бу қўшин кўп кишиларни қиради, шоҳ Ковусни олиб яширадилар. Бундай даҳшатли хабарлар Турон саркардаси Афросиёбга етиб келади. У қўшин тортиб келади. Товусни излай бошлайди.

Эрон қўшини Зобулистонга қайтади. Рустамга Ковус аҳволи танглигини айтишади. Рустам белини боғлаб, Ковусни излайди. Рустам Ковус яширилган қўрғоннинг қаердалигини билиб олади. Ҳамоварон халқи Рустамнинг келбати, салвати ва қуролларини кўриб, ҳайратга тушади. Рустам Ковус олдига киши юбориб: мақсадим Барбар ўрдасини босиб олиш эмас, сени қутқаришдир, дейди. Шунда Ҳамоварон шоҳи ноилож Ковусни озод қилади. Уч лашкар: Рустам аскарлари, Ҳамоварон қўшини ва Барбар аскарлари ораларида қаттиқ жанглар бўлиб, кўп киши ҳалок бўлади.

Ниҳоят Рустам Ковус ва саркардаларини Ҳамоварон қўрғонидан озод қилади.

Миср ва Рум подшоҳлари Эрон шоҳи Ковусга мактуб йўллайдилар, унда: биз Эронга ёрдам қўлини чўзишга тайёрмиз, деб ёзилган эди. Шоҳ уларга миннадорчилик билдирди.

Бундан хатни олиб Афросиёб шундай жавоб ёзди: доно одам бундай хат ёзмайди. Шуни билиб қўйки, икки жиҳатдан Эрон меникидир: бириси шуки, Фаридун менинг аждодим (бобом) ҳисобланади, иккинчиси шуки, қилич ва билак кучи билан Эроннни араблардан тозалаган мен бўламан:

Чунинг гуфт ки Эрон ду рўя марост,
Бибоят шунидан сухан ҳои рост.
Ки пури Фаридун ниёи манаст,
Ҳамма шаҳри Эрон сарои манаст.

Элчи Қовусга шундай шошилинч хабарни олиб келади. Ҳар икки томон урушга бел боғлайдилар. Афросиёб ўз қўшинига мурожаат қилиб, уларни мардлик ва қўрқмасликка чақиради, кимдаким Рустамни эгаридан кўтариб ерга урса, унга ўз қизим ва тахтимни бераман, дейди.

Қовус лашкари билан жанга отланади, Марв, Нишопур, Балҳ ва Ҳерй (Ҳирот)га одам юборади, уларни жангга чорлайди, қўшин бош саркардаси қилиб, Рустамни тайинлайди, ундан умиди катта эди:

Жаҳон паҳлавони ба Рустам супурд,
Ҳамма рўзғори беҳи з-ў шумурт.

Айни пайтда Қовус Албурз тоғида қасрлар қурдилар, девлар хушомадига берилиб, кайф-сафога ўлтирди. Девлар уни авраб тахтга ўтказдилар: қушлар тахтни осмонга олиб чиқдилар, ниҳоят шоҳ Қовус ўзини бутун жаҳон подшоҳи деб ҳис қилди. Девлар найранги билан шоҳ тахти билан осмондан ерга қулаб тушади. Шоҳнинг бу номаъқул ишлари қўшин, катта саркардалар ва халқни ранжитади. Кекса саркарда Гўдарз Рустамга: мен Каёнийлар хонадонидан шоҳ бўлганларнинг кўпини кўрдим, бироқ Қовусдай ақлсиз ва тарбиясизни кўрмадим, дейди.

Рустам Қовусга дейди: нималар қилаяпсан, осмонга чиқиб, юлдузларни санаяпсанми, бошқа дин ва ўйинга кираяпсанми, пастга туш, худога ялин, у сенга тавфиқ берсин. Қовус Рустам ва бошқа саркардалар олдида ўз қилмишларидан уялади, ибодатхонага кириб 40 кун худога ёлворади, тавба-тазарру қилади. Бошқалар унинг покланганини кўриб, ҳурсанд бўладилар. Турли ўлкалардан у ерга совға-саломлар олиб келиб, ундан ҳол-аҳвол сўрайдилар. Қовус ҳам атрофидагиларга ва келган меҳмонларга ҳуш илтифотлар қилади, ҳадялар беради. Мамлакат бир мунча тинчийди.

Қовус қўшинида жаҳон паҳлавони Рустамдан бошқа Тус, Гударз, Кашвод, Баҳмом, Гев, Гаргин, Занга, Густаҳам, Ҳаррод, Барзин каби паҳлавон саркардалар бор эдилар. Улар жанг машқи билан банд эдилар. Бир куни саркардалардан бири Рустам олдига келиб: Афросиёб аскарлари Турондан ўтиб, Нағзир (кийикка ўхшаган ҳайвон) овини қилсак дер эдилар. Рустам бу таклифни қабул қилиб, овга тайёрлана бошлайди.

Рустам унинг саркардалари ва қўшини ов қилиш учун Туронга ўтадилар. Ов қушлари ва бошқа асбоблари ҳам бор эди. Бир ҳафта ов қилиб, май ичиб кўнгилхушлик қиладилар. Рустам бир саркардага бундай деди: бизнинг бу томонга ўтиб нағзир ови қилаётганимиз хабари Афросиёбга бориб етар, у отланиб келар, сўроқ худди шундай бўлди.

Афросиёб Рустам лашкарининг бу томонга ўтганини билиб, 3 минглик қўшини ва паҳлавонлари билан қаршисига чиққанини орқага қайтиб , ачинарли аҳволда Рустамга хабар берди. У овчилари билан Афросиёб лашкарига яқинлашиб қолган эди

Афросиёб ўз саркардасидан сўроқлайди: у қаерда, ўз даврамизда: Рустамни кўрсам, ундоқ қиламан, Гударзни учратсам бундай қиламан, деб мақтаниб юрар эди. Мана энди сўздан амалий ишга ўтиш вақти келди. Уни топиб келтиринглар, дейди. Унга хабарни етказадилар ва Афросиёб олдига олиб келадилар. Алкўз жангга киради. Рустам қўшини саркардаси билан тўқнаш келиб, уни Рустам деб ўйлайди. Жангда Алкўз саркардани уриб, отдан йиқитади ва ўз отидан тушиб рақиб бошини кесмоқчи бўлганида Рустам хабардор бўлиб, наъра тортади. Бу наърадан ваҳимага тушиб, бўшашади. Рустам келиб алкўзни найза учига олиб ерга уради. Турон қўшини буни кўриб, ҳанг-манг бўлади. Қўшинлар ҳужумга ўтиб иккала томондан анча аскар ҳалок бўлади.

СУҲРОБ. Рустам бир куни нағзир овига чиқди, уни овлаб ўтда пишириб еди ва бироз ухлади. Рустамнинг оти Рахш ўтлаб юриб, анча жойга борди. Турон аскарларидан 7-8 нафари Рахшни кўриб уни қўлга олишга интилдилар.

Рустам уйғониб отини излади ва топмади.

Кунон то самгон нишони пай аст,
Ва – з он жо кужо жўй бору най аст.

Рустам Самангон шоҳига учрашиб, отининг йўқолганини айтади. Шоҳ унга: ғам ема, меҳмонимиз бўл, отинг топилади, дейди. Бундан Рустам хурсанд бўлиб, меҳмон бўлади. Самангон шоҳи сарой ва қўшин катталарини чақириб, Рустамни зиёфат қилди ва ухлаш учун саройидан ўрин белгилади. Рустам ухлаган уйга саҳарлаб, ҳали тонг отмасдан чироқ қўлида тутган бир гўзал қиз кириб келди. Рустам уни кўриб ҳусни-жамолига маҳлиё бўлди:

Якке банда шамьи муанбар бадаст,

Ҳиромон биёмад ба болини маст.
Паси парда андар якке мохрўй,
Чу ҳуршеде тобон пур аз рангу бўй.
Ду абрў камону ду гесу каманд,
Ба боло ба крдори сарви баланд.

Рустам ундан сўрайди:

Бипурсид з – ў гуфт номи ту чист,
Чи жўи шаби тира коми ту чист?
Чунин дод посўҳ ки Таҳминаам
Ту гўйи ки аз ғам ба ду нимаам
Яке духти шоҳи Самангон манам,
Зи тушти ҳижабру палангон манам.
Ба гети зи ҳубон маро жуфт нест,
Чу ман зери чарҳи кабуд андакест.
Яке онки бар ту чунин гаштаам
Ҳирадро зи баҳри ҳаво куштаам.
Ва дигар ки аз ту магар кирдигор
Нишонад яке пурам андар нигор.
Магар чун ту бошад ба марди – ву зўр,
Спеҳраш диҳид баҳра кайвону ҳур.

Бу гапларни эштиб Рустам мўбад (руҳоний) га мурожаат қилиб, қизни отасидан сўраб олиб беришни илтимос қилади.

Рустам кунларини шод ўтказади ва хотинига бир мўҳра (нишона) бериб, шундй дейди: агар қиз туғсанг, сочига тикасан, агар худо ўғил берса отангдан нишона деб билагига боғлайсан. Шоҳ келиб Рахш топилганлигини хабарини айтади. Рустам Таҳминани ўпиб, ҳайрлашади.

Тўққиз ойдан кейин Таҳмина ўғил туғди. Унга онаси Сухроб деган ном берди. У уч ёшга етгач, гурзини кўтарадиган, ўн ёшга етган паҳлавонлар билан курашга тушиб уларни йиқитадиган бўлди. Ҳарбий қуролларни ишлатишга моҳир бўлди. У билан курашга тушадиган паҳлавонлар топилмайдиган бўлди.

Сухроб бир куни онасидан: менинг отам ким бўлган? Тенгдошларим сўраса нима деб жавоб бераман? – деб сўради. Онаси жавоб берди:

Ба-ду гуфт модар ки бишнав суҳун,
Бад-ин шодмон бошу тунй макун.
Ту пили гупалтан Рустами,
Зи дастони Сомию аз Найрами.

Самангоҳда Рустамдан бир ўғил туғилиб, зўр паҳлавон бўлиб ўсаётгани хабари Турон саркардаси Афросиёбга бориб етди у бу хабардан хурсанд бўлди. Афросиёб ўзининг саркардалари Ҳўмон ва Бормонни чақириб, уларга хат ва совға саломлар бериб Сухроб олдига жўнатди, уларга Сухробни бизга ҳизмат қиладиган қилиб келинглар деди. Агар у кўнса, ундан фойдаланиб Рустамни йўқотамиз, қўшинимиз, хавф-хатардан қутилади. Сухроб Рустамни кўрмаган, сизлар ҳам унга отаси ҳақида маълумот берманглар.

Сухроб Турон ва Эрон чегарасидаги бир диз (қўрғон) саркардаси Ҳижабр билан курашиб, уни мағлуб қилди. Уни ўлдирмоқчи бўлганида Ҳижабр ялиниб, ўлдирмасликни илтимос қилди. Сухроб уни ўлдирмади.

Майдонга бошқа баҳодир чиқиб жанг қилди. Найзабозлик, қалқонқашлик ва урушнинг бошқа усулларини ишга солдилар. Охирида Сухроб паҳлавонларнинг мисдан қилинган бош кийимини уриб туширди, маълум бўлдики, бу жангчи қиз экан, сочини темир қулоқ остига яширган экан. Саркарда Ҳижабр енгилганидан ор қилиб майдонга отилган экан. Унинг исми Гурдофарид, қўрғон ҳокимининг қизи экан.

Гурдофарид, Сухробга менинг қизлигимни қўшинларинга фош қилма, бўлмаса, улар Сухроб билан урушга киришибди, деб маломат қиладилар. Бу сир орамизда қолсин, дейди.

Эрон шоҳи Қовусга хат келди, унда янги пайдо бўлган 12 ёшар паҳлавон тенги йўқ жангчи бўлиб етишгани, Эрон хавф солиши мумкинлиги, вақтни ўтказмай чорасини кўриш зарурлиги уқтирилган эди. Ковус саркардаларни йиғиб кенгашди.

Кенгашда Рустамга хат ёзиб, Гев орқали юбориш фикрига келдилар. Гев хатни Зобулистонга олиб келиб, Рустамга берди. Рустам хатни ўқиб бундай фикрга борди: бекор ваҳима қилиб юрибсизлар, менинг ўғлим Самангон подшоҳи қизидан туғилган эди, у ҳали ёш, жанг қоидаларини билмаса керак, мен унинг онасига олтин ва бошқа қимматбаҳо нарсалар совға қилиб юборган эдим. Хатда Рустам зудлик билан Ковус ҳузурига келиши кераклиги ёзилган эди. Рустам унчалик шошилмади. Яна 3-4 кун ичкилик ва кайф билан шуғулланди. Хатни олиб келган Гев Рустамга Ковус буйруғини эслатди. Рустам: Ковус иши менсиз битмас, у менга ғазаб қилмайди, деб жавоб берди. Кейин:

Бифармуд то Раҳшро зинкунанд,
Дам андар дами ной рўйин кунанд.

Шоҳ Ковус Рустамнинг ўз фармонини бажармаганлигини - кечикиб келганлигини эшитиб ғазабланди ва Гевга буйруқ берди:

Ки Рустамки бошадки фармони ман,
Кунанд пасту печад зи паймони ман.
Бигеру бибар зинда бар дор кун,
Ва-зў низ бо ман магардон суҳун.

Гев бу фармондан ғамгин бўлгач, Ковус паҳлавон Туста қараб: олиб ҳар иккаласини ҳам дорга ос, деб буйруқ берди. Рустам шоҳга қараб: кўпам оловланма, менсиз тахтингни сақлаёлмайсан-ку, Сухробни топиб, қама, деди. Туснинг ўзи: ким мени дорга осар экан, деб Гевни бир урди, у баландликдан пастга тушиб кетди. Рустам чиқиб, Рахшга ўлтирди. Катталар Гударзга қараб: сен бор, шоҳга унинг хатосини айт, Рустам кетса, Эрон тахту тожи хавф остида қолади, дейишди. Кекса Гударз Қовус ҳузурига бориб: нима қилиб қўйдинг, эсингдан чиқдими, Мозандарон ва Ҳамоваронни сенга ким олиб берди? –деди.

Касероки жанги чу Рустам бувад,
Биёзорад ўро ҳирад кам бувад.

Гударз шоҳ Ковус олдидан чиқиб, Рустам ҳузурига бориб, унга насиҳатлар қилди. Рустам ранжиганлигини, бундай ақлсиз шоҳга хизмат қилмоқчи эмаслигини билдирди. Гударз яна юмшоқ муомалага ўтиб: Эрон сенсиз ёмон аҳволга тушиши мумкин, кейин одамлар “Рустам Сухроб овозасини эшитиб, ундан қўрқиб ўзини четга тортди”, дейишлари мумкин. Бу эса сенинг шаънинга тўғри келмайди,- деди. Рустам буни ўйлаб юмшади, Ковус ҳузурига қайтди. Қовус ҳам Рустамга нисбатан дағал муомалада бўлганлигини тан олиб Рустам кўнглини кўтарди. Унинг шарафига зиёфат берди.

Рустам бир кеча шоҳ олдига келиб, бош ва тан кийимимни ўзгартириб Сухроб Ҳисорда (қалада) ўтказаётган базмга бораман ва Сухробни кўраман, деб рухсат сўради. Ижозат берилгач, бошқачароқ кийиниб Ҳисорга борди. Паҳлавонлар даврасида тахтда ўлтирган Сухробни кўрди: (шоир Сухробни шундай тасвир қилади):

Ту гуфти ҳама тахт Сухроб буд,
Ба сони яке сарви шодоб буд.
Ду бозу ба кирдори рони ҳаюн,
Бараш чун бари пилу чеҳра чу ҳун.
Зи туркон ба гирд андараш сад далер,
Жавону сарафроз чун нарра шер.

Шу пайт даврада ўлтирганлардан Сухробнинг тоғаси паҳлавон Жандаразм туриб атрофга қаради ва бу ердаги одамларга ўхшамайдиган йирик кишини кўрди. Ким сан, бунда нима қиласан? деб сўради Жандарз. Сир очилмаслиги учун Рустам уни уриб ўлдириб, ўз қўшини томон келди.

Сухроб тоғасининг ўрнида йуқлигини пайқаб, ҳҳавотирланиб уни излаб топишни буюрди. Кишилар унга тоғасининг ўлиб ётганлигини айтдилар. Сухроб ғазабланиб: тоғамнинг қасосини олмай қўймайман, дейди.

Эртаси куни қуёш чиққан, ҳар иккала томон ўз қўшинларини урушга тайёрладилар. Сухроб бир баландликка чиқиб, Ковус қўшини томон каради. Унинг ёнида паҳлавон Ҳажир турар

эди. У Сухробдан: муқобил томонда қора ва қизил чодирлар олдида турган қайси паҳлавонларни кўраяпсан, деб суради. Сухроб : шоҳ Ковус ва саркарда Гевни таниганлигини билдирди. Бироқ Рустамни танимади.

Сухроб Ҳажирдан суради: шундай катта қўшин олдида лашкарбоши Рустамнинг йўқлиги мумкин эмас, нега уни кўрсатмайсан? Ҳажир жавоб берди: Рустам Зобулистонга кетган бўлиши мумкин. Сухроб Ҳажирга деди: агар яширсанг, Рустам кайси бири эканлигини айтмасанг, бошингни оламан. Ҳажир айтмади. У Сухробнинг Рустам қўлида ўлишини истар эди. Чунки Сухробни турклар лашкарбошиси – Эрон душмани деб билар эди.

Ковус Рустам чодирига одам юбориб, вазият вазминлигини билдирди. Рустам Рахшга ўлтириб, Сухроб томон келди. Сухроб унда онаси айтган айрим аломатларни кўриб; сен Рустам эмасмисан, деб сўраганида Рустам йўқ, бошқа паҳлавонман, деди:

Чунин дод посуҳ ки Рустам наям,
Ҳам аз туҳмаи Сомий Найрам наям.
Ки у паҳлавонҳасту ман кеҳтарам,
На бо таҳту гоҳам на бо афсарам.
Аз умед Сухроб шуд ноумед,
Бару тирашуд руйи рузи сафед.

Рустам ва Сухроб яккама-якка урушадилар: найзабозлик, киличбозлик қиладилар. Рустам Сухробга савол беради: нега Эронга қарши урушасан? Сухроб: сизлар менинг паҳлавоним Аждаҳанни ўлдирдинглар, шунинг учун мен жангга кирдим.

Қуёш бота бошлагач, паҳлавонлар ўз чодирларига қайтдилар. Сухроб Турон паҳлавонларидан бири Ҳумондан: бу кун жангда кўрганим Рустам эмасми, наҳотки мен ўз отам билан урушаётган бўлсам, деб сўради. Ҳумон унга: мен Мозандарон жангида Рустамнинг гурз билан жанг қилганлигини эшитганман, бироқ бу паҳлавон Рустам эмас, деди.

Қуёш чиқиши билан Сухроб уруш силоҳларини тақиб, майдонга борди. Рустамни учратиб унга бундай деди.

Зи каф биафган ин гурзун шамшири кин,
Бизан жангу бедодро бар замин.
Ришинем ҳар ду пиёда ба ҳам,
Ба май тозатдорем руйи дижам.
Ба пеши жаҳондор паймон кунем,
Дил аз жаншг жустаи пушаймон кунем.

Сухроб сўзини давом қилдириб деди: кўнгилларни урушмоқдан пушаймон қилайлик, бошқалар урушга чиқсин. Менинг кўнглимда сенга меҳр бор. Сен мен билан ярашгин-у базм кўр, мени уят (шарм) босмоқда, кўз ёшларим юзимга оқмоқда. Дунёда асло наслингдан гапир, менинг олдимда зурриётинг гавҳарини эсла.

Рустам унга бундай жавоб берди:

Зи кушти гирифтан суҳан буд душ,
Нагирам фиреби ту зин дар макуш.
Наман кудакам гар ту ҳасти жавон,
Ба кушти камар бастам бар миён.

Шундан кейин отдан тушдилар, отларини тошга боғладилар ва курашга тушдилар. Еру осмон чангга ботди. Сухроб Рустамни кўтариб ерга урди. Ханжарини тортиб бошини кесмоқчи бўлди. Шунда Рустам унга деди:

Дигаргунатар бошад ойини мо,
Жуз ин бошад оройиши дини мо.
Касе куба кушти нарбард оварад,
Сари меҳтари зире гард оварад.
Наҳостин ки пушташ меҳат бар замин,
Набуррад сараш гарчи бошад ба кин.
Гираш бори дигар ба зер оварад,
Зиавганданаш номи шер оварад

Улар ажралиб, ҳар бири ўз томонига кетди. Суҳроб Ҳомунга бугунги курашни айтди. У афсусланди: қўлга кирган ғалабани қўлдан чиқарибсан, деди. Рустам ҳам ювиниб узоқлашди. Иккинчи марта учрашиб курашга тушдилар. Рустам Суҳробни йиқитиб, ханжарни олиб унга урди:

Задаш бар замин бар ба кирдори шер,
Бидонист ку ҳам намонад ба зир.
Сабук теҳи тез аз миён баркашид,
Бари шери бедорди бар карид.

Суҳроб оҳ торди, яхшиликка ёмонлик қайтганини эслади. Замона шундоқ экан: мен уни ўлдирмадим, у мени ўлдирди. Онам менга отам нишоналарини берган эди. Меҳр кўргаздим, бошимга бало келди. Энди сен сувда балиқ бўлсанг ҳам , осмонга чиқиб юлдузга айлансанг ҳам, ер юзидан пок меҳрни ювсанг ҳам отам сендан менинг ўчимни олади. Бу номдорлардан бири албатта отамга менинг ҳалокатим хабарини етказади, Суҳроб тупроққа йиқилиб хор-зор қолди, сени кўп эслади, дейди.

Бу гапларни эшитиб Рустамнинг боши айланиб дунё кўзи олдида қоронғу бўлди. Ҳушига келгач Суҳробга нола ва қайнаш билан деди:

Ки акнун чи дори зи Рустам нишон?
Ки гум бод номаш зи гарданкашон.

Унга (Суҳроб) бундай деди: сен Рустам бўлсанг, хира феълинг билан мени ўлдирдинг. Ҳар соҳада сенга йўлдош бўлар эдим, бир зарра ҳам меҳринг жойидан қўзғолмади. Онам отангдан нишона деб билагимга нишон (мўҳра)ни боғлаган эди.

Сўзини давом эттириб Суҳроб бундай деди: “онам менга Рустамни танийдиган бир кишини қўйиб: шу кўрсатади, деган эди”. Бироқ, афсуски, у жангда ҳалок бўлди. Энди бандни очиб қолдирган нишонангни кўр.

Рустам Суҳроб танидаги зирҳни очиб кўрди, мўҳрани таниб, ўз ёқасини чок қилди. Қўшиндагилар Рустам кеч бўлишига қарамай, кураш майдонидан нега қайтмади, деб майдонга бордилар, отларни боғлиқ кўриб, Рустам ўлдирилган бўлса керак деб келиб Қовусга айтдилар. Қовус, лашкарбоши Тус ва қўшиндан фиғон чиқди. Қовус уларга бориб майдонни кўринглар, энди Эроннинг аҳволи қандай бўлади, Суҳробга ким қарши чиқади?- деди.

Сўнги сўзларини айтаётган Суҳроб отасига деди: эндики, мен ўлаётирман, турклар аҳволи қандай кечади? Ота, сен шундай қилки, турклар билан жанг давом қилмасин. Уларни ҳимоя қил. Рустам ўз қўшини томон келди. Уни кийимлари йиртилган, кўзларидаги ёшни кўриб саркардалар (Тус, Гўдарз ва бошқалар): нега бу аҳволдасан, деб сўрашди. Рустам ўзининг ягона азиз фарзандидан жудо бўлганлиги айтиб, энди туркларга қарши жанг қилмаймиз, мен қилган хунрезликнинг ўзи етар, деб, ханжар билан ўз бошини кесмоқчи бўлди. Бироқ атрофидаги паҳлавонлар унинг қўлларини ушлаб қолдилар. Кекса паҳлавонлар Рустамга тасалли беришди. Рустам бир паҳлавонга бундай деди: тезлик билан бу аҳволни Ковусга айтинглар, у хазинасидаги нўшдорини берсин, бундай хасталарни даволаш мумкин, деб эшитган эди. Гударз бориб Ковусга айтди. Ковус Гударзга: агар ўғли тирик қолса, ота ва ўғил бирлашиб мени йўқотадилар, деди. Суҳроб вафот қилди деб хабар келди.

Суҳроб ота, бобо ва бобокалони (Рустам, Зол ва Сом) ватани Зобулистонга олиб бордилар. Бунда жамоа кўп йиғлаб-сиқтаб таъзиясини ўтказдилар. Кейин тобутни она юрти Самангонга олиб борадилар.

Чу Рўдобо тобути Суҳроб дид,
Зи чашмаш чу борон ҳуноб дид.

Она фиғон билан айтар эди: онангга айтмайсанми, бошингга нималар тушди? Отанг бошингга нималар солди? Нега жигарингни пора қилди? Бу бадбахтликка Ҳажир сабабчи... Она бориб, Суҳроб бошини қучиб йиғлади: тил чиқариб айтолмайсанми кўрганларингни, эй болам?

Сари аспи ўро ба бар даргирифт,
Жаҳони ба-ду монда андар шигиф.
Гаҳе бў са барсар задаш гаҳт ба рўй.
Зи хун зери сумаш ҳамедонд жўй.

Яна боласи тобути олдига келиб йиғлади: отанга мен берган нишоналарни кўрсатмадингми? Менинг ўзим сен билан борсам бўлар экан...

Sahifa filologiya fanlari doktori, professor Shoira Axmedova tomonidan tayyorlandi.

FILOLOGIYA ILMIDAGI YANGI QADAMLAR

Qosimova Nafisa Farhodovna filologiya fanlari doktori, professor Mirzayev Ibodullo Kamolovich ilmiy maslahatchiligida 10.00.06 – Qiyosiy adabiyotshunoslik, chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik ixtisosligi bo‘yicha “Tarjima kognitiv mexanizmlarida psixolingvistik qoliplar ishtirokining lingvomadaniy shartlanishi” mavzusidagi fan doktori (DSc) dissertatsiyasini Buxoro davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/04.06.2021.Fil.72.03 raqamli Ilmiy kengashda (2024-yil, 23-noyabr) muvaffaqiyatli himoya qildi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2024-yil 25-dekabrdagi 365/1-son qaroriga muvofiq filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi. Iqtidorli olima va ilmiy maslahatchini bu yutuq bilan qutlaymiz. Ularning keyingi ishlarida yuksak parvozlar tilaymiz!

Boltayeva Gulchehra Shokirovna filologiya fanlari doktori, professor Quvvatova Dilrabo Хабибовна ilmiy maslahatchiligida 10.00.02 – O‘zbek adabiyoti (filologiya fanlari) ixtisosligi bo‘yicha “O‘zbek she’riyatida muxammas janri: genezisi, badiiy takomili” mavzusidagi fan doktori (DSc) dissertatsiyasini Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 raqamli Ilmiy kengashda (2024-yil, 5-sentabr) muvaffaqiyatli himoya qildi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2025-yil 12-fevraldagi 367/1-son qaroriga muvofiq filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi. Iqtidorli olima va ilmiy maslahatchini bu yutuq bilan qutlaymiz. Ularning keyingi ishlarida yuksak parvozlar tilaymiz!

Nuritdinova Shahnoz Sadridinovna filologiya fanlari doktori, professor Jamilova Bashorat Sattorovna ilmiy rahbarligida 10.00.02 – O‘zbek adabiyoti ixtisosligi bo‘yicha “Hozirgi o‘zbek bolalar she’riyatining badiiy-estetik xususiyatlari (H.Imonberdiyev, A.Ko‘chimov she’riyati misolida)” mavzusidagi falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini Buxoro davlat universiteti huzuridagi ilmiy darajalar beruvchi DSc.03/04.06.2021.Fil.72.09 raqamli Ilmiy kengashda (2025-yil, 16-yanvar) muvaffaqiyatli himoya qildi va O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2025-yil 6-mart 368/1-son qaroriga muvofiq filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi. Iqtidorli yosh olima va ilmiy rahbarni bu yutuq bilan qutlaymiz. Ularning keyingi ishlarida yuksak parvozlar tilaymiz!

QUTLOV

UNVON MUBORAK!

Davronova Shohsanam G‘aybulloyevna 1978-yil 4-sentabrda Buxoro viloyat Vobkent tumanida tug‘ilgan. 2004-yilda “Adabiy jarayon va yozuvchining ijodiy individualligi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini, 2019-yilda “Istiqlol davri o‘zbek romanlarida Sharq va G‘arb an’analarining badiiy sintezi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 2021-yilda dotsent ilmiy unvonini olgan. Shohsanam Davronovaning “Adabiy jarayon va yozuvchining ijodiy individualligi” (2008), “Istiqlol davri o‘zbek romanchiligi va Sharq adabiyoti” (2019) nomli monografiyalari, “Abdulla Qodiriy ijodini o‘rganish” (2008), “Adabiyot o‘qitishda muammoli ta’lim usulidan foydalanish” (2015), “Hozirgi o‘zbek romanchiligi” (2019) nomli uslubiy qo‘llanmalari, “O‘zbek adabiy tanqidi janrlari” (Sh.Axmedova bilan hamkorlikda, 2022), “Hozirgi o‘zbek dramaturgiyasi (2022)”, “O‘zbek adabiyoti tarixi (Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy ijodi asosida)” (2025) nomli o‘quv qo‘llanmalari hamda bir qancha ilmiy maqolalari nashr qilingan.

Olima O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2025-yil 8-maydagi 370/1-son qaroriga muvofiq professor unvoniga sazovor bo‘ldi. Salohiyatli olimani navbatdagi ilmiy yutuq bilan qutlab, mustahkam sog‘lik va ilmiy-ijodiy parvozlar tilaymiz!

Qodirova Ro‘zigul Sa’dulloyevna 1992-yilda Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida tug‘ilgan. 2023-yilda filologiya fanlari doktori, professor Quvvatova Dilrabo Хабибовна ilmiy rahbarligida “Adabiy-estetik qarashlar va badiiyat biografiyasi (No‘mon Rahimjonov ijodi misolida)” mavzusida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Hozirga qadar 40 ta maqola, 2 ta o‘quv qo‘llanma e’lon qilgan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining 2025-yil 5-apreldagi 369/1-sonli qarori bilan unga O‘zbek adabiyoti: o'zbek mumtoz adabiyoti, XX asr o‘zbek adabiyoti va hozirgi adabiy jarayon ixtisosligi bo‘yicha dotsent ilmiy unvoni berildi.

Yosh iqtidorli olimani ushbu yutuq bilan samimiy tabriklaymiz. Uning keyingi ilmiy-pedagogik faoliyatiga yuksak parvozlar tilaymiz.

MUNDARIJA

№	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
	SADRIDDIN AYNIY HAYOTI VA IJODIGA DOIR TADQIQOTLAR		
1.	Раҳимқулов Ғайрат Норқўчқорович, Равзатуллоева Сония Фарҳод қизи	Мавқеъ ва махсусияти лексикаи ифодакунандаи касбу кор дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ	6
	FOLKLORSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK MASALALARI		
2.	O‘rayeva Darmon Saidaxmedovna	Ismoilbek Gasprinskiyning ayollar haqidagi asarlarining g‘oyaviy-badiiy tuzilishi	12
3.	Тўхсанов Қаҳрамон Раҳимбоевич, Боймуродов Беҳруз Қудратзода	Таъсири адабиёти форсу тоҷик дар эҷодиёти – Фонӣ	18
4.	Safarova Hilola Oxunjonovna, Yuldasheva Parvinabonu Nodirovna	Hamza she’rlarida Luqmoni Hakim timsoli	23
5.	Rajabova Marifat Bakoyevna, Ibotova Madina Otabek qizi	Alisher Navoiy ijodida darvesh obrazi	27
6.	Жамилова Башорат Сатторовна, Маликова Гўзал Турсунпўлатовна	Жўра Фозилнинг “тирамоҳ армонлари” романида тарих ва тақдирлар талқини	33
7.	Amonova Zilola Qodirovna Asxatova Diyoraxon Akmal qizi	“Layli va majnun” dostonida Abdurahmon Jomiy madhi	40
8.	Davronova Shohsanam G‘aybulloyevna	Tarixiy voqelik tasviri va yozuvchining badiiy mahorati (Isajon Sulton hikoyalari asosida)	44
9.	Джураева Зулхумор Раджабовна	Ядерная зона номинативного поля концепта “женщина /ayol” в русском и узбекском языках	50
10.	Pirnazarova Manzura Matnazarovna	Dramaturgiyada tarixiy aniqlik va ijodiy erkinlik	55
11.	Турсунова Насиба Ҳамроевна	Ўзбек иримларининг тарихий асослари	60
12.	Shukurova Sabohat Odilovna	Jahon adabiyotida suitsid. Egoistik va anomistik xudkushlik	64
13.	Namozova Zilola Bozorovna Guliyeva Durdona Shuxrat qizi Sultanova Raisa Xayrullayevna	Rog‘ib va uning “laziz” radifli g‘azali: tabdil va tahlil	67
14.	To‘rayeva Laylo Omonovna	Ubaydulla Solih o‘g‘li Zavqiy ijodining o‘ziga xos xususiyatlari	72
15.	Barotova Mubashira Barotovna	XX asr ingliz, rus va o‘zbek shoirlari ijodida sinkretizatsiyaning aks etishi	78
16.	Jamolova Zilola Nizomovna	Adabiyotning ko‘zgusi: Matyoqub Qo‘shjonov ijodi va adabiy obzorlar	83
17.	Maxmudova Robiyabonu Furqatovna	Vitaliy Zakrutkin ijodida ona timsoli	88
18.	Hamzayeva Zebo Murodjon qizi	“Tess D’erbervillning nasabi” va “Bonu”: janrning ikki ko‘rinishi sifatida	91
19.	Matkurbanova Oygul Mamatsalayevna	Hikoyada mavzu va g‘oya uyg‘unligi	95
20.	Izmurodova Shahnoza Toshtemir qizi	Bir aso tarixi va uning arxetipik davomchiligi	100
21.	Sharipova Ma’mura Sharif qizi	Badiiy asarlarda epigrafning o‘rni	105
22.	Mardonova Xonzoda Anvar qizi	Karimbek Kamiy mahorati	109

TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK MUAMMOLARI			
23.	Yuldasheva Dilorom Nigmatovna Umarova Dildor Faxriddinovna	Sukutning o‘rganilish aspektlari: falsafiy yondashuv	115
24.	Kilichev Bayramali Ergashovich Ergasheva Laziza Akmal qizi	Romitan tumani oykonimlari	123
25.	Qurbonova E’zoza Shuhrat qizi	O‘zbek yuridik terminlari maxsus lug‘atchiligi: tarjima lug‘atlar	127
26.	Jumayeva Dilnoza Baxshulloyevna	Jahon tilshunosligida punktuatsiya tizimining nazariy asoslari va ahamiyati	132
27.	Ortiqova Hamida Maxmud qizi	Abdulla Oripov she’rlarining assotsiativ tahlili	135
28.	To‘rayeva Dildora Anvarovna	Shaxsiy yozishmalardagi hududiy birliklarning lingvistik ekspertizasida dialektik yondashuv mazmuni	141
29.	Shirinova Mexrigiyo Shokirovna	“Aldama meni” teleko‘rsatuvi nutq madaniyati va til me’yorlari ko‘zgusida	148
30.	Kurbanova Farogat Subxonovna	Lingvistik ekspertizaning dunyo tilshunosligida va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi	153
31.	Кодиров Аббос Ахорович	Исследование концептуальных структур в когнитивной лингвистике: взаимодействие концептологии и языковой картины мира	160
32.	Ахмеджанова Ситора Джураходжаевна	Определение основных понятий и типология лингвистических корпусов	167
33.	Baxriyeva Umriniso Maxsud qizi	Abu Ali Ibn Sinoning “Tib qonunlari” asaridagi tibbiy birliklarning morfologik jihatlari	173
34.	Ziyodillaeva Mahbuba Ermatovna	Classification of prototypical meanings in american national culture through the image of the “statue of liberty”	179
	RETRO	Беназир устозимиздан туҳфа (Давоми. Боши 2024 йил, 2-сонда)	184
	FILOLOGIYA ILMIDAGI YANGI QADAMLAR	Filologiya ilmidagi yangi qadamlar	191
	QUTLOV	Unvon muborak!	193